

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAN VE
TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ (1939-1947)**

Yunus BOR
2502130578

TEZ DANIŞMANI:
PROF. DR. Halil BAL

İSTANBUL - 2022

ÖZ

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAN VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ (1939-1947)

YUNUS BOR

İnsanlık tarihinin en yıkıcı savaşlarından biri olan İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın durumu, savaşan devletlerle ve Türkiye ile ilişkileri kapsamlı bir araştırma neticesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. İran'ın savaşın başlamasından işgal edilinceye kadar Rıza Şah dönemi iç ve dış politikası, İşgal sonrası İngiltere ve Rusya'nın İran politikaları ve bu politikaların Türkiye-İran ilişkilerine etkileri etraflıca ele alınmıştır. Ayrıca İran'ın işgal öncesi ve sonrası Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkileri yapılan yardımlar ve anlaşmalar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Savaş sonrası İran'da ortaya çıkan Azeri ve Kürt hareketlerinin kuruluş ve yıkılış süreçleri değerlendirilmiş ve bu oluşumların ortaya çıkışındaki Sovyet desteği sorgulanmıştır. Azeri ve Kürt hareketinin Türkiye'deki yankıları ve bu oluşumların Türkiye-İran ve Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerine tesiri mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkiye, İkinci Dünya Savaşı, Türk-İran İlişkileri, İran'ın işgali,

ABSTRACT

IRAN IN THE SECOND WORLD WAR AND TURKEY-IRAN RELATIONS (1939-1947)

YUNUS BOR

World War II, is one of the most devastating wars in human history. In this period, the situation of Iran and its relations with the belligerent countries and Turkey were tried to be revealed as a result of a comprehensive research. Iran's domestic and foreign policy from the beginning of the war until the occupation and the Iranian policies of Britain and Russia after the occupation and the effects of these policies on Turkey-Iran relations have been discussed extensively. In addition, Iran's relations with the United States of America before and after the invasion were evaluated within the framework of the aid and agreements. The establishment and collapse processes of the Azeri and Kurdish movements that emerged in Iran were evaluated and the Soviet support in the emergence of these movements was questioned. The reflections of the Azeri and Kurdish movements in Turkey and the effects of these formations on Turkey-Iran and Turkey-Soviet Union relations were analyzed.

Keywords: Iran, Turkey, Second World War, Turkish-Iranian Relations, Occupation of Iran

ÖNSÖZ

Tarihin en kanlı savaşlarından biri olan İkinci Dünya Savaşı'nın üzerinden 77 yıl geçti. Geçen bunca zamana rağmen bu savaş çeşitli yönleriyle hala güncelliğini korumaktadır. Tez çalışmamızda savaşan tarafların kendileri ile mücadele etmelerini istedikleri iki önemli ülke olan Türkiye ve İran ele alınmıştır. Bu çalışma dünya tarihi açısından son derece önemli olan bu dönemde hem İran'ın hem de Türkiye'nin siyasi ve ekonomik olarak savaşan devletlere karşı tavırlarını inceleyerek bu iki devletin savaş boyunca birbirleriyle olan münasebetlerini analiz etmeyi amaçlamıştır. Çalışma Kronolojik süreç tematik bir yaklaşım içerisinde ele alınmıştır. Savaş'ın seyrine ve İran'da meydana gelen olayların önem sırasına dikkat edilerek hazırlanan bu çalışma, yapılmış ve yapılacak çalışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu tez çalışması birçok kişinin emeği sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu süreçte başından sonuna kadar değerli katkılarını esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Halil Bal'a yazdıklarımı büyük titizlikle inceleyen özel zamanlarından bile fedakarlık yaparak çalışmaya önemli ölçüde katkı sunan Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt'a, bu süreçte desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aynı odayı paylaşmaktan onur duyduğum kıymetli hocam Prof. Dr. Cezmi Eraslan'a fikirleriyle duruşuyla lisans döneminden itibaren akademiye sevdiren ve bu akademik yolculuğa çıkmama vesile olan hiçbir zaman tavsiyelerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Azmi Özcan'a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca tez çalışmamda birlikte bana desteklerini esirgemeyen kaynak temininde yardımcı olan değerli arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Barış Celep'e Dr. Öğr. Üyesi Murat Özata'ya Dr. Mehmet Timuçin Hastaş'a ve Arş. Gör. Özlem Arslan'a teşekkür ederim.

Bu çalışmanın İngiltere ayağında katkısı olan başta İngiliz arşivlerine ulaşmamda maddi desteğini esirgemeyen İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Tinçel Kültür Vakfı'na, misafir araştırmacı olarak davet eden Londra SOAS Üniversitesinden Prof. Dr. Arshin Adip Moghaddam'e British Library ve National Archive çalışanlarına, İran'da bulunmama katkısı olan İstanbul Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Tahran Alleme-i Tabatabai Üniversitesi'ne, İran Milli Kütüphanesi ve İran Meclis Kütüphanesi çalışanlarına sabırlarından ve katkılarından

dolayı teşekkür ederim. Farsça metinlerde bana yardımlarını esirgemeyen değerli dostlarım Eslambey Mostafavi, Parisa Akbarimoghkanjooghi, Sara Mosavi ve Shervin Khalilzadeh'e teşekkürü borç bilirim.

Çalışmamın başından sonuna kadar manevi desteklerini hiç eksik etmeyen anneme, babama kardeşlerime ve arkadaşım Ahmet Baydemir'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Şahsıma ait zamanların dışında kendisine ayırmam gereken zamanı araştırma zamanlarına ayırdığımda bile bu durumu anlayış ile karşılayan sevgili hayat arkadaşım kıymetli eşim Sümeyra şüphesiz teşekkürlerin en büyüğünü hak ediyor. Son teşekkür ise Ne zaman Tez bitecek Baba? diye soran oğullarım Hamza Ali ve Ebubekir'e iyi ki varsınız...

İSTANBUL, 2022

YUNUS BOR

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
TABLO LİSTESİ	x
GRAFİK LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARKEN İRAN (1939-1941)

1.1. İkinci Dünya Savaşı Başlarken İran'ın Savaşan Devletlerle ve Türkiye ile İlişkileri	34
1.1.1. İran'ın İkinci Dünya Savaşı Politikası	34
1.1.1.1. Almanya'nın İran'daki Varlığı ve İran-Almanya İlişkileri	38
1.1.1.1.1. Almanya'nın İran-Sovyet İlişkilerini Geliştirme Çabası	40
1.1.1.1.2. Almanya'nın Fransa'daki Zaferinin Uluslararası Siyasete ve İran'a Etkileri	43
1.1.1.1.3. İran-Almanya Ekonomik İş Birliği	47
1.1.1.2. İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran'daki Faaliyetleri	49
1.1.1.2.1. İran-Sovyetler Birliği İlişkileri	49
1.1.1.2.1.1. İngilizlerin İran-Sovyet İlişkilerindeki Krizi Büyütme Girişimi	55
1.1.1.2.2. İran-İngiltere İlişkileri	56
1.1.1.2.2.1. İngiltere'nin Almanya'ya Karşı Orta Doğu Politikası ve İran	61
1.2. Türk-İran İlişkileri	65
1.2.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Durumu ve Savaşın Başlangıcından İran'ın İşgaline Kadar Türk-İran İlişkileri	65

İKİNCİ BÖLÜM
BARBAROSSA HAREKÂTI SONRASI İRAN'IN İŞGAL SÜRECİ VE
İŞGALİN TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

2.1. İşgale Giden Süreçte İran	75
2.1.1. Barbarossa Harekâtı ve Savaşan Devletlerin Politikalarının Değişimi	75
2.1.1.1. İran'ın Stratejik Önemi	77
2.1.1.2. İran'ın İşgal Edilmesinin Gerekçeleri	78
2.1.1.2.1 İngiliz ve Amerikan Askerî Yardımının Sovyetler Birliği'ne Ulaştırılması	78
2.1.1.2.2. Güney İran'daki Petrol Alanlarının Korunması	81
2.1.1.2.3. İngilizlerin Orta Doğu'daki Konumu ve İşgalin Önündeki Engeller.....	82
2.2. İran'ın İşgalini Hazırlayan Faktörler ve İran'ın İşgali	84
2.2.1. Barbarossa Harekâtı Sonrası Sovyet Politikası.....	84
2.2.2. İran İşgali Öncesi İngiltere ve Sovyetlerin İran'dan İstekleri	85
2.2.2.1. İşgal Öncesi Sovyet ve İngiliz Notaları	89
2.2.3. İran'ın İşgali.....	93
2.2.3.1. İran'ın İşgaline Karşı Amerika'nın Tavrı	94
2.2.3.2. Sovyet ve İngiliz Kuvvetlerine Karşı İran Ordusunun Tepkisi.....	96
2.2.3.3. Müttefiklerin İşgal Sonrası Politikası.....	100
2.2.4. Rıza Şah'ın Akıbeti.....	102
2.2.5. Rıza Şah Sonrası İran ve Üçlü Anlaşma.....	107
2.2.6. İşgal Sonrası İran ve Muhammed Rıza Şah.....	109
2.3. İşgal Sürecinde ve Sonrasında Türk-İran İlişkileri	110
2.3.1. Mihver Hükümetlerinin Türkiye ile İş Birliği Gerçekleştirme Çabaları.....	110
2.3.2. İşgal Öncesi İngiltere ve Sovyet Rusya'nın Türkiye Çekinceleri	114
2.3.3. Türkiye'nin İran'ın İşgaline Tepkisi.....	118
2.3.4. Sovyetlerin Kuzey İran'daki Faaliyetleri ve Türkiye'nin Endişeleri.....	120
2.4. Türk-İran İlişkilerinde İran Kürtleri Meselesi.....	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞIN SONLARINA DOĞRU İRAN VE TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ

3.1. İngiliz-Sovyet İşgali Sonrası İran.....	130
3.1.1. 1943 Seçimlerine Kadar İran'ın Siyasi Durumu	131
3.1.1.1. İran İç Politikasında Meclisin Rolü.....	135
3.1.1.2. İran'da Seçimler, Partiler ve 14. Meclis.....	136
3.1.2. Savaşan Devletlerin İşgal Sonrası İran Politikaları	142
3.1.2.1. İngiltere'nin Kafkasya ve Kuzey İran'a Nüfuz Etme Politikası	142
3.1.2.1.1 İngiltere'nin Kuzey İran'ı Savunma Planı.....	146
3.1.2.2. Almanya'nın Kafkasya ve İran Planı	148
3.1.2.3. İran-Amerika İlişkileri	151
3.1.2.3.1. İngiltere ve ABD'nin İran Dayanışması.....	153
3.1.2.3.2. Amerika Askerî Misyonu	154
3.1.2.3.3. İran Koridorundan Sovyet Rusya'ya Yardım Gönderilmesi	156
3.1.2.3.4. İran'da Ekonomik Buhran ve İran Ekonomisine Amerika Desteği.....	160
3.1.2.3.5. Millspaugh Misyonu.....	163
3.1.2.3.6. İran Eğitimine Amerikan Desteği.....	166
3.1.2.4. İran-Sovyetler Birliği İlişkileri.....	168
3.1.2.4.1. İran'da Sovyet Propagandası	169
3.1.3. Tahran Konferansı ve İran	172
3.2. Savaşın Son Döneminde Türkiye ve Türk-İran İlişkilerinde Kaşkay Türkleri Meselesi.....	174
3.2.1. Savaşın Sonuna Doğru Türkiye	174
3.2.2. Türk-İran İlişkileri ve Kaşkay Türkleri Meselesi	182

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞIN SONUNDA İRAN VE KUZEY İRAN'DAKİ SOVYET VARLIĞININ BÖLGEYE VE TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

4.1. Savaşın Sonunda İran.....	188
--------------------------------	-----

4.1.1. Savaş Sonuna Doğru Sovyet-İran İlişkilerinde Petrol İmtiyazı Meselesi	188
4.1.2. Hükümet Krizi ve Müttefik Güçlerin İran'dan Çekilmesi.....	192
4.2. Savaş Sonunda İran'da Kurulan Muhtar Hükümetler	198
4.2.1. Seyyid Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Muhtar Hükümeti	198
4.2.1.1. Moskova Görüşmeleri ve Birleşmiş Milletlerin Gündeminde Azerbaycan Meselesi	206
4.2.1.2. İran Hükümetinin Azerbaycan Olaylarına Tepkisi	207
4.2.1.3. Azerbaycan Muhtar Hükümetinin Yapısı	212
4.2.1.4. Kavvam'ın Sovyetlerle ve Pişeveri ile Anlaşması	214
4.2.1.5. Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin Çöküşü	221
4.2.2. Mahabad Kürt Halk Cumhuriyeti	225
4.2.3. İran'da Sovyet-Amerikan Nüfuz Mücadelesi	233
4.3. Savaş Sonu Türkiye ve İran'daki Gelişmelerin Türk-İran İlişkileri üzerindeki Etkisi	235
4.3.1. Savaşın Sonunda Türkiye	235
4.3.2. Kuzey İran'da Kurulan Hükümetlerin Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkisi	239
4.3.2.1. Azerbaycan Muhtar Hükümetinin Varlığına Türkiye'nin Tavrı.....	239
4.3.2.2. Mahabad Kürt Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Türkiye.....	243
SONUÇ.....	247
BİBLİYOGRAFYA	252
EKLER.....	266
ÖZGEÇMİŞ.....	277

TABLO LİSTESİ

Tablo 1.1: 1933-1941 yılları arası İran’da üretilen petrol miktarı	36
--	----

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 3.1: 1942-1945 yıllarında İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne giden yardımların ağırlık (ton) miktarları 163

HARİTALAR

Harita 1 – İngiltere ve Sovyetler Birliği’nin İran’ı İşgal Bölgeleri.....	100
--	------------

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı eser
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
BBC	: British Broadcasting Corporation
BCA	: Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
BDBA	: Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi
C	: Cilt
CA	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi
CAB	: Records of Cabinet Office
Çev.	: Çeviren
DGFP	: Documents of German Foreign Policy
FO	: Foreign Office
FRUS	: Foreign Relations of The United States Diplomatic Papers
I O R	: India Office Records
M.E.W.	: Ministry of Economic Warfare
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
WO	: War Office
V.	: Volume

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı, tarih boyunca yapılan savaşların en şiddetlilerinden biri olmuştur. Dünya genelinde 55 milyon civarında insanın ölümüyle sonuçlanan bu savaşın yıkıcı etkisi, dünya üzerinden yıllarca gitmemiştir. 20. yüzyılın bu en kötü savaşının tek iyi sonucu, insanlığın etnik nefrete ve toplu katliamlara duyarlı hâle gelmesidir. Savaş sonrası iki kutuplu dünyada devletler böyle bir felaketin bir daha yaşanmaması için ortak savunma örgütleri kurmuştur.

I. Dünya Savaşı sonrasında Versay Antlaşması'nın getirdiği ağır şartlar neticesinde, Alman ekonomisi bozulmuştu. Buna bir de dünya ekonomik buhranının getirdiği sıkıntılar eklenince uluslar, ekonomik milliyetçiliğe geçmeye başladı. Dış borcu fazla olan Almanya, ekonomik buhrandan en fazla etkilenen ülkelerden biriydi. 1933 yılından sonra Hitler Almanya'sı başta olmak üzere İtalya ve Japonya'nın yayılmacı politikaları dünyayı, daha birincisinin etkisini atlatmamışken, yeniden bir savaşın eşiğine getirmişti. Nitekim 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla savaş başladı.¹ Savaşın ilk 20 ayında Almanlar, Ruslarla birlikte hareket ederek savaşta üstünlüğü ellerinde bulundururken 22 Haziran 1941'de başlayan Barbarossa Harekâtı ile durum tersine gitmeye başladı. Hitlerin planı, doğu cephesinde Rusya'ya saldırıya geçip Stalingrad üzerinden Kafkasya'ya, oradan da Hindistan'a giden yol üzerinde bulunan İran'a inmekti. Müttefiklerse Rusya'ya yardım etmeden Almanlar karşında başarının olmayacağını, bu yardım için en uygun güzergâhın İran üzerinden olduğuna kanaat getirmiş böylelikle savaşın kritik döneminde İran, savaşın içine çekilmiştir. Bu noktadan hareketle bu çalışma, İran'da yaşanan gelişmeleri dile getirmeyi, bu doğrultuda İran'ın nasıl ve hangi amaçlar için işgal edildiğini açıklamayı, köklü bir tarihsel geçmişe sahip olan Türkiye- İran ilişkilerinin İkinci Dünya Savaşı boyunca nasıl seyrettiğini sunmaya amaçlamıştır. Dört bölümden oluşan çalışmada, bölümler oluşturulurken dönemin siyasi hadiseleri göz önünde bulundurulmuştur.

¹ Özgür Yıldız, "İkinci Dünya Savaşı'na Genel Bir Bakış", **Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.VI, S:12, Haziran-Aralık 2019, s. 63-66.

Birinci bölümde, İran'ın İkinci Dünya Savaşı öncesi durumuna kısa atıfta bulunarak savaşın ilk iki yılında İran –Almanya, İran–İngiltere, İran – Rusya ilişkileri İran özelinde ele alınmış; bölümün sonundaysa Türk -İran ilişkilerinin mahiyetine değinilmiştir. Bu bölümde, ilk olarak Almanya ile yapılan ticaret ve İran ekonomisinde Alman etkisinden bahsedilmiş daha sonra Rusya–İran ilişkilerinde Alman rolüne değinilmiştir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı'nın seyri ana hatlarıyla anlatılmış, Almanların Barbarossa Harekâtı'na kadar İran ile olan ilişkileri açıklanmıştır. Barbarossa Harekâtı sonrası İngiltere ve Rusya'nın Rıza Şah'a İran'daki Almanları sınır dışı etme talepleri ve verilen notalar değerlendirildikten sonra İran'ın işgaline giden süreç analiz edilmiştir.

İkinci bölümdeyse Barbarossa Harekâtı sonrası İran'ın işgal süreci ve işgalin Türk-İran ilişkilerine yansımından bahsedilmiştir. Almanların Ruslara saldırmasından sonra Rusya'ya yardımın gönderilmesi için en uygun rotanın neden İran rotası olduğu ve İran'ın işgalini kaçınılmaz kılan nedenler hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. İşgalin nasıl ve nereden başladığı; işgal sonrası Merkezî İran Hükûmeti'nin yetki alanları; İngilizlerin işgal sonrası yeni şah arayışları, Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza'nın Şah olması; Rusya, İngiltere ve İran arasında yapılan üçlü anlaşmanın getirdiği şartlar gibi konulara değinilmiştir. Bölüm sonundaysa Türkiye'nin izlediği savaş politikası, müttefiklerle ve Almanya ile ilişkilerden bahsedilmiş; Türk – İran ilişkileri açısından işgalin Türkiye'deki yansımaları, işgal sonrası Sovyetlerin Kuzey İran'daki faaliyetleri ifade edilmiştir. Bu bölgedeki Kürtlerin Sovyetler tarafından desteklenmesi karşısında Türkiye'nin politikası üzerinde durulmuştur.

İran'ın işgal edilmesinden sonra İran iç siyasetinde hükûmetinin yetki alanları, seçimler, meclisin yapısı, 14. meclisin kurulması, kurulan yeni siyasi partiler, ekonomik sorunlar ve alınan tedbirler kapsamında İran ekonomisine Amerikalı uzmanların getirilmesi gibi konular, üçüncü bölümde ele alınmıştır. İran dış politikasındaysa Almanya'nın Barbarossa sonrası Kafkasya ve İran planı, buna karşı İngiltere'nin Kafkasya planı ve Kuzey İran'ı savunma planları gibi planlardan söz edilmiş; İran üzerinden Sovyetlere gönderilen yardımın mahiyeti ve miktarı, İran – Amerika iş birliği ve Amerikan askerlerin İran'daki varlığı hakkında bilgi

verilmiştir. İran – Sovyet Rusya ilişkileri, Sovyetlerin propaganda faaliyetleri, Tahran konferansı ve konferansta İran meselesi gibi konulara da değinilmiştir. Bölümün sonundaysa Türk – İran ilişkileri ve Kaşkay Türkleri meselesi hakkında değerlendirmeler yapılmıştır.

Dördüncü bölümdeyse 1945- 1947 yılları arası döneme değinilmiştir. Türkiye ve İran için Sovyet baskısının en yoğun olduğu bu dönemde, iki ülkenin benzer sorunlarının neler olduğu hakkında bilgi verilmiş ayrıca işgalci güçlerin topraklarını terk etmesini bekleyen İran'ın kuzeyinde ve kuzeybatısında bağımsızlığını ilan eden Mahabad ve Azerbaycan hükûmetlerine karşı verdiği mücadelelerden söz edilmiştir. Bu iki bağımsız yapının kurulma süreçleri, birbirleriyle yaptıkları anlaşmalar ve İran merkez hükûmetiyle ilgili bilgi verilmiştir. 1944 yılının ikinci yarısından itibaren petrol imtiyazı taleplerine Kavvam hükûmeti nezdinde onay veren İran'ın Sovyetlerin verdiği destekten mahrum kalma süreci ve bu oluşumları ortadan kaldırma çalışmalarıyla ilgili incelemelerde bulunulmuştur. Bölümün sonunda, Türkiye'nin bu dönemde Sovyetlerin Boğazlar sözleşmesinin değiştirilmesi ve Ardahan ve Kars'ın Sovyetlere verilmesi gibi taleplerine karşı uyguladığı politikadan bahsedilmiştir. Bu bölümde incelenen diğer bir konuysa Türkiye'nin İran ile ortak sorunlarından biri olan Kürt harekâtına aldığı tavır ve Azerbaycan hükûmetinin kurulmasına verdiği tepkidir.

Çalışmada, bir yandan İkinci Dünya Savaşı'nda İran'da meydana gelen olaylar incelenirken diğer yandan Türk- İran ilişkilerine değinilmiştir. Bu amaçla ilk olarak İran'ın durumunun ne olduğunu ortaya konmuş, daha sonra Türkiye ile olan ilişkilerine bu nazardan bakılmak istenmiştir.

Araştırma konusuyla doğrudan örtüşen bir çalışma bulunmamakla birlikte bu alanda yapılan bazı özgün araştırmalar şu şekilde sıralanabilir: Gökhan Çetinsaya'nın *“İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-İran İlişkileri”* adlı makalesi, İkinci Dünya Savaşı dönemi Türk- İran ilişkilerini doğrudan ele alan tek çalışmadır. Çetinsaya, bu makalesinde, iki ülke arası ilişkileri anlatırken ağırlıklı olarak İngiliz arşiv belgelerini kullanmıştır. İkinci Dünya Savaşı Türk- İran ilişkilerini ele alan bazı yüksek lisans ve doktora çalışmaları vardır fakat bu çalışmalarda ele alınan zaman aralıklarının geniş

tutulması, savaş döneminin yüzeysel değerlendirmesine neden olmuştur.² İran özelinde dikkat çeken diğer bir eserse Mustafa Şehitoğlu'nun doktora tezine dayanan “*İran’da Nüfuz Mücadelesi Emperyalizm, II. Dünya Savaşı ve Diplomasi (1938-1953)*” adlı kitabıdır. Şehitoğlu, çalışmasını ağırlıklı olarak Farsça kaynaklara dayandırmakla birlikte dönemdeki İngiliz etkisi düşünüldüğünde eserde İngiliz arşiv belgeleri ve İngilizce yayınlara verilmemiş olunması önemli bir eksikliktir.³ Tezde ele alınan araştırma konusunu doğrudan ilgilendiren eserlerin büyük çoğunluğu, İngilizce kaleme alınmıştır. Bu eserlerin ekseriyeti, savaşan taraflarla İran ilişkilerini konu edinmiştir.⁴ Modern İran tarihi içinde İkinci Dünya Savaşı dönemi İran’ı inceleyen Farsça kaleme alınmış eserlerin ekseriyeti de İran’ın iç siyasetine ağırlık vermiştir.⁵

Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli unsur; İran, Türkiye ve İngiltere’den temin edilen birinci el kaynakların kullanılmasıdır. Çalışma için İran

² Atilla Yalçın, “1938-1960 Dönemi Türk-İran İlişkileri”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2019; Arife Karakaş, “20. ve 21.yüzyılda İran ve İran’ı Bekleyen Gelişmeler”, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011; Ender Yıldırım, “Türkiye-İran İlişkileri (1918-1960)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul 2009; Aybüke Ekinci, “Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1960)”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2017; Polat Kara, “Türk-İran İlişkileri (1923-1960)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010.

³ Mustafa Şehitoğlu, **İran’da Nüfuz Mücadelesi Emperyalizm, II. Dünya Savaşı ve Diplomasi (1938-1953)**, Kriter Yayınları, İstanbul 2020.

⁴ George Lenczowski, **Russia and West in Iran 1918-1948**, İthaca Press, New York 1949; Rouhollah K. Ramazani, **Iran’s Foreign Policy, 1941-1973, A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations**, University Press of Virginia, Charlottesville 1975; Rouhollah K. Ramazani, **The Foreign Policy of Iran, A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941**, University Press of Virginia, Charlottesville 1966; Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, Princeton 1982; Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014; Keyvan Tabari, “Iran’s Policies Towards to the United States During to the Anglo-Russian Occupation 1941-1946”, Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1967; Leila Nancy Sadka, “German Relations with Persia, 1921-1941”, Standford University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Standford 1972; Richard A. Steward, **Sunrise at Abadan, the British and Soviet Invasion of Iran 1941**, Praeger Publishers, New York 1988.

⁵ Hümayun İlahi, **Ehemmiyet-i Stratejik-i İran Der Ceng-i Cihani Dovvum**, [İkinci Dünya Savaşı’nda İran’ın Stratejik Önemi], Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1983; İraç Zovki, **İran ve Kudretha-i Bozorg der Ceng-i Cihan-ı Dovvam** [İkinci Dünya Savaşı’nda İran ve Büyük Güçler], Pazhang Yayınları, Tahran 1990; Ali Asgar Şemim, **İran der Dovre-i Saltanat-ı Ali Hazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi**, İbn-i Sina Neşriyat, Tahran 1346 (1967-1968); Hamid Şovket, **Der Tirrese Hadise (Zindegiye Siyasiye Kavvamul Saltaneh)**, [bakılacak] Neşr-i Ahtaran, 2007; Muhammed Han Melik Yezdi, **Guvva-yi Tahliye-i İran**, [İran’ın Tahliye Kuvvetleri] İntişarat-ı Silsile, Tahran 1362 (1983-1984).

Millî Kütüphanesi ve Meclis Kütüphanesi'nden ilgili dönemde yazılmış eserlere ve gazetelere ulaşılmıştır. İngiliz ulusal arşivinden İran ve Türkiye ile ilgili resmî yazışmalar, elçilik raporları ve yıllık raporlar analiz edilmiştir. Türkçe kaynaklardan başta Cumhuriyet Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi belgeleri ve süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Çalışmanın bitme aşamasına geldiği zaman diliminde, Türk Dışişleri Bakanlığı Arşiv belgelerinin bir bölümünü araştırmacılara açmış ancak açılan belgeler arasında çalışmayı ilgilendiren belge sayısının sınırlı olduğu görülmüştür. Elde edilen bu belgelerle Türk – İran ilişkileri, yeniden gözden geçirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nda İran konusuna geçmeden önce konu bütünlüğünün sağlanması açısından bu tarihe kadar İran'ın iç ve dış politikasına değinmek yerinde olacaktır.

19. yüzyıl boyunca İran'ın sosyal ve idari yapısında; otokrasi, yarı-feodalizm ve din adamlarının egemenliği ön plana çıkmıştır. 1872 yılında İngiliz Julius Reuter'e verilen tütün, yer altı kaynağı ve diğer imtiyazlar, İran'ın ekonomik bağımsızlığını zedelemiş; 1890 yılında tütün satış imtiyazının Geralt Talbot'a verilmesiyle tüm bu imtiyazlar, işsizliğe ve üretimin azalmasına neden olmuştur. Sonraki iki yıl boyunca halkın verilen imtiyazlara karşı çıkması ve ulema sınıfının devlete karşı cihat ilanı yapılacağını ilan etmesi sonucu imtiyazlar kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra, İran'da merkezî otoritenin askerî ve bürokratik etkinliği azalmış; ulemanın etkinliği artarak devam etmiştir.⁶ Bu dönemde, ekonomik sorunların baş göstermesiyle başlayan isyanlar sonucunda İran'da aralıklı olarak iki defa meşruti bir rejime geçilmiştir (1906 ve 1909). 1907 yılındaysa ülke; Rusya ve İngiltere arasında kuzeyi Rusya, güneyi İngiltere'nin hâkimiyetinde olacak şekilde ikiye bölünmüştür.

I. Dünya Savaşı'nda İran, tarafsızlığını ilan etmiş ama kendini savaşın dışında tutamamıştı. Demokratlar ve Ilımlılar koalisyonu Ulusal Direniş hükûmetini kurmuş, seçimleri ertelemiş ve Tahran'dan Kirmanşah'a taşınarak savaş boyunca orada kalmıştı. I. Dünya Savaşı ile İngilizler ve Ruslar kendi bölgelerindeki hâkimiyetlerini

⁶ Didem Deniz, Nasır Niray, "İran İslam Cumhuriyeti, Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C.VI, S. 2, Elazığ 2010, s. 4.

güçlendirmişlerdi. İran; Almanya ile Osmanlı Devleti ve Rusya ile İngiltere arasında savaş alanı olmuştu. Osmanlı ve İngiliz kuvvetleri, 1917'deki Bolşevik Devrimi sonrasında Rusların bölgeyi terk etmesiyle Kuzey İran'ı ele geçirmek istediler. Osmanlı Devleti ve müttefikleri, Sovyet Rusya ile Brest- Litovsk antlaşmasını (3 Mart 1918) imzaladıkları sırada Osmanlı III. ordusunun Kafkas Cephesi'ndeki harekâtı devam ediyordu. Elviye-i Selase (Kars, Ardahan ve Batum)'den sonra Kazım Karabekir kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, güneye yönelmiş; Nahçıvan üzerinden Urmiye ve Tebriz'e kadar ilerlemişti.⁷ Ayıca Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa, kendisine verilen kadro ile Musul Tebriz ve Karabağ yoluyla Gence'ye geçmiş ve burada Kafkas İslam ordusunu kurarak 15 Eylül 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'yü Bolşevik işgalinden kurtarmıştı.

Nuri Paşa, Tebriz'deyken Rumiyye'den çekilen İngiliz kuvvetleri hakkında bilgi toplamak için Mirza Küçük Han⁸ ile irtibat kurmuştu. Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti, İngilizlerin Bakü'ye girişini engellemek maksadıyla Gilan'da bulunan Mirza Küçük Han'a subay, silah ve cephane yardımı yapılmasını istiyordu.⁹ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı kuvvetleri bu bölgelerden çekildi böylece tüm İran, İngiltere'nin etkisine girdi. Bu muharebeler sonrasında İran, nüfusunun dörtte birini grip salgını, açlık ve savaş sırasındaki bu mücadelelerde kaybetti.¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğruysa İngiltere, İran'da tek hâkim güç olmuştur.¹¹ 1921'de Albay Rıza Han öncülüğündeki Kazak Tugayı, hükûmet darbesi yapmış; sonraki süreçteyse Rıza Han, etkinliğini arttırarak 1925'te Kaçar

⁷ Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşmasından Sonra Türkiye ve Ermeniler", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3 S. V, İstanbul 2004, s. 25-51

⁸ Mirza Küçük Han ve faaliyetleri için bkz. Tahsin Yazıcı, "Cengeli", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. VII, s. 366-367; George Lenczowski, **Russia and West in Iran 1918-1948**, Greenwood Press, New York 1968, s. 18; Michael P. Zirinsky, "İmperial Power and Dictatorship, Britain and Rise of the Reza Shah, 1921-1926", **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol. 24, No. 4, s. 642.

⁹ Tebriz ve Karabağ üzerinden Gence'ye giden Kafkas İslam Ordusu kumanda heyetinin Kafkasya'daki çalışmaları için bkz. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, 2. Baskı İdil Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 164, 208.

¹⁰ Michael P. Zirinsky, **a.g.m.**, s. 640.

¹¹ Mohammad Reza Djalili, Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 42-45.

hanedanlığına son verip yerine Pehlevî Hanedanlığı'nın kurulmasını sağlamıştır. Rıza Şah, 1941 Eylül'üne kadar tam 16 yıl boyunca İran'ı yönetmiştir. İkinci Dünya Savaşı dönemi İran'ının daha iyi anlaşılması adına, Rıza Şah döneminin iyi tahlil edilmesi gerekir.

Rıza Han'dan Rıza Şah'a Giden Süreç

Rıza Han, Rus istilasından kaçıp Kafkasya'ya göç etmiş; Mazenderan'ın Sefid Rud bölgesi Alaşt köyünde tımar sahibi olmuş; asker kökenli bir aileden gelmiştir. Birçok akrabaları gibi dedesi ve babası, vilayet alayında hizmet etmiş kişilerdi. Ergenlik çağına gelen Rıza Han, 1891 yılında Kazak Tugayı'na¹² katılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında, Hemedan Piyade Taburu'nun komutanlığına getirilen Rıza Han, 1917 Ekim ihtilalinden sonra Kazak birliği içinde bulunan Bolşevik yanlısı kişileri tasfiye etmiştir. 1921 yılında, Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ile emrindeki 2500-3000 kişilik Kazak kuvvetiyle Tahran'a girmiş ve hükûmeti düşürmüştür. Hükûmetin başkanı, Seyyid Ziyaeddin olurken Rıza Han'sa Savaş Bakanlığı görevine getirilmiştir.

Seyyid Ziya, başbakan olmuştu ama tüm güç, askerî gücü elinde bulunduran Savunma Bakanı Rıza Han'daydı. 1921 yılı şubat ayından mayıs ayına kadar olan dönemde, darbe'nin sivil lideri Seyyid Ziya, geniş ve kapsamlı; sosyal ve ekonomik reform planı hazırladı. Başbakan; mali ve askerî yenilikler yapmak için İngiliz danışmanlar ve memurlar istihdam etti. İktidarın önde gelen üyeleri başta olmak üzere birçok çevre, başbakanın bu tutumundan rahatsız oldu. Tepkilere karşı birtakım tutuklamalar oldu. Seyyid Ziya, İngilizlerin çıkarlarını savunan ve onların kuklası olmuş bir başbakan olarak görülmeye başlanmıştı. Başbakan'ın kardeşi Muhammed Hasan Mirza, abisinin yerine geçmek için planlar yapıyordu. Yüksek Mahkeme başkanı Muhsarul Mülk'se Şah taraftarı olup tutuklu olan bazı kişileri serbest bırakması karşılığında Şah'ın kendisini başbakan yapacağını düşünüyordu. Ziya, ileri

¹² İran Kazak Tugayı: İran'da 1879'da Rus Kazak birlikleri örnek alınarak kurulan süvari birliği. I. Dünya Savaşı sırasında genişletilerek tümene dönüştürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzi Rabi, Nugzar Ter-Oganov, "The Russian Military Mission and the Birth of the Persian Cossack Brigade, 1879-1894", **Iranian Studies**, vol. 42, No: 3, Routledge London, 2009, s. 445-463; Rıza Han'ın Kazak Tugayı ile bastırdığı isyanlar için bkz. Rouhollah K. Ramazani, **The Foreign Policy of Iran, A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941**, University Press of Virginia, Charlottesville 1966, s. 177-181.

gelen seçkinlerin bir bölümünün serbest bırakılması için Şah'ın gönderdiği listeyi de hiçe sayınca aralarındaki gerginlik iyice arttı. Artık Şah, ya mahkeme başkanını başbakan yapacaktı ya da daha önce de kendisine sadakat gösteren, Gilan ve Tebriz'deki isyanlara katılmayan Kazak birlikleri komutanı Rıza Han'ı seçecekti. Ayrıca Haziran 1920'de Bolşevikler ve Cengeliler tarafından Rest'in işgal edilmesinde Kazak Tugayı, Şah lehine gösteri yapmıştı. Tüm bunlara Rıza Han'ın Kazak Tugayı üzerindeki etkili gücü de eklenince başbakanlık için en büyük aday, Rıza Han oldu. Yabancılar verilen memuriyetlerle ulusun değerlerinin satıldığını söyleyen Rıza Han, Tahran'daki huzursuz ama etkili olan aristokratlardan güç alıyordu.¹³ 1921 yılının mayıs ayının ortalarında, İngilizler de Seyyid Ziya'nın gücünün iyice azaldığını biliyorlardı. Ayrıca Mollalar da Seyyid Ziya'yı İngiliz ajanı olarak ilan ettiler. 24 Mayıs'ta Rıza Han, Seyyid Ziya'ya gönderdiği mektupta, hapiste olan seçkinlerin dışarı çıkarılmasını sağlamadığı takdirde onun ülkeyi terk etmesi gerektiğinden söz etti ve derhâl istifa etmesini istedi. Ertesi gün, Seyyid Ziya ülkeyi terk etti. Seyyid Ziya'nın kabinesinin düşmesinden sonra İngiltere, yeni kabineyi desteklemedi ve İran'a vereceği tüm kredilerin ödemesini durdurma kararı aldı. Rıza Han, Savaş Bakanı kaldığı süre boyunca da bu ödemeler yapılmayacaktı. Bu ambargo kararı esasında, kuzey bölgesinden Cengelilere karşı mücadele veren ve orduyu genişletmek isteyen Rıza Han'a yönelikti. Çünkü Rıza Han, görevi aldıktan sonra Kazak Tugayı içindeki bazı İngiliz subayları işten çıkarmış ve Bolşeviklerin elçisi ile yakın ilişki kurmuştu. Tüm bunlar, Rıza Han'ın İngilizler tarafından bir tehdit olarak görülmesine neden oldu.¹⁴

1921 yılının sonuna doğru gelindiğinde Cengeli hareketinin lideri Küçük Han, mağlup edildi. Ayrıca Meşhed'te bulunan Seyyid Ziya döneminde, jandarma birliklerinin güçlendirilmesiyle Meşhed ve civarında etkisini arttıran ve milliyetçi fikirleriyle ön plana çıkan jandarma birliğinin komutanı Muhammed Taki Han Pasyan, 1921 yılı ekim ayında Rıza Han'a mağlup oldu. Seyyid Ziya'nın yerine başbakanlığa geçen Ahmed Kavvam, selefinin yaptığı gibi İngiltere lehine politika

¹³ Haushang Sabahi, **British Policy in Persia, 1918-1925**, Taylor and Francis Publishing, London 2005, s. 149.

¹⁴ a.e., s. 151-152.

göstermeyeceğinin işaretlerini verdi.¹⁵ 1921 yılından Ekim 1923 yılına kadar İran'da idari istikrarsızlık devam etti. Ahmed Kavvam'dan sonra Hasan Pirima, Mustavfi el Memalik hükûmetleri de istikrarı sağlayamayınca Ekim 1923'te Rıza Han başbakan oldu.¹⁶

Rıza Han, başbakan olarak gücünü Kaçar hanedanına mensup kişilere karşı korumak istedi. Ayrıca arzu ettiği cumhuriyet rejimini kurmak için başta ulema olmak üzere ikna çalışmalarına başladı. Bu sırada Kaçar Şahı Ahmet, Avrupa'dan meclise gönderdiği telgrafta, Rıza Han'ın azlini istedi.¹⁷ Bu olaydan sonra Rıza Han, görevinden istifa etti ancak onun istifasını geri almasını ve yeniden başbakan olmasını isteyen çevrelerin girişimleri sonucu tekrardan başbakanlığa dönerek kendi kabinesini kurdu.

Yeniden başbakan olan Rıza Han, Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de cumhuriyeti ilan ettiği gibi İran'da cumhuriyet rejimi kurmak istiyordu.¹⁸ Ancak tek başına siyasi gücü buna yetmiyordu. Bu nedenle aradığı desteği ulemadan almak için Kum şehrine gitti. Fakat ulemanın cumhuriyet rejimine karşı tepkisini görünce yeniden saygınlığını kazanmak adına geri adım atmak zorunda kaldı. Çünkü ulema, eğer cumhuriyet rejim olarak kabul edilirse İslamiyet'in sonunun geleceğini düşünüyordu. Rıza Han, çabaları sonucu ulemayı ikna edemeyince 1 Nisan 1924'te, dönemin gazetelerinden biri olan Setareh gazetesinde ulema ile ittifak yaptıklarını bildirdi. Bu bildiride Rıza Han, kendisinin ve ordunun İslam'ın korunmasında, ihtişamının devam ettirilmesinde her daim mücadele edeceğini ifade etti. Ayrıca Kum'da yapılan istişareler sonunda cumhuriyet rejimi meselesinin reddedildiğini ve bu kararı tüm insanlara ilan etmenin uygun görüldüğünden bahsetmiştir.¹⁹ Rıza Han, cumhuriyet fikrinden vazgeçmiş fakat ulemanın desteğini arkasına almıştır. Nitekim

¹⁵ Stephanie Cronin, "An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion of Colonel Muhammad Taqi Khan Pasyan in Mashhad, April-October 1921", **Middle Eastern Studies**, Vol. 33, No. 4, Routledge, London 1997, s. 695.

¹⁶ Rıza Kurtuluş, "Rıza Şah Pehlevi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, s. 67.

¹⁷ Rouhollah K. Ramazani, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁸ Peter Avery, **Modern Iran (Nation of the Modern World)**, Ernest Benn Ltd., London 1965, .s. 266.

¹⁹ Ali M. Ansari, **Modern Iran since 1921, the Pahlavis and After**, Pearson Education Ltd., Essex 2003, s. 38; Cumhuriyet rejimi tartışmaları için bkz. Vanessa Martin, "Mudarris, Republicanism and Rise to the Power of Riza Khan, Sardar-i Sipah", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 21, No. 2, Routledge, London 1994, s. 199-210.

mecliste Kaçar Hanedanı'nın geleceği tartışılmaya başlanmıştı. 31 Ekim 1925'e kadar hükûmet biçimindeki belirsizlik devam etti. Bu tarihteki meclis toplantısında, Rıza Han'ın Şah seçilmesi, bazı milletvekilleri tarafından anayasaya aykırı bulundu. Rıza Han, meclisin 6 ve 12 Aralık'ta tekrardan toplanmasını sağlayarak 260 oyun 257'sini aldı ve İran'da Pehlevî Hanedanlığı başlamış oldu.²⁰

Rıza Şah, devleti üç sözcükten oluşan bir sloganla tarif ediyordu: Tanrı, Şah ve Vatan. O, devlette olması gereken iki temel unsurun düzen ve disiplin olduğuna inanıyordu. Saltanatı boyunca ordu ve bürokrasi beş kat büyüdü. 1921'de ordudaki asker sayısı, 22.000 iken bu sayı 1941 yılında 127.000 oldu. Aynı şekilde 1921'de merkezî hükûmet sayıları, çok olmayan eşraftan oluşuyorken 1941'de 90.000 devlet memuru olan ve on bir bakanlığı bulunan bir kurum hâline geldi.²¹

16 yıllık dönemde gerçekleşen bu genişlemenin ve büyümenin birçok faktörü vardı. Bu faktörlerin üç tanesi, büyümeye katkı veren temel faktörlerdi. Bunlar: petrol rafinelerinin kira gelirleri, yüksek gümrük vergileri ve tüketim mallarına konan vergilerdi. Vergilerin sistematik bir şekilde toplanabilmesinde, 1922'de İran'a Amerika'dan gelen Arthur Millspaugh'un etkisi çok büyüktür. Millspaugh 1922-1927 ve 1943 - 1945 olmak üzere iki defa İran'da Maliye Bakanlığı'nda görev yaptı.²² Birçok alanda yenilik yapan Millspaugh, beş yılda, yepyeni bir hazine kurdu; vergi oranlarını güncelleştirerek hazinenin daha fazla gelir elde etmesini sağladı; afyon satışlarını denetim altına almayı başardı ve mustavfilerin²³ kadrolu memur yapılmasında büyük pay sahibi oldu. Rıza Şah'ın desteği ile ilk kapsamlı yıllık bütçeyi hazırladı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ticaretin gelişmesi; şeker, çay, tütün, pamuk, hayvan derisi ve afyon gibi çeşitli mallara vergi konması devletin gelirlerini artırmıştı. 1921 yılında 51 milyon riyal olan gümrük vergisi; 1925'te 93 milyona, 1940'ta ise 675 milyon riyale ulaştı. Ayrıca 1925 yılında 38 milyon riyal olan

²⁰ Rouhollah K. Ramazani, **a.g.e.**, s. 186.

²¹ Ervand Abrahamian, **Modern İran.**, s. 89-90.

²² James Arthur Thirpe, "The Mission of Arthur C. Millspaugh to Iran, 1943-1945", Winconsin University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Winconsin 1973, s. 9; Ayrıca bkz. Arthur C. Millspaugh, **Americans in Persia**, The Brookings Institution, Comelius Printing Company, Washington 1946.

²³ Devletin mali işlerinde çalışan memurlarına verilen isim.

tüketim vergisi geliri, 1940 yılında 180 milyona yükseldi. Bu on beş yıllık dönemde şeker ve çay gelirleri, altı kat artış gösterdi. Devletin toplam geliri, 1925-26 döneminde 246 milyon riyalken 1940-41 döneminde 3 milyar 610 milyon riyale ulaşarak büyük bir artış gösterdi.²⁴

İran, ekonomik olarak büyümenin yanı sıra bürokraside de mesafe kat etti. Rıza Şah, yedi olan bakanlık sayısını Sanayi, Yol ve Tarım Bakanlıklarını da ekleyerek on bire çıkardı. Eskiden sekiz olan vilayetler, yeni bir düzenleme getirilerek on beşe çıkarıldı. Vilayetler; ilçelere, belediyelere ve kırsal kazalara bölündü. Valilerin yarı bağımsızlık statüsü alınarak tüm valiler, merkezî hükûmete bağlı birer devlet memuru hâline getirildi. Merkezî belediyelerin güvenliği, polis tarafından sağlanırken kırsalları jandarma kontrol ediyordu.²⁵ Şah, yeni kurumları oluştururken ve bürokrasiyi genişletirken bütün alanlarda devlet gücünü hissettirmek diğer bir anlamda kendi güç alanını genişleterek ulaşabildiği her yerde denetim kurmak istiyordu. İktidarda olduğu 16 yıl boyunca, dokuz meclisle görev yapan Rıza Şah, tüm meclislerdeki mebusları seçime girmeden belirlerdi. Meclisteki sınıflara göre dağılım değişmez; meclisin yüzde seksenden fazlasını toprak sahipleri, tanınmış yerel seçkinler ve varlıklı iş adamları oluştururdu. Kabine üyeleri, meclisten; meclis ordudan, tüm hepsiye Şah'tan çekinirdi.²⁶

Devletin inşa sürecinde ele alınması gereken en ciddi yapısal değişiklikler arasında uzun süreden beri yabancı hükûmetlere sunulan ve yabancı vatandaşlara yargısız imtiyazlar veren kapitülasyonlar geliyordu ve bunlar bir an önce kaldırılmalıydı. Rıza Şah, devletçilik politikası uygulayarak devletin gücünü ekonomi ile arttırmak istiyordu. Bu politikaya göre kapitülasyonlar egemenliğe tamamen zıttı. Fakat kapitülasyonların kaldırılması için İran'ın batıda faaliyet gösteren sistemlerle karşılaştırılabilecek yerel bir yargı sistemine ihtiyacı vardı. Bir değişim ile yargı otoritesinin ulemanın elinden alınması gerekiyordu. Bu doğrultuda, 26 Nisan 1927'de Adalet Mahkemeleri kuruldu. Bu açılış gününde, kapitülasyonların kaldırılması kararı alınarak yasalarla tamamlandı böylece İran yeni bir yargı organına

²⁴ Abrahamian, **Modern İran.**, s. 90-91.

²⁵ **a.e.**, s. 95-96.

²⁶ **a.e.**, s. 98-99.

geçiş yaptı.²⁷ Buna karşılık, gelenekçiler (esas olarak ulema tarafından temsil edilen aynı zamanda geleneksel orta sınıfı içeren ‘Bazari’lerden²⁸ oluşan kesim) bir direnç göstermeden tüm yenilikleri kabul etmeye hazır değildi. Nitekim gelenekçiler, İsfahan’da ceket ve şapka giyen bazı memurları hedef alarak sekiz günlük bir protesto tertipletiler. Şiraz ve İsfahan’da dükkânlar kapatıldı. Sosyal ve ekonomik olarak genç nesli kaybetme korkusu yaşayan esnaflar yabancı kuvvetlerin hala hükûmet içinde olduklarını iddia ederek sert bir şekilde yasaya karşı çıktılar.²⁹

Rıza Şah döneminde, milletin temel ihtiyacını gideren birimlerde topyekûn bir millileştirme politikası uygulandı. Posta ve Telgraf Bakanlığı, Indo-European Telegraphy Company’i devletleştirdi. Ayrıca 1939’da telefon şebekesi kurularak İran Radyosu; BBC ve Moskova Radyosu’na alternatif olarak faaliyete başladı. Ulusal bilinci halka özümsetmek için kültür örgütlenmesi gerçekleştirildi. Kültür Akademisi, Kültürel Varlıkları Koruma Derneği, Coğrafya Komisyonu kuruldu. Yazılı basındaysa Eski İran dergisi ile İttılaat ve Tahran gazeteleri devlet destekli olarak kuruldu. Yazılı basının bir amacı da dili yabancı sözcüklerden arındırmaktı. En başta Arapça sözcüklerin yerine yeni türetilmiş sözcükler ya da eski Farsçada bulunan sözcükler kullanılacaktı. Ayrıca Şah, 1934’te yaptığı değişikliklerle Persia adının artık tüm dünyada İran olarak kullanılmasını kabul eden kararnameyi çıkardı. Genelgede, Persia adının Fars ve Kaçar gerilmesini çağrıştırdığı oysa İran adının eski Aryenlerin görkemini akla getirdiği bildirildi.³⁰ Ticaret Bakanlığı’ysa ithalat ve ihracatı sistematik izinlere bağlayarak dış ticareti, denetim altına aldı. Sanayi Bakanlığı; şeker, çay, sigara, pirinç, çimento, kereste, bakır, pil ve elektrik üretilen 300 kadar tesis kurdu. Öyle ki 1938 yılına girildiğinde şehirlerin çoğu elektrikle aydınlanıyordu.³¹ Ülkesinin sistemli bir ilerleme ile sanayileşmesini isteyen Şah, modern makine ithalatı ve yeni fabrikaların kurulması için özel teşebbüse mali

²⁷ Şah yaptığı açılış konuşmasında: “Ulusal Prestijin ve ilerlemenin sadece yargı reformuyla olmayacağını, fakat yargının ilerlemede çok önemli bir unsur olduğunu” vurgulayarak, “yabancıların hiçbir İranlı’dan ayrıcalıklı olmadığı bir adalet düzeninin İran’ın prestijini koruyacağını” ifade etmiştir. Ayrıca “yabancı ülke bayraklarının da sadece kendi ülkelerinin özel günlerinde açılması gerektiğini ve tüm bu uygulamaların bir yıl içinde yapılacağını” söylemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Ali M. Ansari, **a.g.e.**, s. 46.

²⁸ İran’da esnaf ve tüccar sınıfına verilen ad.

²⁹ Ali M. Ansari, **a.g.e.**, s. 46.

³⁰ Abrahamian, **a.g.e.**, s. 114.

³¹ **a.e.**, s. 103.

avantajlar getirdi fakat sermaye eksikliğinden ve istikrara olan güvensizlikten dolayı bu desteğe beklenen ilgi olmadı. Devlet, özel teşebbüsten gerekli desteği alamayınca zorunlu olarak doğrudan sanayileşme çabalarına girişti. İlk etapta, hafif sanayileşme faaliyetlerine başlandı. Bu doğrultuda tekstil, şeker, tarım - gıda sanayi; konservecilik, çimento, kimyasal maddeler, elektrik, sabun, içecek, cam, kâğıt, kibrit, sigara imalat, deri işleme fabrikaları faaliyete geçirildi. Tüm bu hafif sanayileşme girişimlerinin ekonomiye olumlu yönde katkısı olsa da ülkenin her bir yanına yayılmaması, sadece belli bölgelerde faaliyet göstermesi, bununla birlikte özellikle savaş zamanı üretilen buğdayın ihraç edilmesi bazı bölgelerde kıtlık yaşanmasına neden oldu. Örneğin 1940 yılında İran'da, birçok şehirde ekmek kıtlığı meydana geldi; Tahran'da bile ekmek bulmak zorlaştı.³²

Şah, altyapıya çok önem vermişti. Devlet gelirlerinin geniş bir kısmı, taşımacılık ve iletişime ayrılmıştı. Ulaşım ve yol durumuna bakıldığında bu dönemde hem karayolu hem demiryolu yapımına ağırlık verildiği görülmektedir. 1927 yılında tüm ülkede, 8500 km araç yolu varken 1938'de 24000 km'ye kadar çıktı. Tahran'dan Tebriz, Meşhed, İsfahan ve Buşir'e 5000 km karayolu yapıldı.³³ Karayollarının gelişimi; geçişlerin süresini ve maliyetleri büyük ölçüde azaltarak ekonomiye katkı sağladı aynı zamanda ülkenin hemen her tarafına erişebilirliğin önünü açtı.

Demiryollarına bakıldığında, 1925 yılında İran'da toplam demiryolu uzunluğu 250 km iken 1938 yılında Hazar Denizi'ni Basra Körfezi'ne bağlayan Trans - İran demiryolu projesinin bitimiyle bu uzunluk 1394 km'ye çıktı.³⁴ Bu demiryolu projesini meclis, Mart 1926'da maliyeti çay ve şeker vergilerinden elde edilen gelirle karşılanmak üzere onayladı. Projeye 17 Ekim 1927 yılında fiili olarak başlandı. Başlangıcından sonuna kadar sadece bir şirkete verilmeyen projede, birçok şirketin payı vardı. Başlangıçta, Amerikan şirketlerinin payı büyükken projenin büyük kısmı Alman şirketleri tarafından tamamlandı. Alman mühendisler; 4700 köprüden 2100'ünü, 224 tüneli ve 1448 km demiryolunu yapmışlardır.³⁵

³² Sir R.Bullard to Mr. Eden, **PRO** (Public Record Office) **FO** (Foreign Office), 837/481, E/2014/42/34, Annual Political Report 1940, 07.05.1940, s. 2.

³³ Mohammad Reza Djalili, Thierry Kellner, **a.g.e.**, s. 71.

³⁴ **a.y.**

³⁵ Richard A. Steward, **a.g.e.**, s. 10.

Demiryollarının Bandar-Şahpur'dan Sovyet sınırına kadar olan bölümünü de Almanlar yapmıştır. Lokomotifler, İsviçre'den diğer birçok malzemeyse Belçika, Avustralya, Japonya gibi çeşitli ülkelerden temin edilmiştir. Demiryolu projesi, on bir yıl sonra Aralık 1938'de bitmiştir. Toplam maliyeti, 150 -200 milyon dolara mal olmuştur.³⁶

Millileştirme politikasında, İran'daki bankalar da nasibini aldı. Şah, ekonomiyi İngilizlerin kontrol ediyor olmasından rahatsız oluyor; bu çerçevede yapılacak ilk işin bütün mali idarenin kontrolünü almak ve kurumları millileştirmek olduğunu düşünüyordu. 1927 yılında Amerikalı Uzman Millspuagh, devlet gelirlerinin büyük bölümünün silahlı kuvvetler için ayrılmasını isteyen Şah'ı, askerî harcamaların aşırı olduğunu gerekçe göstererek eleştirmiştir. Bu fikir ayrılığı sonrası görevinden istifa etmiştir. Örneğin petrol gelirleri devlet gelirlerinin yüzde yirmi beşine denk geliyordu ve gelirlerinin tümü askerî malzeme alımına ayrılıyordu.³⁷

Şah'ın kurduğu yeni düzenin baskısını en çok hissedenler, aşiretlerdi. Merkezî otoritenin güçsüz olduğu dönemde bazı aşiretler, güçlerini devlet gücü gibi kullanıyor hatta yabancı devletler ve şirketlerle anlaşma yapıyorlardı. Bunun en bariz örneği, 1905 yılında İngiliz şirketi olan D'Arcy ile Bahtiyariler arasında olmuştur. O dönemde şirket, Bahtiyari bölgesinde bulunan; 'Meydan-ı Meftun' diye adlandırılan yerde, petrol arama çalışmaları başlatınca Bahtiyarilerin saldırısına uğramıştır. Sonrasında buradaki çalışmaların güvenliğinin sağlanması karşılığında aşiret liderine yıllık 1500 sterlin verilmesi hususunda anlaşma sağlanmıştır.³⁸ Ancak Bahtiyariler, bununla yetinmemiş; şirketten sürekli daha fazlasını istemişlerdir. Durum üzerine aynı yıl bir anlaşma daha yapılarak şirket kârının yüzde üçünün Bahtiyarilere verilmesi kararı alınmıştır.³⁹ Rıza Şah, Bahtiyarileri kontrol altına alana kadar aşiret petrol gelirlerinden faydalanmaya devam etmiştir. Sorun çıkaran aşiretler, ellerinden toprakları alınarak ve silahsızlandırılarak hizaya getirilmiştir. Böylece tank, uçak, makineli tüfeklerle donatılmış Şah'ın askerî birlikleri, aşiretler üzerinde gücünü

³⁶ Rouhollah K. Ramazani, **a.g.e.**, s. 230.

³⁷ Arthur C. Millspaugh, **a.g.e.**, s. 26.

³⁸ Gene R. Gartwaite, "The Bakhtiyari Khans, The Government of Iran, and British, 1846-1915", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 1, January 1972, s. 33-34.

³⁹ Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, s. 107.

sağlamlaştırmıştır. Askerî teknolojinin dengesi, merkezî hükûmet adına değişmişti. Bazı aşiret liderleri, hapse atılmış; bazıları da idam edilmişti.⁴⁰ Kürt lider Simko, uzun süren isyanının ardından yakalanmış ve idam edilmiş; Kaşkay lideri Savledü'd devle ile Arap lider Şeyh Hazal Tahran, ev hapsine alınmış ve sonrasında kuşkulu bir şekilde ölü olarak bulunmuşlardır. Luri Şeyhi İmam Kuli Han, Beluci lideri Dost Muhammed, Sertip Han, Buyer Ahmedî, ve diğer Kaşkay Şeyhi Hüseyin Ahmedî idam edilmişlerdir. Şah, tüm bu aşiret liderlerini ortadan kaldırmakla aşiretler üzerindeki baskısını arttırmış ve onların büyük güçlerin ittifak kuracakları güç unsuru hâline gelmelerini engellemeye çalışmıştır. Bu bölgelerdeki merkezî gücün hissedilmesiyle birlikte askerî ve ekonomik birliktelik sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin 1925'te çıkarılan; 1930'da uygulanmaya başlanan mecburi askerlik kanunu, aşiretlerin gücü sebebiyle kırsal bölgelerde uygulanmakta sorunlara neden olurken merkezin bu bölgelerde gücünü hissettirmesiyle bu bölgelerden gelen takviye merkezî ordunun gücünü arttırmıştır. Buna rağmen aşiretlerin olduğu bölgelerde sorunlar tamamen çözülememiştir. Örneğin 1940 yılında Fars, Huzistan, Kirmanşah ve Kirman'daki yol geçiş bölgelerinde aşiretler, yağmacılık ve soygunculuk yapmış; Kirman'da ileri gelen bazı Beluciler tutuklanmıştır.⁴¹

Savaş Öncesi İran'ın Diğer Devletlerle Olan İlişkileri

İran-Almanya İlişkileri

İran-Almanya ilişkileri, resmî olarak 19. yüzyılın ortasında, Nasıreddin Şah zamanında başlamış; sonraki yıllarda gelişerek devam etmiştir. Kaçar Hanedanı Nasıreddin Şah, 1873 yılında gittiği Avrupa ziyaretinde Almanya'yı da ziyaret etmiş; sonrasında Almanya ve İran arasında ilk resmî ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu ilk anlaşmadan on yıl sonra Nasıreddin Şah, İran ordusunu Alman ordu sistemine göre düzenlemek için Almanya'dan uzman talebinde bulunmuş ama Bismark'ın o

⁴⁰ a.e., s. 122.

⁴¹ Sir R.Bullard to Mr. Eden, FO 837/481, E/2014/42/34, Annual Political Report 1940, 07.05.1940, s. 1.

dönemde Rusya dostluğunu istemesinden dolayı bu teklif reddedilmiştir. 1885 yılındaysa iki ülke, birbirlerinin başkentlerine elçilik açma kararı almışlardır.⁴²

Almanya'nın Bağdat - Berlin tren yolu imtiyazına sahip olmasından sonra İran'da bazı ithalat - ihracat şirketleri kurulmuştur. 1907'de "Humbur Amerika" adlı şirket, İran körfezi ile Almanya arasında ticari taşıma işlerine başlamıştır. İlk Alman gemisi, 1907'de İran körfezine demir atmıştır. Ruslar, Almanların İran'da demiryolu yapmasına karşı çıkmamışlardır. Öyle ki Tahran – Hanakin (Irak) arasında yapılan demiryolu anlaşmasına göre Rusya; Berlin- Bağdat demiryolunun devamı gibi olacak bu demiryolunu 4 yıl içinde kendisi yapmazsa Almanya'nın yapmasına müsaade etmiştir.⁴³ Birinci Dünya savaşından sonra Weimar Cumhuriyeti döneminde (1918-1933), İran-Almanya ilişkileri son birkaç yıl hariç sorunsuz olmuştur. 1934 yılında iktidarda olan Ulusal Sosyalist Partisi, İran'a iyi niyet beslediğinden İran- Almanya ilişkileri bu dönemden itibaren yeni bir boyut kazanmış ve günden güne ilerlemiştir.⁴⁴

İkinci Dünya savaşı öncesi İran- Alman ilişkilerine bakıldığında, ticari ilişkilerin giderek geliştiği görülür. Özellikle 1933'ten sonra ekonomik ilişkilerin gelişmesinde şüphesiz Alman ekonomik sisteminin de büyük payı vardı. Almanya, ihtiyaç duyduğu hammadde ve tarım ürünlerini, kendi kurduğu ekonomik sisteme göre alıyordu. Bu ekonomik sisteme göre Almanya'ya mal teslim eden ülke, malın değeri kadar Almanya Merkez Bankası'ndan kredi alıyor ve bu krediyi sadece Alman mallarını almak için kullanma hakkına sahip oluyordu. İran- Almanya ticari ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynayan figürlerinden biri de dönemin Nazi Almanyası Ekonomi Bakanı Hjalmar Schacht'ın İran'a yapmış olduğu ziyaretidir. Schacht, 17 Kasım 1936 yılında İran'ı ziyaret etmiş ve Şah ile görüşme yapmıştır. Bu görüşmede, İran ile Almanya arasında daha güçlü ekonomik ve kültürel bağların oluşturulması kararları alınmıştır. Özellikle demiryolları ve makine sanayi alanlarında anlaşma yapılmıştır.⁴⁵ Bu ziyaretle birlikte Alman şirketler İran'a olan

⁴² İraç Zovki, **a.g.e.**, s. 10.

⁴³ **a.e.**, s. 13-14.

⁴⁴ Leila Nancy Sadka, **a.g.t.**, s. 119.

⁴⁵ Faramarz S. Fatemi, "The U.S.S.R in Iran, Irano-Soviet Dispute and Pattern of Azerbaijan Revolution, 1941-1947", New School University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York 1976, s. 5.

ihracatı daha da geliştirebileceklerini görmüşlerdir. Daha sonra Nuri İsfendari⁴⁶, 1937 yılında Almanya'yı ziyareti esnasında hem Schacht ile hem de Hitler ile görüşmüş; geri geldiğindeyse Şah'a memnuniyetlerini dile getirmiştir.⁴⁷ Demiryollarının yapımında da Alman etkisi görülmektedir. Alman firmaları ve teknisyenleri, İran'daki Trans- İran demiryolu hattında çalışmışlardır. Tahran'ın kuzeyine giden demir yolunda en son durak olan Bandar Şah bölgesinin yolunu, Kasım 1929'da bir Alman şirketi yapmıştır. Ayrıca 1933 yılında, birçok ülkenin ortak olduğu demiryolu şirketi Scandinavian Consortium Kampsax'tın⁴⁸ altında birçok Alman teknisyen çalışmıştır.⁴⁹

1928- 1936 arasındaki ithalat ve ihracat oranları incelendiğinde Almanya'nın İran ticaretindeki payının artarak devam ettiği görülür. Bir örnek verilecek olursa 1928 yılında İran'a ithal edilen ürünler 9,9 milyon Alman markıyken 1939 yılında bu miktar 30.4 milyon Alman markına çıkmıştır. İran, bu dönemde Almanya'dan sırasıyla en çok metal ürünler, tekstil ve deri makineleri, elektrikli ekipmanlar, tarım ve sanayi makineleri, tekstil ürünleri ve tıbbi malzeme alıyordu.⁵⁰ Buna karşılıksa en başta petrol olmak üzere ipekli kumaşlar, halı, deri, meyve ve keten kumaşı satıyordu. Almanya'nın İran ticari payının artmasında 30 Ekim 1935 yılında imzalanan anlaşmanın etkisi büyüktü.⁵¹ Bundan önce Kasım 1931'de İran ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan ticaret anlaşmasına göre Sovyetler, diğer ülkelere göre İran ekonomisinde daha avantajlı durumdaydı. Bu dönemde İran ithalatı içinde, tekstil ithalatının %55'i, metal ithalatının %65'i, kimyasal ürünlerin %50'si, kâğıt ithalatının %66'sı, makine ithalatının %53'ü Sovyetler tarafından karşılanıyordu.⁵² Almanların İran ticaretindeki üstünlüğü, 1941 yılının sonuna kadar devam etmiştir. İran ticaretinde Alman ağırlığı İngilizleri rahatsız etmiş ve İran ile özellikle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için girişimlerde bulunmuşlardır.

⁴⁶ Nuri İsfendari dönemin meclis başkanıdır

⁴⁷ Raşid Armin Khatib-Shahidi, **German Foreign Policy Towards Iran Before World War II**, I.B.Tauris, New York 2013, s. 169-170.

⁴⁸ Bu şirket Tahran istasyonunu ve İran'daki birçok istasyonu yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. L.P. Elwell-Sutton, **Modern Iran**, Routledge, London 2011, s. 93.

⁴⁹ Lenczowski, **a.g.e.**, s. 153.

⁵⁰ Notes For An Inter-Departmental Meeting to Discuss Future of M.E.W. (Ministry of Economic Warfare) Policy in Iran, FO 837/480, Iran Commercial Relations with UK., s. 1-2.

⁵¹ Raşid Hatib-Şahidi, **a.g.e.**, s. 166-167.

⁵² Leila Nancy Sadka, **a.g.t.**, s. 119.

İran-İngiliz İlişkileri

Savaş öncesi İran- İngiltere ilişkilerine bakıldığında iki ülke ilişkilerinin 19. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak hep inişli çıkışlı seyir gösterdiği görülür.

İngiltere'nin Hindistan'daki savunma planlarında, İran çok önemli bir role sahipti. İngiltere Deniz Kuvvetleri için Hint Okyanusu ve İran Körfezi'nin önemi, sadece petrol yataklarına sahip olmasından değil; aynı zamanda İran, Hindistan çevresinde savunma yapılabilecek bir konumda yer almasındandır. Uluslararası açıdan İran Körfezi'nin önemi, Süveyş Kanalı'ndan daha az değildi. Bu körfez, Hindistan'ın ticari ve siyasi merkeziydi. İngiltere'ye göre İran'da ne tavizler verilirse verilsin stratejik açıdan bu körfez tamamen kontrol altında tutulmalıydı. İngiltere, burada Kuveyt, Maskat ve Bahreyn'i kontrol ediyordu. Bahreyn, hem Irak'taki İngiliz etkisini kontrol etmek hem de İran'ın güneyindeki İran- İngiliz petrol kuyularını korumak için bir üs olarak önemliydi. Burası, sadece İngiltere Deniz Kuvvetleri için önemli bir üs değildi; aynı zamanda Uzakdoğu ve Hindistan'a uçan İngiliz uçaklarının yakıt alma istasyonu olması açısından da önemliydi.

Ekim 1917 Bolşevik devriminden sonra, İngiltere için İran vazgeçilmez ülke hâlini almıştır. Bolşevik Devrimi, müttefiki olan Rusları bir anda düşman konumuna getirmiş; İngiltere için hem Hindistan sömürge yolunun güvenliğini sağlamak hem de Orta Doğu'nun kontrolü için İran vazgeçilmez olmuştu.

I. Dünya Savaşı sonunda İngilizler; Tahran yönetimi, kabine ve askerî birliklere el koydular. Tebriz, Meşhed ve Reşt'te merkezî hükûmeti tanımadıklarını söyleyenler tarafından ayaklanmalar çıktı. İran'ın geleceği için çözüm arayanlar, dört gruba ayrılmışlardı: İngiltere taraftarı olanlar, Rusya yanlısı olanlar, İngiltere ve Rusya'ya karşı üçüncü bir gücün yanında olmak isteyenler ve tamamen bağımsızlık isteyenler. Özellikle İngiltere politikasını benimseyenler, İngiltere'nin İran'a koruyucu olacağını düşünüyordu.

1920 yılı aralık ayında İngiltere, İran'dan kısmi çekilme kararı aldı. İngiltere, artık İran'a yardım etmeyeceğini açıkladı. Kazvin ve Meşhed'deki İngiliz kuvvetleri, tamamen geri çekilecekti.⁵³

Rıza Han, 21 Şubat 1921'de Seyyid Ziya ile tertip ettiği darbe ile yönetimi ele geçirdi ve sıkıyönetim ilan etti. Yerel Jandarma Kuvvetleri'ni yanına alarak otoritesini sağlamlaştırdı. Ahmet Şah'a, İran'ı Bolşevik işgalinden kurtarmak için çaba gösterdiği noktasında güven verdi. İngiltere'nin bu darbenin arkasında olduğu düşünülüyordu. Rıza Han Tahran'a girmeden önce, Kazak Tugayı'ndaki Rusların yerine İranlıları görevlendiren general, İngiliz Edmund İronside'di. İronside, 1920 Ekim ayı sonundan itibaren Ahmet Şah'ın Rus General Starosselski'yi görevden almasıyla İran- Kazak Tugayı'nı komuta etmeye başladı.⁵⁴

Ervand Abrahamian'a göre Rıza Han, tüm bu yardımlara karşılık İronside'a iki konuda söz vermişti: İngiliz askerî birliklerinin ülkeden çekilmesine olanak tanıyacak ve Ahmed Şah'ı tahtan indirmeyecekti. İronside, Rıza Han'ı Kazvin garnizonunun başına getirmiş; onu general rütbesine terfi ettirmiş; onun adamlarına ödemek için para temin etmiş; orduya cephane yardımı yapmıştır. Nitekim darbenin hemen ardından Kazaklara bol miktarda ikramiye verilmişti. Rıza Han, Tahran'ı aldıktan sonra İngiliz yanlısı olduğunu açıklamış ve Bolşeviklerle başa çıkabileceği noktasında İngilizlere güvence vermiştir.⁵⁵ Bu tarihten sonra Hem İngiliz kuvvetler hem de Bolşevikler İran'dan hızlı bir şekilde çekilmeye başlamışlardır.

İki savaş arası döneme bakıldığında Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere kolonilerini geliştirmede büyük ölçüde başarılı olduğu ancak İngiliz Sömürge İmparatorluğu'nun devam ettirilmesi noktasında iki tehdit unsuru olduğu görülür. Bu unsurlardan biri, Fransa'nın gücü ki bu, ülkeyi tehlikeli bir rakip olarak İngiltere'nin karşısına koyuyordu. Diğeriyse komünizm düşüncesinin tehlikeli bir şekilde yayılmasıydı. İngiltere, Almanya'dan Avrupa'da Fransa'ya karşı güç balansı olmasını ve komünizm düşüncesinin yayılmasını engellemesini bekliyordu.

⁵³ Mohammad Gholi Mejd, **Great Britain and Reza Shah, The Plunder of Iran, 1921-1941**, Florida University Press, Florida 2001, s. 57.

⁵⁴ a.e., s. 56.

⁵⁵ Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 86.

Almanya'nın askerî ve ekonomik gücünün artması sonrası anlaşmazlık yaşadığı Sovyetler, durum üzerine İngiltere'ye yanaşır; özellikle Orta Doğu ve Orta Asya'daki komünist faaliyetlerinden vazgeçerek anlaşma yoluna gider. Sovyet – Alman ilişkilerinde kalıcı bir krizin Hitler'in İngiltere'ye karşı olası eylemlerine engel olabileceği düşünülüyordu. Böylece iki ülke, Sovyet ve Almanya, çok yönlü bir savaşa girerek ekonomik ve askerî güçlerini zayıflatacaklardı.

İngilizler, 1933'ten 1939'a kadar Almanya ile olan ticari ilişkilerinde uzlaşma siyaseti izledi.⁵⁶ Özellikle Mart 1937'de Chamberlain'in İngiltere'nin başbakanı olması ile bu siyaset daha da güçlendi. Chamberlain'in Avrupa'daki olaylara tepkisiz kalması, bütün dikkatini dünya imparatorluğuna veren Hitler'in daha rahat bir hareket alanı bulmasına imkân verdi. Hitler'in Alman ordusunu ve sanayisini geliştirmek için yeni ham madde kaynaklarına ihtiyacı çoktu. Chamberlain'in Hitler'i himaye etme politikası sayesinde Nazi Alman ekonomisi, İngiltere'nin önemli menfaati olan yerlerde etkisini artırdı. İran, bu ülkelerden biriydi. Chamberlain'e göre Almanya, ham madde ihtiyacının bir kısmını İran'dan temin edebilirse İngiltere sömürgelerinden vazgeçebilirdi. Almanya'nın İran'daki ticari ve ekonomik nüfuzu, İngiltere'nin İran'daki menfaattarına karşı gelişme göstermiyordu. Tam tersi bu politika, İngiltere'nin İran'daki menfaattarının bir anlamda koruyucusuydu. Almanya'nın İran'daki ekonomik etkisi, Sovyet nüfuzunun yerine geçmeliydi. Böylece bu bölgedeki komünizm gelişmesi önlenecekti. Çünkü Sovyetler, İran'ın kuzeydeki piyasayı kendi kontrolüne almıştı. Sıra İran'ın güneyine, sonra Hindistan'a ve İngiltere nüfuzu altında olan bölgelerdeki pazarlara gelebilirdi. Almanya'nın İran'daki ekonomik gücü, komünizmin İran ve Hindistan'daki gelişmesini önleyecekti. Bu uzlaşmacı politika, 1938 yılının sonuna kadar devam etti.

Tam da bu zamanda İngiltere'ye kendi talepleri için iyi bir fırsat doğacaktı. Aslında İngiltere, *“Anlaşmazlıklara sebep ol, savaş ortaya koy ve egemen olup*

⁵⁶ İngiltere'nin, özellikle 1933-1939 yılları arasında, Hitler'e karşı yürüttüğü siyaset anlamına gelir. Bu siyasetin dönüm noktası 30 Eylül 1938'da Münih sözleşmesidir. İngiltere'nin Hitler'in yayılmacı siyaseti karşısında devamlı olarak geri çekilmesinin göstergesiydi. İngiltere tarafından adı geçen yıllarda böyle bir siyaseti yürütmesinin gerekçesi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Versay antlaşmasında Almanya'ya yapılan haksızlığın giderilmesi düşüncesi idi.

hükmet.” politikasını yürütüyordu. Bu politika, daha önce bahsedilen İngiltere’nin uzlaşma politikasının ilkelerini oluşturan temel kuraldı. Ama İngiltere’nin beklediği senaryo gerçekleşmedi. Almanya’nın ekonomik ve askerî gücü, İngiltere’nin beklentilerinden daha fazla gelişti. Bunun yanında Alman Nazi rejiminin komünist Sovyetler ile olan düşmanlıkları, aralarında savaşa sebep olmadığı gibi tersine 1939 yılının ağustos ayında Alman – Sovyet Saldırmazlık Paktı’nın imzalanmasına kapı araladı ve iki ülke kısa zaman için de olsa düşmanlıklarını bir kenara bıraktı. Almanya ve İtalya’nın Mısır’daki varlıkları, Süveyş Kanalı’ndaki İngiliz varlığını tehlikeye düşürdü. Böylece Afrika’da deniz hatları ve İngiliz kolonilerinin güvenliği, tehdit altına girdi.

1938 yılından sonra İngiltere, uzlaşmacı politikasından vazgeçmek zorunda kaldı. Hitler’in Almanya ekonomisi ve ordusundaki gücünün sabitleşmesi ve gittikçe başarılı olması, İngiltere’yi korkuttu ve İngiltere’nin derin tarihi kökleri olan tedirginliklerin yenilenmesine neden oldu. Almanya’nın askerî ve ekonomik yönden hızla gelişmesi karşısında İngiltere; Sovyet nüfuzunun önüne geçmeyi ve Fransa karşısında güç balansı kurmayı gerekli görüyordu. Bu korku, gittikçe sınırları aşıyor ve Avrupa’daki güç dengesini bozuyordu. Ayrıca İngiliz İmparatorluğu için ciddi bir tehlike yaratıyordu. Kesin olan bir şey vardı ki Hitler güçlendiğinde, Birinci Dünya Savaşı’nda kaybettiği bu ülkeden ayrılan sömürgeleri yeniden ele geçirmek isteyecekti.⁵⁷

1939 yılından önce İran’da İngiliz ve Alman diplomatlarının ilişkileri, çok samimiydi. İngiliz diplomatlarının Almanya’ya Sovyet etkisinin kırılması için İran’da gösterdikleri iyimser tavır, Almanya’nın kısa bir dönemde İran’ın dış ticaretinde önemli ve hassas rol oynamasını sağlamıştı. 1938 Münih Antlaşması’yla beraber İngiltere’nin İran’daki Almanya politikasında değişiklik oldu. Bu antlaşmadan sonra Tahran’daki İngiliz diplomatların yöntemleri, gün gittikçe Almanlara karşı olma şeklinde değişti. İngiltere, Almanya’nın İran’daki bütün ekonomik ve ticari faaliyetlerini derinlemesine takip etmeye başladı. İlişkileri

⁵⁷ Charles Loch Mowat, **Britain Between Wars 1918-1940**, Methven and Co.Ltd, Londra 1972, s. 619.

bozmak için bütün fırsatları yakalamaya ve bu faaliyetlerde sorunlar çıkarmaya çalıştı. Ama İngiltere'nin Almanya'ya karşı yürüttüğü siyaset, Almanya ve Sovyetlerin 23 Ağustos 1939'daki Saldırmazlık Paktı yüzünden kısıtlandı. Birliktelik, İngiltere'nin Almanya'ya karşı sert önlemler almasını engelledi.

Savaş Öncesi Türk-İran İlişkileri ve Bölgesel Sorunlar Işığında Sadabat Paktı

Türkiye – İran ilişkilerinin tarihine genel hatlarıyla bakıldığında, savaşların ve bölgesel rekabetin söz konusu olduğu görülür. 1501'de İran'da Safevi Devleti'nin kurulmasından itibaren iki devlet arası rekabet, zaman zaman savaşa kadar gider. Çaldıran Savaşı ile başlayan Osmanlı – İran mücadelesi 17. ve 18. yüzyıl boyunca devam eder ve 1823'te son bulur. Bu savaşlarda her iki taraf, bir diğerinin zayıf görüldüğü durumlarda rakibine gücünü kabullendirme yoluna gider. Osmanlı Devleti için Kafkasya, Doğu Anadolu ve Azerbaycan; İran içinse Irak, Güney Kafkasya bölgeleri tarih boyunca ilgi odağı olan bölgelerdir. 19. yüzyılın ortalarına kadar her iki devlet, bu bölgelerde siyasi, dinî ve ekonomik sebeplerden güç mücadelesine girer. Osmanlı- İran ilişkileri II. Abdülhamit döneminde gerek İslam Birliği politikası yüzünden gerek sınırdaki Kürt aşiretlerinin özellikle İran içinde asayişsizlik çıkararak Osmanlı devleti tarafına kaçması nedeniyle zaman zaman gergin geçmiştir.⁵⁸ 20. yüzyılın başlarından itibaren emperyalizmin dünyadaki etkisiyle her iki ülke, kendi iç meseleleri ve diğer emperyalist devletlerle mücadele içine girdiklerinden ikili ilişkiler zaman zaman gerginliklerle geçer ama savaş noktasına gelinmez.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte her iki devlet, kendi nüfuz bölgelerinde daha da etkili olmak istiyordu. Buna karşın Osmanlı Devleti ve Almanya, özellikle İngiltere'nin Hindistan, Kafkasya ve İran üzerindeki etkisini kırmak istiyorlardı. Osmanlı Devleti, İran'da İngiltere ve Sovyetlerin söz sahibi olmalarını engellemek; Kürt ve Azerî bölgelerine hâkim olarak savaş sonunda bu bölgeyi dilediği gibi yönetmek istiyordu.

⁵⁸ Cezmi Eraslan, "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri (1878-1882), Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, Yay.haz., Mübahat S. Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basım Evi, 1991, s. 233-234.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, millî mücadeleye başlamış; İran'sa merkezî idaresi zayıf, ordusu güçsüz bir ülke konumuna düşürülmüştü. İki ülkenin de her alanda istikrara ihtiyacı vardı ve bu istikrarı sağlamak için her iki ülke de dış tehditlerden uzak durma arzusunda idi. Osmanlı Devleti'nin hukuken sona erdirilmesiyle birlikte daha önceden Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan bütün anlaşmalar, resmî olarak ortadan kalkmıştı. 1921 - 1925 yılları arası dönemde, Türkiye ve İran'ın çıkarları birbirleriyle zıtlık göstermiyordu. Her iki ülke de tam bağımsızlık isteyen çıkarları gereği, Sovyetlere dostluk kuran ülke konumundaydılar. Birbirlerine karşı bağımsızlıklarını tehlikede görmeyerek bu dönem ve sonrasında dostça ilişkiler geliştirdiler. İki ülke arasında Birinci Dünya Savaşı sonrasında ilk resmî ilişkiler, 1922 yılının haziran ayında İran Eğitim Bakanı'nın Ankara'yı ziyaretıyla başlar. Türkiye de buna karşılık Tahran'a Muhittin Akyüz'ü elçi olarak gönderir ve İran da Mümtazüddeve'yi Ankara elçisi olarak görevlendirir.⁵⁹ İki ülke arasında çözülmesi gereken birtakım problemler de yok değildir. İran'ın kuzey bölgesinde Türk nüfusunun yoğun olması, İran'ı Türkiye'nin bu bölge için Sovyetlerle bir anlaşma yapmış olma endişesine sevk eder. Kürt nüfusuna gelince Türkiye'nin İran'da yaşayan Kürtlere bakış açısı ile İran'ın bakış açısı aynı değildi. Özellikle 1925 Şeyh Said İsyanı sonrasında Türkiye, Merkezi yönetim karşısı Kürt aşiret liderlerine olumsuz bakarken İran, özellikle sınır bölgesindeki Kürt gruplarının faaliyetlerine müdahale etmiyordu. İran, Kürtlere karşı gösterdiği etnik tutumu, Azerbaycan Türklerine göstermiyor ve kültürel asimilasyon politikası uyguluyordu. Bu durum, Türkiye'yi rahatsız ediyordu. Bir diğer meseleyse Kürt aşiret lideri Simko (İsmail Ağa) olayıydı. Türk – İran sınır bölgesinde aktif bir şekilde hâkimiyeti olan Simko, İran hükûmetine karşı zaman zaman isyan başlatıyordu. Simko, 1922'de İran kuvvetlerine yenilerek Irak'a sığındı. Rıza Han, 1924'te Simko'nun İngiliz politikalarına alet olmasını önlemek için İran'a dönmesini istedi ve kendisine sadakat yemini ettirdi.⁶⁰ Bu önlem de Simko'nun Ekim 1926'da yeniden ayaklanması üzerine

⁵⁹ İbrahim Erdal, "Atatürk Dönemi 1923-1938 Türk-İran İlişkileri ve Sadabat Paktı", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 34, Trabzon 2012, s. 77-88; Selçuk Duman, "Tek Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri", **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 83, Ankara 2016, s. 835.

⁶⁰ Simko isyanları için Bkz. Fatih Ünal, "Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri", **Tarih Dergisi**, C. 0, S. 44, İstanbul 2006, s. 169-198; David Mc Dowall, **A Modern History of Kurds**, I.B Tauris, London 2007, s. 214-221; Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 92-122.

başarısız olmuştur. Bu isyanda, Türkiye ve İran birlikte hareket etmiştir. İran, Türkiye’de Azerbaycan İran’ı için basın yoluyla faaliyetlerde bulunanlardan rahatsızdı.

Türkiye ile İran arasında Tahran’da imzalanan 22 Nisan 1926 tarihli Dostluk ve Güvenlik Antlaşması, cumhuriyet döneminde Türkiye’nin İran ile yaptığı ilk anlaşmadır. Bu anlaşma öncesinde Türkiye tarafından Büyükelçi Memduh Şevket Bey, İran tarafından Başbakan Mehmet Ali Furugi Han ile Dışişleri Bakan Vekili Davut Meftah’ı görüşmeleri yürütür. Anlaşma Tarafsızlık ve Saldırmazlık anlaşması idi. İki ülke birbirlerine üçüncü bir devletin kendilerine karşı girişeceği düşmanca tavır karşısında bu devletin yanında olmama sözü verdi.⁶¹

1927 yılında, Türkiye- İran ilişkilerinde sınır güvenliği meselesi, birinci plandaydı. Türkiye, İran’ın Kürtlerle mücadelede Türkiye’ye yeteri kadar destek vermediğini düşünüyordu. İran tarafındaki Kürt aşiretleri, sınır ötesinde eşkıyalık yapıyorlardı. Türkiye tarafındaki aşiretlerse İran tarafından silah temin ediyorlardı. Sınır bölgelerinin dağlık olması ve İran merkezî otoritesinin kırsal bölgelerde zayıf kalması, bu bölgelerdeki kontrolü zorlaştırıyordu. Türkiye için dağlık bölgeleri kontrol etme güçlüğü nasılsa İran için de aynı durum söz konusuydu. Bununla birlikte Türkiye - İran sınırının neresi olduğu noktasında tereddütler vardı. 1913 yılında İngiltere ve Osmanlı Devleti tarafından belirlenen sınırının hâlâ geçerli olup olmadığı belirsizdi. Türkiye, eşkıyalıkla mücadele ediyor; bölgeye sınır ötesi askerî birlik gönderiyordu ama sınırın neresi olduğu noktasında problemler vardı. İran basını, Türkiye’yi İran toprağında gözü olmakla suçlarken Türk basınıysa Türkiye’yi arkadan vurmakla suçluyordu.⁶² Türk - İran ilişkileri, bu dönemde tamamen sınırdaki Kürt isyanlarına bağlı olarak gerginleşiyor veya dinliyordu. 16 Mayıs -17 Haziran 1926 tarihleri arasında gerçekleşen Birinci Ağrı Ayaklanması sırasında Türk birliklerinin sınır boyundaki bazı karakolları İran tarafına doğru yanaştırması sonucu ilişkiler, 1927 Haziran’da iyice gerildi. Bunun sonucunda, yapılması planlanan ticaret ve ikamet anlaşması görüşmeleri ertelendi. Türkiye, Tahran’daki elçisi

⁶¹ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları, 1920-1945**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 280.

⁶² Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri, 1926-193”, **Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.V, S. 3, Ankara 1999, s. 170.

Memduh Şevket'i Türkiye'ye çağırdı. Elçi, gelmeden önce İngiliz sefiri ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede, sınır sorununun İran ile kolaylıkla çözülebileceğini zira 1913'teki Osmanlı ile İngiltere arasında yapılan anlaşmanın meclis ve sultan tarafından onaylanmadığını söylemiştir.⁶³

1930 yılı, Türkiye- İran ilişkileri açısından zor bir yol oldu. Ağrı İsyanı yüzünden ilişkiler neredeyse kopma noktasına geldi. İsyancılar, İran sınırından kolaylıkla geçiş yapabiliyorlardı. İsyanın genişlemesiyle iki ülke ilişkileri gerginleşti. Türkiye, İran'a verdiği çeşitli notalarda: İran'da yaşayan Kürtlerin Türkiye'deki isyancılara yardım etmelerine müsaade edilmemesi gerektiğini İran tarafının bu konuda gerekli hassasiyeti göstermesi gerektiğini vurgulamıştır. İranlı yetkililer gücü çerçevesinde elinden gelen bütün imkânlarını kullanacağına dair İran basınına açıklamalarda bulunmuş fakat bu Türkiye tarafından yeterli görülmemiştir. Nihayetinde Ankara İran Büyükelçiliği'nden yapılan açıklamada: Türkiye Kürtlerinin İran'dan yardım almaları ve İran'a sığınmalarına engel olacak tedbirlerin alındığı ve İranlı Kürtlerin Türk sınırına olan tecavüzünün önüne geçildiği belirtilerek Rıza Şah Pehlevi'nin emri doğrultusunda İran'a sığınan isyancı Kürtler ve onlara yardım edenlere karşı operasyon başlatıldığı ifade edilmiştir.⁶⁴ Böylelikle iki ülke arasındaki ilişkiler, bu evrede yumuşama eğilimi göstermiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, ilişkilerin gergin geçmesinden yana değildi. Bu sırada Tahran Büyükelçiliği'ne Memduh Şevket Esendal yerine Hüsrev Gerede tayin edildi. Hüsrev Bey'in Tahran'da bulunduğu dönemde, Türk- İran sınırının yeniden düzenlenmesi meselesi gündemde sürekli tutuldu. 1931 yılında sınır meselesi konusu, anlaşma noktasına gelmişti.⁶⁵ Nihayet Türkiye- İran Sınır Antlaşması, 23 Ocak 1932'de Tahran'da imzalandı. Anlaşmaya göre Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye de kaldı. Buna karşılık Van çevresindeki Kotur mıntıkası İran'a verildi. Anlaşma, 26 Mayıs'ta İran'da; 18 Haziran'da Türkiye'de kabul edildi. Bu anlaşma ile ilişkiler normalleşmişti. Böylelikle iki ülke arasında hayati önem arz eden konular halledilmiş ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için görüşmelere başlanmıştı.

⁶³ a.e.,s. 156.

⁶⁴ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 116-117

⁶⁵ R.Hüsrev Gerede, **Siyasi Hatıralarım I**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1952, s. 194-208.

Daha sonra 1926 anlaşması ve 1928 Ek protokol antlaşması, iki ayrı anlaşma şekline getirildi ve 5 Kasım 1932 yılında Türkiye - İran Dostluk ve Güvenlik Tarafsızlık Ekonomik İşbirliği Antlaşması imzalandı. Görüşmeye, Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras; İran'ı temsilense Muhammed Ali Furugi katıldı. Görüşmeler neticesinde, Dostluk Antlaşması'nda aşağıdaki maddelerde fikir birliğine varıldı.⁶⁶

Türkiye- İran Güvenlik Tarafsızlık ve Ekonomik İş birliği Anlaşması'ysa aynı tarihte görüşüldü. İki devlet, birbirlerini destekleme; üçüncü bir devlet ile yapılan anlaşmalarda ve savaş durumlarında haber verme; arabulucu olma; birbirlerinin bağımsızlığına saygı duyma gibi maddeler üzerinde anlaştı. Bu antlaşmalarla birlikte Türkiye- İran ilişkileri, gerginlikten kurtularak normal seyrine döndü.⁶⁷

Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti, her iki ülke açısından stratejik ve bölgesel sonuçları olan bir ziyaretti. Şah, Türkiye ile siyasi, askerî ve iktisadi alanlarda yakınlaşarak uzun yıllardan beri İran'a sömürü düşüncesiyle yaklaşan İngiltere ve Rusya'nın boyunduruğundan İran'ı kurtarmak niyetindeydi. İran'ın bağımsızlığını temele alarak iç ve dış politikalarını bu temel üzerinden geliştiriyordu. Türkiye ve İran, yaşadıkları gerginliklerden kurtulmak; dostluklarını geliştirmek ve sınır problemlerini çözmek için 1932 yılında Dostluk Anlaşması imzalamış, bu anlaşma ile iki ülke ilişkileri bir yumuşama dönemine girmişti. Hem Türkiye hem de İran, dış politikada dostça tavır sergiliyor; çatışmadan uzak uzlaşmacı bir siyaset güdüyorlardı.

Ziyaretin gerçekleşmesi sürecine değinilecek olursa davet, Mustafa Kemal Atatürk'ten gelmiştir. Atatürk, Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye, Rıza Şah ile tanışmak istediğini fakat kendisinin ve Şah'ın mevcut şartlar itibariyle ülkelerinden ayrılmanın güç olduğunu bu nedenle eğer Şah da uygun görürse sınır bölgesi

⁶⁶ Soysal, **a.g.e.**, s. 430-431.

⁶⁷ **a.e.**,s. 432-433, Bu anlaşmanın beşinci maddesinde taraflar kendi ülkeleri içinde öteki taraf ülkesinin esenlik ve güvenliğini bozmak ya da hükümetini değiştirmek amacını güden örgüt ve toplulukların oluşmasına ve yerleşmesine bundan başka öteki ülkeye karşı propaganda yoluyla ya da başkaca herhangi bir araç ile savaşın amacını güden kişilerin ya da toplulukların oturmasına olanak vermemeyi üstlenirler.Bu madde ile son yıllarda ilişkilerin gerginleşmesine sebep olan sınır bölgesindeki problemler bir neticeye kavuşturulmak istenmiştir.

yakınlarında kendisiyle buluşmayı istediğini Şah'a iletmesini istemiştir. Gerede, 8 Eylül 1932'de Tahran'da Şah ile görüşmüş; Atatürk'ün teklifini Şah'a iletmiştir. Şah'sa cevaben kendisinin de Atatürk'ü Ankara'da makamında ziyaret etmek niyetinde olduğunu fakat bu seyahati ancak iki ya da üç sene içinde planladığını eğer uygun olursa bir sene sonra hudut bölgesinde bir yerde de görüşülürse kendisi için uygun olacağını dile getirmiştir.⁶⁸

Hüsrev Bey, Rıza Şah ile yaptığı görüşmede, iki ülke arasında ticari ilişkilerin ve transit taşımacılığın geliştirilmesi amacıyla Türkiye'nin İran transit yoluna büyük önem verdiğini ifade etmiş ve bu yolun tamir ve bakımının kısa zamanda bitirilip hizmete açılacağını bildirmiştir. Öyle ki Trabzon'a yapılacak limanın inşası tamamlandıktan sonra faaliyete geçecek Türk- İran şirketinin adının bile düşünüldüğünü söylemiştir.⁶⁹ Trabzon - İran yolu, dış ticaret üzerindeki Sovyet ağırlığını kırmak için çok önemliydi. İran'ın ihraç ettiği malların Türkiye üzerinden kara yolu ile ya da ileride birleştirilecek demir yolu ile taşınması, Kuzey İran'daki ticaret hacminin büyük bölümüne sahip Sovyetlerin ağırlığını azaltacaktı.

Türkiye, bu ziyareti çok önemsemektedir. Hüsrev Bey, 1934 yılı başında Şah'ın iyi bir asker olduğunu Şah'a askerî müesseselerin, mekteplerin silah ve cephane fabrikalarının çiftliklerin, fenni ziraat müesseselerinin şimendifer inşaatlarının gezdirilmesini tavsiye eden bir rapor yazmış bir ay sonra ise Ankara'ya bildirdiği 22 Şubat 1934'teki raporda, Şah'ın geçeceği yol güzergâhında görevli memur ve askerlerin kılık kıyafetlerinin Cumhuriyetin şanına yakışır bir şekilde dikkat edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır.⁷⁰ Gerede'nin önerileri dikkate alınmış olacak ki İran Şah'ı Rıza Pehlevi'nin Ankara'yı ziyaret edecek olması sebebiyle aylar öncesinden hazırlıklara girişilmiş; Şah'ın geleceği yol güzergâhının uygun hâle getirilmesi ve emniyete alınması için ilgili birimlere gerekli talimatları vermiştir.⁷¹ İran Şah'ı, Kars ve Erzurum'a girerken 21 pare top atışı ile karşılanır.⁷² 13 Haziran'da, Erzurum'dan ayrılan Şah, Bayburt üzerinden Gümüşhane'ye oradan

⁶⁸ a.e., s. 263-264.

⁶⁹ BCA, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030 10 2 6 17 57 26.

⁷⁰ Gerede, a.g.e., s. 266-271.

⁷¹ BCA. 030 10 69 457 19.

⁷² Gerede, a.g.e. s. 284.

da Maçka'ya geçer. Burada kendisine Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey eşlik eder. Trabzon'dan Yavuz zırhlısıyla Samsun'a geçer.⁷³

Rıza Şah'a verilmek üzere Kayseri uçak fabrikasında iki uçak imal edilir. Ayrıca Şah'ın seyahati boyunca geçeceği bölgelerde cadde ve sokaklar, Türk- İran bayraklarıyla süslenir. Şah'ın kalacağı yerlerin çevresindeki tedbirler için Umumi Müfettiş Hilmi Bey görevlendirilir.⁷⁴ 16 Haziran'da Ankara'ya varan Şah'ı, Mustafa Kemal bizzat karşılar. Halkevinde ağırlanan Şah için akşam yemek tertip edilir. Burada, Mustafa Kemal Atatürk bir konuşma yapmıştır.

Atatürk, Türk- İran ilişkilerinin tarihine bakıldığında her iki ülkenin dostluktan uzaklaştıkları zamanlarda zor duruma düştüklerini; birbirleri ile dostluk kurdukları zamanlardaysa huzur ve refah bulduğunu ifade eder. Türkiye Cumhuriyeti devletinin İran'ın dostluğunu istediğini, İran'ın da böyle algılaması sonucunda önemli bir ilişkinin oluştuğunu, bu ziyaretin iki kardeş millet, medeniyet ve insanlık için sevinilecek önemli bir olay olduğunu söyleyerek Rıza Şah Pehlevi'ye hitaben *"Dost ve Kardeş Milletin Büyük Hükümdarı"* ifadesini kullanır.⁷⁵

17 Haziran'da TBMM'yi ziyaret eden Şah, soyadı kanunu ile ilgili meclis tartışmalarını takip eder. Başbakan İsmet İnönü'ye Türk- İran ilişkilerinin önemine vurgu yapan bir konuşma gerçekleştirir. İnönü, iki ülke arasında var olan problemlerin ve sınır bölgesindeki asayişsizliğin her iki ülkenin güçlü siyaseti neticesinde tamamen halledildiğini; iki ülkenin coğrafi bakımdan birbirlerine muhtaç olduğunu; ticari alanda menfaatlerin geliştirilmesi gerektiğini ifade eder.⁷⁶

Rıza Şah, 20 Haziran'da Yüksek Ziraat Enstitüsü, Çubuk Barajı, Numune Hastanesi, Erkan-ı Harbiye, Hıfzıssıhha Enstitüsü, Millî Müdafaa Vekâleti ve askerî fabrika gibi yerleri ziyaret eder. Akşamında Mustafa Kemal ile birlikte tren ile Eskişehir'e hareket eder.⁷⁷ Mustafa Kemal Atatürk ile gezi boyunca birçok kez beraber olan Şah, Eskişehir'den sonra sırasıyla İzmir, Çanakkale ve İstanbul'u

⁷³ "Şehinşah Hz. Samsun'a Hareket Ettiler", **Cumhuriyet**, 15.06.1934.

⁷⁴ **BCA**, 030 10- 69 457 19.

⁷⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, **TTK** (Türk Tarih Kurumu) Basımevi, Ankara 1997, s. 319.

⁷⁶ "Şehinşah Hz. Dün Millet Meclisini Teşrif Buyurdular", **Cumhuriyet**, 19.06.1934.

⁷⁷ Polat Kara, **a.g.t.**, s. 152.

ziyaret eder. İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda kaldığı altı gün içinde Kara ve Deniz Akademisi, müze, cami, Dar-ül Fünun ve okulları ziyaret eder. Daha sonra Ankara, Samsun ve Trabzon'a geçerek kara yolu ile İran'a döner.⁷⁸

Rıza Şah'ın ziyareti sonucunda Türkiye ile İran arasında başta sınır sorunları olmak üzere Kürt aşiretlerin durumu, her iki tarafı da rahatsız eden sınır tecavüzleri gibi konularda karşılıklı iyi niyet gösterilir. Ayrıca Trabzon- Tebriz kara yolunun yeniden düzenlenmesi ve iki ülkenin demir yollarının ileriki dönemlerde birbirine bağlanması gibi konular, iki ülke açısından ilerleme gösterilmesi gereken alanlardı. İran için Türkiye ile transit ticaretin geliştirilmesi, batıya giden yolun açılması demekti. Türkiye, İran için batıya açılan bir kapı niteliğindeydi. Ayrıca Şah; İran - Irak arasındaki sınır anlaşmazlığında Türkiye'nin arabuluculuğunu ve desteğini sağlamak istiyordu. Aynı şekilde İran- Afganistan sınırı anlaşmazlığı için de Şah'ın Türkiye'nin hakemlik görevi üstlenmesini arzu etmesi, Türkiye'nin uluslararası arenada saygınlığını artırdı.⁷⁹ Türkiye açısından ziyaretin önemli bir sonucuysa Milletler Cemiyeti Konseyine üyelik başvurusu yapan İran'ın Türkiye lehine üyelik başvurusunu çekmesidir. Böylece uluslararası ortama birliktelik mesajı verilmiş oldu.

Sonuç olarak Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti, geçmişten süregelen problemlerin aşılması; ikili ilişkilerin kurulması amacıyla her iki taraf için de sonuçları bakımından faydalı bir seyahat olmuştur.

Rıza Şah'ın ziyaretinden sonraki yıllarda Türk- İran ilişkileri gelişerek devam etmiş; 1937 yılında İran, Afganistan, Irak ve Türkiye arasında "**Sadabat Paktı**" imzalanmıştır. Türkiye ve İran, dış politika seçeneklerini genişletmek ve emperyal güçlerin baskılarına direnebilecek küçük güç bloğu oluşturmak amacıyla Irak ve Afganistan'ın dâhil olduğu Sadabat Paktı'nı oluşturdu.⁸⁰

Böyle bir paktın imzalanmasını, ilk olarak Irak istemiştir. Paktın kurulma aşaması, Irak'ın bağımsızlığını elde etme süreciyle başlar. 1930 yılında İngiltere, Irak'ın bağımsızlığını (İngiliz üslerin korunması, İngiltere'nin Irak'ın dış

⁷⁸ "Muhterem Misafirimiz ve Gazi Hazretlerinin Dünkü Tenezzühleri", **Cumhuriyet**, 30.06.1934.

⁷⁹ Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 170.

⁸⁰ Mustafa Sıtkı Bilgin, "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C. 9, S. 18, Ankara 2016, s. 42.

politikasında söz sahibi olması vb.) tanıyıp onunla bir ittifak antlaşması imzaladı.⁸¹ Irak, İngiltere'ye olan bağımlılığını dengelemek istediğinden öncelikle Türkiye ile irtibat kurdu. O dönemde, İran ile sınır anlaşmazlığı başta olmak üzere birtakım sorunlar yaşıyordu ve bu sorunları bir an önce uzlaşma yolu ile gidermek niyetindeydi. 1933 yılında Irak; Türkiye ve İran'a saldırmazlık antlaşması teklifi yaptı. Türkiye'ye bölgesel bir barış yapılmasının daha faydalı olacağını, Irak ve İran'a bildirdi. Ayrıca Türkiye 1925 Sovyet Antlaşması'na göre Sovyetlere başka bir ülke ile müzakerelerde bulunduğu dair bilgi vermek durumundaydı.

İngiltere, 1928'de Irak ile imzalanan Briand-Kellogg Antlaşması'nın bölge güvenliği için yeterli olduğunu; yeni bir anlaşmaya ihtiyaç duymadığını; bu nedenle Sadabat Paktı'na katılmayacağını fakat karşı da olmayacağını bildirdi.⁸² Sovyetlerden de davet edildiği takdirde, katılabileceği cevabı alındı. İngiltere'nin katılmak istememesi sonucunda başka bir büyük devletin de katılmaması uygun görüldüğünden Sovyetler de davet edilmedi.⁸³ 1933'te başlayan görüşmeler, 1937 yılının temmuz ayına kadar devam etti. Sadabat Paktı'nın bu kadar geç imzalanmasındaki en büyük engel, İran ile Irak arasındaki (Şattül-arap) sınır bölgesi anlaşmazlığıydı. Türkiye, İtalya'nın Akdeniz'deki askerî hazırlık faaliyetlerinden endişe duyuyor ve bir an önce anlaşmanın imzalanmasını istiyordu. Eylül 1935'te, Cenevre'de üç ülkenin Dışişleri Bakanı, bir tasarı metni üzerinde uzlaştılar ve bu metin 2 Ekim 1935'te paraf edildi. Bundan sonraki süreçte İran- Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı, zaman zaman ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Nihayetinde Türkiye'nin de arabuluculuğuyla sorun çözüldü. 4 Temmuz 1937 İran- Irak Sınır Antlaşması ve akabinde 7 Temmuz'da Sadabat Paktı imzalandı. Irak, anlaşmaya Suudi Arabistan'ı; İran'sa Afganistan'ı dâhil etmek istiyordu. Yapılan görüşmeler neticesinde Suudi Arabistan, Milletler Cemiyeti üyesi olmaması nedeniyle anlaşmaya dâhil edilmedi, sadece Afganistan anlaşmaya dâhil edildi.

Antlaşmanın birinci maddesi, "içişlerine karışmama"; ikinci maddesi, "birbirinin sınırlarının dokunulmazlığına saygı"; üçüncü maddesi, "dayanışmalar

⁸¹ Soysal, **a.g.e.**, s. 590.

⁸² **a.e.**, s. 590.

⁸³ Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 171.

yapılması”; dört ve beşinci maddeleri, “saldırmazlık”; altıncı maddesi, “bir üçüncü devlete karşı da saldırıya geçmemek”; yedinci maddesi, “birbirlerine karşı kışkırtma ve gizli örgütlere olanak bırakmamak”; sekizinci maddesi, “savaştan vazgeçilmesine ilişkin 1928 Briand - Kellogg Paktı’na saygı ve uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümü” yükümlülüklerini getirmiştir. Dokuzuncu madde, paktın Milletler Cemiyeti Yasası ile uyum içinde olduğudur. Onuncu ve sonuncu madde ile de antlaşmanın onayı ve yürürlüğe giriş koşulları düzenlenmiştir. Sadabat Paktı, TBMM tarafından 14 Ocak 1938 tarihinde 3324 sayılı bir yasa ile onaylanmıştır.⁸⁴Paktın imzalanmasından sonra 9 Şubat’ta Başbakan Refik Saydam, üye ülkelere gönderdiği telgrafta dostluk bağlarına atıfta bulunarak memnuniyetlerini dile getirmiştir.⁸⁵

Sadabat Paktı’nın bir sonraki görüşmesi, Afganistan Kabil’de yapılacaktı fakat İran Şahı’nın veliahtı Muhammed Rıza Şah’ın evlilik merasimi münasebetiyle Türkiye’nin teklifi neticesinde İran’da yapılması kararı alındı. İran Dışişleri Bakanlığı’nda 30 Nisan 1939’da yapılan toplantıda, başta İran Dışişleri Bakanı Muhammed Alam olmak üzere tüm iştirakçi devletlerin temsilcileri, birliğin ve dayanışmanın devam etmesi gerektiği vurgusu yaptı ve memnuniyetlerini dile getirdi. Aynı günün akşamındaysa tüm heyet, Türkiye’nin Tahran Büyükelçiliği’nde akşam yemeği için toplandı. Buradaysa Alam, dost memleketlerin temsilcilerinin bir arada olmasından son derece mutluluk duyduğunu; bu dört memleketin kardeşliklerinin bozulmamasını temenni ettiğini ifade etmiştir.⁸⁶ Ayrıca Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, İran Şah’ına tebriklerini ileterek Türk tarafına gösterilen ilgiden dolayı teşekkürlerini; bu ilginin iki ülkenin dostluk ve kardeşlik değerlerinin gelişmesi açısından çok değerli ve önemli olduğunu dile getirmiştir.⁸⁷ Türkiye’nin düğün merasimi için gönderdiği hava filosuna ait iki uçak, hava şartlarından dolayı düşmüş, iki pilot hayatını kaybetmiştir.⁸⁸ Bu hadiseyi, Tahran gazeteleri siyah çerçevelenmiş sütunlarla bildirmiş; hayatını kaybeden pilotlar için

⁸⁴ Soysal, **a.g.e.**, s. 585.

⁸⁵ “Dr. Refik Saydam-Balkan Antantı ve Sadabat Paktı Hükümet reisleriyle samimi telgraflar teati etti”, **Ulus**, 9.2.1939.

⁸⁶ “Sadabat Paktı Devletleri arasında tam görüş birliği var”, **Ulus**, 1.5.1939.

⁸⁷ “İnönü Şehinşah ve Kral Faruk ile samimi telgrafları teati etti”, **Ulus**, 1.6.1939.

⁸⁸ **BCA**, 030 10 261 76 2 31; **BCA**,030 10 200 36 3 15.

hatim merasimi tertip edilmiş; bu merasime hariciye vekili generaller ve yabancı ülke temsilcileri katılmıştır.⁸⁹

Sadabat Pakı, herhangi bir ülkeye karşı koymak ve beraber savunma yapmak amaçlı imzalanan bir anlaşmadan ziyade çok taraflı bölgesel bir anlaşmadır. Bölgedeki huzur ve barışı sağlamak, kıskırtmalardan uzak durmak, bölgedeki ülkeler arasında iyi komşuluk ilişkileri kurmak ve fikir alışverişi sağlamak niyetiyle kurulmuştur.⁹⁰ Türkiye, yapılan bu anlaşma ile doğu sınırlarının güvenliğini sağlamıştır. Irak - İran sınır anlaşmazlığında, arabuluculuk ederek uluslararası arenada itibarını artırmıştır.

1937 yılı, Türk - İran ilişkilerinde oldukça hareketli bir yıl olmuştur. Bu yılda, çeşitli alanlarda antlaşmalar imzalanmıştır. 1936 yılının ekim ayında Cemal Hüsnü Taray başkanlığındaki bir heyet; suçluların iadesi, hukuki yardım, güvenlik, sınır ve ticaret konularını görüşmek için İran'a gitmiş; görüşmeler Ocak 1937'ye kadar uzamıştır. Sınır meselelerinin halledilmesi, kara yollarının geliştirilmesi gibi konular üzerinde anlaşılmış; konsolosluk sözleşmesi ve ticari konular üzerinde uzun görüşmeler olmuş ve nihayetinde 27 Nisan 1937'de anlaşma imzalanmıştır.⁹¹ Bu antlaşmaların bazıları: M zahereti Adliye Antlaşması,⁹² Sınır Sorunları Emniyeti ve İhtilafların   z m  Antlaşması,⁹³ Havai Seyr-i Sefer Antlaşması,⁹⁴ Türkiye - İran İkamet Antlaşması,⁹⁵ Türk - İran Gümrük Faaliyetlerini Düzenleyen Antlaşma,⁹⁶ Suçluların İadesi ve Adli M zaheret Antlaşması,⁹⁷ Telefon ve Telgraf Antlaşması'⁹⁸dır. Sınırdaki çıkacak anlaşmazlıkların çözümüne yönelik yapılan görüşmede, sınır bölgesinin her iki tarafında 50 km'lik bir bölgede birbirlerine zarar veren olay ve uyuşmazlıklarda ilk öncelikle kaymakamlar, sonra valiler, onlar da

⁸⁹ "Tahran'da şehit tayyarecilerimiz için ihtifal yapıldı", **Ulus**, 4.5.1939.

⁹⁰ Soysal, **a.g.e.**, s. 586-589.

⁹¹  etinsaya, **a.g.m.**, s. 173-174.

⁹² **BCA**, 030 18 01 02 75 42 5.

⁹³ **BCA**, 030 18 1 2 75 42 8.

⁹⁴ **BCA**, 030 18 1 2 75 42 10.

⁹⁵ **BCA**, 030 18 1 2 75 42 1.

⁹⁶ **BCA**, 030 18 1 2 75 42 19.

⁹⁷ **BCA**, 030 18 1 2 75 42 12.

⁹⁸ **BCA**, 030 18 1 2 75 42 11.

çözüm bulamazsa “Sınır Yüksek Komisyonu”nun sorunu çözmesi karara bağlanmıştır.⁹⁹

21 Ekim 1937’de İran Hariciye Nazırı İstanbul’a gelmiştir. Burada yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Atatürk’ü ve Dışişleri Bakanlığını ziyaret etmek istediğini, Türkiye-İran arasında bütün meselelerin tanzim edildiğini, Sadabat Paktı’nın aynı amacı taşıyan dört büyük memleketin ortak noktada buluşup aldıkları mükemmel bir karar olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁰ 1938 yılında İran’dan sebze ithalatının yapılmasına dair kanun kabul edilmiştir.¹⁰¹ 22 Haziran 1938’de TBMM’de yaptığı konuşmada Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Afganistan, Irak, Suriye ile yapılmış mevcut anlaşmalardan bahsetmiştir. Konuşmasının bir bölümünde İran ve Türkiye’nin karşılıklı taahhüdü olduğunu, birinin düşmanca bir saldırıya maruz kalacağı zaman diğerinin bitaraf kalacağını, bu durumun iki tarafın millî menfaatlerine daha uygun olacağını ifade etmiştir. Aras, son olarak bu dostane ilişkilerin bu devletlerle devam edeceğini belirtmiştir.¹⁰² Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatı münasebetiyle İran meclis başkanının nutku 19 Aralık 1938’de TBMM’de okunmuştur. Nutukta İran halkının baş sağlığı dilediğini, Şah’ın eski ihtilafları bırakarak dostane ilişkileri geliştirme fikrine, iki ülkenin kardeşliğine ve Sadabat Paktı’nın yalnızca dört ülke arasındaki dostluğu pekiştirmediğini, ayrıca dünyanın sulh ve selameti için bir numune teşkil ettiğini, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Türkiye’yi ileriye taşıyacağını ve İran ile olan güzel münasebetleri çoğaltacağını ümit ettiğini söylemiştir.¹⁰³ Sonuç olarak İkinci Dünya Savaşı öncesi iki ülke ilişkileri karşılıklı anlayış ve dostane bir şekilde ilerlemiştir.

⁹⁹ Soysal, **a.g.e.**, s. 431.

¹⁰⁰ “Siyaset Dünyasındaki Karışıklıklar Geçicidir”, **Akşam**, 21.10.1937, s. 1, 4.

¹⁰¹ **BCA**, 030 18 01 02 82 15 16.

¹⁰² “Türk-Afgan Muhadenet ve Teşrik-i Mesai Muahedesi Uzatıldı”, **Akşam**, 23.06.1938, s. 1.

¹⁰³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D. 5, C. 28, s. 70-71.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARKEN İRAN (1939-1941)

1.1. İkinci Dünya Savaşı Başlarken İran'ın Savaşan Devletlerle ve Türkiye ile İlişkileri

1.1.1. İran'ın İkinci Dünya Savaşı Politikası

İkinci Dünya Savaşı başladığında Şah ve hükümeti İran'ın zarar görmemesi amacıyla bu büyük savaşta tarafsız kalmak istiyordu. Bu doğrultuda 4 Eylül 1939'da İran tarafsızlığını tüm yabancı devlet elçiliklerine ilettiler. Rıza Şah, iktidardaki gücünü sağlamlaştırdığı andan itibaren Sovyet Rusya ve İngiltere'nin siyasi ve ekonomik etkisine meydan okuyacak üçüncü bir güç ile yakın bir ilişki kurmak istiyordu. Şah üçüncü güç olarak her ne kadar ABD'nin dikkatini, petrol kozunu da kullanarak, çekmeye çalıştıysa da İngiliz muhalefeti nedeniyle başarılı olamadı ve böylece İran için üçüncü güç Almanya oldu. Almanya, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra hızla toparlanmış ve bir dünya gücü olarak yükselmişti. Şah'a göre İran da tıpkı Almanya gibi hızlı bir değişim geçirebilirdi. Nitekim Almanya çeşitli alanlarda İran'ı kalkındırmak için birçok uzman göndermiş, İran'ın kalkınmasına yardımcı olmuştu. Şah'ın düşüncesi Almanya'nın askerî başarılarının bu dönemde artması ve İran'ın tarihî düşmanı olan İngiltere ve Rusya karşısında başarılı olmasıydı. Ayrıca İran'ın iktisadi durumu bir ölçüde Almanya'ya bağlıydı. Savaş başladığında İran hükümetinin korkularından biri Almanya'nın zayıf düşerek savaşı kaybetmesiydi.

Şah, gizli bir çıkarı olmayan hiçbir yabancı gücün İran'a yardım etmeyeceğini biliyordu. Almanya Şah için bir istisna değildi. İran'ın büyük sanayileşme programı çok miktarda teknisyene ihtiyaç duyduğundan, Almanya bu ihtiyacı giderecek ülkelerden biriydi. Şah, İngiltere'nin ekonomik hâkimiyetinden çekiniyordu, zaman zaman İran'ın güneyinde çıkarılan petrolden alınacak pay konusunda İngiltere'yle anlaşmazlıklar yaşıyordu. Almanya ile kurulan ekonomik ilişkiler çok iyi olsa da Şah, Alman faaliyetlerinin kendi kontrolünün dışına çıkmasına izin vermiyordu. Esasında Rıza Şah, Alman egemenliğine maruz kalmadan Almanya'yı kendi menfaatlerinin elverdiği ölçüsünde kullanmak niyetindeydi.

Avrupa'daki savaş, sadece orduyu geliştirmek ve güçlendirmek için gereken askerî teçhizatın teslimini engellemekle kalmadı, aynı zamanda İran'ın dış ticaretinin ciddi şekilde durmasına neden oldu. Her ne kadar İran-Almanya ilişkileri sorunsuz ilerlese de İran, İngiltere ile ilişkilerini tamamen koparmadı. Savaşın başlamasından sonraki ilk aylarda İran hükümeti, orduyu güçlendirme ve geliştirme hedeflerine ulaşmak için İngiliz hükümetinin iş birliği ve yardımına dair büyük umutlar besledi. Fakat İngiltere'nin dost ve müttefik saydığı ülkelere karşı politikasının zaman zaman çok değişiklik gösterdiği İran tarafından iyi biliniyordu. Bu ülkenin İran'ın ekonomisini ilerletmesine, ordusunu güçlendirmesine yardım etme konusundaki isteksizliği iki ülke ilişkilerini zayıflattı. Bu dönemde İran hükümetinin yardım taleplerine olumsuz yanıt veriliyordu. Ayrıca İngiltere ekonomik kuşatma ile İran ve Almanya arasındaki ticareti durdurmaya çalıştı ve İran hükümeti ile birkaç ekonomik anlaşma imzalamış olsa da bu anlaşmaların hükümlerinin uygulanmasını geciktirme yoluna gitti. İngiltere'nin İran'da kalkınma programlarının uygulanmasına katkı vermeyen bir politikayı benimsemesi, İran halkının İngilizlere karşı tepkisini daha da güçlendirdi.¹⁰⁴

İran'ın 1939 yılı boyunca finansal bozulma yaşaması riyalin değer kaybetmesine yol açtı ve 1 pound 140 riyalden 175 riyale çıktı. 1928-1929'dan beri oluşan bütçe açığına hükümet müdahale etmedi. Bütçe 683,385,287 riyal açık vermişti. Ama bu açığın oluşmasında Tahran'dan Tebriz'e ve Tahran'dan Meşhed'e yapılan demir yolları harcamaları etkiliydi. Şah ile petrol şirketi arasında anlaşmazlık vardı. 1939 yılında hükümete ödenen miktar büyük oranda düşüş gösterince hükümet şirketin kasti olarak İran hükümetine karşı yolsuzluk yaptığını ileri sürdü. Hükümet para kıtlığını gazetelerin de yardımıyla Anglo-İran (İngiliz-İran) petrol şirketine bağladı.¹⁰⁵ Şirket, petrol üretimin azaldığını ve tankerlerin bazılarının kullanılamadığını savaş koşullarından şirketin de etkilendiğini dile getirdiyse de Şah bu sebeplere çok itibar etmedi.¹⁰⁶ Netice de bu durum gelirlerinin önemli bir

¹⁰⁴ Julian Bharier, **Economic Development in Iran (1900-1970)**, Oxford University Press, England 1971, s. 112.

¹⁰⁵ Sir R. Bullard to Viscount Halifax Political Review of The Year 1939 in Iran, **I O R** (India Office Records), L/PS/12/3472A, E 584/584/34, 10.02.1940, s. 1.

¹⁰⁶ Viscount Halifax to Sir R. Bullard (Tehran), **FO**, 371 416/98, E 980 64/34, Further Correspondence Persia Part XLVIII January to December 1940, 05.03.1941, s. 86.

bölümünü petrolden sağlayan İran ekonomisi daha fazla dar boğaza girmesine neden oldu.

Yıl	Miktar (1000 ton)
1933	7.086
1934	7.657
1935	7.607
1936	8.329
1937	10.329
1938	20.930
1939	9.731
1940	10.500
1941	8.500

Tablo 1.1: 1933-1941 yılları arası İran’da üretilen petrol miktarı¹⁰⁷

Şahın kontrolünde olan basın ve yayın organlarına savaş sürecince hükümetin bilgisi dışında tek bir haber dahi yapılmaması emri verildi. Savaşın ilk haftasında hükümet herhangi bir risk almamak için savaşan hiçbir tarafla diplomatik ilişki kurmadı. Şah her ne kadar Almanya’ya karşı sempati besliyor ise de açıkça bir tarafta gözükmekten kaçınıyordu. Örneğin Alman yanlısı basın organları Alman haber kaynaklarından aldıkları haberleri diğerlerine göre daha fazla yayınlamak istemelerine karşın hükümet haberlerin dengeli bir şekilde olmasına dikkat etti. Ayrıca halkın haber yapan yabancı kanalları dinlemesi yasaklandı.¹⁰⁸

1940 yılına gelindiğinde İran’da kamu ve hukuk düzeni bozulmaya başlamıştı. Özellikle bu durum aşiret bölgelerinde iyice belirginleşmiş, asayişsizlik ve yağma hadiseleri görülmüştü. Fars, Huzistan ve Kirmanşah’ın küçük bölgelerinde ufak tefek taşkınlıklar ve eşkalıklar ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte Kirman bölgesindeki Beluciler arasında da benzer durumlar yaşanıyordu. Almanya’nın İngiliz petrol

¹⁰⁷ Kaynak: Julian Bharier, **Economic Development in Iran (1900-1970)**, Oxford University Press, England 1971, s. 113.

¹⁰⁸ Sir R. Bullard to Viscount Halifax Political Review of The Year 1939 in Iran, **I O R** (India Office Records), L/PS/12/3472A, E 584/584/34, 10.02.1940. s. 1.

bölgesindeki bazı Bahtiyarileri kışkırtmasıyla önde gelen bazı Bahtiyari liderleri tutuklanmıştı.¹⁰⁹

İran'da endüstriyel kuruluşlar ve demir yolları kısmen de olsa genişliyordu. Ülkede orta derecede imalat yapılıyordu. Buna karşın ekonomik çöküş hızlanıyor, yoksulluk giderek artıyordu. Ekmek kıtlığı baş gösteriyor, un fiyatlarında yapılan hile tüm ülkede ve Tahran'da huzursuzluğu gitgide artırıyordu. Hükümet bu huzursuzluğa karşı tedbirli bir politika izledi. Tüm basını ve haberleşme araçlarını kontrol altına aldı. Yerli bir haberleşme ağı kurulmasına karar verilerek 1940 yılının nisan ayında Tahran radyosu açıldı. Ayrıca tüm ülkeyi kapsayacak şekilde bu istasyona bağlı 12 birim oluşturulmasına karar verildi.¹¹⁰

İran kamuoyuna Alman etkisi İngiliz etkisinden çok daha fazlaydı. 1940 yılının ortalarında müttefik güçlerin Almanya'ya karşı kazandıkları zaferler, Alman zaferlerinin bıraktığı etkiyi bırakmıyordu. I. Dünya Savaşı'ndaki deneyiminin de etkisiyle İranlılar Almanya'nın kendilerini Rusya'ya karşı koruyacağına inanıyor, İngiltere'nin bunu yapacağını ummuyorlardı. Haksız da sayılmazlardı. Ayrıca 1907'deki Rus-İngiliz Antlaşması ve 1919'daki İran-İngiliz Antlaşmalarının sonuçları İran için iyi sonuçlar doğurmamıştı.

İngiliz elçisi Bullard, İngiltere'nin İran'a karşı tavrının mutlaka değişmesi gerektiğini, İranlıların, çevrelerinde olup biten İngiliz politikalarından haberdar olduklarını, İngiltere'nin İran'a özgürlük ve bağımsızlık getireceği düşüncesinin İran'da kabul görmeyeceğini ve birtakım tedbirlerin alınması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre İngiltere'nin etkisi Almanya'ya göre çok daha azdı. Örneğin süreli yayınların İngiltere'den alınması Almanya'ya göre daha uzun sürüyordu. 1940 yılının ağustos ayında Hindistan'dan Delhi merkezli radyo yayını başlamış, bu da İranlılar üzerinde etkisini göstermişti. Aralık ayında ise BBC (British Broadcasting Corporation) haftada 4 kez yayın yapıyordu. Propaganda aracı olarak kısa haber filmleri hızla Tahran'da gösterilmeye başlandı. Bullard'a göre iki şey propaganda için oldukça önemliydi ve bunların olmayışı propagandayı zayıflatıyordu. Birincisi

¹⁰⁹ Sir R. Bullard to Mr. Eden, FO 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E/2014/42/34, Annual Political Report for 1940, 21.02.1941, s. 9.

¹¹⁰ Sir R. Bullard to Mr. Eden, FO 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E/2014/42/34, Annual Political Report for 1940, 21.02.1941, s. 10.

Almanya'ya karşı olan başarı, diğeri ise ticari ilişkilerin zayıflığı. İngiliz propagandası kökleri olmayan bir bitki gibiydi, ticari ilişkilerin az olması propagandayı çok etkiliyordu. İran siyasetleri ve ticaret erbablarıncı İngiltere'nin İran'daki durumu oldukça zayıftı, bu yüzden ticarete ilginin artması gerekmekteydi. Britain Commercial Corporation (İngiliz Ticaret Şirketi) acilen İran'da ticari ilişkileri başlatmalı ve bir finansal kısıtlamaya gitmemeliydi.¹¹¹ İngilizler İran'da etkin olmanın yollarını hesaplarken Şah ise İngiltere ve Rusya dışında üçüncü bir güç ile birlikte olmanın hesaplarını yapıyordu. Bu dönemde Şah için ittifak kurulabilecek en iyi iki güç Amerika ve Almanya idi.

Şah, 1940 yılının sonunda ülke dışından gelecek ani bir saldırıya karşı hazırlıklı olmak için savunma tedbirlerinin alınması gerektiğini düşünüyordu. Bu doğrultuda Amerika'dan uçak malzemesi almak için birçok defa girişimde bulundu. Şah'ın hedefi İran'ı kendi uçağını üretebilecek bir ülke konumuna getirmektir. Fakat Amerika; savaşta tarafsızlığını ilan ettiğini, bu durumun bir şartı olarak hiçbir Amerikan gemisinin savaş malzemeleri ticareti için yol almayacağını, İngiltere savaş hâlinde iken uçak malzemesine ihtiyaç duyabileceğini, bu nedenle bu ticareti yapmayacağını İran'a bildirince İran'ın girişimleri sonuçsuz kaldı.¹¹² Şah için artık tek seçenek kalmıştı o da Almanya ile iyi ilişkiler kurmaktır.

1.1.1.1. Almanya'nın İran'daki Varlığı ve İran-Almanya İlişkileri

Almanya, İkinci Dünya Savaşı başladığında İran'ın bir numaralı ticari ortağıydı. İran'ın Almanya ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek istemesinin birçok nedeni vardı. Bu nedenlerin en başında ticaret geliyordu. Esasında 1930 yılında İran'ın ticaret hacminde Sovyet ağırlığı göze çarpıyordu. 1931 yılından itibaren ise Rıza Şah, Sovyetlerle olan ticari ilişkilerde isteksiz olmuş ve yeni bir alternatif arama yoluna gitmişti. Şah'ı bu politikaya iten neden ise tüccar kesimin, Sovyet

¹¹¹ Sir R. Bullard to Mr. Eden, FO 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E/2014/42/34, Annual Political Report for 1940, 21.02.1941, s. 17.

¹¹² Memorandum of Telephone Conversation, by the Chief of the Division of Controls (Green), FRUS (Foreign Relations of The United States Diplomatic Papers), "The British Commonwealth The Near East and Africa", United States Government Printing Office, Washington 1959, Volume. 3, 04.01.1941, s. 356.

Rusya'nın uygulamalarından huzursuz oluşu idi. 1931 yılında yapılan Sovyet Rusya-İran ekonomik antlaşmasının getirdiği imkânlar doğrultusunda Rusya, Kuzey İran'daki tarım ürünlerini kontrol altında tutuyor, bu ürünlerde istediği şekilde fiyatlandırma yapıyor ve İranlı tüccarları zor duruma sokuyordu. Bu duruma daha fazla dayanamayan tüccar sınıfı 1932 yılının sonbaharında bu antlaşmanın yürürlükten kaldırılması için Ticaret Bakanlığından talepte bulununca 11 Aralık 1933'te bu antlaşmada birtakım düzenlemelere gidilmiş ve nihayetinde 27 Ağustos 1935'te yenilenmiştir. İran 1938'de antlaşma için Sovyetlere yeni bir teklif yapmış ama bu teklif kabul görmeyince iki ülke arasındaki ticaret giderek azalma eğilimi göstermiştir.¹¹³ Bu tarihten sonra İran ticaretinde Alman etkisi artmaya başlamıştır. Nitekim 1938'de Almanya'nın Tahran elçisi Smend, Almanya ile İran'ın sadece ekonomik değil, ayrıca kültürel ilişkilerde de ortak hedefler doğrultusunda ileriki yıllarda önemli birlikteliklerinin olacağını ve Almanya'nın birkaç yıl içinde İran'ın ticaret hacminde Sovyetlerin yerini alıp birinci ülke konumuna geleceğini söylemiştir.¹¹⁴ 1939 yılına gelindiğinde Sovyetlerin İran ticaretindeki payı %34'den %11,5'e gerilemiş iken Almanya'nın payı %27'den %41'e yükselmişti.¹¹⁵ Bu yıl ayrıca İran'ın Almanya'ya ihracatı ise toplam ihracatı içinde %20,25 seviyesine ulaşmıştır.¹¹⁶ Alman firmaları, İran Millî Bankası aracılığıyla ülkenin çeşitli yerlerine büyük yatırımlar yapıyor ve fabrikaların açılmasına teknik bilgi ve sermaye temin ediyorlardı. Tüm bu yatırımlar İran hükümeti tarafından garanti altına alınıyordu. Bu firmalar İran'daki ticaret ve sanayileşme projelerine yardım ediyor, İran'ın kalkınmasına katkıda bulunuyorlardı. Bu durum sadece İran için söz konusu değildi. Almanya aynı dönemde 1933 sonrası silahlanma programı gereği gerekli hammadde ihtiyacını karşılamak için Doğu Avrupa ve Türkiye'de savaş öncesi ticaret hacmini arttırmıştı.

¹¹³ Rouhollah K. Ramazani, **a.g.e.**, s. 222-223.

¹¹⁴ Raşid Armin **a.g.e.**, s.176.

¹¹⁵ Fernande Beatrice Scheid, "Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran, 1939-1946", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yale University, New Haven 2000, s. 97

¹¹⁶ Rouhollah K. Ramazani, **a.g.e.**, s. 223.

1.1.1.1.1. Almanya'nın İran-Sovyet İlişkilerini Geliştirme

Çabası

Almanya, İran'ın en iyi müşterisi ve ana tedarikçisiydi. İran pazarlarında Alman ürünleri neredeyse her bölgede vardı. Diğer ülkelere nazaran Almanya İran'ın taleplerini en iyi karşılayan ülkeydi. Almanlar acil ihtiyacı olan pamuk, yün ve pirinç alıyor karşılığında İran'ın ihtiyacı olan araç gereçleri en kısa sürede temin ediyorlardı. İran pazarlarında ağırlıklı olarak Alman malları satılıyordu. 1941 Mart ayına gelindiğinde Almanya İran'dan 20.000 ton pirinç 18.000 ton pamuk almıştı.¹¹⁷

Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması İran-Almanya ilişkileri üzerinde derin bir etki yarattı. Ekonomik açıdan bakıldığında her şeyden önce iki ülke arasındaki ticari ilişkiler, deniz yollarında yaşanan tehlikeler nedeniyle önemli ölçüde azalmıştı. Savaş başlar başlamaz İngiltere; Akdeniz ve İran Körfezi'ndeki tüm geçişleri Almanya'ya kapatınca Almanya'dan İran'a gelen transit mallar için geriye kalan tek kullanılabilir yol, Türkiye ve Sovyetler Birliği üzerinden kara yollarıydı. Türkiye'deki yolların elverişli olmamasından dolayı İran ile uluslararası ticaretin ana damarı olarak yalnızca Sovyet kara ve demiryolları yolları kullanılabilirdi. Bu transit rotalar aynı zamanda İran'ın demir yoluna, otoyollarına ve Kuzey İran'ın limanlarına bağlanma ayrıcalığına sahipti. Sovyetlerin İran-Almanya arasında mal taşımak için kendi transit yollarının kullanılmasına onay vermesi gerekiyordu. Bu bağımlılığın tanınması İran resmî çevrelerinde büyük endişelere neden olmuştu. 1 Eylül 1939'da Almanların Polonya'ya saldırmasından sonra 17 Eylül'de Sovyetler de Doğu Polonya'ya girmiş ve 28 Eylül 1939 tarihli Sovyet-Alman Dostluk ve Sınır Antlaşması yapılmıştı. Bu anlaşmada Sovyet transit yolunun kullanımı için kabul edilen maddeye rağmen İranlı yetkililer, Sovyetlerin onay vereceğinden şüpheliydiler. İran hükümet yetkilileri arasındaki bu güvensizliğin nedeni, İran ile Sovyetler Birliği arasındaki ekonomik ilişkilerin, İran'ın tek taraflı eylemleri nedeniyle, 1939'dan beri durmuş olmasına bağlanıyordu.¹¹⁸

¹¹⁷ Sir R. Bullard to Mr. Eden, FO 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E/2014/42/34, Annual Political Report for 1940, 21.02.1941, s. 15.

¹¹⁸ **Nazi-Soviet Relations (1939-1941) Documents From the Archives of the German Foreign Office**, Ed. Raymond James Sontag, James Stuart Beddie, U.S Government Print Office, Washington

İran-Alman ticareti her iki ülke için hayati bir öneme sahipti. Almanya, İran tarafından sağlanan ham maddelere ve gıda maddelerine ihtiyaç duyuyordu. 23 Şubat 1937’de imzalanan İran-Alman ekonomik antlaşması gereği Almanya İran’a 1938 yılı başından itibaren 1.130 vagon ve 65 lokomotif gönderecekti. İran’ın sanayileşmesi için hayati öneme sahip ürünlerin sevkiyatı, ücretinin %75’i ödenmiş olmasına rağmen, 1940 yılında durduruldu. İran-Almanya arası transit yolu sorununu çözmek için İran hükümetinin önerisiyle Almanya ve İran, Sovyet hükümetine baskı yaptılar. Ayrıca Moskova’daki Almanya büyükelçisi, İran’ın Rusya için hazırladığı önerilerin sunumunda İran büyükelçisine yardımcı olmak ve desteklemek için görevlendirildi.¹¹⁹

Alman hükümeti, Sovyetler Birliği ile İran arasındaki ekonomik iş birliğinin sadece iki ülkeye fayda sağlamayacağına, aynı zamanda İran-Almanya ekonomik ilişkilerini de olumlu etkileyeceğine inanıyordu. Almanya’ya göre Sovyet-İran ilişkileri ne kadar dostane olursa Almanya ile İran arasındaki dış ticaret hacmi de o kadar büyük olacaktı. Bu nedenle İran’ın Sovyetler ile ilişkilerini normalleştirme çabaları Almanya’nın hedefleriyle uyumluydu.

Almanya’nın İran ile Sovyetler Birliği arasında normal ticari ilişkiler kurma çabalarında başarısız olması veya yeterince hızlı hareket etmemesi İran’ın Sovyet transit yollarını kullanamaması anlamına geliyordu. Bunun için Almanya gerekli tüm kolaylıkları İran tarafına sağlaması gerektiğinin farkındaydı. Almanya’ya ulaşım imkânlarının olmaması nedeniyle İran’ın yeni alıcı arayışına girme ihtimali vardı. Bu ise üçüncü bir gücün, özellikle İngiltere’nin, Almanya’nın yerini alacağı anlamına geliyordu. Nitekim Ekim 1939’da İran kabine toplantısında Maliye Bakanı Alman ilaç ürünlerinin, boyaların, yedek parçaların, kâğıtların istikrarlı bir şekilde temin edilmesi hâlinde İran-Alman ticaretini sürdürme hatta daha da genişletme arzusunda olduğunu Almanlara ilettiğini söyledi. Toplantıda Ekonomi ve Ticaret Bakanı, savaşın başlamasını takiben İran’ın dış ticaret politikasında meydana gelen değişiklikler hakkında bir rapor sundu. Raporda İran hükümetinin İran ile Almanya

1948, s. 131; Hümayün İlahi, **Ehemmiyet-i Stratejik-i İran Der Ceng-i Cihani Dovvum**, Tahran Üniversitesi Yayınevi, Tahran 1983, s. 69.

¹¹⁹ Leila Nancy Sadka, “German Relations with Persia, 1921-1941”, Stanford University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford 1972, s. 154.

arasındaki ticaretin iki ülkenin bir yıl önceki ekonomik anlaşmasında belirlenen seviyeye ulaşacağından emin olunamayacağından bahsediliyordu. Bakana göre önceki yıllarda malların çoğu Almanya'ya deniz yoluyla ulaştırılmıştı ve gelecekte Sovyet transit yollarını kullanarak ulaştırmanın mümkün olup olmayacağı noktasında şüpheler vardı. Savaş sırasındaki olağanüstü durum ve Almanya ile ticarete devam edilememesi göz önüne alındığında, İran hükümetinin Almanya'nın yerini alabilecek diğer hükümetlerle ticaret yapma imkânlarını incelemesi gerektiği ifade ediliyordu.¹²⁰

İranlılar, Sovyet-Alman iş birliğinin neticesinde Balkanlar'daki ve Finlandiya'daki Sovyet işgalini göz önünde bulundurarak Sovyetlerin İran'ı ve Afganistan'ı işgal edebileceği korkusunu da yaşadılar. Tüm bu konular ışığında İran kabinesi, hâlihazırdaki gidişatın İran'ın ulusal çıkarlarına aykırı olduğu tespit edilmedikçe İran'ın Almanya'ya ekonomik ve siyasi yaklaşımının eskisi gibi devam etmesi gerektiğine karar verdi.¹²¹ Esasen İran hükümet yetkililerinin akıllarında, Sovyet yönteminin gelecekte İran aleyhine vereceği bir karar karşısında Almanya'nın nasıl bir tavır alacağı ve bu kararı İran'ın lehine değiştirmede etkili olup olmayacağı noktasında, şüpheleri vardı. Almanya da İran tarafından duyulan bu endişenin farkındaydı. İran'daki olası bir Sovyet müdahalesine karşı duyulan korku, Almanya'ya ciddi bir adım attırmazsa İran'ın İngiltere'ye yakınlaşmasına neden olurdu. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yaptığı iş birliği göz önüne alınırsa Almanya için bölge siyaseti açısından İran hükümetinin tarafsızlığı oldukça önemliydi.

Almanya, Sovyetler Birliği ile İran arasındaki korku ve belirsizliği ortadan kaldırmayı başardığında ve İran ile Almanya arasındaki ticareti Sovyetler üzerinden sürdürmek için arabuluculuk rolünü üstlendiğinde ülkedeki İngiliz etkisinin ciddi bir şekilde zarar göreceğine inanıyordu. Aksine Sovyet-İran ilişkilerinde yaşanacak herhangi bir krizin İran-Almanya ilişkileri üzerinde tartışılmaz bir olumsuz etkisi olacaktı. Türkiye'de olduğu gibi İran ticaretinin Almanya'dan İngiltere'ye kaymaya başlaması, Almanya'nın bu ülkedeki konumunu ve ekonomik etkisini yok edecekti.

¹²⁰ a.e. s.72.

¹²¹ a.e., s. 72-73.

Büyük bir çaba ile geliştirilen İran-Almanya ticari ilişkileri Almanya'ya teslim edilecek ticaret sözleşmesinde garanti edilen mal miktarını artık zamanında karşılayamayacak hâle gelecek ve bu malların teslim edilmemesi Almanya için telafisi mümkün olmayan bir kayıp olacaktı.¹²² 28 Eylül'de Sovyet Rusya bu konuyu belirli şartlar altında tartışmaya hazır olduğunu fakat İran temsilcilerinin bu görüşmeye davet edilmeyeceğini Almanya'ya bildirdi. Rusların İran temsilcisini istememesi İranlı yetkilileri rahatsız etti. İran Ticaret Bakanı yardımcısı Mirza Hasan Vusuk ve Dışişleri Bakanı Allam, Alman temsilcisi Ripken'i Sovyetlerin yazılı güvence vermediği takdirde İran'ın ticaretini Sovyetler üzerinden ayarlamayacağı konusunda uyardılar.¹²³ Bu nedenlerden dolayı Alman hükümeti İran-Sovyet ilişkilerini normalleştirmek için her türlü çabayı gösterdi. Bu arayış ve çabanın ışığında İran ve Sovyetler Birliği arasında Tahran'da 25 Mart 1940'ta ticaret antlaşması imzalandı. Böylelikle Almanya-İran ticareti Haziran 1941'e kadar devam etti.¹²⁴

1.1.1.1.2. Almanya'nın Fransa'daki Zaferinin Uluslararası Siyasete ve İran'a Etkileri

Savaşta şiddetli çarpışmaların yaşandığı Avrupa kıtasında Almanya'nın Fransız cephesinde kazandığı zafer dünya siyaseti üzerinde derin bir etki bıraktı. Haziran 1940'ta Fransız direnişinin kırılmasından sonra Hitler, uzun bir savaşa ve bunun sonuçlarına karışmaktan kaçınmanın tek yolunun İngiltere ile bir dostluk paktı imzalamak ya da ona karşı hızlı bir askerî zafer elde etmek olduğunu biliyordu. Ancak İngiltere, Hitler'e Avrupa'da tam bir hareket özgürlüğü verme düşüncesine karşı çıktı ve Almanya ile savaşmaya karar verdi.

Diğer yandan Hitler, İngiltere'yi ele geçirmek için bir plan hazırladı. Almanların planı hava saldırısı ile İngilizlerin gücünü kırarak karaya asker çıkarmak ve böylece İngilizleri barış istemeye mecbur bırakmaktı. Alman ve İngiliz hava

¹²² İran'ın Almanya'ya 1939 yılı için göndermeyi garanti ettiği mallar: 6.000 ton yün, 20.000 ton buğday, 10.000 ton pirinç, 3.000 ton saç, 22.500 ton pamuk, 4 milyon Mark'a eşdeğer deri (mont ve ceket yapmak için) ve 25 milyon Mark'a eşdeğer kuruyemişti. Bkz. Hümayün İlahi, **a.g.e**, s. 73.

¹²³ Leila Sadka, **a.g.t.**, s. 168-69.

¹²⁴ Hümayün İlahi, **a.g.e**, s. 73, Sovyet-İran Antlaşmasının detayları Sovyet-İran ilişkileri başlığı altında değerlendirilmiştir.

kuvvetleri arasındaki bu büyük hava savaşı, Alman hava kuvvetlerine bu bölgede tam bir kontrol sağlamak amacıyla 10 Temmuz 1940'ta başladı. Fakat hava saldırılarında başarılı olamayan Hitler, bu çıkarma planını uygulama fırsatı bulamadı.

Hitler 1940 yılının yaz aylarında Batı'yı istila ederken Stalin de Doğu Avrupa'da alabildiği kadar yer almaya çalışıyordu. Görünüşte iki lider arasındaki ilişkiler dostça geçiyordu. Fakat Hitler'in Batı Cephesi'ndeki beklenmedik hızlı askerî zaferleri, Sovyet hükümetini endişelendiriyordu. Esasında Ruslar Batı Cephesi'nde Almanları zayıflatacak bir savaş umuyordu. Ayrıca Sovyetler Hitler ile Avrupa güçler arasında bir barış anlaşmasının yapılmasından korkuyordu.

Almanya, 9 Nisan 1940'ta Norveç ve Danimarka'yı işgal etti. Alman askerleri 14 Haziran'da Paris'e girdiği gün Sovyet hükümeti de Litvanya'ya dokuz saatlik bir ultimatoma verdi. Daha sonra sırasıyla Litvanya 3 Ağustos'ta, Letonya 5 Ağustos'ta, Estonya 6 Ağustos'ta Sovyetler Birliği'ne katıldı. Fakat Baltık devletleri Stalin'e yetmedi, İngiliz ve Fransız ordularının umulmadık bir hızla çöktüğünü görünce olabildiğince ilerleyerek bu fırsatı değerlendirmek istedi. 1940 yılının haziran ayında Churchill, Stalin'e yazdığı mektupta Almanya'nın İngiltere'yi olduğu kadar Rusya'yı da istila etmek isteğini bildirdi. Fakat Stalin bu mektuba cevap vermedi. Çünkü Almanya'nın hızlı ilerleyişi karşısında Stalin de İngiltere'nin sonunun geldiğini düşünüyordu.¹²⁵

Moskova, Almanya'nın Rusya'ya muhtemel askerî saldırı ve tehdidine karşı koymak için elindeki fırsatları değerlendirmek istiyordu. Böylece hem sınırlarını genişletecek hem de Alman ordusuyla asıl savaş alanını Sovyet topraklarının dışına çıkaracaktı. Bu politika doğrultusunda Romanya; Besarabya ve Kuzey Bukovina eyaletlerini Sovyetlere vermeye mecbur edildi.¹²⁶ İran da tüm bu gelişme ve olayların dışında kalamadı. İran üzerindeki Sovyet baskısı daha da arttı. Sovyetler, İran hükümetinden birtakım taleplerde bulundu. Bu talepler;

¹²⁵ William L. Shirer, **Nazi İmparatorluğu (Doğuşu-Yükselişi-Çöküşü)**, C. III, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1969, s. 1229

¹²⁶ Cezar Ciorteanu, "The Occupation of the Northern Bukovina by the USSR (June, 28th-July, 3rd 1940), Political and Military observations", University of Stefan Cel Mare Suceava, **Journal of Codrul Cosminului**, C. 22, S. 1, Suceava 2016, s. 111-124.

1- İran'ın kuzeyinde bulunan stratejik noktaların ve Tebriz ile Meşhed'deki havalimanlarının Sovyetlerin kontrolüne verilmesi,

2- Hazar Denizi bölgesinde Sovyetler Birliği'ne petrol imtiyazlarının verilmesi şeklindeydi.

Buna karşılık Sovyetler Birliği, İran'la ekonomik ilişkilerini geliştirecek ve üçüncü bir gücün saldırısına karşı İran topraklarının korunması için kapsamlı imkânlar sağlayacaktı.¹²⁷

İngiltere'ye göre Sovyetler Birliği, İran'ın stratejik bölgelerini işgal etmek ve kendi sınır savunmasını güçlendirmek istiyordu. İngilizler Sovyetlerin Romanya sorununu çözdükten sonra İran hükümetinden resmî ve yeni taleplerde bulunacağını ve Bakü petrol bölgesinin savunma kabiliyetlerini artırmaya çalışacağını tahmin ediyordu. Onlara göre bu tür talepler, İran-Sovyet sınırının Sovyetler Birliği lehine değiştirilmesini sağlayabilirdi.¹²⁸

Bu gelişmeler ışığında Fransa'nın Almanya karşısında düşüşü İran'da Almanya'nın saygınlığını daha da artırdı. İngiltere'ye göre İran'daki Alman propagandası iyi organize edilmişti. Fısıltı haberleri, broşürler, gazeteler ve radyo yayınları Berlin kaynaklı Alman propagandası yapıyordu. Yerel bir İran gazetesi 1940 yılının mayıs ayında Şah'a büyük bir suikast yapılacağını ilan etti. Haber çok etkili olmasa da bu haberi yapanlar görevlerinden alındı ve ülkede yabancı kaynaklı haber yapılması durduruldu. Böylece Almanya propaganda araçlarından birini kaybetmiş oldu. İngiliz istihbaratına göre yoğun ve aktif olarak çalışan Alman istihbaratı, gerektiğinde Şah'a darbe yapmak hazırlığına girişmiş, bunun için Hollanda ve Belçika gibi ülkeleri kullanarak gizlice darbe planı bile yapmıştı. Dışişleri Bakanı bu durumu Şah'a iletmış, bu yüzden Alman yanlısı olduğu söylenen Başbakan Metin Defteri haziran ayının sonuna doğru görevinden alınmıştır.¹²⁹

¹²⁷ Hümayün İlahi, **a.g.e.**, s. 76.

¹²⁸ Anglo-Soviet Union Relations in The Middle East, **FO** 371 24850/96, 20.07.1940, s. 2.

¹²⁹ Sir R. Bullard to Mr. Eden, **FO** 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E/2014/42/34, Annual Political Report for 1940, 21.02.1941, s. 6.

İngiltere'ye göre Almanya, siyasi olarak her durumda İngiltere ile Rusya arasında herhangi bir ittifakı engellemeye çalışıyordu. Almanya İran'daki herhangi bir Sovyet yayılmacılığına olumlu yaklaşacağını işaretini verdi. Sovyetler Birliği'nin Kuzey İran'da ilerlemesi, Sovyetler Birliği'ne Bakü petrol sahalarını savunmak için daha iyi bir fırsat sunmakla kalmıyor, aynı zamanda bu ülkeyi İran'ın petrol bölgelerine yaklaştırıyordu. Bu toprakların fethinden sonra Sovyetler Birliği, İran Körfezi'ne doğru ilerleyerek açık denizlerde bir limana ulaşacaktı. Sovyetlerin bu eylemleri, İngiltere'yi İran petrolünden mahrum bırakacağı için Almanlar bu durumdan memnun olacaktı.¹³⁰

Sovyetler Birliği Dışişleri bakanı Vyacheslav Molotov'un Almanya ziyareti sırasında Almanlar ona Hint Okyanusu'na giden topraklarda Sovyet yayılmacılığını tam olarak tanıdıklarına dair güvence verdi. Almanya Dışişleri bakanı Joachim von Ribbentrop ve Molotov arasında 12 Kasım 1940'ta Berlin'de yapılan bir toplantıda Ribbentrop, Hitler'in Sovyetler Birliği, Almanya ve İtalya arasındaki etki alanlarının belirlenip kabul edilmesinin çok akıllıca ve yararlı olacağına inandığını belirtti. Almanya, Molotov'a Sovyetlerin Kafkasya'daki ilerlemelerinin Almanya'yı rahatsız etmeyeceğini, bilakis bu ilerlemenin iyi karşılanacağını iletmiştir.¹³¹

Almanya'nın bu tutumu İran hükümet çevrelerinde büyük endişeye neden oldu. Almanya'nın Tahran Büyükelçisi, Molotov'un Berlin ziyareti sonuçlarının İran hükümet yetkililerini huzursuz ettiğini ve İran'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı üzerindeki olumsuz etkilediğini dile getiren ayrıntılı bir rapor sundu. Elçi, raporda İran Başbakanı'na bunların söylenti olduğunu ve yalanladığını bildirmiş ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nı, İranlı yetkililerin endişelerini yatıştırmak için, Molotov-Ribbentrop görüşmelerinde İran'ın alınıp satıldığına dair söylentileri resmî olarak reddetmeye çağırmıştır.¹³²

İran hükümeti ile dostane ve iyi ilişkilere rağmen Alman hükümeti, Sovyet liderleriyle yaptığı gizli görüşmelerde bu toprakları söz konusu hükümetin etki alanı

¹³⁰ Anglo-Soviet Union Relations in Middle East, FO 371/24850/96, 8.6.1940, s. 3.

¹³¹ Harold C. Deutsch, "Garip Bir Devre: 1939-1941 Arasında Nazi-Sovyet Münasebetleri", Çev. Fahir Armaoğlu, **Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 9, S. 2, Ankara 1954, s. 360.

¹³² Hümayün İlahi, **a.g.e**, s. 82-83.

olarak kabul ediyor, böylece dünyanın diğer bölgelerindeki yayılmacı hedefleri için Sovyet desteğini kazanıyordu. Bu durum 1938'den sonra artarak devam eden İran-Alman ilişkilerinde güvensizlik ortamının doğmasına neden olmuş ise de kısa süre sonra atlatılmıştır.

1.1.1.1.3. İran-Almanya Ekonomik İş Birliği

İran-Almanya ekonomik iş birliğinin devamı için ulaştırma ve taşımacılık sorunlarının halledilmesi gerekiyordu. Savaş başlamadan önce İran limanlarında Alman bandıralı gemiler İngiliz bandıralı gemilerden sonra yer alıyordu. Ticaretin gelişmesinde bir diğer faktörde İran-Alman ticaretin gelişmesinde etkili olan Berlin-Tahran arasında hava bağlantı yolunun 1937 yılında tamamlanmasıydı. Deutsche Lufthansa'nın açılışını yaptığı hat Berlin'den Bağdat'a, sonra Tahran'a, oradan da Kabil'e gidiyordu. Berlin'den kalkan uçak Tiran, Atina, Rodos ve Şam üzerinden Bağdat'a varıyor ve Tahran'a varması 41 saati buluyordu.¹³³ Daha önce Berlin-Bağdat demir yolu hattı üzerinden Ortadoğu ile kurulan bağlantı, şimdi ise hava yoluyla sağlanıyordu.

İran'ın savaş başladığında tarafsız kalması, iki ülkenin dostluğunun sürmesine engel değildi. Bu politika hem İran hem de Almanya için yararlı bir politikaydı. Çünkü tarafsız kalmak ticaretin devamı anlamına geliyordu.

İran'ı Almanya'dan bir anda koparmak kolay değildi. İki devlet arasında savaş başlamadan önceki yıllarda her alanda çok kuvvetli iş birlikleri vardı. İsfahan ve Kirman'da kurulan tekstil fabrikalarında, Tahran'daki silah fabrikasında ve ülkenin çeşitli yerlerindeki çimento ve ambalaj fabrikalarında Alman makine ve aletleri kullanılıyordu. Ayrıca Siemens şirketi elektrikli motor üretiminde ve montajlamada İran pazarında etkiliydi.¹³⁴

1940 yılında İran- Almanya ticaretinde büyük gelişme sağlanarak ithalat ve ihracat oranlarında en yüksek seviyeye ulaşıldı. İki ülke arasındaki ithalat %47,8

¹³³ a.e., s. 153-154.

¹³⁴ Faramarz S. Fatemi, *The U.S.R.R in Iran, The Background History of Russian and Anglo-American Conflict in Iran, Its Effects on Iranian Nationalism and the Fall of the Shah*, Oak Tree Publishing, United Kingdom 1980, s. 4-5.

seviyesine ulaşarak İran'ın toplam ithalatının neredeyse yarısı seviyesine gelmiş, ihracat ise hızlı bir artış göstererek %42,09 seviyesine çıkmıştır.¹³⁵ İran ile Almanya arasındaki ticaret hacmi sürekli artarken aynı dönemde Sovyetlerle yapılan ithalat ve ihracat miktarları neredeyse yok denecek kadar azdır. Sovyetlerden yapılan ithalat %0,4'e düşerken ihracat ise %1,17'de kalmıştır.¹³⁶ İran ile Almanya ilişkileri 1941 yılının ocak ayının sonunda imzalanan ticaret antlaşması ile daha da güçlendi. Bu anlaşmaya göre Almanya'ya aynı yıl boyunca 100 bin ton ihracat yapılacaktı. Almanya'ya 20 bin ton pirinç, 18 bin ton pamuk, 15 bin ton arpa, 36 bin kilo afyon, ve diğer ürünler olmak üzere 4 milyon sterlin değerinde ihracat sözü verilmişti. Bununla birlikte İran-Alman ticaret antlaşmasında buğday ihracatına değinilmemiştir. Çünkü İranlı yetkililer İngiltere'den buğday almak istemiş ve başka bir ülkeye ihraç edilmemek şartı ile bu istekleri karşılanmıştı. Fakat 30 bin ton buğdayın İngiltere sömürgesi olan Hindistan'dan alınıp gizli bir şekilde Almanya'ya ihraç edilmesi İngilizleri son derece rahatsız etmiştir.¹³⁷

İran sanayisinin acilen ihtiyaç duyduğu malları zamanında teslim edeceğine dair taahhüdü ve 25 Mart 1940'ta İran-Sovyetler Birliği ticaret ve dostluk antlaşmasındaki rolü Almanya'yı İran'da daha popüler hale getirdi. İran'ın dış politikası Almanya'nın Orta Doğu politikası ile uyumluluk gösteriyordu. Almanya savaşın Orta Doğu'da yayılmasını engellemek istiyordu. Tahran'daki Alman büyükelçisi dış işlerine gönderdiği bir raporda Şah'ın İran ordusunun silahlarını güçlendirmek için Almanya'nın yardım ve desteğini beklediğini, İran'ın Orta Doğu'da savaşın gelişmesini önlemek için güvenli ve değerli konumda olduğunu açıklıyordu. Elçi, raporun devamında İran hükümetinin tarafsızlık politikasını desteklemenin ve askerî ve ticari alanda ihtiyaç duyduğu yardımı sağlamanın Almanya'nın çıkarına olacağını düşünüyordu. Ona göre İran ile olan bu iş birliği karşılığında Almanya'nın ihtiyacı olan değerli ham maddeleri alacağına ve bununla birlikte İran'a yakın olmakla Orta Doğu ülkelerini savaş alanından uzak tutacağına

¹³⁵ Rouhollah K. Ramazani, **a.g.e.**, s. 223.

¹³⁶ **a.e.**, s. 283-84.

¹³⁷ Sir R. Bullard to Mr. Eden, **FO** 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E 3655/3655/34 Annual Political Report for 1941, 21.02.1941, s. 9.

inaniyordu.¹³⁸ İran ve Almanya'nın dış politikalarındaki bu otak yönler iki ülke arasındaki ilişkilerin hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştı. Ne var ki, Almanya'nın Sovyetlere saldırması bütün dengeleri değiştirdi.

İngiltere ve Sovyetler Birliği iş birliği yapınca Almanya'nın İran'daki büyük etkisi sorgulanmaya başlandı. Böylece bu iki devlet Almanya'nın İran'daki varlığını kendi menfaatleri açısından büyük bir tehlike olarak gördüler. Halbuki Almanya'nın İran'daki nüfuzunun gerçek sorumluları kendileriydi. Savaşın gidişatında İngilizler, Sovyetlere yardım etmek için tek uygun yolun İran üzerinden olabileceğine karar verdiler. Fakat bu yardımların İran'daki Alman casuslar tarafından engellenebileceği endişesi oluştu.¹³⁹ Netice de Sovyet ve İngiliz kuvvetleri İran'ı işgal ederek İran'ın Almanya ile ilişkilerini kestiler.

1.1.1.2. İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran'daki Faaliyetleri

1.1.1.2.1. İran-Sovyetler Birliği İlişkileri

İki savaş arası dönem İran-Sovyet ilişkileri açısından siyasi ve ekonomik antlaşmaların olduğu bir dönemdir. Bu iki ülke, 1921'de Dostluk Antlaşması başta olmak üzere 1927, 1929, 1931 ve 1935 yıllarında ticaret antlaşmaları yapmışlardır. Sovyet rejimi çarlık dönemi antlaşmalarını ortadan kaldırmak için İran ile 26 Şubat 1921'de Türkiye ile 16 Mart 1921'de Dostluk antlaşmaları yapmıştır. Sovyet Rusya İran-Sovyet antlaşmasında Çarlık Rusya'sının İran'da elde ettiği bölgesel ve ticari tavizlerden vazgeçse de antlaşmanın altıncı maddesine “Üçüncü bir gücün İran topraklarını işgal etmesi veya İran topraklarında Sovyetler Birliği'ne karşı üs kurması durumunda Sovyetler İran'a askerî güç gönderebilecektir.” maddesi koydurmuştur.¹⁴⁰ Bu ise İran'ın egemenliğine karşı her an bir tehlike oluşturabilirdi.¹⁴¹ 1927'ye gelindiğinde ticaret antlaşmasının yanında “Tarafsızlık Antlaşması” imzalanmış, taraflar birbirlerine karşı saldırganlıktan kaçınmayı ve birbirlerinin egemenliklerine yönelik ittifaklara katılmamayı taahhüt etmişlerdir.

¹³⁸ Hümayün İlahi, **a.g.e.**, s. 70.

¹³⁹ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 281-283.

¹⁴⁰ Paul Elwood Wiaver, “Soviet Strategy in Iran, 1941-1957”, American University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Washington 1958, s. 32.

¹⁴¹ Sovyetler Birliği 1941'de İran'ı işgal ederken bu maddeyi gerekçe göstermiştir.

İran'ın savaşta tarafsızlık politikası benimsemesinin bir nedeni de Sovyetlerin İran'a karşı yayılmacı siyasetiydi. Sovyet hükümet yetkililerinin iki ülkenin ortak sınır bölgelerinde hava üslerini kontrol altına alma talepleri İran da muhtemel Sovyet işgali endişesini ortaya çıkardı.

İran'ın 1938'de Sovyetlerle olan mevcut ticaret antlaşmasını yenilemek istememesi nedeniyle Sovyet-İran ilişkilerini olumsuz etkiledi. 1939'un başlarında iki ülke ilişkileri Moskova'daki ekonomik müzakerelerin başarısızlığı nedeniyle kötü bir aşamaya girdi. Savaşın başlaması nedeniyle İran hükümeti siyasi ve ekonomik ilişkilerin iyileştirilmesi için kuzey komşusuna daha fazla ilgi göstermeye başladı ve Sovyetler Birliği ile yeni bir ekonomik ve ticari anlaşma imzalamak için tekrar müzakereye gönüllü oldu. Ancak ilk etapta Moskova'daki İran büyükelçisinin çabaları sonuç vermedi.¹⁴²

Bu durum her şeyden önce iki ülkenin ticari ilişkilerini etkiledi. İki ülke arasında ticari anlaşma imzalanmadığı için Sovyetlerin transit yolu İran ticaretine kapandı. İran'ın dış ticaretinin büyük bir kısmı Sovyet transit yoluyla gerçekleşmesi sebebiyle İran üzerinde uygulanan baskının önemi daha da arttı.

İran ve Sovyet ilişkilerine neden olan krizin sebepleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- 1- Sovyetlerin İran'daki komünist propagandası
- 2- İki ülke arasındaki 2000 kilometreyi bulan ortak sınır (Bu sınır genellikle kontrol edilemiyor iki taraf için de rahatsızlıklara yol açıyordu.)
- 3- İran'ın kuzey eyaletlerinin Sovyetlere olan ekonomik güveni
- 4- Sovyetlerin Basra Körfezi'nde bir liman elde etme çabası

Bu konular iki tarafın birbirine güvensizlik duymasına sebep oluyordu. İran, Sovyetlerin Basra Körfezi'ne erişim sağlamasına yönelik olan girişimlerinden korkuyordu ve bu nedenle bölgedeki herhangi bir Rus eylemini toprak bütünlüğünü

¹⁴² Donald N. Wilber, **Iran, Past and Present from Monarchy to Islamic Republic**, Princeton University Press, Princeton 1981, s. 136; L.P. Elwell-Sutton, **a.g.e.**, s. 165.

ihlal etme hamlesi olarak görüyordu. Diğer taraftan Sovyetler İran'ın dış politikasındaki yöntemlerini dikkate almayarak İran'ın herhangi bir eylemini Sovyetlere karşı olan bir politika gibi görüyordu. Sovyetlerin bu karamsar politikası yalnızca İran-İngiltere ilişkilerine değil, İran hükümetinin genel olarak büyük hükümetlerle veya komşularıyla olan ilişkilerinde de kendini gösteriyordu.¹⁴³ Bunun yanında Sovyetler Rıza Şah'ın iç politikada komünistlere karşı uyguladığı politikadan da rahatsızdı. Örneğin 1937'de Rıza Şah 1931'de yasaklanan Komünist partinin ileri gelen 53 mensubunu tutuklatmış bu durumdan Moskova hoşnutsuz olmuştu.¹⁴⁴

İran savaş patlak verdiği zamandan itibaren yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı muhtemel bir Sovyet işgalinden çekiniyordu. İngiliz büyükelçi Reader Bullard¹⁴⁵ hatıratında bu dönemde İran basınında Rusların İran'ı işgal etme girişiminde bulunabileceği şeklinde haberlerin var olduğundan bahsetmiştir.¹⁴⁶

Almanya'nın Polonya'yı işgalinden sonra Sovyetlerin Azerbaycan ve Türkistan sınırlarına yoğunlaşması muhtemel bir İran işgalini daha da güçlendirmişti. İran kamuoyunda halk arasında Sovyetlerin Almanya'nın politikasını benimsediği ve İran'ın işgal edilebileceği söyleniyordu.¹⁴⁷ Stalin, İran'ın jeopolitik konumunun ne derece önemli olduğunu biliyordu. İran hem Bakü petrol bölgesine yakın hem de Hindistan'a giden yol üzerindeydi. Bu yüzden Stalin, İran'ı kontrol altında tutarak İngiltere'nin sömürgesine giden yol üzerinde hâkimiyetini sağlamak hem de kuzey petrollerinin güvenliğini temin etmek niyetindeydi.

1939 yılının sonlarına doğru Rıza Şah'ın iki endişesi vardı. Şah bir yandan ülkesini savaştan mümkün olduğunca uzak tutmaya çalışırken aynı zamanda Sovyetler ile bir anlaşma yaparak İran'ın çıkarlarına uygun bağımsız ihracat yapmak istiyordu. Bu durumun nedeni Almanya ile olan ticari hacmin neredeyse kapanma noktasına gelmiş olmasıydı. Şah'ın tarafsızlık durumu tüm yabancı elçiliklere ivedi

¹⁴³ Hümayün İlahi, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁴⁴ Fernande Beatrice Scheid, **a.g.t.**, s. 71.

¹⁴⁵ Reader Bullard: İngiltere'nin 1939-1946 yılları arasında Tahran Büyükelçisi.

¹⁴⁶ Reader Bullard, **Letters From Tehran A British Ambassador in World War II Persia**, I.B Tauris Ltd, London 1991, s. 20.

¹⁴⁷ Sir R. Bullard to Viscount Halifax Political Review of The Year 1939 in Iran, **I O R L/PS/12/3472A**, E 584/584/34, 10.02.1940 s. 2-3

bir şekilde iletildi. Fakat İran'ın stratejik konumu ve dönemin etkin, güçlü devletlerinin hedef ülkesi olması nedeniyle tarafsızlık politikası etkili olmadı. Tarafsızlık, İran'ı savaşın etkilerinden korumak yerine büyük güçlerin hedefi hâline getirerek Avrupa siyasetinin bir parçası yaptı.¹⁴⁸ Tarafsız kalınması bölgeyle ilgilenen tüm güçlere (Sovyetler Birliği, Almanya ve İngiltere) İran'da aktif olarak çalışma zemini yarattı.

23 Ağustos 1939 tarihinde Almanya-Sovyetler Birliği Saldırmazlık Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile İran, Sovyetler Birliği'ni ülkeyi her an işgal edebilecek potansiyel bir güç unsuru olarak görmeye başladı.¹⁴⁹ Ağustos 1939'dan 22 Haziran 1941'deki Alman saldırısına kadar olan dönemde Sovyetlerin İran politikası iki temel endişeyi barındırıyordu. İlk olarak Sovyetler, İran'ın müttefikler safına geçip kendisine karşı savaş ilan etmesinden endişe ediyordu. İkinci bir ihtimal ise İran'ın müttefikler tarafından işgal edilerek müttefiklerin Kuzey İran üzerinden Sovyetlere saldırıya geçmesiydi.

Sovyetler Birliği'nin İran ile ilgili endişelerine karşılık İran'ın da Sovyetlere karşı birtakım endişeleri vardı. Bunun en somut örneklerinden bir tanesi 1939 yılının kasım ayında İran ordusu içinde 300 subayın tutuklanması idi. Rıza Şah, ordu içinde kendisine muhalif bir grubun olduğunu biliyordu ve bu grubun bir gün kendisine suikast girişiminde bulunacağını düşünüyordu. Şah bu doğrultuda 300 ordu subayını yakalattı. Mahkeme bu subayları Sovyetler Birliği adına casusluk yaptığı gerekçesiyle tutukladı.¹⁵⁰ Sovyetler ile ilişkiler bu dönemde gerilirken Almanya; İran ile Sovyetlerin ilişkilerini yumuşatacak bir girişimde bulundu ve İran ile kararlaştırıp Sovyetlere bir ekonomik anlaşma teklifi yaptı. 19 Ağustos 1939'da Almanya ile Sovyetler arasında bir ticari ve ekonomik anlaşma imzalanmıştı. Bundan sonra Almanya 28 Eylül'de ikili görüşmelerde Sovyetlere Romanya üzerinden yapılan transit geçişin bir benzerinin İran üzerinden de yapılmasını, bu yapılırsa hem Afganistan'la hem de Uzak Doğu ülkeleriyle irtibatının kolaylaşabileceğini ilettili. Daha sonra 1 Kasım'da Molotov Moskova'daki Alman elçisi Schulenburg ile yaptığı

¹⁴⁸ Fernande Beatrice Scheid, "Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran, 1939-1946", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yale University, New Haven 2000, s. 15.

¹⁴⁹ a.e, s. 16.

¹⁵⁰ Miron Rezun, **The Iranian Crisis of 1941**, Bohlaue Verlag Publisher, Köln Wien 1982, s. 36.

mülakatta Almanya'dan Afganistan, Mançurya, İran ve Japonya'ya ithal edilen ürünlerin Sovyet Rusya üzerinden gönderilmesi gerektiğini, Sovyetlerin bu konuda kolaylık göstermesi gerektiğini söylemiştir.¹⁵¹ Nitekim 11 Şubat 1940'ta yapılan ticaret anlaşmasıyla transit geçiş meselesi imza altına alındı.¹⁵² Fakat Balkanlar konusunda iki ülke anlaşma sağlayamadı. 12-14 Kasım 1939'da Alman Dışişleri Bakanlığından Ribentrop ve Rus Dışişleri Bakanı Molotov arasında bir dizi görüşme gerçekleşti. Almanya, Balkanlardaki Sovyet gücünü kırmak istiyordu ve bunun için Sovyetlere Batum'dan başlayan Bakü'yü içine alan İran Körfezi'ni, oradan da Hindistan yolu üzeri olan bölgelerin kontrolünü teklif etti.¹⁵³ Ama Stalin, Balkanlardan ayrılmayı reddetti ve üstelik Alman kuvvetlerinin Finlandiya'dan çıkmasını istedi. Ayrıca 25 Kasım 1939'da Stalin, Almanya'ya hem Bulgaristan'daki haklarını koruyan hem de İran Körfezi'ne kadar uzanan bölgeyi isteyen bir teklif yapınca bu isteğe Almanya cevap vermemiş, görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Sonuç olarak Almanya ithalatının kesilmesini istemediğinden Sovyet-İran birlikteliğini desteklemiştir.

11 Şubat 1940'ta yapılan Alman-Sovyet Ticaret Anlaşması'nda İran ile ilgili maddeler şu şekildedir: Sovyetler, İran'dan Almanya'ya gidecek malların taşınmasının kolaylaştırılması garantisini verdi. Sovyetler her yıl belirlenen kota miktarına göre ithalat yapabilecekti. Yapılan ithalat miktarları iki ülkenin ticaret bakanlıklarında yazılı olarak kayıt altına alınacaktı. Sovyetler herhangi bir üçüncü ülkeye yönelik İran'ın doğal ve endüstriyel ürünleri (Silah ve savaş malzemeleri hariç) için kendi topraklarından ücretsiz geçiş yapma sözü verdi. Hazar Denizi'nde iki ülkeden birinin bayraklarını taşıyan gemiler için geçiş serbest olacak, bu iki ülkenin dışında başka bir ülkenin gemisine müsaade edilmeyecekti. Sovyetler bu madde ile Hazar Denizi'nde olası üçüncü güç faaliyetlerine karşı kendisini garanti altına almıştır. Ayrıca Hazar Denizi'nin 10 deniz mili sınırına kadar olan bölgede iki ülke balıkçılık faaliyetinde bulunabilecektir. Bu madde ile uzun yıllar devam eden balıkçılık faaliyetlerindeki anlaşmazlığa son verilmiştir. Anlaşma 3 yıl sürecektir,

¹⁵¹ Raymond James Sontag, James Stuart Beddie, **a.g.e.**, s. 120.

¹⁵² **a.e.**, s. 131.

¹⁵³ **a.e.**, s. 258.

tarafından herhangi biri anlaşmayı bozmak isterse altı ay öncesinden diğer tarafa bildirmek zorundadır.¹⁵⁴

Almanya, Sovyet-İran ilişkilerinin sorunsuz olması taraftarıydı. Savaş sırasında İran kara yolu transit rotası Almanya için özel bir öneme sahipti çünkü İngiltere deniz yollarını bloke ederek gönderilerin iki ülkeden birine gidişini etkili bir şekilde engelledi. Ayrıca daha önce Türkiye rotası üzerinden yapılan Almanya-İran ticareti Türkiye'nin savaş dışı kalarak transit geçişleri kapatmasıyla bozulmuştu. Bu bakımdan Almanya için Sovyet-İran birlikteliği önemliydi. Sovyetler Anlaşma imzalanmadan önce İran'da tutuklu bulunan komünistlerin salıverilmesini istedi. Daha önce 1935'te imzalanan Sovyet-İran Anlaşması'nın etkisi sadece ekonomik olmamış, ayrıca anlaşmanın sosyal bir etkisi de olmuştur. Nitekim anlaşmadan sonraki dönemde İran'da bulunan Sovyet uzman ve danışmanların sayısında artış olmuş, bu kişilerin de etkisiyle komünist faaliyetler hızlı bir şekilde artış göstermiştir.¹⁵⁵ İran, Sadabat Paketi çerçevesinde ülkede komünist faaliyetleri yürüten birçok kişiyi tutukladı. Böylelikle 25 Mart 1940'ta yani 1938'deki anlaşmayı durdurma kararından iki yıl sonra İran ile Sovyetler arasında yeni bir anlaşma imzalandı.¹⁵⁶

Sovyet Rusya ile İran arasında yapılan anlaşma 6 Nisan 1940'ta İran Meclisi'nde tasdik edildi. Anlaşmada dikkat çeken bazı hususlar vardır. Sovyetler; Tebriz, Meşhed ve Pehlevi (Enzeli) bölgelerinde ticaret temsilcilikleri açabilecek, diğer bölgeler için ise İran hükümetinin rızası dâhilinde yeni temsilcilikler açılacaktır. Sovyetler, İranlı firmalarla ve bireysel olarak ticaretle uğraşan ve tekelleri elinde bulunduranlarla anlaşma hakkını elde etti. Bu durum Sovyetlere İran içinde daha rahat propaganda yapabilme imkânı vermekle kalmadı diğer yandan İran tekelleriyle uğraşmak zorunda bırakıldı. Nitekim anlaşma sonrası hükümet, tekelleri yavaş yavaş ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. Anlaşmanın 10'uncu maddesi uyarınca silahlar ve savaş malzemeleri serbest geçiş hakkının dışında bırakılmıştır. Sovyet Rusya'dan savaş malzemelerinin gönderilip gönderilmeyeceği

¹⁵⁴ Rouhollah K. Ramazani, **a.g.e.**, s. 224-225.

¹⁵⁵ "Soviet-Turkish Tie Extended to Iran", **New York Times**, 8.9.1935. s. 1-2.

¹⁵⁶ Miron Rezun, **a.g.e.**, s. 36-37.

veya bu tür malzemelerin geçişinin yasaklanıp yasaklanmayacağı belirtilmemiştir. İran, Almanya'dan savaş malzemesi almak istediğinden Rusya üzerinden skoda tüfekleri alacağı düşünülmüştür. Bu madde bu açıdan önemlidir. 9. madde ise İran kurumlarının yurt dışından malzeme temini için ihale talebinde bulunurken Sovyet teşkilatlarını kullanabilecek ve bu ihaleler için maliye bakanı meclise çağrı yapmadan doğrudan ihale yetkisi verme hakkına sahip olacaktır. Ayrıca yine 9. maddenin alt başlığına göre Sovyet ticaret örgütüne ve Sovyet yetkililerine İran'ın kuzey bölgesinde petrol pompaları kurma ve depolama izni verilecek, bu izin anlaşmanın geçerli olduğu tarihe kadar devam edecektir. Buna karşılık ise anlaşmanın 10. Maddesinde, tıpkı 1921'de varılan anlaşmada olduğu gibi, Sovyet Rusya, kendi ihraç ürünlerini İran üzerinden hiçbir ücret ödmeden üçüncü bir ülkeye gönderebilecekti.¹⁵⁷

1.1.1.2.1.1. İngilizlerin İran-Sovyet İlişkilerindeki Krizi Büyütme

Girişimi

Ticaret anlaşmasının imzalanmasından sonra da devam eden İran-Sovyet ilişkilerindeki kriz, tam da İngiltere'nin istediği gibiydi. İngilizler bölgedeki krizi körüklemek ve devamını sağlamak niyetindeydi. Onlar, İran ile Sovyetler Birliği arasında dostane ve normal ilişkiler istemiyordu. Çünkü bu tür ilişkiler İran'daki Sovyet konumunu güçlendirir ve komünizm tehdidini sadece İran'da değil, bölgedeki diğer ülkelerde de artırırdı. Böylece İran halkı, Rusya'nın dostluğuna güvenir ve Rus tehdidi ortadan kalkması demek İngiltere'nin İran ekonomisi ve siyasetindeki etkisinin azalması demektir. Tüm bunlar göz önüne alındığında büyükelçi Bullard İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na verdiği raporda, İran- Sovyet yakınlaşmasının İngiliz çıkarları üzerinde olumsuz bir etki yaratacağını çünkü Şah ve bakanlarının İngiliz yönteminden hoşnut olmadığını ve Şah'ın, Anglo-İran petrol şirketinin¹⁵⁸ imtiyazına

¹⁵⁷ R.Bullard to Viscount Hallifax, FO 371/24581, E 1861 s. 8-14; Anlaşmanın 16 maddelik tam metni için bkz. FO Political Eastern Persia 371/24581, E 1861 s. 44-48.

¹⁵⁸ Anglo-Iranian Petrol Şirketi, 1901'deki petrol imtiyazını uygulamak için Darcy adlı bir kişi tarafından 1909'da kuruldu. İran'ın beş kuzey bölgesi hariç, İran hükümeti tarafından İran'ın her yerinde petrol üretim ve dağıtım izni 60 yıl boyunca bu şirkete verildi. 1933'te bu sözleşme İran hükümeti tarafından yeni bir sözleşmeyle değiştirilerek imtiyaz süresi 60 yıl daha uzatıldı. 1951'de, İran'ın tüm petrol endüstrisi Dr. Muhammed Musaddık tarafından millileştirildi. Ancak büyük güçler, Musaddık'ı 19 Ağustos 1953'te bir darbeyle devirdi ve bir kez daha petrol endüstrisi bir batı

karşı harekete geçebileceğini bildirmişti. Bullard'a göre Orta Doğu'da sadece bugünü değil, geleceği de düşünmek gerekiyordu. Şah, mevcut durumda İngiltere'nin İran'daki çıkarlarına ve etkisine karşı harekete geçemese bile İngiltere'nin ihtiyaç anında kendisini yalnız bıraktığını ve ona yardım etmeyi reddettiğini bir zaman sonra fark edecek ve harekete geçecekti. Bu durumda hem İran'daki petrolün geleceği hem de Orta Doğu'daki diğer İngiliz çıkarları zarar görebilirdi. Tahran büyükelçisi halihazırda İngiltere'nin savaş hâlinde olduğu bir durumda İngiltere için bu tür çıkarları düşünmenin ikinci aşama olduğunu bildiğini, fakat İngiliz hükümet yetkililerinin bu sorunları gözden kaçırmaması gerektiğini dış işlerine bildiriyordu.¹⁵⁹

İngiltere, İran ile Sovyetler Birliği arasında bir anlaşma zemini oluşmasını önlemek ve iki ülke arasındaki ilişkileri gölgeleyen belirsizliği devam ettirmek için elinden geleni yapıyordu. Tabii ki bu hedefe ulaşmak için İngilizler, bu iki ülke arasında bir savaşı önlemek zorundaydı. Çünkü böyle bir savaşın başlaması, İngiltere'nin çıkarlarını tehlikeye atardı. İran, kuzey sınırlarını Sovyet işgaline karşı savunamazdı. İranın kuzey kesimlerini işgal ettikten sonra Rus kuvvetleri, petrol kuyularının bulunduğu güneye ilerleyebilir ve İngiltere'yi bölgede askerî bir çatışmaya zorlayabilirdi ki bu durumda İngiliz ordusu böyle bir savaşa katılmaya hiç de hazır değildi. Kızıl Ordu'nun işgali kuzey vilayetleriyle sınırlı olsa İngiltere için sorun ortaya çıkmazdı. Ancak Sovyetlerin İran'ın yalnızca kuzey kısımlarını işgal etmeye razı olacağından kimse emin olamazdı. Sovyetler petrol açısından zengin olan Huzistan eyaletine veya İran Körfezi'ndeki limanlara saldırabilirdi. Bu stratejik hesaplamalar göz önüne alındığında İngiltere; İran ve Sovyetler Birliği arasındaki gerilimi körüklemeli, ama bu gerilimlerin iki ülke arasında gerçek bir askerî savaşa dönüşmesini de engelleyen bir politika izlemeliydi.¹⁶⁰

1.1.1.2.2. İran-İngiltere İlişkileri

1939 yılının sonunda İngiltere'nin Sovyetlere karşı olan tutumu değişti. Savaşın başlangıcına kadar tüm İngiliz propaganda kurumları Almanya'ya karşı aktif

hükümetleri konsorsiyumuna geçti. Bkz. Mohammed Malek, **Oil in the Iran between Two Wars. Anglo-Iranian Relations since 1800**, Ed. Vannessa Martin, Routledge, New York 2005, s. 128.

¹⁵⁹ Anglo-Soviet Relations in the Middle East, FO 371/24849/96, 01.09.1939, s. 2.

¹⁶⁰ a.e., s. 3-4.

olarak faaliyet göstermesine karşın Sovyetler bu propaganda saldırılarından hariç tutuldu. Örneğin 2 Eylül 1939'da İngiliz Dışışleri Bakanlığından diplomatlara gönderilen gizli bir telgrafta İngiltere'nin himayesinde olan organların hepsine Sovyetler konusunda düşünceli ve saygılı davranılması telkin edildi.¹⁶¹ İngilizlerin bu politika ile Sovyetler Birliği'ni gelecekte kendisinin olası bir müttefiki olarak gördüğü anlamına geliyordu.

İngiltere'nin Sovyetlere yönelik propaganda politikasındaki değişiklik ilk olarak 30 Aralık 1939'da İngiltere Dışışleri Bakanlığının Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki yakın iş birliğini derinlemesine inceleyen bir raporda tartışıldı. "Sovyetler konusunda İngiliz propagandası" başlıklı bu metinde: "Mevcut durumlar ve ortaya çıkan yeni gelişmeler ışığında Rusya'ya karşı propagandalarımızda yöntemimizi değiştirmemiz gerekiyor. Şimdiye kadar politikamız, Sovyet hedefinin bizim hedefimiz ile aynı olduğu varsayımına dayanıyordu ve bu nedenle Sovyetler Birliği, gelecekte ana müttefiklerimizden biri olabilecek bir ülke olarak düşünülüyordu. Ancak son gelişmeler gösterdi ki Sovyet Rusya'nın hedefi bizim hedefimizle örtüşmemektedir. Tam tersine Sovyetler hedefimize karşı yönlendirilmiştir. Bu yüzden de menfaatlerimizi koruma açısından bütün imkânlarımız ile savaş ilan etme durumu hariç Sovyetlerin karşısında olmalıyız."¹⁶²

Bu dönemde İngiltere'nin gündeminde İran'ın paylaşılması meselesi vardı. İngilizler Afganistan ve İran gibi toprakların bölüşülmesi konusunda Sovyetlerle çatışma durumuna gelmek istemiyordu. Moskova İngiliz büyükelçisi bu bölüşmenin doğru olmayacağı fikrindeydi. Elçi, Sovyetlerin İran ve Afganistan'a dolaylı olarak tecavüzünün İngiliz menfaatlerine zarar vereceğini, Sovyetlerin propaganda ile bu bölgede düzensizlik ve kaos yaratacağını, dolayısıyla İngiltere'nin doğrudan İran'ı bölüşmek yerine tamamını himayesine alması gerektiğini söyledi.¹⁶³

Dışışleri Bakanlığı, Moskova büyükelçisinin eleştirilerine verdiği yanıtta uygulanacak siyaseti sebepleriyle birlikte açıkladı. İngiliz Savaş Bakanlığı ve Dış

¹⁶¹ Anglo-Soviet Relations in the Middle East. Secret Memorandum, FO 371/24849/96, 02.09.1939. 3-5.

¹⁶² British Propaganda in the Middle East, FO 371/24549/2029, 30.12.1939. s. 1-5.

¹⁶³ Anglo-Soviet Relations in the Middle East, FO 371/24849/96 N 1068, 26.01.1940, s. 2.

işleri Bakanlığı İran'ın kuzey kesimlerinin Sovyet güçleri tarafından işgal edilmesi hadisesini savaşı kışkırtan bir eylem olarak görmemişlerdir. Bakanlık, Kızıl Ordu'nun güçsüz olduğu görüşüne karşı çıkıyor ve İran'ın durumunun Finlandiya'dan farklı olduğunu düşünüyordu. Onlara göre, Kızıl Ordu askerî hedeflerine varabilmek için Tebriz, Meşhed, Kazvin ve Hazar Denizine kıyısı olan Gilan'a el koymak isterse coğrafi bir etken ile karşı karşıya gelmeyecekti. Ayrıca Sovyetlerin bu bölgelerde karşısında modern silahları olmayan ve yeteri kadar askerî talim görmemiş bir İran ordusu bulacağı ve ilerlemenin daha kolay olacağı fikri beyan edildi.¹⁶⁴ Bu analizlere göre İngiliz yetkililer, Stalin'in İran'ın kuzey bölgesini işgal etmeye karar vermesi durumunda, büyük engellerle karşılaşmadan İran'ı ele geçirme şansının yüksek olacağına inanıyorlardı. Her ne kadar Sovyetlerin çok yakın bir gelecekte Afganistan veya İran'a saldırması mümkün değilse de İngiltere Sovyetler tarafından olası bir saldırı ihtimaline karşı hazırlıklı olmak istiyordu.¹⁶⁵

Avrupa'da savaş başladıktan sonra İngiltere, Orta Doğu ülkelerine baskısını artırmış ve bu ülkeleri ortak bir cephe kurarak Almanya'ya ve Mihver devletlere karşı birleştirmeye çalışmıştır. Bu yüzden İngilizler daha önce Sadabat Paketi'nde anlaşma imzalayan İran, Afganistan, Türkiye ve Irak'ı bir araya getirmeye teşvik ederek, bu devletleri Sovyetler Birliği ve Almanya'ya karşı aynı safta tutma niyetindeydi. Böylece ortak bir cephe oluşturulacak ve Hindistan ile irtibat yollarını korunarak Avrupa'daki çatışma sırasında Orta Doğu'daki cephelerden endişe edilmeyecekti.

İngiltere-İran ilişkilerinde 1940 yılı oldukça gergin geçen bir yıl olmuştur. Öyle ki bir dönem ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. 1940 yılının başında İran ve İngiltere kredi antlaşması görüşmeleri yapıyorlardı. Şah, kuzeyden güneye uzanan demir yollarını ve birçok diğer projeyi ödünç para almadan bitirmişti, ama artık petrol gelirlerini teminat göstererek kredi almak istiyordu. 16 Şubat 1940'ta İran Meclisi'nde İngiltere'den 5 milyon sterlin kredi istenmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre İran bu kredi miktarının 2 milyon sterlinini uçak malzemeleri, 3 milyon sterlinini ise demir yolu malzemeleri almak için kullanacaktı. Fakat İngiltere aynı

¹⁶⁴ a.e., s. 2.

¹⁶⁵ a.e., s. 3.

yılın nisan ayında verdiği cevapta sadece gaz maskesi, demir, mihver gibi ürünleri verebileceğini, demir yolu malzemesi veremeyeceğini İran'a bildirdi.¹⁶⁶ Şah bu durumu hoş karşılamadı ve görüşmeler sonlandı. Bu hadise sonrası İran basınında İngiltere aleyhinde haberler yapılmaya başlandı. İngiliz elçi Bullard anlaşmanın iptalinin Almanya'nın İran üzerindeki etkisini artıracığını, en azından anlaşmanın demir yolu malzemeleri olan bölümünün kabul edilmesi gerektiğini, eğer bu olursa ilişkilerin normale dönebileceğini dış işlerine ilettili. Dış işlerinden gelen cevapta ise; Şah'ın kullandığı dilin ve İngiltere'ye karşı tavrının kabul edilemez olduğu, İngiltere hükümeti nezdinde çok kötü bir izlenim bıraktığı, bu bakımından herhangi bir değişikliğin söz konusu olamayacağı anlatıldı.¹⁶⁷

İki ülke arasındaki kriz sıcaklığını korurken bu sefer Rıza Şah 7 Temmuz'da Anglo-İran petrol şirketinin dolar cinsinden yaptığı ödemelerin altına dönüştürölüp ödenmesi teklifini İngiltere'ye yaptı. Bu teklif sonrası İngiltere İran-İngiliz petrol şirketi başkanı John Cadman'ı İran'a Şah ile görüşmesi için gönderdi. Bu arada İngiliz elçi Bullard, İran dışişlerine iletmek üzere hazırladığı bir metni dışişlerine göndermiş, bu taslak metinde; dünyada bütün petrol ödemelerinin dolar üzerinden yapıldığını, İngiltere'nin sabrının zorlandığını, bu konudaki tavrın açık ve net olduğunu, İran'ın İngiltere'nin dostça tavırlarına aynı şekilde karşılık vermediği takdirde petrol ihracatının tümüne el konulabileceğini belirtmiştir. Fakat Bullard'a hazırladığı metni kesinlikle göndermemesi gerektiği, İngiltere için dünyanın en geniş rafinerilerinden birine sahip olan İran'ın gücendirilmemesinin önemli olduğu bildirilmiştir.¹⁶⁸ İngiltere Şah'ın şantaj yaptığını, imtiyazı iptal edebileceğini, bunun riske edilmemesi gerektiğini düşünmüş ve Şah'a devlet fonlarından 4 buçuk milyon sterlin kredi teklif etmiştir. İngiltere'nin batıda şiddetli bir şekilde savaş hâlinde olduğunu ve Abadan petrolleri riske atamayacağını bilen Şah teklifi geri çevirmiştir. Sonunda kazanan Şah olmuş 1940 ve 1941 yılları için toplam 4 milyon sterlin şirket kazancı üzerinden İran'a ödeme yapılması yönünde anlaşma sağlanmıştır. Bu durum

¹⁶⁶ a.e., s. 4.

¹⁶⁷ Halifax to Sir R. Bullard, FO 371/24572, 25.06.1940, s.1; Sir R. Bullard to Mr. Eden, FO 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E/2014/42/34, Annual Political Report for 1940, 21.02.1941 s. 3.

¹⁶⁸ Foreign Office to Sir R. Bullard, FO 371/24572/51 Credit for Persia, 4.07.1940, s. 3.

İngiliz Savaş Bakanlığında konuşulmuş ve İran gibi küçük bir devletin bile İngiltere'nin prestijini sarstığı ama mevcut şartların bunu gerektirdiği, başka seçeneğin kalmadığı itiraf edilmiştir. İran gücendirilmemiş ve Sovyetlerin İran üzerine muhtemel bir hareketine karşı ilişkiler iyi tutulmaya çalışılmıştır.¹⁶⁹

1940 yılının son günlerinde İngiliz elçi Bullard, Rıza Şah ile bir görüşme yapmış burada Şah, İran'ın ekonomik bağımsızlığına vurgu yaparak İran'ın savaş dışı kalmak istediğini ve kimseyi gücendirmek istemediğini iletmıştır. Bullard ise İran'ın Şah yönetimi altında güçlü olduğunu ve İran'ın ekonomik durumunun yavaşlamasına neden olacak herhangi bir durumun İngiltere tarafından istenmediğini dile getirmiştir. Bullard: İran ile İngiltere arasında 1940 yılında öngörülen 72 bin ton çelik demir yolu ve aksesuarları ile Hurricane uçakları için görüşülen antlaşma için tüm şartların hazır olduğunu iletince Şah, Almanya ile savaştan önce bir antlaşma yaptığını ve bu sebeple kabul edemeyeceğini iletmıştır. Bullard'a göre Şah, İngiliz politikasına misilleme olarak "Almanya'ya savaştan önce ödemesi yapıldı." Diye izahat veriyordu ve İngiltere ile uzlaşmaktan kaçıyordu. Şah Almanya ile yapılan ekonomik anlaşmayı ve yapılan ödemeyi öne sürerek İngiltere ile mesafeli duruyordu.¹⁷⁰

1941 yılının başında İran'ın savaşa girip girmeyeceğine dair hiçbir açık bir belirti yoktu. İngiltere'nin bu dönemdeki İran politikası Sovyetlerin İran topraklarını işgal etme girişimine bağlıydı. Sovyetler Birliği ve Almanya'nın İran konusunda birbirlerine karşı olup olmadığı da henüz bilinmiyordu. İran olası bir Sovyet saldırısını dikkate almıştı. İngiltere İran ile Rusya'ya karşı ortak bir plan yapabilirdi. Bu ortak plan konusu Dışişleri ofisinde ve diğer departmanlarda konuşulmuş ve alınan kararda: İran ile böyle bir anlaşmanın şu an için gereksiz olduğu ama İran'ın İngiltere'nin yardımına zorunlu kaldığı zaman böyle bir anlaşmanın olabileceği, olası bir Sovyet işgalinde İngiltere'nin güney petrol bölgelerinin güvenliğini korumak ve

¹⁶⁹ Halifax to Kingsley Wood, FO 371/2457/51, 26.07.1940, s. 1.

¹⁷⁰ Sir R. Bullard to Mr. Eden, FO 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, E/2014/42/34, Annual Political Report for 1940, 21.02.1941 s. 4.

Irak'ın kuzeyine bir miktar asker göndermek şeklinde yardım edebileceği belirtilmiştir.¹⁷¹

İngiltere; Alman-Sovyet ilişkilerin iyiye doğru gittiğini farkedince savaşın gidişatını da değerlendirerek Sovyetlerle yakınlaşma amacıyla İran politikasında Sovyet Rusya lehine değişikliklere gitmiştir. Stalin'i Hitler'in iktidara yükselmesi ve dünyayı ele geçirme tehlikeleri konusunda uyarıyan Churchill, Stalin ile anlaşma yoluna gitmeyi denedi. İngiltere; Avrupa ve Balkanlardaki Rus kontrolünü kabul etmeye hazır değildi fakat İran konusunda birtakım tavizler vermeye ve Sovyetlere bu konuda yardımcı olmaya istekliydi. Bu şekilde Stalin'in Hitler'e yaklaşmasını önleyecekti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu bağlamda İngiltere politikasını şu şekilde açıklamaktadır: İngiltere yalnızca İran'ın petrol bölgesine hâkimiyet kurmayı amaçlamamaktadır. Bu bölgelerin dışında kuzey bölgelerde artan Sovyet etkisine ve hatta Sovyet işgaline uğraması halinde bile karşı çıkılmaması gerekmektedir. Bu şekilde İngiltere Sovyetlerin İngiltere'ye karşı ve Almanya'nın lehine olacak ekonomik ve askerî eylem riskini azaltmayı umuyordu. Bunun yanında aksi ihtimallere karşı da askerî planlar da her zaman dikkate alınmalı ve hazırlıklı olunmalıydı.¹⁷²

1.1.1.2.2.1. İngiltere'nin Almanya'ya Karşı Orta Doğu Politikası ve İran

İngiltere'nin ana askerî hedeflerinden biri Orta Doğu'yu savaştan uzak tutmaktı. Bu amaç doğrultusunda İngiliz Dışişleri Bakanlığı İran'daki İngiliz yetkililerine, Şah'a Sovyetler Birliği ile ilişkileri geliştirmeye yönelik müzakereleri başlatması için bir fırsat vermemek amacıyla, İran rejimini rencide etmekten kaçınılması gerektiğini noktasında uyarılar yapıyordu.¹⁷³ Aksi takdirde Şah, İngiltere'nin İran'ı Sovyetlere karşı desteklemeyi ve ona yardım etmeyi kararlı bir şekilde reddetmesi nedeniyle, Sovyetlerle müzakerelere girmekten başka seçeneği olmadığını düşünebilirdi. Ayrıca Dışişleri, İran'ın ekonomik ve askerî gelişimi

¹⁷¹ a.e., s. 9.

¹⁷² Foreign Office to Moscow, FO 371/24850, Political Northern Soviet Union, 6.7.1940. s. 12.

¹⁷³ Sir R. Bullard to Viscount Halifax Political Review of The Year 1939 in Iran, I O R (India Office Records), L/PS/12/3472A, E 584/584/34, 16.02.1940. s. 1.

sonucunda İngiltere'ye karşı bağımsız bir politika izlemesi olasılığının önlenmesi gerektiğinin altı çiziliyor, aksi olursa İngiltere'nin menfaatleri tehlikeye girer uyarısı veriyordu. Bakanlık, Bakü'deki Rus petrol bölgelerini bombalamak gerektiğinde bunun ancak Türkiye ve İran'daki İngiliz hava üslerinin kullanılmasıyla yapılabileceğine inandığını İngiliz bürokratların Türkiye ve İran'da yetkililerle ilişkilerini iyi tutulması gerektiğini, hava üssü kullanımı için bunun önemli olduğu noktasında uyarı yapmıştır.¹⁷⁴

Irak'ta meydana gelen iktidar kavgaları, İngiltere'nin Mihver güçlerin Orta Doğu topraklarını işgal etmeye çalıştıkları yönündeki inancını güçlendirdi.¹⁷⁵ Almanya'nın desteklediği Raşid Ali'nin Irak'ta ayaklanması İran'ı endişelendirdi. İran, Irak'taki olaylar karşısında tarafsız kalmak istese de Almanya'nın İran üzerinden Raşid Ali isyanına destek vermesine engel olamadı. 3 Ocak'ta Raşid Ali ve beraberindeki yetkililer Tahran'a gelmiş ve burada Alman ve İtalyan yetkililerle görüşmüş ve sonra Raşid Ali Türkiye'ye geçmiştir.¹⁷⁶

İngiltere Alman birliklerinin Orta Doğu'yu işgal etme ve bu bölgede ilerleme olasılığı da hesaba katıyordu. Mihver güçlerinin Mısır'a saldırı planladığını bu bölgedeki İngiliz deniz hatlarının kesilmesi yönünde hazırlıklar yapıldığı ve Mihver güçlerinin İran Körfezi, Irak ve Filistin'e saldırmak için planlar hazırladığı İngiliz istihbaratı tarafından biliniyordu.¹⁷⁷

İngiliz istihbarat teşkilatına göre Almanya, Türkiye ile çatışmadan kaçındığı için askerî planlarında İran Körfezi ve Irak bölgelerinin işgali sırasında Türkiye dışından geçip bu bölgelere ulaşmayı öngörmüştü. Buna göre Karadeniz'den Bakü'ye ve oradan da İran üzerinden Irak ve İran Körfezi'ne gidilecekti. Eğer Stalin, Alman birliklerinin geçmesine izin vermeyi reddederse Almanya, Stalin'i bunu yapmaya zorlayacaktı. Sovyetler Birliği ile bir ihtilaf olması durumunda bu geçişin savaş ile Stalingrad üzerinden üç hafta içinde tamamlanacağına inanıyordu. Bu

¹⁷⁴ a.e. s. 4-6.

¹⁷⁵ Mayıs 1941 yılında İngilizler Raşid Ali Geylani'nin ülkeden sürdüğü Abdülillah'ı desteklemişler. Bir ay süren mücadeleler sonucunda İngilizler Raşid Ali'yi mağlup etmişlerdir.

¹⁷⁶ Sir R.Bullard to Mr. Eden, FO 837/481, E/2014/42/34, Annual Political Report 1940, 07.05.1941, s. 4-5.

¹⁷⁷ From Washington to Foreign Office, FO 371/26519 Central: German War Plans, 04.06.1941. s. 26.

durumda ilk etapta Alman kuvvetleri Ukrayna'yı işgal edecek, oradan da Stalingrad'ı geçerek İran'a, İran'dan sonra askerî güçlerinin bir kısmı Filistin ve Mısır'a yani Süveyş Kanalı'na, bir kısmı da Basra ve İran Körfezi'ne gidecekti.¹⁷⁸

Sovyet zaferiyle Hitler, Doğu'da arkasında güçlü bir orduya sahip olacak ve iki cephede çatışma olasılığından kurtulacaktı. Bu savaşın bir diğer amacı, her durumda Sovyetler Birliği'nin olası tehlikesini ortadan kaldırmaktı. Sovyetler mağlup olduğunda Almanlar için İngiltere ile arasındaki çatışma, ki gün geçtikçe büyüyordu, uzun ve yoğun bir savaşa dönüştüğü vakit daha rahat geçecekti. Bu nedenle bu savaş, Hitler tarafından önleyici bir savaş olarak görülüyordu.

İngiliz yetkililer, Orta Doğu'daki konumlarına yaklaşan Alman askerî saldırısına o kadar ikna oldular ki Temmuz 1941'de, Alman kuvvetlerinin Sovyet sınırındaki yoğunlaşması zirveye ulaştığında bile Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgal edebileceğine hala inanmıyorlardı. İngilizler, Sovyet sınırındaki Alman kuvvetleri yoğunlaşmasının, İngilizlerin dikkatini çekmek için yapıldığını, esas hedefin Orta Doğu'nun işgali olduğunu düşünüyorlar hatta Almanya'nın Karadeniz'den Batum'a geçmesine izin verecek bir anlaşmaya varmak için Stalin ile görüşme halinde olduğunu tahmin ediyorlardı. İngilizler Rusya'nın, Alman geçişine karşı çıkmasına rağmen, Almanya'yla çatışmak istememesi nedeniyle Alman ordusunun geçişine izin vereceğini, böylece Almanya'nın Orta Doğu ve Hindistan'daki İngiliz mevzilerine saldırma hedefine kolaylıkla ulaşılacağını düşünüyorlardı.¹⁷⁹

İngiltere bir yandan Orta Doğu'da Alman tehlikesine karşı önlem almak istiyor diğer yandan Sovyetlere İran üzerinde sınırlı bir özgürlük imkanı vererek Sovyet Alman blokunu kırmak istiyordu. İran'daki Alman varlığından rahatsız olan fakat İran'ın isteklerini de yerine getirmede Almanlar kadar başarılı olamayan İngilizler, bu dönem itibarıyla İran'a daha da yakınlaşmanın, savaşın gidişatı düşünüldüğünde, kendilerine fayda sağlayacağı konusunda hemfikir olmuşlarsa da çeşitli nedenlerle bu yakınlaşma gerçekleşmemiştir. Sovyetlerin olası bir İran işgalini

¹⁷⁸ From Teheran to Foreign Office, **FO**, 371/27149, Situation in Persia, 03.06.1941, s. 1.

¹⁷⁹ From Washington to Foreign Office, **FO** 371/26519 Central: German War Plans, 04.06.1941, s. 27.

hesaplayan İngiltere, bu durumda temel politikasını kendi petrol bölgesini tehlikeye karşı korumak kuzey İran'ın işgaline ses çıkarmamak olarak belirlemiştir. Ayrıca İngiltere Şah'ın kredi teklifini ve petrol gelirlerinin altın ile ödenmesi talebini zaman öldürme politikasıyla geçiştirme yoluyla reddetmiştir. Sonuç olarak İngilizler, dünyadaki siyasi atmosferin gidişatını bekleyerek İran'a yönelik mevcut politikasını bu meyanda değiştirme kararı almıştır.

1.2. Türk-İran İlişkileri

1.2.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Durumu ve Savaşın Başlangıcından İran'ın İşgaline Kadar Türk-İran İlişkileri

1939 yılında Avrupa Stalin'in tabiriyle üç oyunculu bir poker masası gibiydi. Her bir ülke bir diğerini devre dışı bırakmak için üçüncü bir ülkeyi ikna etmeye ve yanına çekmeye çalışıyordu. Bu üç oyuncu Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya idi. Bunlardan hiçbiri (zaman zaman aralarında saldırmazlık anlaşması olmasına rağmen) bir diğerine güven duymuyordu. İngiltere; Almanya'nın Sovyetlere saldırmasını ve her ikisinin de zayıf düşmesini bekliyordu. Stalin ise Almanya ile Saldırmazlık Paketi imzalamasına rağmen bir gün Alman saldırısı olacakmış gibi hazırlık yapıyordu. Almanya ise Avrupa'nın batısında ve doğusunda iki yönlü bir savaş yapmaktansa Sovyetlerle anlaşıp hızlı bir şekilde Batı Avrupa'yı ele geçirip daha sonra Sovyetlere saldırma planı içindeydi. Türkiye ve İran bu mücadeleler içinde savaşın etkisinden mümkün oldukça uzak durarak toprak bütünlüklerini korumanın gayreti içindeydiler.

İkinci Dünya Savaşı başladığında Türk yöneticilerin yegâne amacı her ne şekilde olursa olsun Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliğini korumaktı. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'nin savaş politikası şekillendi. İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu ve Şükrü Saraçoğlu gibi isimler savaş boyunca savaş dışı kalma prensibiyle Türkiye'yi savaş dışında tutmaya çalıştılar. Türk dış politikasını belirleyenler, bu savaşın Avrupalıların kendi iç çatışmalarının bir ürünü olduğunu, Türkiye'nin bu süreçte bedel ödememesi gerektiğini düşünmekteydiler. Nitekim Menemencioğlu'na göre Türkiye'nin dış politikasının temel amacı kendi başına karar yetkisini özgürce korumasıdır. Eğer Türkiye savaşa girecek olursa bu özgürlüğünü yitirecektir ve savaşa girmesi sadece büyük devletlere bir savaş alanı yaratacak ve kendisine bir fayda sağlamayacaktır.¹⁸⁰ Türkiye değişen uluslararası politikaları da hesaba katarak olayları belli bir denge çerçevesinde tutmaya çalışmıştır. Türk dış politikası zaman zaman bir bloktan gelen baskı ağırlaştığında diğer blokun desteğini

¹⁸⁰ Edward Weisband, **Turkish Foreign Policy 1943-1945**, Princeton University Press, 1973, s. 51-52.

alma yoluna gitmiş, ülkenin stratejik konumu ise bu dengeyi kurmada kendisine yardım etmiştir.

Türkiye için temel amaç çeşitli politik manevralarla da olsa ülke bağımsızlığını ve huzurunu korumaktı. Türkiye, İtalya'yı 1939 yılında Akdeniz'in doğusundaki faaliyetlerinden dolayı bir tehdit unsuru olarak görüyordu. Alman-Sovyet Paktı'ndan sonra ise durum değişmiş, Türkiye tıpkı İran gibi Sovyetler Birliği'ni de çekinilecek bir güç olarak görmeye başlamıştı. Bu dönemde İngiltere, Türkiye'yi İtalya çekincesinden dolayı açıkça desteklemek istemiyordu. İngiltere; İtalya'yı Almanya'nın yanından ayırmak isteği için eğer Türkiye'ye destek verirse İtalya'yı tamamen kaybedeceğini düşünüyordu. İngiltere'ye göre Türkiye'yi desteklemek demek İtalya'nın Doğu Akdeniz politikasına karşı durmak anlamına gelecekti.¹⁸¹

8 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesiyle Türkiye 12 Mayıs 1939'da İngiltere ile ortak bir beyanname imzalamıştır. Buna göre Türkiye, Doğu Akdeniz'den gelecek herhangi bir saldırıya karşı İngiltere ile hareket edeceğini beyan etmiştir. İngiltere Başbakanı Chamberlain, Türk-İngiliz beyannamesinin Akdeniz'de bir İtalyan saldırısı durumunda, Türkiye ile hareket etme kararının ileri tarihlerde yapılacak Türk-İngiliz müşterek anlaşması için zemin oluşturduğunu Avam Kamarasında ifade etmiştir.¹⁸² Aynı zamanda Türkiye Başbakanı Refik Saydam, 12 Mayıs'ta Meclis'te yaptığı konuşmada iki devletin Akdeniz'de ve Balkanlar'da barışı korumak amacıyla beraber hareket edeceğini, bu bölgelerde olası bir saldırıya karşı birbirilerine yardım ve destekte bulunacaklarını belirterek bu beyannamenin herhangi bir devletle anlaşma yapılmasına mâni bir tarafının olmadığını söylemiştir.¹⁸³ Bu gelişmeden sonra Türkiye; İngiltere ve Sovyetlerle olan dostane ilişkilerini birlikte yürütmek için çaba sarf etmiştir.

İsmet İnönü, savaş başlamadan önce İngiltere'nin Sovyetler ve Fransa ile ittifak yapma ihtimalinden bahsederek bunun neticesi olarak aynı safta muharebeye

¹⁸¹ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 75.

¹⁸²“Türk-İngiliz Müşterek Beyannamesi Büyük Millet Meclisinde İttifakla kabul edildi” **Ulus**, 13.05.1939, s. 1,9.

¹⁸³a.e. s. 1,4.

girmek gerektiğini, bu durumun Türkiye'nin menfaatleri açısından en az zararlı durum olacağını ifade etmiştir.¹⁸⁴ Dönemin Dışışleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu Moskova'ya gittiğinde Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tavrı bilinmiyordu. Türkiye orada ne ile karşılaşacağını bilmediğinden İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında yapılması düşünülen Üçlü Anlaşma'nın parafe edilmesinden sonra Dışışleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, İngiltere'ye anlaşmanın Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova dönüşünden sonra imzalanabileceğini söylemiştir. Türk tarafı bu şekilde hem zaman kazanmak hem de Sovyetlerin tavrını öğrenmek istiyordu. Moskova'daki yaptığı ilk görüşmelerde Sovyetlerin Montrö Boğazlar Sözleşmesinde Türkiye aleyhinde birtakım değişiklik taleplerinde bulunması bu görüşmelerin kesilmesine neden olmuştu.¹⁸⁵ Türkiye, Sovyetlerin Üçlü İttifak Anlaşması'na dâhil olmasını beklerken Moskova'nın Boğazlar üzerindeki bu talepleri, Türkiye'yi Sovyetler politikasını yeniden düşünmeye sevk etmiştir. Türkiye'nin amacı bir taraftan Akdeniz'den gelecek tehlikeye karşı İngiltere'yle iş birliği yapmak, diğer yandan Karadeniz ve Boğazlar konusunda Ruslardan güvence almaktır. Fakat Sovyetlerin Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili Türkiye açısından kabul edilemez talepleri Türk- Sovyet ilişkilerinin gergin bir hale getirmiştir.¹⁸⁶ Saraçoğlu bu niyetlerle gittiği Moskova ziyaretinden istediğini alamadan 17 Ekim'de İstanbul'a dönmüş, hemen akabinde 19 Ekim 1939'da Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması imzalanmıştır.

Bu antlaşma ile taraflar Ege ve Akdeniz'de birbirlerinin ortak çıkarlarını koruyacaklarına söz veriyorlardı. Eğer Türkiye herhangi bir Avrupa devletinin saldırısıyla karşı karşıya kalırsa İngiltere ve Fransa aktif destek vermeyi taahhüt ediyordu. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın Avrupalı bir devletin saldırısına uğraması halinde Türkiye müsamahakâr bir tarafsızlık uygulayacaktı. Antlaşmanın ekinde Türkiye'ye yapılması düşünülen para yardımı ve verilecek askerî malzemelerin hükümleri yer almıştır. Buna göre İngiltere ve Fransa Türkiye'ye 25 milyon sterlin savaş malzemesi kredisi verecek, 15 milyon değerinde külçe altını %3 faizli olarak

¹⁸⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Cilt II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1967, s. 109.

¹⁸⁵ Nezihe Selcen Korkmazcan, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 79.

¹⁸⁶ Gürbüz Aslan, **Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s. 126-127.

verecek ve Fransa 1,5 milyon sterlin değerinde Fransız frangını, İngiltere ise 2 milyon sterlini ödünç olarak Türkiye'nin emrinde tutacaktı.¹⁸⁷

Üçlü İttifak Antlaşması ve Türkiye'nin savaşa karşı tutumu hakkında İsmet İnönü, 1 Kasım 1939'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılış konuşmasında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Avrupa buhranı sulhu korumaya matuf gayretlerin zaman zaman ümit verici safhalarından sonra büsbütün alevlenmiş ve nihayet harp faciasının patlaması bir emri vaki olmuştur. Cumhuriyet hükümeti bütün bu devrelerde sulha hizmet etmek ve kendi masuniyetini temin eylemek gayretini esaslı vazife telaki etti. Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması'nın hiçbir devletin aleyhinde olmayarak hiç olmazsa tesirimizin yettiği sahada beynelmilel sulh ve emniyete hizmet etmek suretiyle kendi emniyetimizi masun tutmak gayesine matuftur. Bizim müttefiklerle olan bağlarımız ve hep beraber ilan etmiş olduğumuz yüksek ideal etrafındaki beraberliğimiz, diğer devletlerle normal ve dostane münasebetlerimizi ihlal edebilecek mahiyette değildir.”¹⁸⁸

İsmet İnönü, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı anlaşmanın hiçbir devletin aleyhinde olmadığını söylerken esasında Almanya ve Sovyetler tarafından gelebilecek muhtemel bir tepkiden çekiniyordu. Antlaşmanın ekindeki Protokol 2'de “Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir sonucu verecek eyleme girmeye zorlayamaz.”¹⁸⁹ maddesi, esasında Sovyetler Birliği'nin beklentilerine cevap vermişti. Fakat bu madde Sovyetleri tatmin etmediği gibi Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, antlaşmanın imzalanmasından birkaç hafta sonra TASS ajansına: Türkiye'nin tarafsızlığını yitirdiğini, Avrupa savaşına girdiğini, bu durumun Sovyetler Birliği'nin istediği politika olmadığını söylemiştir. Ayrıca Molotov, 31 Ekim'de Yüksek Sovyet Meclisi'nde yaptığı konuşmada üstü kapalı bir şekilde Türk-Sovyet Anlaşması'nın gerçekleşmemesini Türkiye'nin sergilediği tutuma bağlamıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁷ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları, 1920-1945**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 615-617.

¹⁸⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D. 6, C. 6, s. 3.

¹⁸⁹ Soysal, **a.g.e.**, s. 611.

¹⁹⁰ İsmail Soysal, “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, **Belleten**, Cilt XLVI, S. 82, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, s. 404; Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)** Cilt I, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 282.

Üçlü İttifak Antlaşması'nın ardından Türkiye basınında anlaşmayı destekler yazılar çıkmıştır. Örneğin Türk dış politikasını değerlendiren Ulus gazetesi yazarı Necip Ali Küçüka aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

“Biz garp demokrasileriyle mukadderatımızı birleştirirken ülkeler zapt etmek için değil, Avrupa'nın cenup doğusunda emniyet ve sulhu temin etmek maksatlarını göz önünde tuttuk. Türk Devleti'nin bu büyük kararı bütün dünyada icap ettiği kadar ehemmiyetle telakki edildi. Görülüyor ki bütün hareketlerimiz ve kararlarımız Türk Milleti'nin büyük ve yüksek menfaati endişesinden doğarak derin bir şuurla verilmiş kararlardır. Milletimizin serbest iradesine dayanan bu politika istikametimiz millî vicdanın bir mahsulüdür.”¹⁹¹

19 Aralık 1939'da Dördüncü Yüksek Savaş Şurası Toplantısı'nda İngiltere ve Fransa başbakanları, Balkanlardaki durum ele almışlardır. Fransa Başbakanı Lebrun, İtalya'nın bu bölgedeki tavırlarına göre politika izleneceğinden, Romanya ve Yunanistan'a saldırı olması hâlinde Türkiye'nin de savaşa dâhil olacağından acilen Türkiye'ye ihtiyaç duyduğu savaş malzemesi yardımının yapılması gerektiğinden bahsetmiştir. Toplantı sonunda ise Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye gibi Balkanların önemli güçlerine Almanya, Sovyetler ve İtalya tehlikesine karşı İngiltere ve Fransa'nın her türlü yardımı tedarik etmesi kararı alınmıştır.¹⁹²

Almanya savaşın başladığı dönemde ve sonrasında Türkiye'nin ya kendi ile iş birliği yapmasını ya da tarafsız kalmasını sağlamak istiyordu. Almanya'nın temel endişesi, Türkiye'nin İngiltere ile yakın ilişkide olması ve müttefiklerin gelecekte yeni anlaşmalar vasıtasıyla Boğazları kullanma hakkı elde etmesiydi. Bu doğrultuda eylül ayında yani Şükrü Saraçoğlu Moskova'da iken Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Moskova Büyükelçisi Schulenburg'a gönderdiği telgrafta: “Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmasını önlemek için Molotov ile görüşmesini 1925'te yapılan Türk-Sovyet Antlaşması'nda geçen ‘Türkiye'nin üçüncü devletlerle yapacağı anlaşmaları Sovyetler Birliği'ne bildirmesi’ durumunu hatırlatmasını, bu konuda Molotov'u ikna etmesini beklediğini” bildirmiştir.¹⁹³ Schulenburg, Ribbentrop'a cevaben “Molotov ile görüştüğünü, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir

¹⁹¹ N.A.Küçüka, “Türkiye'nin Politikası”, **Ulus**, 1.12.1939, s.1.

¹⁹² Record of The Fourth Meeting of the Supreme War Council Held on 19 December 1939, **CAB** (Records of Cabinet Office),66/5/20, War Cabinet, s. 3-6.

¹⁹³ From Ribbentrop to Schulenburg, **Document of German Foreign Policy,1918-1945**, Series D (1937-1945), Ed. Raymond James Sontag and James Stuart Beddie Vol, III Washington 1954, US Government Print Office, s. 114-116.

antlaşma imzalamayı Sovyetlerin istemediğini ama Sovyetlerin Türkiye'nin tarafsızlığı için uğraş vereceğini" bildirmiştir.¹⁹⁴ Nitekim Almanya'nın isteği gerçekleşmemiş, Türk-Sovyet görüşmeleri olumsuz geçmiştir.

Türkiye'nin Atatürk döneminde takip ettiği temel dış politika komşularla iyi ilişkiler kurmak ve mümkün olduğunca bölgesel barışı sağlamaktır. Bu çerçevede Balkan Paktı ve Sadabat Paktı imzalanmıştı. Tek partili sistemin doğası gereği İsmet İnönü hem parti içinde hem de Türkiye'nin iç ve dış politikasında birincil rol oynuyordu. Savaş boyunca İnönü ani karar almak yerine tedbirli davranarak bekle-gör siyasetini uyguladı.¹⁹⁵ İsmet İnönü tıpkı Atatürk döneminin son yıllarında olduğu gibi dönemin şartlarını ve olayların seyrini de hesaba katarak dış politikada batı merkezci bir yol takip etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-İran ilişkilerine bakıldığında iki ülke arasındaki ilişkilerin, savaşa göre şekillendiği görülür. 1939 yılı Türk-İran ilişkileri, İran'ın Sadabat Paktı'na karşı tutumu yüzünden gergin geçmiştir. Bu dönemde İran, Sadabat Paktı'nın gündeme gelmesinin Sovyet Rusya ile ilişkilerine zarar vereceğini düşünüyordu. Şükrü Saraçoğlu, Moskova'ya gittiğinde orada bulunan İranlı diplomatlar Saraçoğlu'na görüşmelerinde Sadabat Paktı'ndan mümkün olduğunca az bahsetmesini rica etmişlerdi.¹⁹⁶

Faik Ahmet Barutçu siyasi anılarını kaleme aldığı eserinde 1939 yılı Cumhuriyet Halk Partisi grubunda konuşulan İran meselesini ve İran'ın çekincelerini şöyle yansıtır:

"İran'ın durumu, Rusların korkunç dev görünümünden korkup sinen bir küçük devlet biçimindedir. İran'a kaçan bir komünisti yakalamak için Rus askerlerinin İran içlerine girip araştırma yapmalarına İran'ın ses çıkartmaması, orada bağımsız bir devletin var olmadığını gösterir. İran, Rusya'nın zayıflamasından en çok sevinmesi gereken bir ülkedir. Rusya'yı kıskırtır kaygısıyla Sadabad Paktı'na giren devletlerin her zamanki toplantısına bir türlü karar verememektedir."¹⁹⁷

¹⁹⁴ a.e., s. 219.

¹⁹⁵ Aydemir, a.g.e., s. 157-158.

¹⁹⁶ Sir R. Bullard to Viscount Halifax, **Iran Political Diaries, 1881-1965**, Ed. R.M. Burrell (Archive Editions,) C. XI, Cambridge 1997, s. 166-167.

¹⁹⁷ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar, 1939-1954**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 31.

Türk-İngiliz-Fransız görüşmelerinde İngiliz ve Fransız yetkililer Fevzi Çakmak'tan Sadabat Paktı üye ülkelerinin muhtemel Sovyet saldırısı için tedbir almasını istediler. Türkiye'nin öncülüğünde alınacak bu askerî önlem ile Sovyet Rusya'nın Afganistan üzerinden Hindistan'a ve Musul petrol bölgesine inmesi engellenmek isteniyordu. Türkiye bu teklifi reddetti. İran'ın Sovyetler çekinceleri yüzünden Sadabat Paktı'nın olağan toplantısı bile yapılamamış üye ülkeler toplanamamıştı.¹⁹⁸ Çünkü Sadabat Paktı üye ülkeleri 1939 sonbaharında olağan bir toplantı yapacaktı. İran bu toplantının, Sovyetler tarafından kendilerine karşı olumsuz bir gelişme olarak algılanmasından çekinmiş ve katılmak istememişti. Ayrıca 25 Ocak 1940'ta Ulus gazetesinde Sadabat Paktı'nın askerî bir pakt haline gelmesi için İran'ın Afganistan, Irak ve Türkiye'ye bir heyet göndereceği haberi İran büyükelçisinden gelen tepki üzerine gazete tarafından tekzip edilmiştir.¹⁹⁹

1940 yılına gelindiğinde Türk-İran ilişkileri iki tarafın savaşa karşı tutumları netleşmeye başladığı için iyimser bir havaya girmişti. 27 Aralık 1939'daki Erzincan depremi için 1940 yılının başında Şah tarafından Türkiye'ye 10 bin Türk lirası bağış gönderilmiştir.²⁰⁰ Bu deprem nedeniyle İran Meclis Başkanı Esfandiyari'den gelen telgraf 3 Ocak 1940'ta TBMM'de okunmuştur. O, İran halkının taziyelerini ileterek kardeş Türk milletinin üzüntüsünü paylaştığını bildirmiştir.²⁰¹ 15 Mart'ta Çankaya'daki İran elçilik binasında elçi, İran Şahı'nın doğum gününü kutlamak için bir kabul töreni tertip etmiş; bu törene Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, İngiltere, Almanya, Fransa ve Sovyet elçileri katılmıştır.²⁰²

Nevar ki, bu dönemde hem Türkiye'nin hem de İran'ın Sovyet çekincesi devam ediyordu. Bu çekincenin nedeni İkinci Dünya Savaşı başladığında İngiltere'nin İran-Almanya ile ticaretini kesmek için Basra Körfezindeki limanlardan yapılan bütün ticari faaliyetleri durdurmasıydı. O dönemde İran'ın en çok ticaret yaptığı ülke Almanya idi. Ticari faaliyetlerin devamı için Sovyet Rusya rotasının kullanılması gerekiyordu. Bu dönemde Sovyetler ile İran arasında ticaret antlaşması

¹⁹⁸ Gökhan Çetinsaya, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye-İran İlişkileri", **Strateji, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 11, Ankara 1999, s. 42.

¹⁹⁹ "Sadabat Paktı", **Ulus**, 26.01.1940, s.1.

²⁰⁰ Sir R. Bullard to Viscount Halifax, **Iran Political Diaries**, s. 134.

²⁰¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D. 6, C. 8, s. 2.

²⁰² "İran Büyükelçiliğindeki Kabul Resmi", **Ulus**, 15.03.1940, s. 4.

görüşmeleri devam ediyordu. İran'ın korkusu Sadabat Paktı'nın gündeme gelmesiyle birlikte Sovyetlerin anlaşmadan vazgeçmek istemesiydi. 25 Mart 1940'ta Sovyet-İran Ticaret Anlaşması imzalanınca Türkiye, İngiltere ve Fransa'da İran'a karşı şüpheler oluşmaya başladı. Bu durum mart ayındaki CHP grup toplantısında gündeme gelmiştir. Faik Ahmet Barutçu bu konuyu anılarda şöyle anlatmıştır:

“İran hükümeti son zamanlarda hariciyemizle sıkı ilişkilerde bulunmaya başladı. Savaşın öncelerinde Rusya'dan çekindiği için Sadabat Paktı gereğince yapılması kararlaştırılan toplantıya taraftar olmamıştı. Pehlevi hükümeti vezirini Türk Sefaretine göndererek ‘Türkiye’ye yapılacak herhangi bir saldırıyı İran hükümeti kendisine yapılmış sayacağını ve Türkiye’nin de İran’a bir saldırıyı aynı biçimde karşılayacağından hiç kuşku duymadıklarını’ söylemiş. Ve bir törende Şah, sefirimizin kızını yanına alarak tören sonuna kadar birlikte oturmuşlardır. Bu davranışının nedeni sorulunca da Türkiye ile kardeşliğimizi, herkese göstermek isterim demiş. İran hükümeti, şimdiye kadar Rusya’yı kışkırtacak her davranıştan çekinmeyi ilke edinmiş idi.”²⁰³

Sovyet-İran Antlaşması'nın Sadabat Paktı üyesi ülkeleri üzerindeki endişelerini gidermek amacıyla nisan ayının başında İran basınında “Doğu'nun Birlikteliği” ve “Doğu Halklarının Kaynaşması” başlıkları altında bazı haberler yapıldı. İttılaat gazetesi yayınladığı yazıda “Propagandaların etkisi olmaksızın içtenlikle devam eden Türk-İran dostluğu dünya siyasetinde de yeni bir olaydır.” demiştir.²⁰⁴

İngilizler nisan ayında Türkiye Dışişleri Bakanlığından M.Abdulkadir isimli bir görevlinin Tahran'a geldiğini, burada resmî temaslarda bulunduğunu ve Türkiye'nin Sovyet-İran Anlaşması'ndan sonra İran'ın tavrından hoşnut olmadığını dile getirmiştir. İran basınında Türkiye ile kardeşlik ve beraberlik övülerek bu iki devletin daima birbirine yardım edecekleri haberleri yapılmaya devam ediyordu. Irak Kralı'nın doğum günü münasebetiyle yayınlanan bir haberde uzun zamandan sonra Sadabat Paktı referans alınarak Irak ile dostluk ilişkilerinden bahsedilmiştir.²⁰⁵ İran basınında çıkan bu haberler neticesinde Türk kamuoyunda da İran meselesi yerini almıştır. 21 Nisan 1940 tarihinde Falih Rıfkı Atay, “Türk-İran Dostluğunun Büyük Değeri” adlı yazısında İttılaat gazetesinde çıkan haberin yazarına teşekkür etmiş ve

²⁰³ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s. 54

²⁰⁴ Sir R. Bullard to Viscount Halifax, **Iran Political Diaries**, s. 155., ‘Türk-İran Dostluğu’, **Ulus**, 18.04.1940.

²⁰⁵ **a.e.**, s. 162.

kardeşlik vurgusuna değinmiştir. Her iki ülkenin geçmişten gelen bağları olduğunu ve iki ülkenin de birinci düşüncesinin hür yaşamak olduğunu söyleyen Falih Rıfkı, İran dostluğumuzdan bahsederken Sovyetleri de unutmamış Sovyetlerle Türkiye'nin iyi dostluğunun her zaman olduğu gibi bu buhranlı dönemde de devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁰⁶

Barutçu, anılarında Fransa ve İngiltere'nin İran-Sovyet Antlaşması'ndan duyduğu rahatsızlığı ve Türkiye'nin yapılan anlaşmada gizli maddeler olup olmadığını öğrenmek istediğini anlatırken şu ifadelerle yer verir:

“İngiltere ile Fransa son zamanlarda İran'ın durumundan kuşkulunmaya başlamışlardır. Nedeni şu: İran, Rus sınırındaki askerlerini geri çekiyor. Buna karşılık, Irak ve Afgan sınırlarında bazı önlemler alıyor ve uçak üsleri kuruyor. Tahran'daki İngiliz ve Fransız sefirlerinin kanıları, Rusya ile İran arasında imzalanan ticaret anlaşmasının gizli yönleri vardır. Hariciyemiz bu konuda araştırma yapacaktır. Amaç durumu aydınlatmak için dostça soruşturmalarda bulunmaktır.”²⁰⁷

Haziran ayında Türkiye'nin İran Askerî Ataşesi Kemal Sancak'ın yerine Osman Nuri Canberk İran'da göreve başladı.²⁰⁸ 23 Haziran'da Türkiye'de Alman kaynaklı yayınlanan bir haberde gizli bir telgrafa yer verilmiş, bu telgrafta “İran Şahı'nın Türkiye'ye savaş dışı kalma gayretinden dolayı teşekkür ettiği” ifade edilmişti. Bu bilginin Almanya'ya sızdırılmasına kızan Şah, Bu bilginin İran elçisi Metin Defteri tarafından sızdırıldığını düşünerek Defteri'yi görevden uzaklaştırdı.²⁰⁹ Ekim ayında 1937 yılında kurulan sınır komisyonunun toplantısı için İranlı yetkililerin sürekli bir engel çıkarması ve toplantıya katılmak istememesi, Türk tarafını rahatsız ediyor, sınırdaki asayişsizliğin giderilmesi için Türkiye elçilik nezdinde İran'a rahatsızlığını iletiyordu.²¹⁰ 1940 yılının sonunda sınır bölgesinde artan kaçakçılık hadiselerine karşı Türkiye-İran sınırında bulunan Hakkari ve Van'ın Başkale ilçesinde iki ithal ve iki ihraç gümrük kapısı yapılarak kaçakçılık azaltılmak istenilmişse de bu düşünce hayata geçirilememiştir.²¹¹

²⁰⁶ Falih Rıfkı Atay, “Türk- İran Dostluğu'nun Büyük Değeri” **Ulus**, 21.04.1940.

²⁰⁷ Barutçu, **a.g.e.**, s. 65.

²⁰⁸ Sir R. Bullard to Viscount Halifax, **Iran Political Diaries**, s. 202.

²⁰⁹ **a.e.**, s. 184.

²¹⁰ **a.e.**, s. 199-200.

²¹¹ **BCA**, 030 10 00 212 439 5.

1 Kasım 1940'ta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Meclis açılış konuşmasında Türk dış politikasını değerlendirirken “İngiltere’nin zor şartlar altında kahramanca mücadele ettiği bir durumda ittifak bağlarımızın sağlam ve sarsılmaz olduğunu söylemek benim için borçtur.” sözü ile Türkiye’nin tarafsızlıktan ziyade “savaş dışı” olma durumunu vurgulaması İran ile ilişkilerin gerilmesine neden oldu.²¹² Bu konuşmanın hemen ardından Şah endişelenmiş ve İran’ın tarafsız bir politika takip ettiğini vurgulamak ve Türkiye’nin politikasını İran’ın benimsemediğini göstermek için Dışişleri Bakanı Muzaffer Alam’ı, sağlık sorunlarını bahane göstererek, istifa etmeye zorlamıştır.²¹³

Türk-İran ilişkileri 1940 yılının mart ayında imzalanan İran-Sovyet Ticaret Antlaşması’na kadar iyimser bir yakınlık içinde geçmiş, antlaşma sonrası bu iyimser hava kaybolmuş fakat İran Sadabat Paktı vurgusu ile yaptığı Türkiye haberleri ile ilişkilerini düzeltmiştir. Kasım ayına gelindiğinde İsmet İnönü’nün Meclis açılış konuşmasından sonra ilişkiler yeniden gerilmiştir. Bu yılın sonunda ise uzun zamandır toplanmayan sınır komisyonu Türkiye’nin baskısı sonucu Hoy’da toplanmıştır.²¹⁴

Türk-İran ilişkileri, 1941 yılı başından İran’ın (25 Ağustos 1941) işgaline kadar olan süreçte durağan geçmiştir. Bu yılın şubat ayında Türk askerî ataşesi Şah tarafından yüksek rütbeli subaylara verilen yemeğe davet edilen tek yabancı temsilciydi.²¹⁵ İran, Almanya’nın Sovyetlere saldırdığı tarihe kadar (22 Haziran 1941) muhtemel bir Alman-Sovyet antlaşmasından ve Sovyetlerin İran’ı işgalinden endişe duyuyor Türkiye ise muhtemel bir Alman saldırısından çekiniyordu.

²¹² TBMM Zabıt Ceridesi, D. 6, C. 8, s. 4-5.

²¹³ Sir R. Bullard to Foreign Office, *Iran Political Diaries*, “Annual Political Report for 1940”, s. 317.

²¹⁴ Sir R. Bullard to Viscount Halifax, *Iran Political Diaries*, s. 221.

²¹⁵ Sir R. Bullard to Viscount Halifax, *Iran Political Diaries*, s.347

İKİNCİ BÖLÜM

BARBAROSSA HAREKÂTI SONRASI İRAN'IN İŞGAL SÜRECİ VE İŞGALİN TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

2.1. İşgale Giden Süreçte İran

2.1.1. Barbarossa Harekâtı ve Savaşan Devletlerin

Politikalarının Değişimi

22 Haziran 1941 de Almanya'nın Sovyet topraklarını işgal etmesi, tüm savaşan tarafların politikalarında köklü değişikliklere yol açtı. Barbarossa planı²¹⁶ başarılı olursa, Hitler dünyada geniş siyasi ve ekonomik tavizler elde edecek ve bunlara güvenerek İngiltere'ye karşı daha güçlü harekete geçebilecek bir konumda olacaktı. Hitler'in Sovyet topraklarının işgalini hedeflediği Barbarossa Harekatının başlamasıyla birlikte, İngiltere Orta Doğu'daki varlığını sağlam bir stratejiyle yönetmek istedi. Bu zamana kadar Orta Doğu'daki İngiliz çıkarlarını tehdit eden Alman-Sovyet iş birliği son bulmuş olsa da İngilizlerin Orta Doğu'daki askerî ve stratejik sorunları devam ediyordu.

Barbarossa harekâtından sonra Hitlerin yaptığı savaş planında İran ve Türkiye'yi ilgilendiren hususlar da vardı. Bu plana göre, İngilizlerin Akdeniz ve Orta Doğu'daki işgaline karşı bir saldırı başlatılmalıydı. Bu amaçla Libya'dan Mısır üzerine, Bulgaristan'dan Türkiye'ye ve Kafkaslar üzerinden İran'a saldırı yapılacaktı. Bu operasyonlar başarılı olursa Hitler, İngiltere'nin hüküm sürdüğü bölgelerde İngilizlere büyük bir darbe indirecekti.²¹⁷ Ancak tüm bu planları gerçekleşmesi tamamen Almanların Sovyet cephesindeki zaferine bağlıydı. Dolayısıyla, İngilizler için temel hedef Rusların olası yenilgisini önlemektir. Bu hedefe ulaşmada İran artık İngiliz küresel politikası ve stratejisinde önemli bir değer halini aldı.

²¹⁶ Hitler, bu harekât ile Sovyetlerin direncini kırarak Avrupa'da tam hakimiyeti ele geçirmek ve kuzey Kafkasya üzerinde hem Bakü petrol kaynaklarına hem de İran'ın güneyindeki petrole sahip olarak İngilizlerin Hindistan ile bağlantısını kesmek istiyordu.

²¹⁷ "The Strategy Of The War IX", **Raound Table, The Commonwealth Journal of International Affairs**, Routledge 2008 C. 32, S. 125, s. 20-25.

Almanya, Birleşik Devletlerin İngiltere ile savaşa girme konusunda ciddi bir karar almasından önce Doğu'daki savaşı çabucak galibiyetle bitirmesi gerektiğini çok iyi biliyordu. Böylelikle, ABD ve İngiltere hükümetlerinin ortak bir cephe oluşturmalarının yol açacağı herhangi bir olası tehlikeyle karşı karşıya kalmayacaktı. Hitler, İngiltere ve ABD'nin Almanya'ya karşı savaşta olası iş birliğini geciktirmek için İngiltere ile barışa hazır olduğu konusunda propaganda yaparak dünyada böyle bir siyasi ortam yaratmayı hedefledi.²¹⁸

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden bir konuşmasında, Hitler'in Sovyet topraklarını işgal etme politikası hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *“Almanlar, bir yandan Birleşik Devletler ve diğer kapitalist ülkeler tarafından korkulan ve nefret edilen Sovyet topraklarına, askerî bir işgal başlatmak; diğer yandan ise Almanya'nın Batı ile ve özellikle İngiltere ile barış anlaşması imzalamaya hazırmış gibi görünmesini sağlayarak gündem oluşturmak istediler”*.²¹⁹

ABD'nin savaşa dahil olacaksa ne zaman dahil olacağı; dahil olmayacaksa İngiltere'ye baskı yapıp yapmayacağı hususu Hitler için oldukça önemliydi. Bu yüzden Almanlar, ABD kamuoyunu Alman politikası çerçevesinde etkilemeye çalıştı. Böylelikle ABD'nin İngiltere ile Almanya'ya karşı savaşa girmesini geciktirmek istedi. Ayrıca Hitlerin diğer bir planı İngiltere ile bir barış antlaşması imzalayarak muhtemel İngiliz-Sovyet iş birliğini imkânsız hale getirmektir. Doğu Cephesi'ndeki savaşın bitiminden sonra Alman ordusunun yeniden inşa edilmesi için bir yenilenme sürecine ihtiyacı olacağından İngiltere Hitler'in Sovyet direnişinin çöküşünden sonra bile İngiltere ile yapmayı istediği barış anlaşmasına sadık kalabileceğini düşünüyordu. Hitler'in en baştan beri Birleşik Devletlerin İngiltere'ye desteğini sabote etmek istediğinin farkında olan İngiliz hükümeti, Almanlarla yapılabilecek bir barış anlaşmasının İngiliz çıkarlarına aykırı olacağına inanıyordu.

Churchill'in 22 Haziran 1941 gecesini, Almanya'nın Sovyet topraklarını işgalinden birkaç saat sonra yaptığı bir radyo konuşmasında, İngiltere'nin Rusya ile

²¹⁸ From Washington to Foreign Office, FO.371/26521, Central, German Strategy and War Plans, 19. 07. 1941. s. 38.

²¹⁹ Speech by the Secretary of State for Foreign Affairs at The Foreign Press Association luncheon on July 29, FO.371/26523, German War Plans, s. 58.

tam dayanışmasını ve savaşta İngiliz hükümetinin işgalci Alman kuvvetlerine karşı Sovyetler Birliği'ni tam olarak destekleme kararı aldığını şöyle ifade etti: *“Hükümetin kararını duyurmakla görevliyim. Hitler'i ve Nazi rejiminin her izini yok etmeye kararlıyız. Bunu yapmaktan bizi hiçbir şey alıkoyamaz. Bu karara göre Rusya'ya ve Rus halkına yardım etmek için elimizden gelen her şeyi de yapacağız”*.²²⁰

İngiltere'nin bu dönemdeki temel hedefi ABD'yi savaşta yanına çekmekti. Churchill, bu saldırıya hızlı tepki vererek, Hitler'in özellikle ABD kamuoyuna hitap etme umutlarını imkânsız hale getirmeye çalıştı. İngiltere aldığı bu karar ile birincisi Hitler'le müzakere yollarını kapattı. İkincisi ise Sovyetler Birliği ile yaptığı bu dayanışma ilanı ile Kızıl Ordu ve Stalin'e işgalci orduya direnme gücü verdi. Stalin'in Hitler'e hemen teslim olmasının uzaması diğer bir deyişle Doğu Cephesi'ndeki savaşı uzaması İngiltere'nin silahlanma gücünü geliştirme fırsatı elde etmesini sağlayacaktı.

2.1.1.1. İran'ın Stratejik Önemi

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgalinden sonra İngiltere'nin iki ana stratejik hedefi vardı. Birincisi, Kızıl Ordu'nun Alman kuvvetlerine karşı yenilgisini önlemek veya en azından ertelemek; ikincisi, Alman ordusunun İran sınırına ulaşması muhtemel hale geldiğinde karşı koymak için bir savunma planı hazırlamak. Bu iki askerî hedefi gerçekleştirmek için İran kritik ve kilit bir rol oynuyordu. 8 Temmuz 1941'de Stalin, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Cripps ile görüşmesinde, İran'ın İngiliz ve Sovyet Rus birlikleri tarafından işgal edilmesine razı olduğunu açıkladı. Rusya'nın Londra Büyükelçisi İvan M. Maisky de İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile görüşmesinde bu konuyu gündeme getirerek İran'ı mümkünse ekonomik boykotlarla tehdit etmeleri gerektiğini öne sürmüştü. Böylece İran topraklarına saldırmak için bir bahane ortaya çıkacaktı.²²¹

²²⁰ David Cartlaon “Churchill and the Two Evil Empires.” *Transactions of the Royal Historical Society*, C. 11, 2001, s. 331–351.

²²¹ Sir Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, London 1962. s. 162.

İran Almanların Sovyetlere saldırmasından sonra o zamana kadar üçüncü bir güç olarak kullandığı Almanya kozunu kaybetti. Rıza Şah, Müttefiklerin tarafına geçerek mümkün olduğunca tarafsızlık ilkesi çerçevesinde onlara yardım etmek istiyordu. Bu Müttefikler için yeterli değildi, ancak İngilizler bunu açıkça söylemediler. 1941 Temmuz ayında İngiliz Dışişleri Bakanı İngiltere'nin İran'a yönelik politikasını "İran'ın bağımsız olması, yüksek refah seviyesinin teşvik edilmesi ve herhangi bir yabancı gücün etkisinden uzak bir şekilde özgürlüğünün korunması" olarak açıkladı. Bununla birlikte Eden, Tahran elçisi Bullard'a "İran'daki Almanların bir kısmının sınır dışı edildiğini, bu kişilerin Alman hükümetinin uygun gördüğü kişiler olduğunu, komşu ülkelere gönderildiklerini, yeri geldiğinde İran'da kargaşa yaratmak için işe alınacaklarından hiç şüphe olmadığını" bildirdi. Ayrıca elçiden İran Hükümet yetkilileriyle konuşmasını ve öncelikle ülkede kalmasına izin verilen Alman sayısının önemli ölçüde azaltılmasını istedi.²²²

2.1.1.2. İran'ın İşgal Edilmesinin Gerekçeleri

İngiltere'den gidecek yardımlarını Sovyetler Birliği'ne taşımak için doğrudan ve güvenli iletişim hatlarının kurulması, Güney İran'daki petrol yataklarının güvenliği ve İngilizlerin Orta Doğu'daki konumunun güçlendirilmesi için İran'ın işgal edilmesi gerekliydi.

2.1.1.2.1 İngiliz ve Amerikan Askerî Yardımının Sovyetler Birliği'ne Ulaştırılması

İngiltere ve ABD'nin Sovyetler Birliği ile savaşı sürdürme kararı, Sovyet savaş endüstrisine askerî yardım ve hammadde ulaştırılmasını gerektiriyordu. Bu arada İngiltere ve ABD, yardımın Sovyet sınırlarına ulaştırılmasının sorumluluğunu üstlenmişlerdi. O dönem itibarıyla bu yardımlar birkaç farklı yollardan Rusya'ya gönderilebilirdi. Bunlar:

1. Kuzey Kutbundaki Murmansk'tan Sovyet tarafında bulunan Arhangels yoluyla

²²² Foreign Office to Tehran, FO 371/27196, Anglo-Persian Relations, 14.07.1941, s. 4.

2. Çin'in kuzey doğusunda bulunan Vladivostok yoluyla
3. İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kullanarak Karadeniz yoluyla
4. Hindistan üzerinden Afganistan yoluyla
5. İran yoluyla²²³

Yardımanın ulaştırılması için Sovyetler Birliği, mesafeleri ve yükleme imkanları göz önüne alındığında, Kuzey kutbu yolunun kullanılmasının en uygun seçenek olduğunu düşünse de Amerikalı ve İngiliz yetkililer aynı fikirde değildi. Onlara göre, Sovyetler kuzeydeki uzun kış sebebiyle Arhangelsk'i ve çevresindeki limanları temizleyecek ve gemileri seyrüsefere hazırlayacak durumda değildi. Ayrıca Ruslar, yükleme kapasitelerinin yanı sıra bu bölgedeki depoların kapasitelerini de olduğundan daha fazla göstermişlerdi. Arhangelsk'in suları yalnızca haziran ortasından kasım başına kadar buzla kaplı değildi. Bununla birlikte, Avrupa ve ABD'den Sovyetler Birliği'ne giden en kısa rota olmasına rağmen, Norveç üslerinde faaliyet gösteren Alman savaş uçakları ve denizaltıları bu bölgeyi tehlikeli kılıyordu. Dolayısıyla, bu yolu kullanmak birçok Müttefik gemisinin ve malının düşman tarafından batırılmasına veya imha edilmesine yol açabilirdi. Öte yandan Murmansk, tüm yıl boyunca buzsuzdu, ancak burada da kargo gemilerinin, Finlandiya'dan ve Petsmo limanından gelebilecek Alman saldırılarına karşı savunmasız oluşu, Sovyetler Birliği'ne giden Kuzey Denizi yollarının kullanılmasını gemiler için çok tehlikeli hale getiriyordu.²²⁴

Bir diğer seçenek ise Çin'in kuzey doğu sınırının ötesinde bulunan Vladivostok limanı yolu idi. Bu liman mevcut tesisleriyle tüm yıl boyunca kullanılmaya elverişliydi. Ancak bir yandan Japon saldırısı tehlikesi, diğer yandan Rusya'nın Vladivostok limanının Rusya'nın batı bölgelerine olan uzaklığı bu limanın kullanımını imkânsız hale getirdi.

²²³ War Office to Foreign Office, FO 371/27051, Anglo-Soviet co-operation, Political Eastern, 20.07.1941, s. 1-3.

²²⁴ Raymond H.Dawson, **The Decision to Aid Russia 1941: Foreign Policy and Domestic Politics**, Greenwood Press ,U.S.A 1974, s. 200.

Üçüncü seçenek olarak görülen İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kullanarak Karadeniz yoluyla Sovyetlere ulaşma düşüncesi Türkiye engeline takılıyordu. Türkiye boğazları savaş gemilerine kapatmıştı ve Boğazlar Sözleşmesi'ne göre Türkiye, silah ve mühimmat taşıyan gemilerin boğazdan geçmesine izin vermiyordu. Müttefikler, Türkiye ile herhangi bir çatışmayı önlemek için bu yolun kullanımından vazgeçtiler.

Hint ve Afganistan yoluna baktığımızda ise Özellikle Afganistan'da karayolu ve demiryolunun olmaması nedeniyle, bu yoldan Sovyetler Birliği'ne mal taşıma kapasitesi günde birkaç ton mal ile sınırlı kalacaktı. Afganistan'da, Hindistan ile Sovyetler Birliği arasındaki tek iletişim yolu bir kervan yoluydu.²²⁵

Dolayısıyla en uygun yol Sovyetlere İran üzerinden yardım etmektir. Bu yolun önemi, özellikle İran'daki stratejik durum göz önüne alındığında, ilk etapta görüldüğünden daha büyüktür. Bu rota, Sovyetler Birliği ile diğer tüm iletişim hatlarından daha yüksek bir güvenlik yüzdesine sahipti. İngiltere'de kullanılan insan gücünün ana kaynağı olan Hindistan'ın İran sınırlarına yakınlığı ve buradan Rusya'ya İran üzerinden kara bağlantısının olması İngilizlerin işini kolaylaştıracaktı. Ayrıca İran Sovyetler Birliği'ne yardım göndermek için köprü olarak kullanıldığında Sovyet cephesini güçlendirmek için ihtiyaç duyulacak hava kuvvetlerinin Hindistandan göndermek mümkündü. Ulusal bir demiryolunun ve Basra Körfezi'ni Sovyet sınırına bağlayan bir karayolunun varlığı, Sovyetler Birliği'ne güvenli bir şekilde malzeme göndermeyi mümkün kılıyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, 20 Kasım 1945'te İngiliz Genel Meclisinde yaptığı konuşmada, İran'ın Sovyetler Birliği'ne yapılacak yardımdaki önemini şu şekilde aktarmaktadır: *"1941'de İran, Sovyetler Birliği'nin Alman işgali nedeniyle stratejik bir önem kazandı. Bunun nedeni sadece İran'ın, imparatorluğumuzun diğer kısımlarına köprümüz olması değil, aynı zamanda İran'ın bizimle Sovyetler Birliği arasında, Kuzey Kutbu yolu dışında, uygun tek yol olmasıydı."*²²⁶

²²⁵ a.e. s. 200-202.

²²⁶ Raound Table, a.g.m, s. 42-43.

2.1.1.2.2. Güney İran'daki Petrol Alanlarının Korunması

İran petrolü İngilizlerin kontrolünden çıkarsa, İngiliz ordusunun Orta Doğu'daki Mihver güçlerine karşı askerî operasyonlar başlatması veya sürdürmesi neredeyse imkânsız olacaktı. Çünkü Hint Okyanusu ve İran Körfezi'ndeki tüm İngiliz deniz kuvvetleri ve Süveyş Kanalı'nın güneyindeki tüm İngiliz ticari gemileri tamamen İran petrolünün varlığına dayanıyordu.

İran'ın petrol yatakları, Doğu'daki tüm İngiliz savunma sisteminin adeta can damarıydı. İngiltere bu kaynağa bir alternatif bulsa ve petrolünü Kuzey Amerika'dan tedarik etmeye karar verse bile, onu Kuzey Amerika'dan Orta Doğu'ya sevk edecek konumda değildi. Bunun önemli iki sebebi vardı. Birisi yeterli sayıda gemisinin olmaması; ikincisi ise bu deniz yolunun çok fazla tehlikeli olması idi. İngilizlerin yeterli sayıda yük gemileri olsa bile bu miktardaki petrolü Amerika kıtasından Orta Doğu'ya nakletmeye çalışmak, düşman ajanları tarafından bu gemilerin batırılma tehlikesi vardı.²²⁷ Bu sebeble İngiltere İran'ın petrol bölgelerinin ve Abadan rafinerisinin savunmayı çok önemli görüyordu. Çünkü İran petrolünün kaybedilmesiyle Müttefiklerin Orta Doğu'da Mihver güçlerine karşı savaşa devam etmeleri zor, hatta imkânsız olacaktı.²²⁸ İngiltere, petrol bölgesi üzerindeki hakimiyetini sürdürmek ve her halükârda Mihver güçleri tarafından işgal edilmesini engellemek istiyordu.

1941 yılı haziranında İngiltere İran ile birçok kez kurmaya çalıştığı yakınlığı henüz kuramamıştı. İki ülke arasındaki ticari ilişkiler siyasi ilişkileri de etkiliyordu. İran silah, lokomotif gibi demir yolu malzemeleri talep ediyor fakat bu talepler İngilizler tarafından kabul edilmiyordu.²²⁹ Bu nedenlerden ötürü, kısa süre sonra İngiltere, İran'daki hedeflerine ekonomik baskı yoluyla ulaşamayacağını anladı. Dolayısıyla İngiltere için tek yol İran'a askerî bir operasyon düzenlemek fikri ön plana çıkıyordu.

²²⁷ Report on Middle East July -Dec 1941, **WO** 106/2189, 6.7.1941, s. 2.

²²⁸ From War Office to Military Attache Tehran, **WO** 106/2167: Operation Persian Gulf and Iran, 31.8.1941, s. 1-3.

²²⁹ Political Eastern General, British Policy in the Middle East, **FO** 371/27044, 23.06.1941, s. 1.

2.1.1.2.3. İngilizlerin Orta Doğu'daki Konumu ve İşgalin Önündeki Engeller

İngilizler diplomatik ve ekonomik baskıların yanı sıra, İran'a saldırı için askerî hazırlık planları da yapıyorlardı. Ne var ki İngilizler bölgedeki güçlerinin yetersiz olduğunu düşünerek kendilerini İran'a karşı askerî bir operasyon başlatacak pozisyonda görmüyorlardı.²³⁰ 21 Haziran 1941'de İngiltere Savunma Bakanlığı, bölgedeki askerî gücün zayıflığını vurgulayarak güçlendirilmesi için hazırlıkların başlatılmasını önerdi. Buna göre:

Mevcut garnizonlar, tehditlerin boyutu göz önüne alındığında yetersizdi. Bütün operasyonların başarılı bir şekilde uygulanması tamamen bu garnizonlara bağlıydı. Irak'ın farklı bölgelerinde bulunan askerî kuvvetler ordu tarafından güçlendirilmeliydi. İran'ın hassas noktalarını ele geçirmek için yedek askerî birlikler hazır durumda olmalıydı.²³¹

Mayıs 1941'de İngilizler Irak'a yardım amacıyla Suriye hava sahasını kullanmış ve Alman yanlısı Vichy Fransa'sı ile İngiliz kuvvetleri arasında çatışma çıkmıştı. Dolayısıyla Filistin'de bulunan İngiliz kuvvetleri Suriye'yi Mihver yanlısı Fransız askerlerinden arındırmakla meşgul idi. Bu nedenle o sırada Irak'ta bulunan İngiliz kuvvetleri, İran'a karşı askerî operasyonlar yapmaya henüz hazır değildi. Çünkü İngilizler, Irak'ta konuşlanmış İngiliz kuvvetlerin bir kısmını çekmişti.²³²

İngiltere, İran'a askerî bir saldırı için yeterli hazırlıkları yapmalıydı. Çünkü içi boş bir askerî tehdidin veya yeterli malzeme olmadan yapılacak bir operasyonun başlaması İngiltere için korkunç sonuçlar doğurabilirdi. İngiliz kuvvetlerinin İran'daki muhtemel başarısızlığı veya yenilgisi, Orta Doğu veya Hindistan'daki İngiliz karşıtı grupların direnişini artırabilirdi. Ayrıca Sovyetler tarafından İran'daki nüfuzlarını genişletmek ve artırmak için kullanılabilirdi. Tahran büyükelçisi Bullard

²³⁰ Political Eastern General, British Policy in the Middle East Foreign Office Minutes, FO 371/27044, 10.06.1941, s. 6.

²³¹ Persia, Planning and operations, May 1941- January 1942, WO 32/11635, 21.06.2020, s. 5.

²³² Political Eastern General, British Policy in the Middle East, FO 371/27044, 23.06.1941, s. 12.

Sovyet rejimini İran'ı işgal etmeye teşvik etmenin doğru olmayacağını Sovyetlerin askerî olarak desteklenemeyeceğini ifade etti.²³³

Almanların Sovyetlere saldırmasından sonra onların Kafkasya'dan İran'a ilerleme olasılığı, İngiltere'nin İran'a askerî bir saldırıyı erteleme kararını büyük ölçüde etkiledi. İngiltere, en azından kendi askerî hazırlıkları tamamlanana kadar İran'ın tarafsızlığını korumaya çalıştı. Bullard, 1 Temmuz 1941'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bulunduğu tavsiyede şöyle demektedir: *"Sovyetlerin Almanların Kafkasya'daki ilerleyişini durduracağından emin oluncaya kadar pişmanlığa neden olabilecek ve İran'ı Mihver hükümetlerin yanına koyabilecek eylemlerden kaçınmalıyız. Şu an için en iyi politika İran'ın tarafsızlık politikasına saygı duymaktır."*²³⁴ Almanya, İran'ın kurtarıcısı olarak bu topraklara girebilir ve İngiltere'nin konumunu tehlikeye atabilirdi. Bu ilkeye göre İngiltere o dönemde İran'ın tarafsızlığını korumak istiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Bullard'a verdiği cevapta bu durumdan bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır: *"İran rejimi bize itaat ettiği sürece topraklarını işgal etmeye mecbur kalmayacağımızı umuyoruz. Mevcut durumda, bunun için yeterli askerî gücümüz yok. Sonuç olarak, İran'ın tarafsız politikasından en iyi şekilde yararlanmamız gerekiyor"*.²³⁵

Bullard'a göre Almanya'nın İran'da Alman yanlısı bir rejimi iktidara getirtme riski vardı. Bu durum Almanları bu ülkeyi işgale hazırlarlar ve Alman ordusunun ilerlemesini daha da kolaylaştırabilirdi. İran halkının Almanya'ya yönelimi göz önüne alındığında bu ihtimal daha da kuvvetleniyordu. Tüm bu etkenler düşünüldüğünde İngiltere için İran'ın tarafsızlık politikası olumsuz bir sonuç oluşturmuyacaktı. Bunun aksine İran'daki İngiliz çıkarlarının tehlikeye düşmesi halinde İngilizler askerlerini Abadan'ın önüne yoğunlaştırabilir ve İran'daki hassas noktaları ele geçirebilirlerdi.²³⁶

²³³ From Bullard to Foreign Office, Situation in Persia, FO 371/27151, 17.06.1941, s. 6.

²³⁴ From Bullard to Foreign Office, FO 371/27150, Political Eastern Persia, Situation in Persia, 1.07.1941, s. 2.

²³⁵ The Foreign Office to Bullard, FO 371/27150, Political Eastern Persia, Situation in Persia, 3.07.1941, 3-5.

²³⁶ From Bullard to Foreign Office, FO 371/27150, Political Eastern Persia, Situation in Persia, 7.07.1941, s. 2.

2.2. İran'ın İşgalini Hazırlayan Faktörler ve İran'ın İşgali

Almanya saldırganlığına karşı Sovyet direnişinin güçlenmesi, İngiliz birliklerinin Orta Doğu'daki zayıflığı ve hazırlıksızlığı, Sovyetler Birliği ile kapsamlı bir iş birliği yapılması gibi sorunlar Ağustos 1941'e kadar sürdü. İngilizler açısından Bu tarihte, şartlar İran'a stratejik bir saldırı için uygun hale geldi.

Sovyet cephesindeki savaş Almanlar için beklenenin aksine olumsuz yönde gelişmişti. Almanyanın Sovyetlere karşı hızlı savaş taktiği de hedefine ulaşmamıştı. Kızıl Ordu ağır kayıplar vermişti, ancak savaş alanından henüz ayrılmamıştı. Sovyetler Birliği, ülkesini mümkün olduğunca güçlü bir şekilde savunma kararında ısrar ediyordu. İngilizler, Almanlara karşı güç durumda olmalarına rağmen Sovyetlerin İran'daki çıkarlarından vazgeçmeyeceği ve İran topraklarında İngilizlere tam hareket özgürlüğü vermeyeceğini biliyorlardı.

1941 Ağustos ayına gelindiğinde Almanya'nın Kafkasya üzerinden İran'ı işgal etme riski azaldı. Alman-Sovyet savaşı devam ederken İngilizler, Irak'taki askerî birliklerini güçlendirmiş ve artık İran'da planlarını uygulayabilecek bir konuma gelmişlerdi. Sovyetler Birliği Almanya'ya karşı savaşı kazanırsa, İngiltere'ye karşı İran'da tehlikeli bir konuma gelebilirdi. Bu sebeple İngiltere, savaş yıllarında gerileyen İran'daki konumunu ve nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalıştı.

Almanya kuvvetlerine karşı savunmasını güçlendirmesi için Sovyetlere yapılması planlan askerî yardım güzergahı Basra Körfezi limanlarından İran'ın kuzey sınırlarına doğru olacaktı ve buradaki malzeme geçişi tamamen Müttefikler tarafından kontrol edilecekti. Bu nedenle, Müttefik hükümetler ve askerî yetkililer, İran'ı işgal etme planını gerçekleştirme zamanının geldiğine karar verdiler.

2.2.1. Barbarossa Harekâtı Sonrası Sovyet Politikası

1941 yılı temmuz ayında Sovyet ve İngiliz yetkililer birçok üst düzey görüşme yaptılar. 8 Temmuz 1941'de Cripps -Stalin görüşmesinde Alman harekâtının yanı sıra İran konusu da konuşuldu. Stalin, İran'da yaklaşık 7.000 Alman'ın yaşadığını ve bu Almanların İtalyanların da yardımıyla Bakü petrol sahalarına saldırı yapmayı planladıklarını ve İran'a karşı bir operasyon

gerçekleştirme zamanının geldiğini dile getirdi.²³⁷ Bu görüşmeden iki gün sonra İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Sovyet Büyükelçisi Maisky ile görüştü. Bu görüşmede Maisky, Sovyetlerin İran'daki Alman varlığından duyduğu endişeleri dile getirdikten sonra İran'da tahmini olarak 5.000 ila 10.000 Alman'ın yaşadığını ve Sovyet hükümetinin İngiltere ile İran'da ortak tedbirler almak istediğini iletti. Eden ise Sovyet hükümetinin aklındaki planı sorduktan sonra eğer İran'a bir uyarı ya da tehdit yapılacaksa bunun başarısız olması durumunda ne yapılacağını da önceden konuşulması ve karar verilmesi gerektiğini; aksi takdirde uyarıların ya da tehditlerin etkisiz olacağını dile getirdi. Maisky buna karşı Stalin ile görüşüp haber vereceğini söyledi.²³⁸ Almanların İran'daki varlığının bir an önce sonlandırılması konusunda her iki ülke hem fıkirdi. Neticede 12 Temmuz 1941'de iki ülke arasında Ortak Eylem Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile iki ülke Almanlara karşı birbirine her türlü yardım ve destek vermeyi taahhüt ettiler.²³⁹

Sonuç olarak her iki taraf da İran'ın sert bir şekilde uyarılmasını eğer bu uyarılar işe yaramaz ise zaman kaybetmeden ortak bir işgal harekâtı başlatma görüşünde birleştiler.

2.2.2. İran İşgali Öncesi İngiltere ve Sovyetlerin İran'dan İstekleri

İkinci Dünya savaşı başladıktan sonra İngiltere, Sovyetler Birliği ve Almanya gibi devletler İran'ı siyasi ve ekonomik yönden kontrolleri altında tutmaya çalıştılar. İran'ı işgal etmeden önce İngiltere ve Sovyetler Birliği İran'daki beşinci kol faaliyetleri içinde olan Almanların bir an önce ülke dışına çıkarılmasını birçok kez resmî olarak talep ettiler. Fakat bu talepler Haziran 1941'e kadar İran tarafından dikkate alınmadı.

Şah bir yandan ısrarla tarafsızlık politikasını yürütmek isterken, diğer yandan da ekonomik gelişmeyi sürdürerek ülkesinin güvenliğini sağlamak istiyordu.

²³⁷ Sir S.Cripps (Moscow) to Foreign Office, **FO** 371/27151, Anglo-Soviet co- operation, Political Eastern General, 08.07.1941, s. 5-6.

²³⁸ Mr. Eden to Sir S.Cripps, **FO** 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, 10.07.1941, s. 22.

²³⁹ Sir S.Cripps (From Soviet Union - Moscow) to Foreign Office, **FO** 371/27151, Anglo-Soviet co- operation Political Eastern General, 13.07.1941, s. 7-8.

İngiltere, İran'da bulunan Almanların sadece ticari ve ekonomik işlerle ilgilenmediğini aynı zamanda gizli olarak politik işlerle de uğraştıklarını öne sürerek bir an evvel İran'dan çıkarılmalarında ısrar etmekteydi.²⁴⁰ İran ise Alman vatandaşlarının devlet kontrolü altında olduğunu ve İran'dan dışarı çıkarılmasının doğru olmadığını söylüyordu.²⁴¹ Ayrıca Mihver devletlerine ait ticari gemilerin de İran'da bulunması İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Onlara göre Alman uzmanlar ve iş adamlarının Alman şirketlerinde olan bağlantısı sözde olan bir bağlantıydı. İran tüm bunlara cevaben Almanların Şah'ın güvencesi altında sadece İran ekonomisi için çalışan insanlar olduklarını ve ülkeye kontrol edilerek alındıklarını söyledi. Bunun yansırı bazı şüpheli kişilerin ülkeden gönderildiklerini ve yapılan soruşturmaların yeterli olduğunu da bildirdi.²⁴²

İran'da tam olarak ne kadar Alman olduğu konusunda bir anlaşmazlık söz konusuydu. Tahran Büyükelçisi Bullard, İran'da çalışanların aileleri ile hesap edildiğinde 2000'den fazla olmadığını söylerken, İngiltere Dışişleri Bakanı Antony Eden Washington Elçisi'ne gönderdiği bir yazıda bu sayının 1000 kadar olduğundan bahseder. The Times gazetesine göre bu sayı Haziran 1941'de 4000 iken Ağustos 1941'de 3000'dir.²⁴³ İran ise bu sayının kesinlikle söylenildiği gibi binlerce olmadığını sadece 690 Alman vatandaşının İran'da yaşadığını duyurmuştur.²⁴⁴

Almanların Sovyetlere saldırısından önce de Bullard birçok kez İran Dışişlerine ülkedeki Almanların sınır dışı edilmesine dair isteklerini yinelemiştir.²⁴⁵ Dönemin Başbakanı Ali Mansur birçok defa İngilizler tarafından İran içindeki Almanlar konusunda uyarılmıştır. Mansur kabine toplantılarında bu durumu diğer kabine üyeleriyle paylaştığını dile getirse de İngilizler Mansur'un konuyu yeteri kadar ciddiye almadığını ifade etmişlerdir.²⁴⁶ Ayrıca Sovyet elçisi ile İngiliz elçisi

²⁴⁰ From Bullard to Foreign Office, **FO** 371/31443, Political Report on Persia for 1941, 21.02.1941, s. 1.

²⁴¹ **a.e.s.** 2.

²⁴² Sir R. Bullard to Viscount Halifax, Annual Political Report for 1941, **I O R** (India Office Records), L/PS/12/3472A, s. 4-7.

²⁴³ "3000 Germans in Iran", **The Times**, 18.08.1941, s. 4.

²⁴⁴ **a.e.**, s. 5.

²⁴⁵ Sir R. Bullard to Eden, **FO** 371/27199, Germans in Persia, 4.06.1941, s. 4.

²⁴⁶ Sir Bullard to Eden, **FO** 371/27196, Anglo-Persian Relations, 4.06.1941. s.

İran'da bulunan 180 Alman vatandaşının isim listesini Şah'a iletmış ve Şah da bu kişilerin İran'ın bağımsızlığına zarar verdiğini söyleyerek sınır dışı etmiştir.²⁴⁷

İngiliz yetkililer Sovyetlerle birlikte çalışmak istiyorlardı. Buna göre İngiltere ve Sovyetler Birliği İran rejimine baskı yapacaklardı. Bunun sonucunda İran hükümet yetkilileri, Mihver hükümetlerle olan dostluk ilişkilerini zayıflatacaktı. Nitekim temmuz ayının sonunda Bullard ve Sovyet Elçisi M. Smirnov İranlı yetkililerle bir araya gelmiş, İran'daki Almanların ülkeden çıkarılmasına dair programlarının ne olduğunu sormuş ve daha önce listesi verilen Almanların korunmamaları gerektiğini ve bulundukları konum itibarıyla bunların tehlikeli olduklarını söylemişlerdir.²⁴⁸

İngiltere Dışişleri Bakanlığı 28 Temmuz 1941'de yaptığı toplantıda bu tarihten sonra Sovyetlerle birlikte İran'a nota verilmesi ve İran'ın verilecek bu notaya uymaması durumunda uygulanacak politika hakkında kararlar almıştır. Buna göre ilk olarak Almanların ülkeden çıkarılması için İran hükümetine baskı yapılacak ve bunun için 13 Ağustos'a kadar süre verilecekti. İran Almanları ülkeden çıkarma talebine uyduğu takdirde İran'daki demiryolu ve karayollarının kontrolünün İngilizlere verilmesi talep edilecekti. Bu talepler ve uyarılar aynı anda hem Sovyet hem de İngiliz elçilikleri tarafından İran hükümetine bildirilecekti, fakat askerî operasyonlarda her iki ülke birbirinden bağımsız hareket edecekler ve gerektiğinde her iki taraf birbirine askerî operasyonlarda yardım edecekti.²⁴⁹

17, 22 ve 23 Temmuz 1941'de, İngiliz Savaş Bakanlığı İran'a yapılacak operasyonu tartıştığı bir dizi toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantılarda İran'ın mevcut askerî durumu ve işgal edilecek bölgeler hakkında tespitler yapıldı. Tahran elçiliğine, İran'ın Alman uzmanlarını göndermesi halinde ihtiyaç duyarsa İngiliz uzmanlarının gönderileceğinin bildirilmesi istendi. İran ordusu kuvvetli değildi. Ordu ikisi Tahran'da olmak üzere dokuz tümeninden meydana geliyordu. Bu tümenlerden ikisi güçlü sayılabilirdi fakat geri kalanlar eğitimsiz ve verimsizdi. İran'ın 150 adet eski

²⁴⁷ İraç Zovki, **İran ve Kudretha-i Bozorg der Ceng-i Cihan-ı Dovvam** [İkinci Dünya Savaşı'nda İran ve Büyük Güçler], Pazhang Yayınları, Tahran 1990, s. 32-33.

²⁴⁸ Sir R. Bullard to Viscount Halifax, Annual Political Report for 1941, **I O R** (India Office Records), L/PS/12/3472A, s. 7-8.

²⁴⁹ War cabinet, **CAB** 791/13/65, Cheffs of Staff Committee. 28.07.1941, s. 1-3.

tip savaş uçağı vardı, fakat bu uçaklar savaş halinde en fazla iki hafta aktif bir şekilde çalışabiliyordu. İngilizler İran'ın Ruslar ile birlikte işgal edilmesi durumunda:

İran'daki Alman unsurları tasfiye edilecekti.

İngiltere'nin Abadan petrol sahası güvence altına alınabilecekti.

Ruslar ile temas kurulacak Basra körfezinden Sovyet Rusya'ya yardım sağlanarak Almanlara karşı direnişi artırılacaktı.

İran limanlarındaki bazı gemilere el konulacak, limanların güvenliği sağlanacaktı.

İran'ı işgal etmenin İngiltere için faydalı yönleri olduğu gibi tehlike oluşturabilecek yönleri de vardı. Ruslarla birlikte yapılacak bu müdahalenin birtakım zararlı sonuçları da olabilirdi:

Dünya kamuoyunda ve Amerika nezdinde tarafsız bir ülke olan İran'a saldırmak Polonya örneğinde olduğu gibi İngilizlerin prestijini düşürebilirdi.

İran'a yapılacak operasyonda kullanılacak askerî gücün büyük çoğunluğu Sovyet güçlerinden olduğu için Rusların Almanlara mağlup olması ya da olası bir Alman-Rus uzlaşması durumunda İran'da düşman bir güç bulunacaktı.

İran'ın da içinde olduğu Sadabat Paktı ülkelerine kötü bir etki bırakabilirdi. Türkiye'yi Mihver ülkelerinin yanında savaşa girmeye çekebilir, Irak'ta iç güvenlik sorunları yeniden baş gösterebilir, Afganistan'ın kuzey ve batı sınırlarında sorunlara yol açabilir ve böylelikle Hindistan'ın denizaşırı sevkiyatına engel olabilirdi.

Rus kuvvetlerinin İran'a gönderilmesi Kafkas Cephesi'ni zayıflatacaktı. Kafkasya'daki savunmayı güçlü tutmak İran'daki Almanları dışarı atmaktan daha önemliydi.

İran'a yapılacak bir operasyonda Orta Doğu'daki kuvvetlerin bir bölümünü hızlı bir şekilde İran'daki petrol bölgesine göndermek gerekecekti. Bu da Orta Doğu'daki kuvvetlerin etkinliğini azaltacaktı.

Savaştan sonra Sovyet kuvvetlerinin İran'dan çekilmesini sağlamak zor olabilirdi. İran'ın stratejik konumu düşünüldüğünde bu durum İngiltere'nin İran politikasına zarar verecekti.²⁵⁰

İngilizlerin Sovyetlerle birlikte İran'ı işgal etmesine fayda-zarar açısından bakıldığında uzun vadede zararlarının daha fazla olduğu aşikâr olsa da İran'ın işgal edilmesi yönünde karar alındı.

İngilizler 1941 Temmuz ayının ortalarında işgalin nereden ve nasıl yapılacağı hakkında strateji geliştirmeye başladılar. İşgal planının ilk aşamasına göre diplomatik girişimler desteklenecekti. Irak'tan havalanacak olan dört bombardıman filosu Tahran'daki askerî hedefleri vuracak, diğer yandan Güney İran'daki petrol mıntıkları korunacaktı. Ayrıca Basra Körfezi'nde bir vurucu kuvvet İran sınırında toplanacaktı. Bu kuvvetlerin amacı Abadan'daki petrol sahalarını savunmaktı.

Planın ikinci aşamasında Tahran'daki askerî hedeflerin vurulması, güney İran'ın hakimiyet altına alınması ve tüm bu hazırlıkların ağustos ayının ilk haftasına kadar tamamlanması düşünülmüyordu. Irak'ta biraz risk alarak üç hafta içinde İran'daki operasyonun bitirilmesi hedefleniyordu. Bu doğrultuda İran'a Tahran'ın bombalanması tehdidi yapılacak, eğer Şah bu tehditleri dikkate almazsa birinci aşamadan itibaren plan uygulamaya konulacaktı.²⁵¹

2.2.2.1. İşgal Öncesi Sovyet ve İngiliz Notaları

İran'ın İngiliz ve Sovyetlere mesafeli durmasının iki sebebi vardı. Birincisi, İranlı yetkililer savaşın başlangıcından Barbarossa Harekatı'na kadar olan dönemde Almanların hızlı ilerleyişinin Sovyetler tarafından durdurulamayacağını ve şayet Alman birlikleri İran'a girerse İngilizlerin İran'ı savunmayacaklarını düşünüyordu. İkinci sebep ise İngiliz-Sovyet iş birliğinin İran'ın aleyhine olacağı düşüncesi idi. Bu birliktelik İran hükümet yetkilileri arasında endişelere yol açmıştı. Geçmiş tecrübeler

²⁵⁰ War Cabinet Joint Planning Staff Report, **CAB 84/33/6**, Operations in Iran, 17.7.1941, s. 19-21.

²⁵¹ War Cabinet Joint Planning Staff Report, **CAB 84/33/6**, Operations in Iran, 17.7.1941, s. 54-56.

dolayısıyla Sovyet ve İngiliz işgalinden çekinen İran, üçüncü güç olarak Almanya ile iyi ilişkiler sürdürme politikasını daha cazip buluyordu.²⁵²

İşgal hareketine girişilmeden önce biri 19 Temmuz 1941’de diğeri 16 Ağustos 1941’de olmak üzere İran’a uyarı ve tehdit içeren iki nota verildi. 19 Temmuz’da İngiliz ve Sovyet büyükelçileri, İran dışışleri bakanına Alman vatandaşlarının İran’dan çıkarılmasını talep eden bir nota sundular. Bu notada İngiliz elçisi Bullard İran dışışleri bakanına, İngiltere’nin İran’ın bağımsızlığını sürdürmesinden yana olduğunu fakat bunun ancak İran hükümetinin dışardan gelen başka bir gücün etkisinden uzak kalarak kendi özgürlüğünü koruduğu takdirde sağlanabileceğini bildirdi. Sovyet Dışışleri de benzer bir talepte bulundu.²⁵³ İran hükümeti bu notalara verdiği cevapta, İran’da ikamet eden tüm yabancıların polis kontrolü altında olduğunu, hükümetin bu yabancıların uzmanlığına şiddetle ihtiyaç duyduğunu, tüm Alman vatandaşlarının İran’dan ihraç edilmesi talebine olumlu yanıt verilemeyeceğini bildirdi.²⁵⁴ Bununla birlikte İran hükümeti, ülkedeki Almanların sayısını azaltma yoluna gitti ve ağustos ayının başında 58 Alman vatandaşı Türkiye üzerinden Almanya’ya gitmek için İran’dan ayrıldı.²⁵⁵ Fakat bu da İngilizleri ve Sovyetleri tatmin etmedi. Bu dönemde İranlı yetkililer, İngilizlerin ve Rusların İran’dan istekleri konusunda Almanlarla bir dizi görüşme yaptılar. Almanlar, İran’daki tüm Almanların ülkeden çıkarılmasına razı geldiğini fakat Müttefiklerin bununla yetinmeyeceğini İranlı yetkililere bildirdi.²⁵⁶ Almanlardan bu görüşü aldıktan sonra Başbakan Ali Mansur, Dışışleri Bakanı Cevad Ameri ve Hamid Sayyah’ı İngiliz ve Sovyet temsilcilerine gönderdi. Sayyah, Smirnov’un hastalığı nedeniyle yardımcısı Nikolayev ile 11 Ağustos’ta bir görüşme yaptı. Bu görüşmede 6 Ağustos’ta Sovyetler tarafından verilen notaya İran hükümetinin cevabını sözlü olarak iletti. İran

²⁵² Hümayün İlâhi, **Ehemmiyet-i Stratejik-i İran Der Ceng-i Cihani Dovvum**, Tahran Üniversitesi Yaymevi, Tahran 1983, s. 134.

²⁵³ Sir Llewellyn Woodward, **British Foreign Policy in the Second World War**, Her Majesty’s Stationery Office London 1962, s. 162.

²⁵⁴ Documents of German Foreign Policy (**DGFP**)1918-1945, Series D (1937-1945) Volume XIII, The War Years, The Minister of Iran to Foreign Minister, United State Government Printed Office, Washinton 1954, s. 272.

²⁵⁵ German Activities in Persia and Middle East, **I O R/L/PRS/12/3513**, 28.07.1941, s. 2.

²⁵⁶ Gholam Reza Afkhami, **The Life and Times of the Shah**, University of California Press, USA 2009, s. 72.

hükümetinin Almanların iki hafta içinde İran'dan çıkarılacağını garantisini verdiğini ve bu konuda kararlı olduğunu bildirdi.²⁵⁷

6 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Antony Eden, İngiltere'nin en büyük arzusunun Süveyş Kanalı ve Hindistan arasında bulunan ülkelerin özgürlük ve güvenliğinin sağlanması olduğunu bu ülkelerin, topraklarında barışı korumak için, İngiltere ile iş birliği yapmaları gerektiğini açıkladı. İran'daki Almanların bu ülkenin bağımsızlığını ciddi şekilde tehlikeye attığını ve İngiliz hükümetinin oradaki güncel olaylardan endişe duyduğunu bildirdi. İran hükümetinin İngiltere'nin uyarısını ciddiye alacağını ve gerekli adımları atacağını umduğunu söyledi.²⁵⁸

16 Ağustos'ta, İran'a verilen uzun ve detaylı notada geçen başlıca konular şu şekildeydi:

Öncelikle İngiltere hükümeti, İran'ın tarafsızlık politikasını tamamen kabul ettiğini, İran'ın siyasi bağımsızlığına veya toprak bütünlüğüne karşı hiçbir planı olmadığını, hem İran'ın hem de İngiltere'nin dostluk ve iş birliği politikasını sürdürmek arzusunda olduğunu bildirdi. Bu dostluk mesajları içeren bir girişten sonra İran'a geçmişte yapılan uyarılar hatırlatıldı. Ocak ayında İngiliz Hükümeti'nin, İran'da ikamet eden çok sayıda Alman vatandaşı ile ilgili ciddi endişelerin İran'ın dikkatine sunulduğu ve o tarihten bu yana, İran hükümetinin, bu konuda defalarca uyarıldığına değinildi. Diğer birçok ülkede yaşananlar göz önüne alındığında, bu kişilerin, Alman hükümeti adına çalıştığı, zamanı geldiğinde İran'da ya da komşu ülkelerde düzensizlikler yaratmak için fırsat kolladıkları uyarısı yapıldı.

İngiltere elçiliği İran'ın endüstrileşme hareketine katkı sağlamak için gelen Alman teknisyenlerin isimlerinin ve çalışma alanlarının bildirilmesini istedi. Hiçbir Alman teknisyeninin demir ve karayolları, telgraf ve telefon ve kablosuz iletişim ile ilgili kriz döneminde İran ulusal yaşamına zarar verebilecek konumda bulunmamasını ve bu bağlamda zaruri işler için kalacakların da sıkı bir kontrolde tutulmasını talep etti.²⁵⁹

²⁵⁷ a.e., s. 72.

²⁵⁸ British Policy in Middle East, FO 371/27044/65/53,08.08.1941; Documents of German Foreign Policy, a.g.e., s. 336.

²⁵⁹ Enclosure 11 in No. 32, Memorandum handed by His Majesty's Minister to The Persian Prime Minister on August 16, FO 416/99, Further Correspondence Persia Part XLIX January to December 1941, s. 64-65.

Tüm bu istek ve uyarılara karşısında Başbakan Ali Mansur'a göre İran, tarafsızlık ilkelerini takip ediyordu. İran'daki Almanlar Müttefiklere tehdit oluşturmazdılar. Üstelik İran'daki tek yabancılar Almanlar değildi; Hintliler, Iraklılar ve İngilizler de dahil olmak üzere birçok başka millet vardı. Esasında İngilizler, sayıları, isimleri ve İran'da bulunma nedenleri dahil olmak üzere Almanlar hakkında eksiksiz bilgilere sahipti ve İran hükümetinin tedbirli davranışı göz önüne alındığında, kendilerine hiçbir tehdit oluşturmazdıklarını bilmemeleri imkansızdı. Çok geçmeden İran hükümeti, Müttefiklerin baskılarının Almanlara odaklanmanın kamuflej olduğunu, esasında İran'dan beklentilerinin başka nedenleri olabileceğini anladı. Şah, Başbakan Ali Mansur ve Dışişleri bakanı Cevad Ameri'ye İngiliz ve Sovyet elçilerine bunu sormalarını emretti. Elçilere soruldu ama verilen cevap hep aynıydı: Müttefikler İran'ın tarafsızlık politikasından memnundu, sorun İran'daki Almanlardı. Ayrıca Mansur, Londra'daki İran elçisine aynı soruyu Dışişleri Bakanı Eden'e sormasını istedi. Fakat alınan cevap farklı değildi.²⁶⁰

19 Ağustos'ta İran hükümeti Rusya ve İngiltere'nin 16 Ağustos'daki notasına cevap olarak, İran Dışişleri Bakanı Ameri, bir grup Alman'ın İran'ı terk ettiğini diğerlerinin de yakında ayrılacağını ve Alman vatandaşlarının isimlerinin bir listesini İngiliz büyükelçisine sunmaya hazır olduklarını açıkladı. Ayrıca İran'da yaşayan Almanların yoğun polis gözetimi altında tutulacağı hususunda garanti verdi.²⁶¹ Fakat tüm bunlar hem Rusya'nın hem İngiltere'nin beklediği bir cevap değildi. Müttefikler kararlarını uzun zaman önce vermişlerdi. Nitekim New York Times 22 Ağustos 1941'de manşetten verdiği haberde: İngiliz ve Sovyet taleplerinin İran tarafından kabul edilmeyeceğini bunun bir sır olmaktan çıktığını bu iki devletin niyeti İran'a askeri bir operasyon yapmak olduğu ve ciddi olduklarından bahsedildi.²⁶²

İran ile İngiltere ve Rusya arasındaki diplomatik gerilim artmıştı. Rıza Şah daha temmuz ayının başından itibaren muhtemel bir İngiliz ya da Rus saldırısına karşı askeri hazırlıklara başlamıştı. Kuzeyde Azerbaycan ve Batı'da Kirmanşah vilayetlerindeki askerlere takviye yapıldı. Ayrıca güneyden gelecek İngiliz saldırısına karşı Şah, Abadan dahil olmak üzere Anglo-İran Petrol Şirketi'nin imtiyazlarının

²⁶⁰ Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 71.

²⁶¹ Hümayün İlahi, **a.g.e.**, s. 134.

²⁶² "British and Russians Poised to Move into Iran", **New York Times**, 22.08.1941, s. 1.

bulunduğu Huzistan bölgesine askeri birlik takviyesi yaptı. Bu arada Alman elçisi de olası bir İngiliz ya da Rus saldırısına karşı Almanya'nın İran'ın yanında olacağını ve bağımsızlığını savunacağını İran dışişlerine iletti.²⁶³

Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, İran Almanları sınır dışı etmezse, Sovyetlerin önerdiği ekonomik yaptırım tehdidinin İran'ın petrol ihracatını keserek tedbir alacağı için işe yaramayacağını ve en iyi yolun İran'ın işgali olduğuna karar verdiler.²⁶⁴

2.2.3. İran'ın İşgali

Barbarossa harekâtı ile savaşı devletlerin savaş politikalarını değiştirmesi neticesi İran'ın işgalini gerekli kılmıştı. Bunun neticesinde 25 Ağustos 1941 günü sabah saat 4'te İngiliz ve Sovyet birlikleri İran'ın kuzey ve güneybatı sınırlarını geçerek İran topraklarını işgal etti. Aynı gün, Sovyetler Birliği ve İngiliz büyükelçileri İran hükümetine, İran'ı işgal etmelerinin nedeninin İran'daki Alman vatandaşlarının varlığı olduğunu belirten yeni bir nota sundu. İngiliz notasında özetle, Almanları kaybetmeme endişesiyle hareket eden İran'ın bu niyetle aldığı kararların sonuçlarına katlanacağı ifade edildi. Notanın devamında tüm bu önlemlerin İran'daki Almanlar için alındığı, İran halkına ya da İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne karşı yapılan bir hareket olmadığı, Mihver devletlerine yönelik geçici bir girişim olduğu belirtilmiştir.²⁶⁵

Bu nota'ya karşı Ali Mansur, İngiliz ve Rus birliklerin hareket emirlerinin geri alınması halinde bütün Almanların ülke dışına hızlı bir şekilde çıkarılacağına dair güvence vermiş ve her şeyin dostça halledilmesini, arzu ettiğini söylemiştir. Fakat bu sırada İngiliz ve Rus birlikleri çoktan Huzistan'a girmiş olduğundan bu istek kabul görmemiştir.²⁶⁶

25 Ağustos gecesi Başbakan Ali Mansur ve Dışişleri Bakanı Cevad Ameri, Şah'ın yanına işgalin başladığını haber vermek için gittiler. Şah işgalin bu kadar

²⁶³ Documents of German Foreign Policy, **a.g.e.**, s. 84.

²⁶⁴ Sir Llewellyn Woodward, **a.g.e.**, s. 163.

²⁶⁵ Sir Reader Bullard To Eden, **I O R**: L/PS/12/3472A, Annual Reports, Annual Political Report 1941, s. 3-4.

²⁶⁶ **a.e.**, s. 4.

erken olacağını beklemiyordu ve Ameri'ye işgalin neden gerçekleştiğini sorması için İngiliz ve Sovyet elçilerini çağırmasını emretti. Elçiler geldiklerinde Şah sorumlulukları olduğunu, topraklarının neden işgal edildiğini bilmesi gerektiğini söyledi. Elçiler cevaben tek bildiklerinin hükümetlerinin onları notaları iletmeye yönlendirmiş olduğunu söylediler. Buna karşılık Şah, İran'a savaş ilan edilmediğini başka bir ülkeyi istila etmek için savaş ilanı gerektiğini ifade etti. Fakat elçiler aynı cevabı vererek bilmediklerini tekrarladılar. Daha sonra Şah Bullard'a "Şu anda savaş halinde miyiz? İsteklerinizin olup olmadığını neden bize iletmediniz?" sorularını sordu. Bullard, Smirnov ile konuştu ve sonunda "İran'daki Almanlar sorunu" cevabını verince Şah bütün Almanları göndereceklerini elçilere bildirdi.²⁶⁷

25 Ağustos 1941'de İran'da olanlar, klasik emperyalist siyasetin bir örneğiydi. Emperyalist politikada, önce bir ülkenin egemenliği ve toprak bütünlüğü ihlal edilir, sonra bu eylemler insani bir eylem olarak haklı çıkarılmaya çalışılır. Müttefikler de askerî saldırılarıyla İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü ihlal ettiler. Fakat bu eylemlerini her zamanki gibi İran topraklarını savunmak için yaptıklarını iddia ettiler. İngilizler, resmî yazışmalar yoluyla İran'ın bağımsızlığına saygı gösterme sözü verirken ve İran'a olası bir saldırı söylentilerinin temelsiz olduğunu söyleyip bu söylentileri reddederken, diğer taraftan da gizlice İran'a saldırı için hazırlık yapılmasını emretmişlerdi. Örneğin Temmuz 1941'de yaptığı bir konuşmada Anthony Eden, İngiltere'nin İran'dan toprak talep etme niyeti olmadığını belirtti.²⁶⁸ Fakat sözler ile eylemler aynı değildi. Orta Doğu'da İngilizlerin etkin olmadığı neredeyse hiçbir toprak parçası kalmamıştı.

2.2.3.1. İran'ın İşgaline Karşı Amerika'nın Tavrı

İşgalden iki hafta önce İran, muhtemel bir işgal hareketi karşısında Amerika'dan yardım almayı istedi. Bu niyetle 11 Ağustos 1941'de Birleşik Devletler Yakın Doğu uzmanı Murray ile Washington elçisi Muhammed Şayesteh bir araya gedi. Bu görüşmede İran elçisi İran'da iddia edilen birkaç bin Almanın varlığı

²⁶⁷ Reader Bullard, **Letters From Tehran A British Ambassador in World War II Persia**, I.B Tauris Ltd, London 1991, s. 69; **I O R: L/PS/12/3472A**, Annual Political Report for 1941, s. 6-9; Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 73.

²⁶⁸ Foreign Office To Tehran, **FO 371/27196**, Political Eastern Persia, Anglo-Persian Relations 14.07.1941.

nedeniyle hem Londra hem de Moskova tarafından İran'a yapılan baskının bir sonucu olarak ülkesinin kritik durumunu anlattı. Elçi mevcut gelişmelerin İran'ın 1907'de Çarlık Rusya ile İngiltere arasında bölünmeye yol açan duruma doğru gittiğini İran'ın ilan ettiği tarafsızlığının acımasızca umursamaz bir şekilde göz ardı edilmesinin kaygı verici olduğunu söyledi. Şayesteh İran'da bulunan Alman sayısının aşırı derecede abartılı olduğu konusunda ısrar ederek, İran Hükümeti'nin son yıllarda kendi ülkesine giren yabancılara vize verilmesinde çok ciddi önlemler aldığını anlattı. Hatta İran'a giden Amerikan Konsolosluğu görevlileri için bile Washington'daki İran Elçiliği'nin Tahran'a başvurması ve vize talepleri için Tahran'ın onay vermesi gerektiğini ifade etti. İran'ın İngiliz ve Sovyet saldırganlığının kurbanı olabileceği bir durumun gelişmekte olduğundan böyle bir durumda ülkesinin Amerika'dan maddi ve manevi yardım almayı bekleyeceğini Murray'a iletti. Murray ise Şah'ın İngiliz ve Sovyet birliklerinin Basra Körfezinden Hazar Denizi'ne giden İran demiryolunun kullanılmasına izin verip vermeyeceğini sorduğunda Şayesteh, Şah'ın gururunun ve karakterinin böyle bir talebi kabul etmeyecek kadar büyük olduğu cevabını verdi.²⁶⁹ Esasında Murray bu sorularının bir ülkenin bağımsızlık haklarının ihlali demek olduğunun farkındaydı ve alacağı cevapları da daha önce İngiliz temsilcisi ile yaptığı yazışmalardan biliyordu. Buna karşın Şah'ın başka bir şansının olmadığını dolaylı yoldan anlatmak istemişti.

İran'ın işgalinin başladığı gün Şah, durumu haber alır almaz ilk iş olarak Amerikan başkanı Roosevelt'e bir telgraf çekti. İranlılar, ABD elçisi Louis Goethe Dreyfus'un olumlu tutumu ve Tahran'ın yoksul mahallelerinde Bayan Dreyfus'un popüler hayır çalışmaları nedeniyle Amerikalılara büyük saygı duyuyordu.²⁷⁰ Bu telgrafta Şah, Sovyet ve İngiliz kuvvetlerinin acımasızca ve önceden haber vermeden İran sınırlarının belirli bölgelerini işgal ettiğini, savunmasız çok sayıda şehri bombaladığını belirtti. Devamında Şah, bu iki hükümetin bunları yaparken ileri sürdükleri sebepleri anlamadığını ve uluslararası adalet ilkeleri ve insan haklarını savunmanın gerekliliği ile ilgili yaptığı beyanların temeli olarak, ekselansın bu olayı

²⁶⁹ Memorandum of Conversation, By Chief of The Division of Near Eastern Affairs, **FRUS** 1941, Volume. III, 11.08.1941, s. 393-94.

²⁷⁰ George Lenczowski, **Russia and West in Iran 1918-1948**, İthaca Press, Newyork 1949, s. 281-283.

dikkate almasını rica etmiş, bu saldırgan eylemlere son vermek için etkili ve acil insani adımlar atması için yalvardığını bildirmiştir.²⁷¹

Roosvelt, Şah'ın telgrafına bir hafta sonra 2 Ekim'de cevap vermiştir. Şah'ın sözlerini dikkatlice not ettiğini, İran'daki olayları yakından takip ettiğini, durumu mevcut dünya olayları ve gelişmeleri çerçevesinde değerlendirmek gerektiğinde aynı fikirde olacaklarına inandığını ifade etmiştir. Roosevelt devamında Alman sorununa işaret ederek dolaylı olarak Şah'a Müttefikler ile iş birliği yapmasını önermiştir. ABD başkanı bu sorunun bütünüyle incelenmesi gerektiğini, Almanya'nın fetih hareketlerinin devam edeceğini ve askeri bir güç tarafından durdurulmadıkça Avrupa'nın ötesine Asya Afrika ve hatta Amerika'ya kadar uzanacağını ileri sürmüştür. Ona göre bağımsızlıklarını sürdürmek isteyen ülkeler, Avrupa'daki birçok ülkenin başına geldiği gibi, teker teker yok olmamak için ortak bir çaba göstermeliydi. Son olarak Roosevelt, İngiliz ve Sovyet hükümetlerinin İran'daki kısa ve uzun vadeli planları hakkında bu ülkelere bilgi istendiğini, onlara gereken tavsiyelerin verileceğini ve bu iki ülkenin İran'ın toprak bütünlüğüne saygı duyması gerektiğine inandığını Şah'a bildirmiştir.²⁷²

2.2.3.2. Sovyet ve İngiliz Kuvvetlerine Karşı İran Ordusunun Tepkisi

İşgalin başladığı gün Molotov, İran Büyükelçisi Said ile Moskova'da görüşmüş ve elçiye Sovyetlerin İran'ın Alman ajanlarını sınır dışı etmek için hiçbir adım atmadığı için İran'a saldırdığını, Alman tehdidi ortadan kalkar kalkmaz Sovyetlerin İran topraklarından çekileceğini söylemiştir.²⁷³

Moskova Radyosu ise İran hükümetini bilgilendirmek adına yayınladığı Sovyet notasında, Sovyet hükümetinin tarihten gelen bir anlayış içinde bu zamana kadar İran halkına ve hükümetine dostluk içinde yaklaştığını ve İran'ın egemenliğine saygı duyduğunu belirterek İran ile ilişkilerde her türlü yardımı teşvik eden bir politikanın izleneceğini duyurmuştur. Sovyetler birliği bu açıklama ile geçmişte

²⁷¹ The Shah of The Iran to President Roosevelt, **FRUS** 1941, Volume. III, 25.08.194, s. 419.

²⁷² President Roosevelt to The Shah of Iran, **FRUS** 1941, Volume. III, 2.09.1941, s.446-447; George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 283.

²⁷³ Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 73.

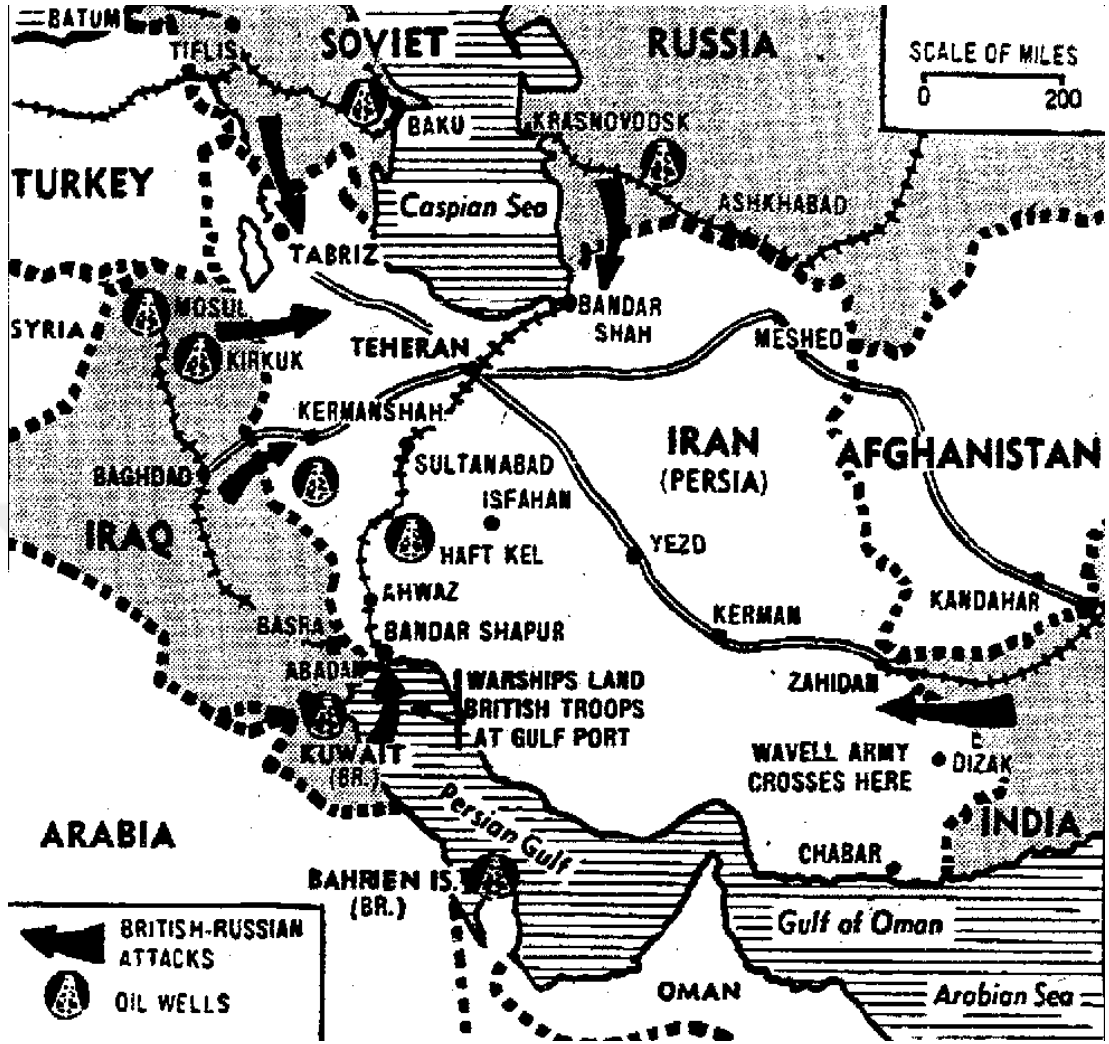
yapılan İran-Sovyet anlaşmalarını²⁷⁴ referans göstererek niyetlerinin kötü olmadığını açıklamaya çalışmıştır.²⁷⁵

Sovyetler İran'a girmesi üç farklı koldan gerçekleşti. Birinci kol Culfa'dan Tebriz'i; ikinci kol silahlı güçlerle yürüyerek Astara'dan Pehlevi ve Reşt'i; üçüncü kol ise kuzeydoğu Horasan sınırlarını işgal etti. Sovyetlerin İran'daki merkezi noktaları Tebriz, Meşhed ve Hazar denizine kıyısı olan şehirlerdi. Kara operasyonlarına ayrıca deniz kuvvetleri de destek verdi. Sovyet ordusu 25 Ağustos'ta Pehlevi bölgesindeki şehir ve limanlara girdi. 31 Ağustos'a kadar Tebriz, Pehlevi (Anzali), Hamadan, Meşhed ve Kazvin'i bombaladı. 17 Ekim'de ise Tahran'a girdi.²⁷⁶ İngilizler ise İran'a iki noktadan girdiler ilk olarak Irak sınırına yakın olan Hanakin'den ilerleyerek Kirmanşah ve oradan da Kazvin'e geçtiler. Diğer bir nokta ise Huzistan'ın güneybatı bölgesiydi.

²⁷⁴ Sovyetler, İran ile yaptığı 15 Ocak 1918 ve 26 Haziran 1919 tarihli anlaşmalarda; İran'ın Çarlık Hükümetine olan tüm yükümlülüklerini kaldırdığını, konsolosluğun yargı yetkilerini iptal ettiğini, Sovyet kökenli bazı işletmelerin tazminat ödenmeksizin İran halkının mülkiyetine devretmeyi kabul ettiğini, Enzeli-Tahran karayolu, Enzeli liman tesisatları ile Tebriz ve çeşitli yerlerde bulunan tüm Rus posta ve Telgraf hatlarının Sovyetler tarafından yapıldığını dile getirerek Sovyetlerin niyetinin kötü olmadığını açıklamaya çalışmıştır.

²⁷⁵ "The Russian Note" **New York Times**, 26.08.1941, s. 4.

²⁷⁶ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 171.

Harita 1: İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran'ı İşgal Bölgeleri ve İran'daki Petrol alanları.²⁷⁷

İngiliz donanmasının merkezi Bandar Şahpurdu ve İran donanma komutanı burada öldürülmüştü. Bu bölgede deniz kuvvetlerinin düzenlediği operasyonlarda 8 Mihver ticaret gemisinin 6'sı kontrol altına alındı.²⁷⁸ Bir hafta içinde gemilerdeki mürettebat Bandar Şahpurdaki hapishaneye gönderildi. Ayrıca İran'a ait 6 adet küçük silahlı bot batırıldı. İngilizlere göre, İran askerleri yetersiz beslenen, az maaş alan ve yeteri kadar modern olmayan teçhizatlar ile donatıldıklarından hızlı bir şekilde demoralize olmuşlardı. İran işgali sırasında bazı bölükler dağılmış, askerlerin bir kısmı orduyu terk ederek köylerine dönmüştü.²⁷⁹ İran'ın işgale karşı direnci

²⁷⁷ Kaynak: Allied Forces sweep on Iran, *Lowa City Press Citizen* (U.S.A, Iowa), 26.08.1941. s. 1.

²⁷⁸ a.e., s. 171.

²⁷⁹ Annual Political Report for 1941, *I O R*: L/PS/12/3472A, s. 3-4.

parçalanmıştı. Birçok birlik tenhaya çekilmiş, birçoğu da terkedilmişti. Huzistan'da General Şahbahti 55 İngiliz askerine zayıat vermiş, ancak diğer bölgelerde İran birlikleri kolayca teslim olarak stratejik noktaları Müttefiklere bırakmışlardır. Ordu içinde moraller çökmüş cesaretsizlik ortaya çıkmıştı.

Ordunun yenilgisinin ardından ülkeyi korku ve panik sardı. Kamuoyunda orduyu direniş göstermeye çağırmayan yetkililer konuşuluyordu. Örneğin İttılaat ve Handeniha gibi bazı İran gazeteleri, İran ordusunun güney ve güneybatı sınırlarındaki yetersiz direnişin ana nedeni olarak yardım ve malzeme eksikliğini öne sürdüler.²⁸⁰ Esasında bu gazeteler, Times ve New York Times gibi gazeteleri ile uyumlu olarak, İran hükümetinin ateşkes ilan etme kararına övgüde bulundular.²⁸¹ Bunun sonu gelmeyecek bir kan dökmeyi önlediğinin vurgusunu yaptılar. Ancak bu çabalar ordunun çöküşünün ve bunun sonucunda İran'ın bağımsızlığının kaybedilmesini önlemedi. Örneğin, İran Savunma Bakanı'nın Tahran'da bulunan sayıları yaklaşık 40.000 olan Birinci ve İkinci Orduları neden tamamen feshettiği ve bu emri niçin verdiği net değildi. Bu eylem halk arasında endişe ve huzursuzluğa neden oldu.

Ordunun dağılması ile ortaya çıkan kaos, Müttefik kuvvetlerin hızlı zaferinde önemli bir faktördü. Akıllara acaba ordu liderleri Müttefiklerle iş birliği mi yaptı sorusunu getirdi. Nitekim Rıza Han'ın 1941 Eylül ayı başlarında Savaş Bakanı ve Başkomutanını tutuklaması ve bu kişilerin Şah'ın tahttan indirildikten sonra Eylül sonunda serbest bırakılarak görevlerine geri dönmeleri muhtemel bir işbirliği olduğunu göstermektedir.²⁸²

Askerî işgal birkaç gün içinde tamamlanmış diğer yandan da siyasi girişimler başlamıştı. 27 Ağustos'ta Ali Mansur'un kabinesi istifa etti. Aynı gün Muhammed Ali Furugi Şah tarafından yeni başbakan olarak ilan edildi.²⁸³ Belli ki Şah hükümeti

²⁸⁰ Hümayün İlahi, **a.g.e.**, s.141.

²⁸¹ "How Iran Was Won" **The Times**, 02.09.1941, s. 3.

²⁸² Hümayün İlahi, **a.g.e.**, s. 142.

²⁸³ Rıza Şah başbakanlık için ilk önce Adalet Bakanı olan Mecid Ahi'yi önerdi fakat Ahi bu teklifi reddederek zamanın ve şartların daha deneyimli bir devlet adamı olan Furugi gerektirdiğini bu kişinin de 1920'li ve 30'lu yıllarda birkaç kez başbakanlık yapmış olduğunu ilettili. Fakat Şah Furugi'nin yaşlı olduğunu ve uzun süre devlet işlerinden uzak kaldığını söylemiş olsa da Furugi ile görüşükten sonra kabinesini bir an önce kurmasını istemiştir. Bkz. Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 75.

yeni duruma karşı hazırlıyordu. Furugi kabinesini aynı gün kurdu ve meclisten de güvenoyu aldı. İki değişikliğin dışında kabine aynı kaldı. 28 Ağustos'ta ordulara direnmeye son verin çağrısı yapıldı.²⁸⁴

2.2.3.3. Müttefiklerin İşgal Sonrası Politikası

İşgal güçleri olan İngiltere ve Sovyet Rusya'nın İran da kısa vadeli hedefleri şunlardı:

Petrol alanlarının kontrolünün sağlanması ve korunması,

Olası Alman ilerlemesine karşı İran'daki havaalanları gibi önemli stratejik noktaların kontrolünün sağlanması,

İran üzerinden Sovyetlerle irtibat kurarak gerekli yardımın sağlanması,

İran Körfezi'ndeki İngiliz deniz üslerinin ve iletişim hatlarının savunulması,

Doğudan batıya, İran üzerinden bir güvenlik koridoru kurarak Hindistan'dan Irak'a kadar İngiltere'ye tam bir hareket özgürlüğü sağlamak.²⁸⁵

30 Ağustos 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği temsilcileri İran hükümetine bir nota sundular. Bu notada, İran hükümetinden aşağıdaki maddeleri kabul etmesi talep ediliyordu:

Askerlerini kuzey ve batıda, belirlenmiş bir çizgiye kadar geri çekmesi,

Tüm Alman vatandaşlarını İran'dan sınır dışı etmesi,

Alman vatandaşlarına ülkeye giriş izni verilmemesi,

Askerî teçhizatın İngiliz kuvvetleri tarafından Sovyetler Birliği'ne taşınmasına engel olmaması; ayrıca bu konuda gereken yardımları ve tesisleri temin etmesi,

²⁸⁴ George Lenczowski, **a.g.e.**, s.171.

²⁸⁵ Operations Persian Gulf and Iran: Telegrams, From The War Office to Tehran, **WO** 106/2167, 31.08.1941, s. 1.

İran tarafsız politikasını devam ettirmeli ve İngiliz - Sovyet menfaatlerini tehlikeye atan bir faaliyette bulunmamalıdır.

İran hükümeti Sovyet rejimine Semnan'daki Khorıyan bölgesinde petrol arama izni ve Hazar Denizi'nde balıkçılık faaliyetleri için olanaklar sağlayacak bunun için Ekim 1927'deki anlaşma geçerli olacaktı.²⁸⁶

Bu talepleri yerine getirmek ve İran'ı tam kontrol altına almak için Müttefikler, İran ile bir sözleşme yapmayı gerekli gördüler. Ancak böyle bir anlaşmanın şartları öyle özelliklere sahipti ki, Tahran'daki İngiliz eliyle iş başına geçen hükümet bile bunu onaylayamadı. Çünkü bu maddelerin imzalanması İran'ın bağımsızlığını tamamen kaybetmesi anlamına geliyordu. İran hükümet yetkilileri, yabancılara olan tüm bağılıklarına rağmen, bu şartları kabul etmeye cesaret edemediler. İran 1 Eylül'de bu notaya cevap vermiş ve İngiltere ve Sovyetlerden bazı bölgelerdeki askerlerini çekmelerini ve askerlerin halk ile fazla ilişki kurmamaları gerektiğine dair isteklerde bulunmuştur.²⁸⁷

İran'a 30 Ağustos'taki notaya ek olarak 6 Eylül'de yeni bir nota daha verildi. Bu notada müttefikler işgal edilen yerlerin sınırlarını belirlemek istiyor ve Sovyetlere gidecek yardımların güvenli bir şekilde ulaşmasını amaçlıyorlardı. Ayrıca İngiltere petrol için ödediği telif haklarını ödemeye devam edecek ve İran ekonomisine katkıda bulunacaktı. İngilizler İran topraklarında askerî ilerlemesini de durduracaktı. Tahran'da bulunan Alman, İtalyan, Romanya ve Macaristan büyükelçiliklerinin kapatılarak bu ülkelerin birliklerinin kod ve radyo vericilerini kullanması yasaklanacaktı. Bu ülkelerin elçilerinin İran'daki varlıklarının İran'a ve müttefiklere zarar vereceği ifade edildi. Almanların bazıları Tahran ve diğer şehirlerde yakalanıp müttefik kuvvetlere teslim edildi. 900 kadar Alman elçiliğe sığınmışlardı. Bunlara diplomatik kurallara göre muamele yapıp Türkiye sınırından sınır dışı edileceklerdi. Bazı Almanlar ise Rusya'ya ya da Hindistan'a gönderilecekti.²⁸⁸

²⁸⁶ The Minister in Iran (Dreyfus) to The Secretary of State, **FRUS** 1941, Volume. III, 1.09.1941, s. 443; George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 171; Hümayün İlahi, **a.g.e.**, s. 143.

²⁸⁷ George Lenczowski, **a.g.e.**, s.172.

²⁸⁸ Annual Political Report for 1941, **I O R**: L/PS/12/3472A, s. 5; Documents of German Foreign Policy, **a.g.e.**, s.471; George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 171.

Sovyetler ve İngiltere İran'ın 1 Eylül'deki isteklerini reddetti. İran Tahran'ın işgal edilmesine bir bahane vermemek için 8 Eylül'de her iki ülke temsilcilerine verdiği notada Rusya'ya yardım için İran karayollarının ve demiryollarının kullanılmasını, Alman, İtalyan, Romanya ve Macaristan büyükelçiliklerinin kapatılmasını tekliflerini kabul etti.²⁸⁹

İşgalin etkisi İran'ın her şehrinde aniden hissedilmemişti. İşgalin ilk günlerinde İran'ın kuzey ve güney uç şehirlerinin dışında kalan bölgelerde günlük hayat devam ediyordu. Örneğin İsfahan şehrinde işgal ile ilgili ilk haberler 28 Ağustos'ta duyulmuştu ve bu tarihe kadar şehir halkı günlük hayatına devam etmiş, fabrikalar ve dükkanlar her zamanki gibi işleyişini sürdürmüştü. Bu tarihten sonra Rusların İran'ın kuzeyindeki şehirleri bombaladığı ve Kazvin'i ele geçirdiği haberleri yayılmıştı.²⁹⁰

2.2.4. Rıza Şah'ın Akıbeti

İngilizler İran'ın işgalinden hemen sonra mevcut rejimi desteklemek niyetindeydi. Böylelikle ülkeyi yönetme sorumluluğu olmayacak ve aynı zamanda, Sovyetlerin İran hükümetinin işlerine karışma tehlikesi önlenecekti. İngiltere, ülkenin yönetimine doğrudan müdahale ederse, Sovyetlerin de aynı şeyi talep etmesi bekleniyordu. Ayrıca, İran'da mevcut hükümeti devam ettirmek muhalif gruplarının hükümete operasyon yapma ihtimalini azaltacaktı. Müttefikler, merkezî hükümetin oluşumunu devralırlarsa, işgalci hükümet olarak kendilerini halk ile doğrudan çatışma içinde bulacaklardı. Bu çatışmadan sonra düzeni sağlamak ve sabotaj ve gerilla savaşını önlemek için büyük askerî güçlerin konuşlandırılması gerekecekti. Dünyanın diğer bölgelerindeki savaş alanlarındaki gidişatı göz önüne alındığında, İngilizlerin böyle bir gücü İran'a transferi ancak diğer cephelerin zayıflaması karşılığında mümkün olabilirdi.²⁹¹

İngiliz hükümet yetkililerini endişelendiren durum İran halkının İngiltere'ye karşı düşmanlığı ve güvensizliğiydi. Bu nedenle İngiltere, İran halkının

²⁸⁹ "Terms Accepted by Iran, Axis Legations to Close", **The Times**, 10.09.1941, s. 4.

²⁹⁰ British Consulate Office Isfahan to British Legation Tehran, **FO** 371/799/3, Political General, 31.08.1941, s. 2.

²⁹¹ Political Eastern Persia, Situation in Persia, **FO** 371/27159, 26.10.1941, s. 5.

memnuniyetini ve dostluğunu kazanmaya çalışırken, iktidardaki İngiliz yanlısı rejimi sürdürmek için de gayret gösteriyordu. Bu yüzden de İran hükümetine taleplerini kabul etmesi için çok fazla baskı yapmaktan kaçınıyordu.

İngilizler için temel soru, mevcut koşullar altında, Şah desteklenecek miydi? Yoksa tahttan inmesi için bir yol mu sağlayacaktı? Eylül ayının ilk haftasında Churchill Bullard'a yazdığı telgrafta bu sorunun cevabını verdi. Churchill şu anda Şah'a karşı olmadığını ama müzakerelerimizin sonuçları iyi bir sonuca ulaşmazsa kötü yönetimi bahane edip Şah'ın ayrılmasının sağlanması gerektiğini söyledi.²⁹² Bullard da Churchill gibi düşünüyordu. Müttefiklerin savaş ihtiyaçları karşılanırsa ve İran'dan askerî malzemelerin Sovyet bölgesine hızlı bir şekilde nakledilmesinde sorun yaşanmazsa, Şah'a karşı olunmayacağını söylemişti.

İngilizler Rıza Şah'ın Almanları ülkeden göndermekte yavaş ve dik başlı davrandığını ve işgal gerçekleştikten sonra da bu konuda aciz kaldığını, Rıza Şah ile yola devam edilirse bu durumun İngiltere için çok kötü sonuçlar doğurabileceğine karar verdiler. İşgalden sonra Rıza Şah Savaş Bakanını hapse attırmıştı. Eğer tahtta kalsaydı idam ettirecekti. İran Savaş Bakanı ve cezalandırılan yetkililer, işgalcilerin kendilerini Şahın zorbalığından kurtaracağını ummuşlar, ama hem işgalcilerin hem de Şahın hedefinde olmuşlardı.²⁹³

İngiliz hükümetinin Şah'a yönelik bu olumlu tutumu, İran hükümetinin Müttefiklerin dikte ettiği anlaşmayı onaylamayı geciktirmeye çalıştığı için çok geçmeden değişti. Rıza Şah gönderilecek fakat devlet korunacaktı. Bullard bu durumu anlatırken, Müttefiklerin devleti yerinde bıraktığını ancak İran halkına yaranmak için Şah'ı tahtan indirmeyi planladıklarını, böylece İranlıların ülkelerini istila etmemizin karşılığında Şah istibdadından kurtarmamızı beklediklerini söylemiştir.

Müttefiklerin 8 Eylül 1941'de İran'a sunduğu talepler Şah tarafından kabul edilmesine rağmen bir hafta sonra İran Meclisi tarafından Şah'a tahtan feragat etmesi

²⁹² Winston Churchill, **Second World War**, Houghton Mifflin Company Boston, C. III, Boston 1991, s. 430.

²⁹³ Annual Political Report for 1941, **I O R**: L/PS/12/3472A, s. 5.

bildirildi. Şah istifa etmek zorunda kaldı. 17 Eylül sabahı İngiliz ve Sovyet birlikleri Tahran'a girdi.²⁹⁴ Şahın ülke dışına gönderilmesi çok kolay bir hadise değildi. Başbakan Furugi eğer Şah ülkede kalırsa hükümetten uzak durmayacağını söylemişti. Şah Hindistan'a gitmek istemişti, fakat Hindistan geçici bir süreliğine bile şahı kabul etmedi. Şah sonra Güney Afrika'ya gitmeyi istemiş ve ailesiyle birlikte ilk önce İsfahan'a gönderilmiş oradan Bandar Abbas'a, oradan da Güney Afrika'daki Mauritius adalarına geçmiştir. Başlangıçta İngiltere razı değildi, ama savaş şartları dolayısıyla savaş bitene kadar burada kalmasına izin verildi.²⁹⁵ Şah İsfahan'a geldiğinde yakın bir arkadaşına ülke halkının ve ordunun durumunun çok kötü olduğunu Yezd ya da Kirman'da kalmak istediğini ülke dışına çıkmak istemediğini söylemiştir.²⁹⁶ Şah'ın istifa etmesinden sonra, İngilizler onu İran'dan ayrılmaya zorlamadılar. Tahran'dan uzak bir şehirde, ama İran ülkesi içinde yaşamasına müsaade edeceklerdi. Ama Furugi İngiltere Dışişleri Bakanına Rıza Şahı İran'dan ayrılması için zorlama çağırısında bulundu. Bullard'ın raporuna göre, Furugi, Rıza Şah'ın İran'da kalması halinde ülkenin işlerine karışacağını söylüyordu.²⁹⁷ Furugi'nin telkinleriyle, İngilizler Rıza Şah'ı İran'dan uzaklaştırmayı kabul ettiler. Sovyetlerin Londra büyükelçisi Maisky, Eden ile yaptığı bir görüşmede Rıza Şah'ın İran'dan gönderilmesi fikrinin Sovyetler tarafından desteklendiğini ilettiler.²⁹⁸

Eylül 1941'de İngiltere Rıza Şahın halefini seçmek için çalışmalara başladı. Churchill'in kabinesindeki Hindistan Bakanı Leo Amery, savunma komitesi toplantısında Kaçar Şahı Ahmed Şah'ın oğlu Muhammed Hassan Mirza ile yakın bir dostluğu olduğunu, Hassan Mirza veya onun oğlu Hamid'in Rıza Şah'ın halefi olabileceği fikrini öne sürdü. Muhammad Hassan Mirza ve oğlu Wales'de yaşıyordu. Amery, Eden'in rızasını aldıktan sonra onu 10 Eylül'de Londra'ya öğlen yemeğine

²⁹⁴ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 174; Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, çev: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 130.

²⁹⁵ Annual Political Report for 1941, **I O R**: L/PS/12/3472A, s. 5.

²⁹⁶ British Consulate Office Isfahan to British Legation Tehran, **FO** 371/799/3, Political General, 25.09.1941, s. 4. Belgede Şah ile toplam 39 kişi olduğunu 25 kişinin Şah'ın yakın akrabalarından 14 kişinin ise yanındaki çalışanlarından olduğu bildirilir. Ayrıca Şah ile konuşan fakat adı tam olarak zikredilmeyen kısaca H.M diye bahsedilen şahıs, Şah'ın oldukça üzgün olduğunu hatta gözyaşları içinde onunla konuştuğunu bildirir.

²⁹⁷ Annual Political Report for 1941, **I O R**: L/PS/12/3472A, s. 7.

²⁹⁸ Political Eastern Persia, Operation in Persia, **FO** 371/27214, 12.09.1941, s. 2.

davet etti. Bu toplantıdan sonra 11 Eylül'de gizli bir telgraf ile toplantının ayrıntıları Tahran'a bildirildi. Prens Hasan, İran'da Kaçar hanedanlığını yeniden kurmak için bir hareket olduğu takdirde, İran'a oğlu ile gitmeye hazır olduğunu, Başbakan Furugi'nin önceden onun öğretmeni olduğunu ve bu durumdan memnun olacağını bildirmişti. Fakat Hasan'ın oğlu Mirza'nın liderlik için uygun bir görüntüsünün olmasına rağmen Farsça konuşamamasının büyük bir eksiklik olduğu bilgisi verildi.²⁹⁹ Bullard'a göre ise Kaçar hanedanından birinin başa geçmesi uygun değildi. Bunun birkaç nedeni vardı. Birincisi Prens Hasan'ın oğlu Hamid İran kültürü ve eğitimine aşina değildi; ikincisi Kaçar hanedanından birkaç kişinin hükümet görevlerinde olması bazı sorunlara neden olabilirdi. Bununla birlikte Furugi de Kaçarların İran'a dönüşünü kabul etmedi. Sonuç olarak Şah'ın en büyük oğlu Muhammed, Rıza Pehlevi'nin halefi olarak uygun görüldü ve Rıza Şahın istifa etmesine karar verildi.³⁰⁰

İşgalin akabinde Moskova, Londra ve Hindistan'daki radyo istasyonları Şaha ve onun yönetimine karşı kapsamlı bir propaganda başlattılar. Şah'ı İran'daki yolsuzluk ve yıkımın nedeni olarak gösteriyorlardı. Diğer yandan Alman propagandası ise Şahı İngilizlerle beraber olmak ve İran halkının emeklerini İngilizlerle birlikte yıllarca sömürmek ile suçladılar. Onlara göre İşgal, İngilizlerle Şah'ın gizli anlaşmasının bir ürünü idi.³⁰¹

Radyo BBC News, demokrasi ve anayasa ile ilgili haberler yayınlıyordu. BBC'ye İran halkını kışkırtma ve Rıza Şah diktatörlüğünü anlatması talimatı verilmişti. Bu programların yayınlanmasındaki amaç Şah'ın pozisyonunu zayıflatmaktı.³⁰² *The New York Times* gazetesi, 12 Eylül'de *İttelaat* gazetesinde manşetten yayınlanan haberi alıntılardı. Haberde İran'ın Mihver devletlerle ilişkilerini

²⁹⁹ Persia, Foreign Office telegram to Tehran, No 682. Possibility of replacing Qajar dynasty on Persian throne From Foreign Office to Tehran, **FO** 954/19A/147, 11.09.1941, s. 1.

³⁰⁰ Political Eastern Persia Situation in Persia, Sir R. Bullard to Eden, **FO** 371/27157, 5.11.1941, s. 2; Muhammed Rıza işgal öncesinde babasından sonra İran'ı yönetme konusunda büyük bir arzusu olmayan birisiydi. İran'a gelmeden önce İsviçre'de Partilere katılan ve eğlenceye düşkünlüğü ile bilinen bir hayatı vardı. Bkz. William H. Sullivan, **Mission To Iran**, W.W Norton Company, New York 1981, s. 56.

³⁰¹ **a.e.**, s. 4.

³⁰² Political Eastern Persia, Operation in Persia, **FO** 371/27212, Sir R. Bullard to Eden, 17.09.1941, s. 12.

sürdürme taraftarı görüldüğünü, Rusların Tahran'ın yakınlarına kadar işgal etmesinin kabul edilemez olduğunu, birçok Alman vatandaşının gönderildiğini sadece 14 Alman ailesinin İran'da kaldığını ve bunlarında diplomatik ilişkiler dolayısıyla İran'da bulundukları yazılıydı. Sovyet ve İngiliz yetkililerin bu habere karşı çıktığı ayrıca haberde belirtildi.³⁰³ 13 Eylül'de *Times* gazetesi de *İttelaat*'da çıkan bu habere tepki verdi. Gazete İranlı vekillerin mecliste Sovyet ve İngiliz hükümetlerine karşı dostça bir tavırda olmadığını, Tahran'daki Mihver devletlerinin elçiliklerinin kapatılması isteğinin reddedildiğini ve İran'ın tıpkı eskiden olduğu gibi tüm devletlerle olan ilişkilerini sürdürmekten yana olduğu söylemlerinin Müttefikleri rahatsız ettiğini dile getirdi. Haberin sonunda ise İngiliz hükümetinin İran'daki rejim değişikliğinden doğacak hiçbir kaostan korkmadığı da belirtildi.³⁰⁴

Sovyetlerde Şah hakkında propaganda yapıyordu. Kuzey İran'daki savaş uçaklarından dağıttıkları broşürlerde Şah'ın Almanlarla olan iş birliğine dikkat çektiler. BBC radyosu, propaganda baskısını Rıza Şah'ın mali yolsuzluğu ve Kuzey İran halkından satın alınan toprakları konusundaki baskılarına odaklandı. Bu propaganda savaşı için endişelenen Rıza Şah görev süresinin son günlerinde, İngiliz elçiden, İngiliz hükümetinin BBC'nin yayınının kesilmesi talebinde bulundu.³⁰⁵ Bullard ve İngiliz hükümeti Şah'ın talebini önemsemediler. 15 Eylül'de siyasi ortam İngiliz hükümetinin istediği gibi oldu. Olağanüstü toplanan İran Meclisinde temsilcilerin bazıları Rıza Şah'tan siyasi değişim çağrısında bulundular. Şüphesiz meclisin bu isteği esasında İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin talepleri idi. Rıza Şah yapılan baskılara boğun eğerek büyük oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'nin lehine sağlık sorunlarını öne sürerek istifa etti.

Şahın ani istifası İran'da pek sürpriz olmadı. Çünkü askerî işgalden kaynaklanan siyasi ve sosyal problemler ve iki büyük gücün ağır bir baskısı vardı. Rıza Şah'ın düşüşüne katkıda bulunan bir diğer faktör, Sovyetlerin Rıza Şaha muhalefeti idi. Sovyet yetkilileri İran'daki konumlarını sağlamlaştırmak istiyordu. Onlara göre Şah'ın varlığı İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki iş birliğinin

³⁰³ "Alies Warn Iran on Hostile Press" **The New York Times**, s. 7.

³⁰⁴ "Axis Tactics in Iran" **The Times**, 13.09.1941, s. 3.

³⁰⁵ Annual Political Report for 1941, **I O R**: L/PS/12/3472A, s. 5.

önünde bir engeldi ve iki ülke ilişkilerine kötü etki edebilirdi. Sonuç olarak Rıza Şah'ın gitmesiyle iki güç İran'da özgürce hareket etme fırsatı buldular.

2.2.5. Rıza Şah Sonrası İran ve Üçlü Anlaşma

Şah'ın gitmesiyle birlikte İran, İngilizlerin alanı Sovyetlerin alanı ve İran merkez hükümetine bırakılan alan olarak üç bölgeye ayrıldı. İngilizlerin bulunduğu bölgeler: Kuzey ve Doğu Kirmanşah, Hürremabad ve Mescid-i Süleyman'ın petrol bölgesiyle Haftgel, Gach ve İran körfezinin bir kısmı ve Hamedan bölgesiydi. Rusların bulunduğu bölgeler ise: Uşi, Zencan ve Kazvin'e kadar olan kısmı ve üst kısımlardan Hazar Denizin güneyini takip eden bölümü ile Babol boyunca Zirab, Gilan, Mazenderan, Semnan ve Shahroud ve Kuzey Aliabad uçlarına kadar olan bölgeydi. Ruslar Meşhed'in önüne kadar gelmişler fakat burası İranlılar için manevi bir değeri olduğundan iyi korunduğu için alamamışlardı.³⁰⁶ Tahran ve Meşhed bölgesi merkezî hükümete bırakılmıştı. Tahran-Hamedan-Kirmanşah Kasr-ı Şirin yolu İngilizler tarafından Kazvin ve kuzeyi ise Sovyetler tarafından tutulmuştu. Tahran'da ne İngiliz ne de Sovyet kuvvetleri bulunacaktı. Fakat bu kurala her iki ülke de uymadı.

Sivil ve askerî havaalanları Sovyetler ve İngilizler tarafından kontrol altına alındı. İran'a gelen-giden yolcular ve haberleşme faaliyetleri tümüyle müttefiklerin kontrolüne girdi.³⁰⁷

Suriye ve Irak'taki olayların ardından İran'ın işgali, Orta ve Yakın Doğu'daki İngiliz savunma cephesindeki boşluğu doldurdu. Şimdi İngiltere, batıdaki Süveyş Kanalı'ndan Hindistan ve doğudaki Singapur'a kadar işgal ettiği topraklar arasında önemli bir köprü kurmuştu.

İran'ın işgali ile Sovyetler Birliği'ne askeri malzeme gönderilmesi için kullanılacak tedarik yolu açılmış oldu. Müttefikler İranlı yetkilileri ve İran halkını ürkütmeden mevcut tesisleri bir an evvel kullanmak istediler. Bu amaçla İngiltere Sovyetler Birliği ve İran arasında bir üçlü anlaşma taslağı oluşturuldu. İşgal sonrası

³⁰⁶ a.e., s. 5.

³⁰⁷ George Lenczowski, a.g.e., s.174.

kurulan hükümet, her ne kadar müttefik yanlısı gözükse de bu anlaşma taslağını alacağı tepkiden çekinerek meclise sunmaya cesaret edemedi. Bunun üzerine İngilizler İran hükümetine Müttefiklerle iş birliği yapmanın yararlarını anlatması için baskı yaptı. Gazetelere rüşvet verilerek, kamuoyunu bu yönde yönlendirmek amacıyla kampanya başlattılar.³⁰⁸ Üç aylık bir kamuoyu oluşturma sürecinin ardından, işgalci güçlerin ve onların hükümet içindeki destekçilerinin baskısı sonucu 29 Ocak 1942’de **üçlü anlaşma** Meclis tarafından onaylandı.³⁰⁹ Bu şekilde Müttefikler İran’ın iç ve dış işlerinin kontrolünü ele geçirdi.

Anlaşma şartlarına göre İran, ülkenin askerî işgalinden kaynaklanan mevcut durumu sürdürme, Müttefiklerle iş birliği yapma ve onları destekleme, ulaşım hatları, telgraflar ve telsiz iletişim sistemlerini onlara devretme sözünü verdi. Müttefiklere İran topraklarında ihtiyaç duydukları kadar kara, deniz ve hava kuvvetleri konuşlandırma izni verildi. İran, Almanlara ve diğer güçlere karşı bu iki devlet (Sovyet Rusya ve İngiltere) tarafından korunacaktı. İran’ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına iki devlet de saygı duyacak ve savaşın sonunda yani Almanların teslim olmasından itibaren altı ay içerisinde İran topraklarından çekileceklerdi. Askerî yardım sadece Tahran’ın iç güvenliğini sağlayacak miktarda yapılacaktı. Müttefikler mümkün olduğunca az bir şekilde yönetim ve ekonomik işlere karışacak Tahran’daki askerî işlere müdahil olmayacaklardı.³¹⁰ Anlaşma sonradan başbakan olacak Ali Süheyl tarafından onaylandı.³¹¹

29 Ocak 1942 Antlaşması’nın imzalanmasıyla İran, yarım yüzyıldan daha kısa bir süre içinde ikinci kez İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında bölündü. İki işgalci güç arasındaki sınırlar, 1907 anlaşmasında belirtilenlerle neredeyse aynıydı. I. Dünya Savaşı zamanına benzer şekilde, iki süper gücün etki alanları askerî kuvvetleri tarafından işgal edildi. Azerbaycan, Mazenderan, Gilan, Gurgan, Horasan eyaletleri Sovyet işgali altındaki bir bölge haline geldi ve İngiltere, İran’ın güney ve orta

³⁰⁸ Political Eastern Persia Situation in Persia, Foreign Office to Bullard, **FO** 371/27157, 19.11.1941, s. 3.

³⁰⁹ Hümayün İlâhi, **a.g.e.**, s.151. Meclis anlaşmayı 5’e karşı 80 oyla onayladı. Yaklaşık 30 kişi olduğu söylenen çok sayıda milletvekili oturuma gelmemişti.

³¹⁰ Bu madde ile müttefikler bunun bir işgal olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Bkz. George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 175.

³¹¹ **a.e.**, s. 175.

kısımlarını askerî işgali altına aldı. Tarafsız bir bölge olarak İran'a Tahran ve Meşhed'i içeren bir toprak parçası kaldı. Bu bölünüş akıllara I. Dünya savaşı sonrası İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne dayattığı sözde barış anlaşması olan Sevr Anlaşmasını getiriyordu.

Üçlü Anlaşma, İran ordusunu askerî olarak yok ederek ekonomik iflasa ve ülkenin siyasi bağımsızlığının tamamen kaybedilmesine yol açtı. Müttefikler için oldukça yumuşak bir geçiş süreci olarak görülse de İran halkı nezdinde durum böyle değildi. İranlılar bu anlaşma ile eski iki düşman ülkenin yeniden ülkelerini işgal altına aldığının farkındaydı.³¹²

2.2.6. İşgal Sonrası İran ve Muhammed Rıza Şah

Rıza Şahın güçlü liderliğinden sonra İran öne çıkan bir lidere sahip değildi. Bununla beraber yeni hükümet “demokrasi” taahhüt etmiş önceki baskılı diktatörlüğe karşı tarafsız bir eğilim göstermişti. Fakat ülkenin yabancılar tarafından işgal edildiği ve dünyada savaşın devam ettiği bir ortamda demokrasiyi aşlamak oldukça zordu. Muhammed Rıza Şah halkın gözüne iyi gözükme adına mecliste sivil kıyafetlerle yemin etmişti. Yeni Şah temel yasalara saygı göstereceğine dair yemin etti. Danışmanlarını sivillerden seçti. Babasının arazilerini asıl sahiplerine verilmek üzere hükümete devretti. Daha önce eğitim bakanlığının kontrolünde olan dinî vakıfları serbest bıraktı. Devlet, kadınların peçe takıp takmayacaklarına, takacaklarsa nasıl takacaklarına kendilerinin karar vereceğini ilan etti. Müttefikler Şah'ın İran'da 80 bin asker ve 24 bin jandarma bulundurmasına izin vermişlerdi.³¹³

Bu yeni dönemde çeşitli siyasi gruplar eski rejime karşı nefret ve intikam duygularıyla ortaya çıkmıştı. Birçok yeni parti ve gazete kurulmuş eski siyasi tutuklular salınmıştı. Eyaletlerdeki aşiret kuvvetleri Rıza Şah'a bağlılık göstermişlerdi. Rıza Şah'tan sonra bu aşiretlerin bazıları merkeze karşı başkaldırmışlardı.

³¹² a.e. s. 176.

³¹³ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 130-132.

Savaşın ve işgalin getirdiği şartlar nedeniyle İran ekonomik açıdan zor durumdaydı. Ülkede temel kaynakların desteklenmesi durumu kesintiye uğramıştı. Fiyatlar yükselmiş enflasyon artmıştı. Durum böyle iken ülkedeki tüm vergiler yeniden düzenlendi. Özellikle devlet memurları yeni vergilendirmeden büyük oranda etkilendiler. Memurların ekonomik olarak etkilenmesi onları yabancı entrikalarına açık bir hale getirdi. Ülkede bir devlet çalışanını bir yazarı ya da bir gazeteciyi yönlendirmek zor değildi. Tüm bu değişmelere rağmen İran'da değişmeyen bir şey vardı o da yönetim sınıfıydı. Bu sınıf büyük arazi sahipleri, zengin tüccarlar ve yönetici askerlerden oluşuyordu. Rıza Şah'ın azli birçok kişinin yönetimden çıkmasına neden olsa da yeni gelenler farklı bir toplumsal sınıfı temsil etmiyordu. Rıza Şah zamanında görevde olanlar görevden alınınca yeni kabineye karşı yeni bir hizip oluşturdular. 1942 yılına girilirken İran, yönetim tecrübesi olmayan bir lider ile iç istikrardan uzak iki işgalci güç arasında sıkışmış bir vaziyetteydi.

2.3. İşgal Sürecinde ve Sonrasında Türk-İran İlişkileri

2.3.1. Mihver Hükümetlerinin Türkiye ile İş Birliği

Gerçekleştirme Çabaları

1941 yılının ilk yarısı Türk-Alman ilişkileri açısından oldukça hareketli geçen bir dönem oldu. Almanların Bulgaristan'ı ele geçirip Türkiye sınırına dayanması Türkiye'yi endişelendirmişti. Hitler 1 Mart 1941'de İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta Alman birliklerinin Türk sınırına 60 km uzakta duracağını ve Almanya'nın Türkiye'den hiçbir toprak talebinin olmadığını bildirmişti. Hitler ayrıca toprak kazanmak ve siyasi çıkar elde etmek istemediklerini, zamanı geldiğinde hem Bulgaristan'dan hem de Romanya'dan çekileceklerini ilettiler. Hitler, Avrupa'daki savaşın tüm sorumlusunun İngiltere olduğunu, İngilizlerin Yunanistan'a yerleşmemesi için tedbir alacaklarını, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu ve iki ülkenin Birinci Dünya Savaşı'nda beraber mücadele ettiğini hatırlatarak gelecekte de iki ülkenin dostluk ilişkisinin devam edeceğine inandığını vurgulamıştır. Hitler son olarak Almanya'nın savaş bitiminde Türkiye'ye zarar verecek kararlar almayacağını, iki ülkenin anlaşmasının iki tarafa da eşit derecede

fayda sağlayacağını ve iki ülkeyi karşı karşıya getirecek hiçbir sebebin bulunmadığını belirtmiştir.³¹⁴

Hitler'in mektubu Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. İsmet İnönü 4 Mart'ta Çankaya'da Alman elçisi Von Papen'e, Alman kuvvetlerinin Türkiye sınırından uzak bir yerde kalacağını sözünün verilmesinden memnun olduğunu bildirmiştir.³¹⁵ İsmet İnönü 12 Mart 1941'de Hitler'in mektubuna cevaben yazdığı mektupta Türkiye'nin tıpkı Millî Mücadele döneminde olduğu gibi bağımsızlığına ve egemenlik hakkına zarar getirecek her şeye karşı mücadele içinde olacağını, İngiliz ve Fransızlarla imzalanan üçlü anlaşmanın da bunun bir ispatı olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin politikasının savaşı ülkesinden uzak tutmak olduğunu vurguladıktan sonra, Alman hükümetinin tavrının değişmediği sürece ve Alman ordusunun gelecekte mazur görülemeyecek birtakım olaylara girişmediği takdirde Türkiye'nin geçmişte olduğu gibi bugün de, tavrının değişmeyeceğini bildirmiştir.³¹⁶

1941 Nisan'da Irak'ta Almanya taraftarı olan Raşid Ali Geylani bir darbe ile hükümeti ele geçirince İngilizler Raşid Ali'ye karşı mücadeleye girişmiş ve Ali Almanya'dan yardım talebinde bulunmuştu. Almanya Orta Doğu'daki hakimiyeti ele geçirmek istiyordu bu yüzden Raşid Ali'ye hemen yardım etmek istedi. Türkiye, Alman birliklerinin Türkiye'den geçerek Orta Doğu'ya gitmesine izin vermedi. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen, Türk hükümetinin Almanya'nın Irak'a malzeme göndermek üzere Alman ordusuna geçiş izni talebine karşı çıktığı ve bu kararında kararlı olduğunu ilettili.³¹⁷ 17 Mayıs 1941'de Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop Ankara büyükelçisi Papen'e gönderdiği gizli telgraf da Türkiye'nin asker ve malzeme geçişine izin vermesinin Türkiye'nin tarafsızlığına zarar getirmeyeceğini, tarafsız devletlerin askerî malzemeye geçiş izni vermeleriyle

³¹⁴ Documents of German Foreign Policy 1918-1945, Sries D (1937-1945) Volume XIII, The War Years, February 1-June 22, United State Government Press Office, Washinton 1954, s. 201; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları**, C.I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 645.

³¹⁵ **a.e.**, s. 216-217; "Alman Büyükelçisi, Cumhurreisimize B. Hitler'in Hususi bir Mesajını Tevdi Etti", **Vatan**, 5.03.1941, s. 1.

³¹⁶ Documents of German Foreign Policy, **a.g.e.**, s. 286-287.

³¹⁷ German War Plans: War Cabinet, Joint Intelligence Sub-Committee, **FO.371/26523**, 8.08.1941, s. 23.

uluslararası hukuka aykırı bir durum oluşmayacağı, Türkiye bu durumu kabul etmesi halinde de İngiltere ile olan ilişkilerine zarar gelmeyeceğini ve Türkiye'nin razı olması durumunda Batı Trakya ve Ege adalarından toprak verileceğini yetkililerle konuşmasını istedi. Fakat Türkiye bu teklifi reddetti.³¹⁸ Türkiye'nin kararlı tutumu karşında Hitler, Almanya'nın talebinin Sovyetlere karşı kazandığı zafer sonrasına ertelenmesini emretti.³¹⁹ Ona göre Alman ordusunun Sovyetlere karşı kazanacağı zafer Türkiye'yi Almanya'nın talebini kabul etmeye hazırlayacaktı. Hatta bu durum Türkiye ile Mihver güçleri arasında daha yakın bir iş birliğine yol açarak, Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa dahil olmasını sağlayacaktı.³²⁰

Alman güçlerinin Türkiye topraklarından geçiş izni alması halinde Orta Doğu Alman işgali riskiyle karşı karşıya kalacak ve bu durumda İngiltere'nin ekonomik ve siyasi çıkarları ciddi şekilde tehlike altına girecekti. Alman güçleri Türkiye'den Suriye'ye Filistin'e ve Mısır'a ilerleyebilir ve diğer yandan Kafkasya'dan İran'ı işgal edip ardından İran Körfezi'ne ilerleyerek bölgedeki tüm petrol alanlarını ele geçirebilirdi. Bu nedenle, Türkiye'nin siyasi yöneliminde Mihver güçleri lehine herhangi bir değişiklik olması İngiltere'nin Orta Doğu'daki konumuna telafi edilemeyecek büyük bir darbe indirecekti. Bu bakımdan, Almanlar karşısında Sovyet direnişi Türkiye'nin tarafsızlık politikasını sürdürmesini kolaylaştıracak ve böylelikle Türkiye, Alman ordularının Türkiye topraklarından geçiş hakkını elde etmek için uyguladığı baskılar karşısında daha çok direnecekti.³²¹ 12 Haziran 1941'de Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop elçi Von Papen'e gönderdiği telgrafta, Türkiye ile Almanya arasında yapılacak dostluk anlaşmasının gayesinin Türkiye'yi İngilizlerin yanından zorla Almanya tarafına çekmek olmadığını, Almanya'nın Türkiye'yi yeniden tarafsızlığa getirmekten başka bir gaye taşımadığını ifade etti. Daha sonra Papen'e iki ülkenin samimi ve dostluk temeline dayanan bir şekilde anlaşma

³¹⁸ Ministry of Foreign Affairs of The U.S.S.R. Archive Division, **German Foreign Policy Documents German Policy in Turkey (1941-1943)**, Foreign Language Publishing House, Moscow 1948, s.10; Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 569; Fahir Armaoğlu, **20.yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 312-313.

³¹⁹ German War Plans: War Cabinet, Joint Intelligence Sub-Committee, **FO 371/26523**, 8.08.1941, s. 24.

³²⁰ German War Propaganda in Germany, **FO 371/26532/18/154**, 11.08.1941, s. 12.

³²¹ **a.e.**, s.13.

yapmasının daha önce konuşulduğu, fakat Türk tarafının Almanya'ya karşı kendisini koruması gerektiği şeklindeki taleplerinin yakışık almadığını ve bu durumun Türk yetkililere bir an önce sorulup tarafına bilgi verilmesini söylemiştir.³²²

Sonuç olarak Türkiye 18 Haziran'da imzalanan **Türk-Alman Dostluk Anlaşması** ile Almanlara karşı kendisini güvence altına almıştır. Anlaşmaya göre her iki ülke topraklarının dokunulmazlığına ve bütünlüğüne karşılıklı olarak, saygı göstermeyi doğrudan ya da dolaylı olarak birbirlerine karşı her türlü harekattan kaçınmayı, aralarındaki sorunlarda dostça temasta bulunmayı taahhüt etmişlerdir.³²³ Anlaşmanın TBMM'de onaylanması sırasında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu yaptığı konuşmada şöyle demiştir: “Türk milleti için, Alman milleti için, insanlık için mesut ve güzel bir sulh eseridir.”³²⁴ Bu anlaşma Türkiye’de basın çevreleri tarafından dikkatle takip edilmiş ve geniş bir yankı uyandırmıştır. *Yeni Sabah* baş yazarı Hüseyin Cahit Yalçın bu anlaşmanın Mihver tarafından kurulmak istenen yeni nizam ile hiçbir alakasının olmadığına vurgu yaptıktan sonra, Türkiye’nin Alman milleti ile hiçbir davasının olmadığını, bu anlaşmanın Türk siyasetinin doğal bir neticesinin olduğunu ifade etmiştir.³²⁵ Ayrıca gazete, anlaşmanın dünyadaki yankılarına değinerek İngilizlerin, Türkiye’nin bu anlaşma ile Üçlü Anlaşma’nın şartlarının dışına çıkmadığı haberlerini alıntılarını yapmıştır.³²⁶ Türkiye basınında İngilizlerin hoşnutsuzluğu dile getirilmese de İngilizler bu anlaşmadan huzursuz olmuşlardır. 16 Haziran 1941’deki İngiltere Savaş Kabinesi toplantısında Türkiye’nin iki ay öncesinde olduğu gibi bir Alman baskısına maruz kalmadığı halde Almanya ile bir anlaşma hazırlığı içinde olduğu, büyük ihtimalle bu anlaşmanın imzalanacağı ve bu durumun İngiltere için iyi neticeler doğurmasa bile Türkiye’nin tarafsızlığını hala koruyacağı belirtilmiştir. Ayrıca Başbakan Churchill anlaşma sonrasında basında yapılacak haberlere dikkat edilerek Türkiye’nin üzerine gidilmemesi gerektiğini söylemiştir.³²⁷

³²² The U.S.S.R. Archive Division, **a.g.e.**, s. 30-31.

³²³ İsmail Soysal, **a.g.e.**, s.647.

³²⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D.6, C.19, 69.Birleşim, 25.06.1941.

³²⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, “Yeni Muahede Türk Siyasetinde Bir Değişikliğe Delalet Etmez” **Yeni Sabah**, 20.06.1941, s.1.

³²⁶ “Türk-Alman Mühahedenamesinin Akisleri” **Yeni Sabah**, 20.06.1941, s.1.

³²⁷ Conclusion of Agreement with Germany, **CAB** 65/18/39, 16.06.1941, s. 185-186.

2.3.2. İşgal Öncesi İngiltere ve Sovyet Rusya'nın Türkiye Çekinceleri

Türkiye'de İran'a karşı ortak bir İngiliz-Sovyet askerî operasyonu söylentileri yeni endişelere yol açmıştı. Türkiye, İran'ın Sovyetler tarafından işgalini kendi topraklarına doğrudan bir tehdit olarak görüyordu. Çünkü İran'ın kuzeybatısının işgali, Türk-Sovyet sınırını uzatıyordu. Ortak sınırın uzunluğunun değişmesi ve sınırdaki yeni stratejik noktaların Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi Türkiye'yi endişelendiriyor ve Sovyet işgali tehdidini daha da ciddi hale getiriyordu. Türkiye, Sadabad Paktı'na göre İran ile müttefik olduğu için, İran'ı desteklemek için savaşa girmesi veya İran'ın yanında konumunu sürdürmesi mümkündü. Türk gazeteleri, Müttefiklerin İran'a yönelik askerî operasyonlarını kınıyorlardı.³²⁸

Türkiye Almanların Sovyetlere saldırmasından sonra özellikle Sovyetlerin Boğazlar konusunda hak iddia edeceğini ve İngiltere ile bu konuda anlaşma yapacağını düşünüyordu. Türkiye'nin bu şekilde düşünmesinin nedeni Almanların Ruslara saldırısından hemen sonra İngiliz Başbakanı Churchill'in ifadeleri idi. Churchill Ruslarla Birinci Dünya Savaşı'nda beraber ortak bir düşmana karşı mücadele ettiklerinden bahsettikten sonra, İngilizlerin savaştan büyük bir pay almasında Rusların katkılarının büyük olduğunu, fakat kendi isteğiyle geri çekilen Rusların İngilizler kadar savaştan pay alamadığını söylemişti.³²⁹ Nitekim İngiltere'nin Ankara büyükelçisi Hugessen 27 Haziran 1941'de Dış işlerine Churchill'in konuşmasındaki ortak düşman tabirinin Türkiye tarafından yanlış anlaşıldığını, Türkiye'yi gücendirdiğini Türkiye Dışişleri Bakanının kendisini ziyaret ettiğini, Birinci Dünya Savaşı'nda istediğini alamayan Rusların İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra mutlaka bir taleplerinin olacağını ve bu taleplerin Türkiye ve boğazlar üzerinde olacağını kendisine ilettiğini söylemiştir. Elçi, Dışişleri Bakanını rahatlatmak için elinden geleni yaptığını, Türkiye üzerindeki bu baskının mümkün olan en kısa sürede ortadan kaldırılması için 1 Temmuz'daki Ulusal meclis toplantısında bu konuda konuşulması gerektiğini tavsiye etmiştir.³³⁰ Dışişleri

³²⁸ From Angora to Foreign Office, FO 371/27200, Germans in Persia, 02.08.1941. s. 2.

³²⁹ Turkish Attitude to The Russo- German War, FO 371/30092, 29.06.1941, s. 3.

³³⁰ From Angora to Foreign Office, FO 371/30092, Turkish Attitude to the War, 27.06.1941, s. 2.

Bakanlığı, Huggesen'e bir an evvel Türk Dışışleri yetkililerle konuşmasını ve İngiltere'nin Rusya ile Türkiye'nin toprakları konusunda anlaşma yaptığı iddialarının kesinlikle bir temele dayanmadığını, İngiltere'nin tıpkı geçmişte olduğu gibi gelecekte de Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı göstereceğinden şüphe duyulmaması gerektiğini iletmesini istedi.³³¹

İngilizler, İran'da herhangi bir önlem almadan önce Türkiye'nin güvenliğini kazanmak istiyordu. Nitekim İngilizler Alman beşinci kol kuvvetlerinin İran'dan gönderilmesi için İran'a verilen notalar ve uyarıları Türkiye'ye de bildirilerek Türkiye'nin çekincelerini gidermek istemiştir. Bu doğrultuda Dışışleri Bakanı Eden İngiltere'nin Türk-İngiliz anlaşmasına gösterdiği sadakati göstermek ve Türkiye'nin egemenlik haklarına olan saygıyı iletmek için Rusya ile Türkiye'ye bir teminat notası vermek istiyordu. Buradaki amaç hem Türkiye'nin Sovyetlere karşı olan kaygılarını gidermek hem de Mihver kuvvetlerine karşı meyil göstermesini engellemektir.

İngilizler İran'a yapacakları operasyondan hemen sonra Türkiye'den gelecek tepkileri ve endişeleri dikkate almış ve bu doğrultuda işgalden önce, Dışışleri Bakanı Antony Eden 12 Ağustos'ta Sovyet elçisi ile bir görüşme yapmıştı. Eden'in amacı İngiltere'nin her koşulda Türkiye'nin bütünlüğüne saygı göstermeye devam edeceği noktasında bir güvence vererek olası tepkisinin önüne geçmektir. Eden İran'a verilecek notadan ve yapılacak operasyondan Türkiye'nin de haberdar edilmesinin uygun olacağını Sovyet elçisine bildirmiş ve Londra'daki Sovyet elçisi Ivan Maisky ise bu fikri olumlu karşılayıp Moskova'ya durumu iletmiştir.³³² Bu amaçla, İngiltere ve Sovyetler Birliği, 10 Ağustos 1941'de Türk hükümetine yazdığı bir notada, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne olan saygısını yeniden teyit etti. Bu notada, Sovyet ve İngiliz hükümetleri, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruyacaklarına ve Türkiye'ye bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğradığı takdirde ellerinden gelen yardımda bulunacaklarına dair söz verdiler. Bu teminat notalarının Türkiye'de olumlu karşılanması İngiltere Dışışleri Bakanı Eden'i de oldukça mutlu etmiş ve bu mutluluğunu 12 Ağustos'ta Sovyet Elçisi Maisky ile

³³¹ From Foreign Office to Angora, FO 371/30092, Turkish Attitude to the War, 29.06.1941, s. 4.

³³² Mr. Eden to Sir S. Cripps (Moscow), FO 424/286, Further Corrospodence Respecting Turkey January to December 1941, 12.08.1941, s. 32.

paylaşmıştır. Eden ayrıca Tahran'a verilecek ikinci nota için de Türkiye'yi bilgilendirmenin faydalı olacağını söylemiş Maisky ise bu görüşe katılmakla beraber konuyu Sovyet Dışişlerine aktaracağını söylemiştir. Eden İran'a verilecek notanın bir kopyasını Ankara elçisi Huggesen'e Türkiye'nin haberdar edilmesi için diğerini ise Moskova elçisini bilgilendirmek için gönderdi.³³³ Faik Ahmet Barutçu³³⁴'nın anılarında bu olaylar şu şekilde kaleme alınmıştır:

İran sefiri hariciyemize başvurarak, İngiltere ve Rusya'nın İran'a baskı yapmaya başladıklarını ve süregelen isteklerine karşın, İran'daki Almanların ülkeden çıkartılmadıkları için, İran'a karşı askerî harekatta bulunacaklarını bildirdiklerini haber veriyor ve ayrıca Türkiye'nin yardımını ve ara buluculuğunu istiyor. İngiliz sefiri bunun üzerine Hariciyeye çağırılarak, kendisinden bu konuda bilgi isteniyor ve daha önce neden bu konuda bilgi verilmediği soruluyor. İngiliz sefiri hemen cebinden Türk Hükümetine bildirmek üzere hükümetinin direktifini çıkartarak, 'sizden soru bekliyorduk' diyerek bilgi sunuyor. İngiliz sefiri bu hareketin sadece İran'daki Almanları korkutmak ve Beşinci Kol'un çalışmalarına son vermeyi amaçladığını söyleyince, Saraçoğlu: Buna Türkiye'de inanacak kimse yoktur. Biz içtenlikli iki müttefiksek, gerçek amacı bize olduğu gibi anlatmanız gerekir, demiştir. İngiliz Sefiri biraz gücenik, biraz da ateşli: İngiltere imparatorluğu gerçek dışı bildiride bulunmaz. İngiliz imparatorluğunun hariciyesine böyle bir suçlama yapılamaz. Biz yalnız İran'da değil, hatta Türkiye'de de Beşinci Kol'un varlığına inanıyoruz. Saraçoğlu, ben açık konuşarak yinelıyorum ve hükümetinize bildirmenizi istiyorum. Gösterilen nedene Türkiye'de inanacak tek kişi yoktur. Hükümetinizden gerçek amacı öğrenmek istediğimizi Londra'ya yazınız. Türkiye'ye gelince, Türkiye'de Beşinci Kol varsa, o benim, o Türk Hükümetidir. İngiliz sefiri bu cevap karşısında, yaptığı gafı hemen düzeltmeye çalışmış ve iki gün sonra da Londra'dan sorup aldığı, aynı nedeni yineleyen cevabı hariciyemize bildirerek, İran'ın bağımsızlığına uyulacağı konusunda güvence vermiştir. İngiltere'nin bu güvencesine Ruslar da katılmış ve Rus sefiri hariciyemize gelerek, Sovyet Hükümetinin aynı konudaki yazılı güvencesini sunmuştur. 25 Ağustos İngiliz ve Sovyet birlikleri

³³³ a.e., s. 33.

³³⁴ Faik Ahmet Barutçu dönem itibari ile 6. Dönem (1939-1943) Trabzon mebusu.

güneyden ve kuzeyden İran'ı işgal etmeye başladılar. İran'a karşı askerî harekât başlayınca, İngiliz Elçisi yine Dışişlerine gelerek, Türkiye'nin İran'daki hak ve çıkarlarına uyulacağını bildirmiştir.³³⁵

İngiltere ve Sovyet Rusya İran'ı işgal etmeden bir ay önce İran'da bulunan 58 Alman vatandaşının Türkiye üzerinden Almanya'ya geçmek istemesi İngilizleri endişelendirmiş, bunun üzerine İngilizler Türkiye'nin Almanya ile iş birliği içinde olup olmadığını test etmek istemiştir. Temmuz 1941'de İngiliz Dışişleri Bakanlığının Ankara büyükelçisine gönderdiği telgrafta: Tebriz ve Rezaieh (Urmiye)'deki Türk makamlarından alınan vizelerle ilgili soruşturma yapılmasını Almanlara verilen bu vizelerde Türkiye'nin ne tür bir vize verdiğinin araştırılmasını istemiştir. Ankara'dan gelen cevapta ise, bazı Alman vatandaşlarının Türkiye'den oturma izni istediğini, fakat Türkiye'nin bu 58 kişinin tamamına sadece transit vize verdiğini, birçok Alman vatandaşının da vize için başvuru yaptığını, fakat Türkiye'nin bu konuda taviz vermediğini iletmiştir.³³⁶ Birçok Alman vatandaşının Türk-İran sınırı üzerinden Almanya'ya geçmek istemesi Almanların yakın zamanda İran'a karşı askerî bir operasyon olacağını bildiğini göstermektedir. Ayrıca İran'daki Alman vatandaşlarına Türkiye'de gösterilen misafirlik anlayışı ve yüksek ilgi Almanların dikkatini çekmiş ve Türkiye'ye bu konuda teşekkür etmiştir.³³⁷

İngilizler bir yandan Türkiye'nin işgale vereceği tepkiden çekinirken bir yandan da Türkiye içinde teçhizatlar ile donatılmış gizli örgütlenme planı yapıyordu. İşgalden bir hafta sonra İngiliz Savaş Bakanlığı, Orta Doğu destek birimine Kuzey Suriye'nin Güneydoğu Anadolu'daki haberleşmesini kesmek adına gizli bir örgütlenme kurulmasını istedi. Savaş Bakanlığı vakti zamanı geldiğinde demiryolları güzergahında sabotaj faaliyetleri yapmak üzere bu teşkilatın hazır bekletilmesini, Türkiye'nin Mihver ile savaşa dahil olmaya karar verdiğinde harekete geçirileceğini ve Ankara elçisi Hugessen'in bu konuda bilgilendirilmesini istedi.³³⁸

³³⁵ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar, 1939-1954**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 235-236.

³³⁶ German Activities in Persia and Middle East, **I O R/L/PRS/12/3513, E/3491/4234**, 10.07.1941; 28.07.1941, s. 2.

³³⁷ **BCA**, 030 10 235.587.11.

³³⁸ War Office to C in-C Middle East, **FO 371/30097**, Turkey 1941, 2.9.1941, s. 1.

Türkiye'nin Almanlar tarafından olası bir işgaline karşı İngiliz istihbaratı önlem almıştı. Buna göre Almanların Irak, İran ve Suriye'ye Türkiye üzerinden malzeme yardımı gönderme rotaları belirlenmiş, Türkiye'ye belli etmeden bu bölgelere gerektiğinde sabotaj yapması için gerekli tüm hazırlıklar yapılmıştı. Bu plana göre Anadolu'dan geçen demiryollarına raydan çıkarma girişimleri olacak, Zonguldak kömür madenine ve Almanların savaş malzemesi aldığı Trabzon ve Samsun bölgelerine sabotaj yapılacaktı.³³⁹ Huggesen Türkiye'de Alman işgalinin gerçekleşme olasılığını çok düşük olarak gördüğünü, eğer olursa Türklerin Alman saldırılarını direneceğini dile getirmiştir.³⁴⁰

2.3.3. Türkiye'nin İran'ın İşgaline Tepkisi

İran'ın işgali Türk kamuoyu tarafından yakın bir şekilde takip edilmiştir. 22 Haziran 1941'de Almanların Sovyetlere saldırmasıyla beraber İran'ın Sovyetlere yardım götürmek için en uygun güzergâh olarak görülmesi İngiliz-Rus-İran ilişkilerinin en yoğun olduğu dönemlerden biri olmuştur.

Temmuz ayının son günlerinde Türk basınında Antony Eden'in Avam Kamarasında yaptığı konuşma ve bunun yansımaları gündeme gelmiştir. *Cumhuriyet* gazetesi ilk sayfasında “İngiltere'nin Tahran'a bir ihtarı” başlığı altında verdiği haber Ömer Rıza Doğrul tarafından Siyasi İcmal adlı köşesinde yorumlanmıştır. Doğrul, İran'ın millî ve tarafsız bir devlet olduğunu vurgulayarak iddia edilen Alman teknisyenlerin İngilizler aleyhinde çalıştığı meselesine İran'ın cevabının beklenmesi gerektiğini, İran'ın Alman nüfuzuna girmeyeceğini, İran'a bir müdahale olması durumunda kendisini katı bir şekilde savunacağını ifade etmiştir.³⁴¹ Ağustos ayının ilk haftası boyunca Türk basınının gündeminde İran'daki Almanların durumunu ve İngiltere ile Sovyetlerin İran'a verdikleri notalar vardı. Yapılan haberlerde İran üzerinde büyük bir baskı olduğu, İran'da bulunan Almanların İran'ın geleceği için

³³⁹ War Office to C in-C India, FO 371/30097, Turkey 1941,09.09.1941. s. 1.

³⁴⁰ From Angora to Foreign Office, FO 371/30097, Turkey 1941,13.09.1941. s. 1.

³⁴¹ Ömer Rıza Doğrul, “İran'a Verilen Muhtıralar”, *Cumhuriyet*, 31.07.1941, s. 3.

çalıştığı, Müttefiklerin iddia ettiği gibi İran'daki Almanların darbe yapacak bir güçte olmadığından bahsediliyordu.³⁴²

İşgal sonrası Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu İngiliz elçisine İran'ın Alman Beşinci Kol faaliyetleri yüzünden işgal edildiği düşüncesine inanmadığını bildirmiştir. İngiliz hükümetinin cevabı değişmemiştir 28 Eylül 1941'de Saraçoğlu yeniden Huggesen ile bir araya gelmiş ve İngilizlerin İran ile işgal sonrası nasıl bir anlaşma yapılacağı hakkında Türkiye'yi haberdar etmediğini bildirmiş, Huggesen ise Sadabat Paktı üyesi ve İngiliz müttefiki olan Türkiye'nin durumu öğrenmeye hakkının olduğunu söyleyerek Saraçoğlu'nu bilgilendirmek için izin istemiştir. Bunun üzerine 3 Ekim'de yeniden bir araya gelinmiştir. Saraçoğlu bu görüşmede özellikle Sovyetlerin işgal ettiği Kuzey İran bölgesinde, Türklerin yoğun yaşadığı yerlerde, Türklere iyi davranmadığı bilgisini aldığını ve Rusların İran'ı nüfuzu altına alacağından büyük endişe duyduğunu elçiye bildirmiştir.³⁴³

İngilizler, Saraçoğlu'nun İran'ın işgaline gösterdiği tepkinin Londra'nın Türkiye Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras tarafından gösterilmediği çıkarımında bulunuyorlardı. Bu iddia 12 Eylül'de Dışişleri Bakanı Antony Eden- Aras görüşmesine dayandırılıyordu. Eden, İran'ın işgalinin tatsız fakat gerekli bir durum olduğunu Aras'a söylediğini ve Aras'ın kendisinin düşüncesine ses çıkarmamasının bu fikre karşı olmadığı anlamına geleceğini söylemiştir.³⁴⁴ Tevfik Rüştü Aras'ın Eden'in yanında sessiz kalması bu fikre katıldığı anlamına gelmemektedir.

Türkiye 27 Ağustos'ta Millî Müdafaa vekaleti, İran'dan gelecek olan mültecileri kabul etmek için hazırlıklar yapmış, asker olanların tedavilerinin Erzurum'da yapılmasını, hasta olanların askerî hastanelere sevk edilmesini ve herkese çiçek aşılarının yapılmasını Başvekalet makamına bildirmiştir. İran subayları

³⁴² Necmettin Sadak, "Dost Komşu İran'ın Karşılaştığı Zorluklar" **Akşam**, 4.08.1941; Ahmet Emin Yalman "İranda oturan Alman sanayi Erbabı"; "İran Etrafında Biriken Bulutlar", **Vatan**, 4.08.1941.

³⁴³ Gökhan Çetinsaya, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-İran İlişkileri 1939-1945", **Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 11, Ankara 1999, s. 50-51.

³⁴⁴ Turkish Reactions to Events in Persia, Mr. Eden to Sir H. Knatchbull (Angora), **FO** 371/30076, 12.09.1941. s. 2.

tedavi edildikten sonra ülkelerine geri dönmüş ve İran Büyükelçiliği vasıtasıyla gösterilen ilgiden dolayı teşekkürlerini iletmışlerdir.³⁴⁵

2.3.4. Sovyetlerin Kuzey İran'daki Faaliyetleri ve Türkiye'nin Endişeleri

İran'ın işgalinden sonra Sovyetlerin işgal bölgeleri olan Azerbaycan, Mazendaran, Gilan, Gurgan, Horasan eyaletlerinde düzensizlik ve asayişsizlik baş göstermeye başladı. Bu bölgelerde silahlı bazı gruplar köylere saldırıyordu. Sovyet güçleri bu olaylarla ilgilenmiyor, Jandarma ve Polis yetersiz kalıyordu. Bu olaylar üzerine Türkiye Konsolosluğu Türk gruplarının Türkiye'ye tahliyesini istedi.³⁴⁶ CHP Meclis grubunda İran'daki Türkler için hükümetin bir girişiminin olup olmayacağı Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na soruldu. Faik Ahmet Barutçu bu hadiseden şu şekilde bahseder:

İran'a karşı girişilen bu ortaklaşa hareket nedeniyle, hariciye vekiline bazı sorular sorduk. Bunların arasında en önemlisi, İran'daki Türkler için hükümetin bir düşünce ve girişi olup olmadığıdır. Zira Rusya çatırdamaktadır. Almanlar bütün Ukrayna'yı, Kırım Yarımadasını almış, merkez cephede de Moskova'ya dayanmışlardır. Rus Hükümeti Moskova'yı boşaltarak Kuybiçef'e çekilmiştir. İşgal faciası İran'ı çok kötü bir duruma sokmuştur. Ruslar ve özellikle Ermeniler bu işgalde büyük fenalıklar yapmışlardır. Ruslar mal ve servet sahiplerini öldürerek, halkı Bolşevikliğe kıskırtmışlardır. Özellikle İran Azerbaycan'ındaki Türkler bu zulümlere uğramışlardır. Bundan başka Ruslar İran Azerbaycan'ını topraklarına katma sevdasına da kalkıştılar: işgal ettikleri bölgeleri Bolşevikleştirmeğe kalkıştılar. Arkasından İran ve Türkiye Ermenistan'ı diye hayal ettikleri bölgeyi de kapsayan bir büyük Sovyet Ermenistan'ı oluşturmak sevdasına tutuldular. İngilizlerin karşı koyması İran'daki bu hareketlerin önünü almayı başardı. Amerika'nın girişi de dikkat çekicidir. Ermenilerin Amerika'da o bilinen eski propagandaların etkinliğine karşın, böyle bir Ermenistan'ın kurulmasına Amerika asla yandaş olmamıştır. Amerikan hariciyesi Washington'daki sefirimizi çağırarak, Amerika'nın bu konudaki girişimini ve kesinlikle karşı oluşunu bildirmiştir. İran'ın içinde bulunduğu perişan durum karşısında, oradaki Türklerle ilgilenmek gibi bizim için çoktan kendisini duyurmuş olan bir görevi ele almak bakımından güzel bir neden çıkmış oluyordu. Şimdiye kadar İran ile siyasal ilişkilerimizin pek fazla dostça bir noktaya ulaşmasına karşın, İran'daki Türklerin durumu giderek fenalaşmıştır. İnönü döneminde

³⁴⁵ B.C.A, 030 10 262.763.31.

³⁴⁶ *Iran Political Diaries, 1881-1965*, Ed. R.M. Burrell (Archive Editions,) C. XII, Cambridge 1997, s. 391.

bunu düzeltmeye fırsat verecek olanaklardan en iyi şekilde yararlanılacağından kuşku duymuyorum. Türkiye 30 milyonluk bir nüfus siyaseti ister. Çevremizdeki Türkleri hiçbir şekilde ihmal edemeyiz. Bugün İran nüfusunun çoğunluğunu Türkler oluşturuyor. En ilericilerin anlattıklarına göre İran'da 9 milyon Türk vardır. En ılımlı görüşler ise bu nüfusu 5 milyon göstermektedir. Gerçeği, ikisinin ortası alırsak, İran'da 6-7 milyon Türk'ün varlığını kabul edebiliriz. İran hükümeti bunları özümlemeye bütün gücüyle çalışıyor. Vaktiyle İran Meclis-i Mebusanında Farsça ile Türkçe de resmî dildi. Önceleri Ankara'da sefirlik yapmış olan bugünkü İran başvekili Furugi Han'ın marifeti ve başarısı sonucu sonradan Mecliste Türkçe konuşmak yasaklanmıştı. Eski İran Şehinşah'ının sokaklarda bile Türkçe konuşmayı yasaklayan ve güya böylece özümlemeyi amaçlayan kötü yönetim ve siyasetinin bizim hesabımıza şu iyiliği olmuştur ki, Şia papazlarına da savaş açarak o mezhep adamlarının Türkler arasına soktuğu ikilik terazisini de yok etmiştir. İran hükümeti Türk unsurunu ezmek için sistemli bir şekilde çalışmaktan bir an bile uzak kalmamıştır. "Türk Şahsevenler" aşiretini Ermenilerden oluşmuş jandarma kuvvetine yok ettirmişlerdir. 1910'da Osmanlı hükümeti Tebriz'de bir okul açma girişiminde bulunarak, İstanbul'dan öğretmenler yolladığı halde, İran Hükümeti Türk çocuklarının bu okula gitmelerine engel olmuş, gitmek isteyen çocuklar sokaklarda dövülmüş ve okul, öğrenci bulamayarak kapanmak zorunda kalmıştır. Azerbaycan Türklerinin durumu acıdır. Bundan başka İran'ın güneyinde büyük bir Türk kitlesi vardır ki gerek İran hükümetinin ve gerek İngiltere sömürge yönetiminin baskıları altında yok olmaya mahkûm bulunuyor. Bunlar "Kaşkailerdir". Sayısı birkaç yüz bini geçen bu Türk aşireti, Germiyan, Şiraz, Benderbuşir, Babihan kentleri arasındaki alanda yaşarlar. Yanlarında "Bahtiyari" aşireti vardır. Bu İran aşireti, İngiliz sömürge yönetiminden gördüğü cephane ve silah yardımı ile Kaşkailere karşı kanlı bir çarpışmaya girmişlerdir. Bu öteden beri böyle oldu, böyle sürdü ve böyle de devam edecektir. Alman Südetleri Almanlar için ne ise İran Türkleri de bizim için odur. Duygularımızı açıkça söylemekle kalmamalıyız, oradaki Türkleri ulusal düşüncelerinde, ulusal eylemlerinde güçlendirmek yolunu tutmalıyız. Hariciye vekili Saraçoğlu, sorduğumuz soruya şu cevabı verdi: Bizi savaş sürüklemeyecek şekilde İran'daki Türkleri düşüneceğimiz doğaldır.³⁴⁷

Bu konu hakkında *Yeni Sabah* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazısı hem İran hem de İngiliz hükümetinin gündemine girmiştir. Yalçın "İran Türkleri" başlıklı yazısının giriş kısmında İran ile Türkiye arasında hakiki bir dostluk var ise bunun ilk şartının İran'da bulunan Türklerin haklarının tanınması olduğunu, İngilizlerin bu konuda İranlı dostlarımızı bilgilendireceğini ve her iki tarafın da bu konuya eğilmesi gerektiğini söylemiştir. Yalçın, İran Türklerinin durumunun Türkiye'nin ciddi bir şekilde içini sızlattığını, İran'a duyulan dostluk münasebetinin bu meseleyi şimdiye kadar konuşmaya müsaade etmediğini, İran ile olan samimi

³⁴⁷ Faik Ahmet Barutçu, a.g.e., s. 236-238.

ilişkilerden dolayı Türk ulusunun mukadderatında iyileşmeler meydana geleceğinin ümit edildiğini, fakat bunun gerçekleşmediğini ifade ettikten sonra, Türkiye'nin İran Türkleri ile alakadar olmasının siyasi hiçbir maksat taşımadığı gibi İran'dan arazi talep etmek gibi bir niyetinin de olmadığını söylemiştir. Ayrıca Hüseyin Cahit İran'da yaşayan Kaşkailer'in Kirman, Şiraz, Benderbusir ve Bihbahan şehirleri arasında yaşadığını, hemen yanlarındaki İranlı Bahtiyari aşiretinin İngilizlerden aldıkları silah ve cephane ile Kaşkailer'e karşı kanlı mücadeleye giriştiklerini Türkiye'nin buna tahammül edemeyeceğini ve bu duruma bir çare bulunması gerektiğini yazmıştır.³⁴⁸Faik Ahmet Barutçu bu yazının hem İngiltere'yi hem de İran'ı rahatsız ettiğini şu ifadelerle açıklar:

Hüseyin Cahit Yalçın *Yeni Sabah* Gazetesinde İran Türklerinin durumlarıyla ilgili yayınladığı bir makalede bu olayları açıklayarak "Bütün dünyanın alinyazısının söz konusu olduğu, ulusların hak ve adaletlerinin sağlanması uğruna bu kadar kanlar döküldüğü bir sırada, İran'daki ırkdaşlarımızın sürekli bir ıstırap içinde yaşamalarına katlanamayacağımızı" bildirdi. Yazı Tahran hükümetinde kuşku uyandırdı. Türkiye'nin bu yolda bir görüşünün olup olmadığı soruldu. Yeni Tahran sefirimiz Cemal Hüsnü bu yazının oradaki görevini güçleştireceğini bize söyledi. Bence görevini kolaylaştıracaktır.³⁴⁹

Hüseyin Cahit Yalçın'ın bu yazısı İran da büyük bir yankı uyandırdı. İran Dışişleri Bakanlığı İngilizleri haberdar etti. İngilizler konuyu Ankara'daki Basın Yayın Müdürlüğü'ne taşıyarak Türk yetkililerden Hüseyin Cahit ile konuşulmasını ve yazının özellikle İngiltere ile olan kısımlarının çıkarılmasını istedi. Basın yayın müdürü ise yazar ile konuşacağını fakat yazının değiştirileceğini ummadığını, keza şahsi kanaatine göre İran Türklerinin baskı altında olduklarını dile getirdi. Türkiye bu hadisenin Türk-İran ilişkilerine daha fazla zarar vermesinin önüne geçmek için Tahran'daki bir müsteşarı İran dışişlerine göndererek bu makalenin Türkiye hükümetinin ve Türk halkının görüşünü yansıtmadığını, yazarın kendi görüşü olduğunu iletmiştir.³⁵⁰

İran basını bu haberlere atıfta bulunarak, son zamanlarda Türk basınında yayınlanan makale ve haberlerde, Türk azınlıklarının baskı altına alınmadığını, İran'da Türk azınlığı olmadığını, İran'da Türkçe konuşan İranlılar olduğunu,

³⁴⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, "İran Türkleri", *Yeni Sabah*, 11.10.1941.

³⁴⁹ Faik Ahmet Barutçu, *a.g.e.*, s. 238.

³⁵⁰ Political Eastern Persia, Situation in Persia, *FO* 371/727156, 19.10.1941, s. 4.

bunların ise Kaşkai kabilesi ve kuzeydoğu İran'da bulunan Türkmen kabileleriyle Azerbaycan'da yaşayan birkaç yüz Türk topluluğundan oluştuğunu söylediler. Bu bölgelerdeki Türklerin hiçbirinin Türkiye ile özel bir bağı olmadığını, İran okullarında Farsça öğretilmezken bunların hiçbirinde Türkçe kullanımını bastırmak için herhangi bir önlemin alınmadığını dile getirdiler.³⁵¹ Her ne kadar Türklerin baskı altında olmadığı söylene de Tahran elçisi Bullard'ın Aralık 1941'de Dışişlerine gönderdiği telgraf aksini işaret ediyordu. Bu telgrafta, Rus işgali altında olan bölgelerde ve Tahran'da çok sayıda Kafkasyalı Türk'ün Türk ajanı olduğu iddiasıyla öldürüldüğü, Türkiye elçiliği ve İran polisi, bu cinayetleri Sovyet gizli Polis Teşkilatı (Ogpu)'nın işlediğini düşünüyordu.³⁵² İngilizler basındaki bu tartışmaları iki ülkenin kendi arasındaki bir tartışması olarak görüyorlardı. Fakat iki ülke ilişkilerinin gerilmesini de önlemek istiyorlardı. Bu çerçevede Tahran elçisi Bullard İran Başbakanı Furugi'den bir röportaj ile Türk basınının yönelttiği tüm suçlamaları resmî ağızdan cevap vermesini istedi. Ayrıca İran Dışişleri yetkilileri de İran basınına dizginleyecek ve hadiseler krize dönüşmeden halledilecekti.³⁵³ Bu sırada Türkiye'den bir adım atılmış İran dışişlerine bu görüşün devletin resmî görüşü olmadığı yazarın şahsi görüşü olduğu bildirilmiştir.³⁵⁴ Böylelikle bu mesele uzun bir süre gündeme gelmemiştir.

2.4. Türk-İran İlişkilerinde İran Kürtleri Meselesi

1941 yılının sonunda Türkiye-İran ilişkilerini etkileyen bir diğer faktör ise İran'da bulunan Kürtlerin özellikle işgal sonrası yaptığı faaliyetlerdi. İran'daki Türk askerî Ataşesi İran Kürtlerine ilişkin endişelerini İranlı yetkililere ilette. İranlı Kürtlerin kendilerini İran yönetiminden kurtarmadaki başarısı Irak'taki ve Türkiye'deki Kürtleri rahatsız etmişti. Türkiye'deki Kürtlere yapılan operasyonlar sırasında kaçan bazı Kürt liderler daha önceki anlaşmalar neticesinde orta ve doğu İran'da hapsedilmişlerdi. Bu Kürt liderlerin İran'ın işgalinden sonra kaçmalarına izin verilmiş ve bunlar tekrar Türkiye sınırına yakın bir bölgeye dönmüşler ve Kürtlerin yaşadığı tüm topraklarda bağımsız bir Kürt devleti kurma fikrini açıkça dile

³⁵¹ Iran Political Diaries, **a.g.e.**, s. 411.

³⁵² **a.e.**, s. 420.

³⁵³ Political Eastern Persia, Situation in Persia, **FO** 371/727157, 7.11.1941, s. 1.

³⁵⁴ Iran Political Diaries, **a.g.e.**, s. 423.

getirmeye başlamışlardı. Ayrıca Sovyet Rusya'nın bu bağımsızlık düşüncesine sempati ile bakması Türkiye'yi rahatsız ediyordu.³⁵⁵

Rusların kontrol altında tuttıkları bölgelerde ve özellikle Türk-İran ve İran-Irak sınır bölgelerinde Kürtlerin silahlanmasına müsaade etmesi Türkiye'yi rahatsız etmiş ve Türkiye bu konudaki endişelerini İngilizlere iletmişti. 3 Ekim 1941'de İngiltere'nin Ankara büyükelçisi Hugessen Tahran'daki İngiliz elçiliğine gönderdiği telgrafta Türkiye Dışişleri Bakanının kendisini ziyaret ettiğini; Tahran'daki Irak temsilciliğinin Türk yetkililere Rusların, İran tarafındaki Kürtlere özellikle Türkiye-İran-Irak sınırlarında silahlanmalarına izin verdiğini belirterek ve bu konunun araştırılmasını istedi.³⁵⁶

Kirmanşah'daki İngiliz elçi bölgede yaşanan hadiseleri ayrıntılarıyla birlikte Dışişlerine bildirdi. Kürtler Kirmanşah ve çevresinde baskınlar yapıyor ve bu bölgelerdeki asayişsizlikten de faydalanarak bazı köyleri basıyorlardı. Merkezi İran güçleri bu bölgelerde İran ve Iraklı Kürtlerin silahlanmasına engel olamıyor ve yeteri kadar kuvvet gönderemiyorlardı. Elçiye göre İran merkezi kuvveti bu bölgelerde yeniden düzen sağlamak için yeterli bir güce sahip değildi.³⁵⁷

Irak Kürt hareketinin liderlerinden biri olan Şeyh Mahmut Berzenci³⁵⁸ taraftarları İran sınırını geçmiş ve İran güçlerine saldırmışlardır. Eylül ayının ilk haftasında 1000 kadar Iraklı Kürt Samandağ'ın batısındaki Dorud bölgesine kadar ilerlemişlerdi. İngilizler, özerk bir Kürdistan kurmak niyetinde olan ve Şeyh Mahmut'u Kürdistan kralı ilan eden bu Iraklı Kürtlerin İranlılardan ayırmanın mümkün gözükmediğini dile getiriyor, aynı zamanda buradaki Kürtlerin Samandağ'daki İngiliz karargahına bir tehdit oluşturmasından da endişe ediyorlardı.³⁵⁹ Ayrıca İran'ın Kirmanşah komutanı Mukaddam, Kirmanşah'daki İngiltere elçisine sunduğu ayrıntılı raporda, bölgedeki Kürt gruplarının Irak ve Türkiye sınırlarında etkili olduğunu, Sovyetlerin ise bu grupların silahlanmasına

³⁵⁵ Sir R.Bullard To Mr. Eden, **IO R**: L/PRS/12/3513, German Activities in Persia, 23.12.1941, s.1.

³⁵⁶ From Ankara to Foreign Office, **FO** 248/1405, Kurdish Suiation, 3.10.1941, s. 1.

³⁵⁷ British Consulate Kermanshah, **FO** 248/1405, Kurdish Suiation, 15.9.1941. s. 1.

³⁵⁸ Iraklı Kürtler Şeyh Mahmut Berzenci önderliğinde Irak'ın bağımsızlığından önce İngilizler karşı isyan hareketinde bulunmuş Şeyh Mahmut yakalanarak İran'ın güneyine sürülmüştür.

³⁵⁹ British Consulate Kermanshah, **FO** 248/1405, Kurdish Suiation, Kurdistan Situation During Period September, 15.9.1941. s. 1.

müsaade ettiğini, Kürtlerin sempatisi kazanmak istediğini, onları cesaretlendirip destek verdiğini, Kürtlerin İran yönetiminden rahatsız olduğunu ve bölgedeki herkesin yakında bağımsız bir Kürdistan kurulacağını konuştuğunu iletmiştir. Kürtlerin belli bir liderlerinin olmadığını Kürtlerin düzenden barıştan refahtan hoşlanmadıklarını, Birinci Dünya Savaşı'nda zaman zaman İngilizlerden, Almanlardan ve Türklerden para ve silah aldıklarını söyledikten sonra İngilizler açısından bu problemin sorun olmayacağını aksine İngiliz ve Sovyetlere yaracağını da açık sözlülükle dile getirmiştir. Mukaddam, Kürt sorununa İngilizler açısından bakıldığında, İngilizlerin Irak politikasına göre, Irak'taki Kürt hareketlenmelerinden bir nevi hoşnut olduğunu, İran ve Türkiye hükümetlerini buradaki hareketlenmeleri kullanarak tehdit edebileceğini fakat kendi düşüncesine göre bunun işe yaramayacağını söylemiştir.³⁶⁰

Türkiye'ye rahatsızlık veren bir diğer konu ise Sovyetlerin ileri gelen Kürt liderleri Bakü'ye toplaması hadisesidir. İngilizler de bu olaydan rahatsız olmuşlardı. Çünkü İngiltere'nin ilk önceliği dönem itibariyle İran merkezî hükümetini desteklemek ve Türkiye ile İran'ı gücendirmemektir. Ayrıca İngilizler, Muhammed Rıza Şah'ın babası Rıza Şah gibi azınlıklara katı bir politika izlemediğini, bu yüzden Kürt hareketini bu dönem itibariyle desteklemenin manasız olduğunu düşünüyorlardı.³⁶¹ Bu yüzden Bullard 8 Aralık 1941'de Sovyet temsilcisi ile görüştü. Bakü ziyareti haberlerinin doğru olup olmadığını, eğer doğru ise özellikle Türkiye'nin gücendirilmemesi gerektiği noktasında Sovyetlerin dikkat etmesi gerektiğini ilettiler. Elçi bu davetin sadece kültürel bir gezi olduğunu ve siyasi bir amaç taşımadığını cevabını vermişse de Bullard Sovyet elçisinden bu konuyu iyi niyetli biri olarak tanımladığı Türkiye elçisi Cemal Hüsnü Taray³⁶² ile paylaşmasını istemiştir.³⁶³

³⁶⁰ British Consulate Kermanshah to Sir Reader W. Bullard, FO 248/1405, Kurdish Situation, 8.10.1941, s. 1.

³⁶¹ Kurdish Situation, FO 248/1405, Kurdish Situation, 08.12.1941, s. 1.

³⁶² Cemal Hüsnü Taray, üç yıl (27.11.1941-30.11.1944) Büyükelçilik görevi yapmıştır. Bir önceki Büyükelçi Suat Davas 24.08.1941'de rahatsızlanmış ve vefat etmiştir. Üç ay boyunca İlhami Uzel geçici elçi olarak görev yapmıştır. Cemal Hüsnü Taray İran'a gitmeden önce Trabzon-İran karayolu için İran'a giden heyetin başında bulunmuş bir dizi anlaşmalar imzalamıştır.

³⁶³ Kurdish Movement on Turco-Persian Turco-Iraqi and Turco-Syrian Frontiers, FO 371/27245, Iraqi-Persian Relations- Kurds, 4.12.1941. s. 1.

Türkiye 5 Aralık'ta Kuzey İran'daki Kürt faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığı ve Tebriz ve Rızaiye (bugünkü Urumiye)'deki Türk temsilciliklerinin can güvenliklerinin olmadığını, mevcut durumun değişmemesi halinde Türkiye'nin bu bölgeye askerî birlik göndermeyi düşündüğünü, Numan Menemencioğlu vasıtasıyla Hugessen'e bildirdi.³⁶⁴ İngilizler durumu hem Sovyet elçisi ile paylaşmış hem de ayrıntılı bir şekilde öğrenmek için Tahran elçisi Bullard'a sormuştur. Bullard Tahran Türk elçiliğinin bir Askerî Ataşe ile idare edildiğini ve Ankara'nın Kürt meselesi hakkında doğru bilgilendirilmediğini, Askerî Ataşe'nin ve Tebriz konsolosunun Sovyet karşıtı ve aşırı milliyetçi olduğunu, Cemal Hüsnü Taray'ın göreve başladığını ve bundan sonra koordineli bir şekilde Ankara'ya bilgi verileceğini ilettiler. Ayrıca Bullard Türk-Sovyet iş birliği için elinden gelen gayreti göstereceğini Londra'ya bildirdi.³⁶⁵

Türkiye bu cevaptan sonra bir nota daha verdi. Ankara bu notada, Türkiye ile İran arasındaki bölgenin Kürtler tarafından kesildiğini ve Kürt grupların iki ülke arasındaki ulaşımın kopmasına neden olduğunu dile getirdi. Ayrıca Sovyetlerin bu bölgeyi ya kendi hakimiyeti altına almayı düşündüğü ya da buralarda komünist faaliyetleri destekleyerek kendine bağımlı rejimler kurmayı amaçladığını İngilizlere bildirdi.³⁶⁶

Türkiye'nin bu endişelerine karşılık Hugessen 1941 Aralık ayının son haftasında Şükrü Saraçoğlu ile görüşti. Hugessen İngiltere'nin amacının İran hükümetinin otoritesini güçlendirmek olduğunu, Kürtlere karşı hiçbir desteklerinin olmadığını, İngilizlerin Kürtlere güvenmeyecek kadar onların karakterini iyi bildiğini ve her iki ülkenin Tahran temsilcilerinin irtibat halinde olduklarını bildirdi. İngiltere'nin kendi içindeki yazışmalardan da anlaşılacağı üzere bu dönemdeki politikası Hugessen'in dediği gibi Türkiye'yi gücendirmemek üzerineydi.³⁶⁷

İran Başbakanı Furugi aralık ayında İran meclisinde yaptığı konuşmada İran'ın neden işgal edildiğini anlattıktan sonra Türk-İran ilişkilerine de değinmiştir.

³⁶⁴ Foreign Office to Moscow, FO 371/27245, Iraqi-Persian Relations- Kurds, 18.12.1941. s. 1.

³⁶⁵ From Tehran to Foreign Office, FO 371/27245, Iraqi-Persian Relations- Kurds, 8.12.1941. s. 1.

³⁶⁶ From Angora to Foreign Office, FO 371/27245, Iraqi-Persian Relations- Kurds, 18.12.1941. s. 1-2.

³⁶⁷ From Tehran to Foreign Office, FO 371/27245, Iraqi-Persian Relations- Kurds, 8.12.1941. s. 1.

Furugi Osmanlı döneminde Türk-İran ilişkilerinin iyi olmadığını, fakat bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ile eski Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikalarında önemli farklılıklar olduğunu Türkiye'de sefir olarak bulunduğunu ve Atatürk ile tanışmak şerefine nail olduğunu Türkiye'nin İran'ın samimi bir dostu olarak kalmak azminde olduğunu dile getirmiştir.³⁶⁸

İran işgali sonrası Türkiye İran'ın durumunu yakından takip ediyordu. Türkiye İngiltere'den İran ile ilgili meselelerin kendisine de eksiksiz ve zamanında aktarılmasını istiyordu. İran'ın işgal edilme sürecini çok geç öğrenen Türkiye bahsedildiği üzere sitemlerini İngilizlere iletmişti. Nitekim 29 Ocak 1941'de imzalanan İran-İngiliz-Sovyet anlaşması öncesinde İngilizler Türkiye'yi de bilgilendirmişti.³⁶⁹ İşgal sonrası Kuzey İran'daki Türklerin ve Kürtlerin durumu savaş sonuna kadar sadece Türk-İran ilişkilerini değil aynı zamanda Türk-Sovyet ve Türk-İngiliz ilişkilerini de etkileyen bir unsur olmuştur.

1942 yılının başında Türkiye bir yandan Batı'da Balkanlar üzerinden gelecek muhtemel bir Alman saldırısına karşı hazırlık yaparken diğer yandan Almanların Ruslar karşısındaki durumunu yakından takip ediyordu. Almanların planı Rusları Stalingrad da mağlup edip bir taraftan Kafkasya üzerinden İran'a diğer taraftan da Bulgaristan'dan harekete geçip Türkiye üzerinden Mısır'a ve Orta Doğu'ya girmektir. Ankara'ya gelen istihbaratlar her ne kadar Almanların Türkiye'ye saldırı hazırlığı içinde olduğunu gösterse de Ankara 1942 yılının ortalarına kadar Türkiye'yi Alman tehlikesi altında görmüyordu.³⁷⁰ Sovyetlerin savaşın başında boğazlar rejiminin değiştirilmesine dair teklifleri ve özellikle Kürt gruplarla temas halinde olmaları Sovyetler Birliğini daha büyük bir tehdit unsuru yapmıştı.

Ocak ayındaki “Üçlü Anlaşma” dan sonra Sovyetlerin tutumunun değişmesi nedeniyle Türk-İran ilişkileri normalleşme sürecine girdi. 30 Ocak'ta İran Savaş Bakanı ve İçişleri Bakanı ile görüşen Hüsnü Taray Merkeze yazdığı telgrafta İran'ın

³⁶⁸ “Furugi Han Memeleketin Niçin İşgal Edildiğini Anlattı”, **Vatan**, 16.12.1941. s. 1.

³⁶⁹ Anglo-Soviet Military Co-Operation, **FO** 371/27237, 16.12.1941. s. 1.

³⁷⁰ German Intentions Towards Turkey, **H W** 12/273, 100779, 28.01.1942, s. 1; Not: Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin Londra, Berlin ve Tahran elçilerine gönderdiği telgrafta Almanların Ruslar karşısında galip gelse de belli bir dönem yeniden saldırı için hazırlık yapacağını bu yüzden Türkiye'nin en azından haziran ayına kadar Alman tehlikesi ile karşı karşıya kalmayacağını bildirmiştir.

Horosan'daki isyan hareketleri nedeniyle askerî birlik gönderdiğini, on gün içinde görevlerini tamamlayacağını, sonra bu birliğin Rusların iznine tabi olmadan Urmiye'ye geçeceğini, Urmiye'nin egemenliğinin kaybolmaya başladığını ve Rusların bu bölgede İran birliklerine yardım edeceğinden bahsetti.³⁷¹

Taray, Ayrıca 18 Şubat'ta Dışişlerine gönderdiği raporda İran Dışişleri Bakanının Sovyetlerin Tebriz'de propaganda faaliyetlerinden vazgeçmiş olarak görüldüğünü ilettikten sonra İran'ın iç güvenliğini İran'ın sağlaması gerektiğinin iletti. Taray raporun devamında bu bölgelerde kurulacak bir Kürt devletine şiddetle karşı olduklarını, ellerinde askerî gücü olduğunda yapılan anlaşmaya dayanarak birlikleri göndereceklerini ve Ruslara sadece bilgilendirme yapacaklarını söyledi.³⁷² Bu dönemde Türkiye Tahran elçiliği İran merkezî hükümetiyle olan yakın ilişkilerinden dolayı olsa gerek Türkiye'nin yardımı istenmiştir. Yunanistan Tahran'da temsilcilik açma isteğini daha önce Tahran'a bildirmiş cevap alamayınca Türkiye üzerinden İran'a bu konu hakkında görüşme talebini iletmesini rica etmiştir.³⁷³

Sonuç olarak İran'ın İngiliz ve Sovyetler tarafından işgal edilmesine kadar olan süreçte Türkiye, bu olaya kayıtsız kalmamış İngiliz elçiliği aracılığıyla İngiltere'den işgalin neden yapıldığının ve Türkiye'ye neden geç haber verildiğinin açıklanmasını talep etmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Türkiye, bu işgalden hemen sonra Sovyetlerin hakimiyeti altında olan bölgelerde Türklere yapılan baskının bir an önce durdurulmasını, aynı zamanda Türk-İran sınırı başta olmak üzere Kuzeybatı ve Batı İran bölgesindeki Kürt ayaklanmaların önüne geçilerek bu bölgede tedbir alınmasını hem İran'dan hem de İngiltere'den talep etmiştir. Bu dönemde Sovyet Rusyalı bazı komiserlerin ileri gelen Kürt liderleri Bakü'ye kültür toplantısı adı altında çağırması Türkiye'nin büyük tepkisini çekmiş her ne kadar Sovyet elçiliği meselenin kültürel bir toplantıdan ibaret olduğunu söylemiş olsa da

³⁷¹ Turkish Ambassador Tehran Report on Situation in Khorasan and Urmia, **H W** 12/273, 100887, 31.01.1941. s. 2.

³⁷² Iranian Relations With Britain and Russia, Report From Turkish Ambassador Tehran, **H W** 12/273101583, 18.02.1941. s. 1.

³⁷³ Turkey and The Appoinment of Greek Charge to Tehran, **H W** 12/273, 100927, 2.2.1941. s. 1.

Türkiye bunun gelecekte bir Kürdistan devleti kurmak için yapılan bir hazırlık olduğuna inanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞIN SONLARINA DOĞRU İRAN VE TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ

3.1. İngiliz-Sovyet İşgali Sonrası İran

1942-1945 yıllarında İran siyasi istikrarsızlığın yaşandığı, ekonomik problemlerin baş gösterdiği, özellikle kuzey ve batı bölgelerinde ayrılıkçı hareketlenmelerin olduğu bir ülke konumunda idi. Sovyet-İngiliz-İran Anlaşması, 1942 yılının ocak ayı sonuna gelinmesine rağmen hâlâ meclis tarafından tam olarak onaylanmamıştı. İran’da bu dönemde, buğday ve şeker başta olmak üzere temel gıda ürünlerine erişim azalmıştı. Merkezî hükümet, “Üçlü Anlaşma”nın bazı maddelerinin daha açık ve anlaşılır biçimde değiştirilmesi için İngilizlere istekte bulunmuşsa da bu istek, İngilizler tarafından kabul görmemişti.³⁷⁴ 26 Ocak’ta Üçlü Anlaşma, 80 kabul; 5 ret ile kabul edildi. İranlıların büyük çoğunluğu, bu anlaşma ile ülkelerinin savaşa dâhil olacağını düşünüyordu. İran basınında, bu anlaşma ile hem İngiliz yardımının geleceği hem de İran’ın Atlantik Sözleşmesi’ne dâhil olup Amerikan yardımlarını alabileceği yazıldı.³⁷⁵ Nitekim bu doğrultuda İran’ın Londra Elçisi M.Takizadeh, Dışişleri Bakanı Eden’i ziyaret ederek anlaşmanın kabul gördüğünü; İran’ın ivedi bir şekilde ekonomik olarak desteklenmesi gerektiğini bu noktada İngiltere’nin yardımlarının beklendiğini ilettili.³⁷⁶ İran’da bu dönemde iki konu çok tartışıldı. Bunlardan biri, Sovyetlerin Azerbaycan bölgesindeki faaliyetleri; diğeri ise anlaşmanın getireceği yardımlar meselesiydi.³⁷⁷

1943 yılına gelindiğinde İran halkı, ülkedeki sorunların kaynağı olarak Şah’ın gitmesine neden olan İngilizleri görüyor ve İngilizlerin İran’daki birçok soruna çözüm bulamadıklarını düşünüyorlardı. Rıza Şah’ın 16 Eylül 1941’de ülkeden ayrılmasıyla İngilizler, bazı İranlılar tarafından kahraman ilan edilmişti. Şah

³⁷⁴ Sir Bullard to Mr Eden, **I O R**: L/PS/12/3472A, Annual Reports, 1942, 26.01.1942, s. 1.

³⁷⁵ Intelligence Summary no 5 for the Period 26 January to 2 February, 1942, Sir Bullard to Mr Eden, **I O R**: L/PS/12/3472A, 24.02.1942, s. 2.

³⁷⁶ Mr. Eden to Sir R.Bullard **FO** 406/80, Further Correspondence Persia Part 48 January to March 1942, 06.02.1942, s. 97.

³⁷⁷ Sir Bullard to Mr Eden, **I O R**: L/PS/12/3472A, Intelligence Summary no 6 for the Period 2 February to 9 February 1942, 07.03.1942, s. 2.

gittiğinde İngilizlerin -en azından kontrol altına aldıkları bölgelerde- İran'ı özgür bir ülke yapacağını düşünen çoğunlukla Şah dönemi muhalifleri, İngilizlerin ülke yönetiminde ve işgal ettikleri bölgelerde yönetimi üstlenmemesiyle hayal kırıklığı yaşamışlardı. İngilizler ise bu istek ve suçlamalar karşısında, birçok nedene bağlı olarak İngiltere'nin İran'ı yönetmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını dile getirmişlerdir. Birincisi, İran yönetimini almak Üçlü Anlaşma'ya aykırıydı; ikincisi, bunun için yeterli sayıda askerleri ve sivil memurları yoktu; üçüncüsü, Sovyetler buna razı değildi, olsa bile buna karşılık kendi kontrol ettikleri bölgeyi tamamen almak isteyeceklerdi; dördüncüsü, böyle bir durum Atlantik Bildirisi'ne aykırıydı. Tüm bunlar, İran yönetimine müdahale noktasında, İngilizleri engellemiştir.³⁷⁸

İngilizlerin İran'a bakışı, Bullard'ın 9 Nisan 1943'te Dışişlerine yazdığı raporda açıkça dile getirilmiştir. Bullard, İngiltere'nin 1919'da ve Rıza Şah döneminde, İran'a istenmeyen bir rejim dayatmakla ve Amerikalı danışmanların ilgisiz yardımları dışında, ülkeyi kendi hâline bırakmakla iki kez suçlandığını belirtmiş; İranlıların iki tane dürüst adam çıkararak makul ölçüde başarılı olabileceklerini dile getirmiştir. Bullard, İran'ı etkileyen durumların kısmen İran'daki Müttefik varlığından kaynaklandığını; Müttefiklerin Mihver devletleri yenme amacıyla İran'da bulunduğunu ve uzun vadede bir Müttefik zaferinin İran'ın yararına olacağını belirtmiştir. Ayrıca birtakım aksaklıklar olduğunu kabul edip buna rağmen Almanların işgal ettikleri yerlerde zorunlu çalıştırma, toplu sürgün, kurşuna dizme gibi uygulamalarının İran'da da olabileceğinin unutulmaması gerektiğini söylemiştir.³⁷⁹

3.1.1. 1943 Seçimlerine Kadar İran'ın Siyasi Durumu

1942 yılı şubat ayında İran'da, güvenlik ve gıda temini sorunları nedeniyle hükümet krizi baş gösterdi. Başbakan Furugi, aklın gücüne inanan bir liderdi. Fakat mebuslar arasında lobi yapmakta başarısız olunca kurduğu hükümette istifalar meydana geldi ve 26 Mart'ta Furugi Kabinesi, istifa etti. Furugi, 2 Mart'ta yeni kabineyi meclise sundu. Fakat bu liste de meclis tarafından kabul görmeyince 4 Mart

³⁷⁸ British Legation Tehran to Foreign Office, FO 799/13, Political Situation, Condition of Persia, 9.04.1943. s. 1.

³⁷⁹ a.e., s. 2.

1942’de mecliste oylama yapıldı. Oylama sonucunda Furugi 47, Ahmet Kavvam³⁸⁰ 39, Tadayun 5, Ali Süheyl ise 4 oy aldı. Meclis tarafından yeniden kabine kurması için Furugi’ye görev verildi ama daha iki gün önce kabinesi reddedilen Furugi, yeni kabine kurmayacağını söyleyerek istifa etti. Bundan sonraki süreçte hükümet kurulması hadisesi, çok karmaşık bir hâl aldı. Şah; Başbakan olarak Ali Süheyl’i görevlendirdi. Ali Süheyl; Kavvam kadar baskın bir politikacı değildi. Sovyet Elçisi bu nedenle Ahmed Kavvam’ın başbakan olması taraftarıydı.³⁸¹ Kabine kurulması görevinin Ahmet Kavvam’a verilmesi gerekiyordu. Kamuoyunda, Kavvam’ın Sovyet yanlısı olduğundan bahsediliyor ve gazetelerde bu yönde haberler yapılıyordu. Sovyet Elçisi Smirnov yaptığı açıklamada, Kavvam’ı desteklediğini açıkça beyan etmişti. Her ne kadar Kavvam, Sovyetlere bağlılığını reddettiye de Şah’ın isteğiyle adaylıktan çekildiğini açıkladı. Diğer bir aday olan Tadayyun ise Üçlü Anlaşma’ya imza atmış bürokratlardan biriydi dolayısıyla onun da başbakan olması uygun görülmedi. Tüm bu nedenlerden mecliste yapılan oylamada sadece 4 oy alan Ali Süheyl’e hükümeti kurma yetkisi verildi. Süheyl, mebuslara kendi kabinesinin reddedilmesi hâlinde meclisin bir işlevselliğinin kalmayacağından fesh edilebileceği ve bunun sonucu olarak mebus maaşlarının kesilebileceği uyarısında bulununca kabine kabul edilmiştir. Meclis, çok hassas dengeler üzerinde duruyordu. Her an birkaç mebus, muhalefete geçebilir ya da kabine üyeleri istifa edebilirdi.³⁸²

Ali Süheyl, hem Başbakan hem de Dışişleri Bakanı’ydı. Kabinesinde sabık Başbakan Furugi, Adalet Bakanı olarak görev aldı. Yeni kabine, bir hafta içinde hükümet programını yayınladı. Bu programa göre dış politikada, İran’ın menfaatleri doğrultusunda, diğer ülkeler ile yapılan anlaşmalara sadık kalınacak; ilişkiler, karşılıklı anlayış ile devam ettirilecekti. Ordu ve güvenlik güçlerinin

³⁸⁰ Köklü bir aileden gelen Kavvam Fransa’da politika eğitimi almış, 1920 yılların başında başbakanlık yapmış daha sonra Rıza Şah’ile anlaşmazlığa düşünce İran’dan bir müddet ayrılmış döndüğünde ise politika ile ilgilenmemiştir. İran’ın işgalinden sonra popülerliği artmış dominat bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Muhammed Mussaddık’ın kuzeni olan Kavvam’ın akrabaları İran devlet kademelerinde yöneticilik yapmış kişilerdi. Ağabeyi Vüsuku’d Devle 1919 yılında Dışişleri bakanlığı yapmış ve İran-İngiliz anlaşmasını imzalamıştı. Rıza Şah’ın iktidara gelmesinden önce Kavvam dört kabinde bulunmuş savaş, adalet, maliye ve içişleri bakanlığı yapmış bir şahsiyetti.1 Ayrıca Bkz. Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, s. 137.

³⁸¹ Reader Bullard, **a.g.e.**, s. 123.

³⁸² Sir R. Bullard to Mr Eden, **FO 406/80**, Further Correspondence Persia Part 49, April to June 1942, 18.03.1942, s. 8-9.

organizasyonlarında, güçlendirme yapılacaktı. Ekonomik ve mali işler, gözden geçirilecek; harcamalar ve vergiler, düzenlenerek bütçe dengesi sağlanmaya çalışılacaktı. Yiyecek tedariki için mümkün olan her türlü çaba gösterilecekti. Tarıma önem verilecek; sulamanın genişlemesi sağlanacak ve köylünün durumu iyileştirilecekti. Millî Eğitim ve Sağlık Bakanlığı geliştirilecek; siyasi reformlar yapılacak; işçi sınıflarının yaşam koşulları iyileştirilecekti. Başbakan, programı açıklarken özellikle halk sağlığı, güvenlik ve gıda tedariki konularının hükümetin önceliği olduğunu dile getirdi. Bu dönemde, İran'da en ciddi problem, gıda sorunu idi. Hükümet kontrolüne rağmen şeker ve özellikle buğday fiyatları, çok yüksekti. Karaborsacılık yaygınlaşmış, stokçuluk başlamıştı. Bu dönemde, Müttefiklerin isteği doğrultusunda Ali Süheyl, 30 Mart 1942'de, Vich Fransası ile 14 Nisan 1942'de ise Japonya ile diplomatik ilişkisini kesti.³⁸³ Ali Süheyl'in başbakanlığı, çok sürmedi. İki kabine üyesinin istifası üzerine Süheyl, hükümetin istifasını meclise sundu.³⁸⁴ Başbakan, Ahmed Kavvam oldu.

Ahmed Kavvam, Ağustos 1942'de Başbakan olduğunda temel politika ilkelerinden biri, Amerika ile samimi ilişkiler kurmak ve iş birliği yapmaktı. Kavvam dönemi, 15 Şubat 1943'e kadar devam etti. Bu döneminde İran, ekonomik problemler ve kıtlıkla mücadele etti. Kavvam, meclisten ve basından yüksek fiyatlar, yiyecek kıtlığı, ulaşım sıkıntısı gibi konularda sert eleştiri aldı. Meclis, yapılan bazı atamalara eleştiride bulundu ve onun aldığı kararlar ile meclisin yetkilerini ertelemeye çalıştığını söyledi. Kavvam, ağustos ayına kadar belirli konularda meclisten tam yetki isteyince bu durum, onun seçimleri kontrol etmek istediği şeklinde yorumlandı. Kavvam Savaş Bakanlığına bir general atamak yerine bakanlığı kendine bağlamak istedi. Hatta Genel Kurmay Başkanı'nın bundan sonra Şah'a değil de kendine hesap vermesini isteyince Şah ile arası iyice açıldı. Mecliste bazı vekiller, Ali Süheyl'in yeniden Başbakan olması gerektiğini dile getirdi. Özellikle hasat zamanı olan ağustos - eylül aylarında Kavvam'ın etkisiz politikası, mecliste huzursuzluk oluşturdu. Ayrıca Müttefikler de Kavvam'ın çok güven

³⁸³ Ali Asgar Şemim, *İran der Dövre-i Saltanat-ı Ali Hazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi*, İbn-i Sina Neşriyat, Tahran 1346 (1967), s. 39.

³⁸⁴ Sir R. Bullard to Mr Eden, FO 406/80, Further Correspondence Persia Part 49, April to June 1942, 17.03.1942, s. 46-47.

vermediğini düşünüyorlardı. Aralık ayının başında, Tahran’da büyük bir gösteri oldu. Çoğunluğu öğrencilerden oluşan grup, meclis önü ve Başbakan’ın evinin önünde toplanarak şeker depolarını ve dükkânları yağmaladılar. Aralık ayındaki İsfahan’daki olaylar, Kavvam hükümetinin zayıflığını gösterdi. İsfahan’daki merkeze bağlı yönetici General Zahidi, buğday toplanması işine karşı çıktı. Kavvam Hükümeti’nin Zahidi’yi yakalamak için gerekli organizasyonu olmayınca İngiliz Hükümeti’nden yardım istedi. Bu olaylardan sonra Şah, Kavvam ile görüştü. Kavvam, çevresindeki bazı kimselerden kurtulacağını ve devam etmek istediğini söylese de Şah, onu olaylardan sorumlu tutarak istifasını istedi.³⁸⁵

Savaş koşulların getirdiği ekonomik zorluklar karşısında İran’da, artan stokçuluk ve karaborsacılık faaliyetlerinden dolayı ekmek krizi çıkmış ve halk; buğday ve ekmek bulmakta zorlanmıştı. Bu duruma önlem almak için 4 Aralık 1942’de İran, İngiltere ve Amerika arasında bir gıda yardım anlaşması imza edildi. Bu iki devlet, 1943 buğday hasadının toplanmasına kadar İran’a gerekli olan temel ihtiyaçlarını karşılama sözü verdi. Bu anlaşmada, ilginç olan detay ise İran’ın tüm bölgelerine ihtiyaca göre bölünecek tahılların dağıtım işinin -İran hükümetinin dağıtım araçlarının yetersizliği öne sürülerek- Amerikan ve İngilizlerin kontrolüyle yapılması maddesiydi. Bu anlaşmaya göre İngiltere, 25.000 ton buğdayı İran’a mümkün olan en kısa sürede ulaştıracaktı.³⁸⁶

1943 yılı hasat dönemi, verimli geçmiş ve ülkedeki kıtlık azalmıştı. En alt sınıf halk için olmasa bile ülkenin büyük bölümünde, yeteri kadar yiyecek temin edilebiliyordu. Birçok bölgede, ayaklanmalar azaldı; yol baskınları durdu. Fakat ülkede, belli başlı kesimin haksız kazançları yaygınlaşınca zenginleşen sınıf ile yoksul kesim arasındaki fark her geçen gün daha da arttı.³⁸⁷

³⁸⁵ Sir Bullard to Mr Eden, **FO** 406/80, Further Correspondence Persia Part 52, January to March 1943, 21.12.1942, s. 35-38.

³⁸⁶ Sir Bullard to Mr Eden, **FO** 406/80, Further Correspondence Persia Part 52, January to March 1943, 9.12.1942, s. 22-24.

³⁸⁷ Sir Bullard to Mr Eden, **FO** 406/82, Further Correspondence Persia Part 58, January to March 1944, 07.01.1944, s. 45-46.

3.1.1.1. İran İç Politikasında Meclisin Rolü

İran'ın savaş zamanı iç politikasını anlamak için İran Meclisi'nin yapısını ve işleyişini bilmek gerekir. İran'da seçimler, her iki yılda bir yapılıyordu. İran, işgal edildiğinde 13. Meclis (1941- 1943) görevdeydi. Rıza Şah'ın tahtan ayrılmasından sonra meclisin işleyişi de değişti. Rıza Şah döneminde Şah, kabineye başkanlık edecek kişiyi ve bakanları kendi seçiyor daha sonra gereken onaylama işlemi için meclise bir ferman gönderiyordu. Fakat Muhammed Rıza Şah dönemiyle birlikte meclisin etkisi artmıştı. Meclis, başbakan adaylarını belirliyor; aday olan kişi ise kabineyi kurmak için Şah'tan ferman alarak bakanlarını belirliyor; bir hükümet programı hazırlayıp hem bakanlar için hem de hükümet programı için meclisin onayına sunuyordu. Bu mecliste, mebusların idare de etkisi büyüktü. Mebusların dilediği konularda soruşturma yapma hakkı ve dokunulmazlıkları vardı. Mebuslar, hükümete verdikleri güvenoyunu herhangi bir zaman geri alabilirdi.³⁸⁸ Nitekim bu güç nedeniyle İran'da kabine ve başbakanlar, uzun süre yönetimde kalamamış; bazıları, altı ay gibi kısa süre görev yapmıştır.

Rıza Şah gitmesine rağmen 13. Meclis'te büyük bir değişiklik olmamıştı. Genellikle yeni vekiller, Rıza Şah'ın taraftarı konumundaydı. 13. Meclis'te, 4 farklı grup vardı. Mebuslar; Millî Birlik Grubu, Yurtsever Grubu, Adalet Grubu ve Azerbaycan Grubu şeklinde ayrıldılar. Bu dört grup, hem dâhilî meselelerde hem de haricî konularda ortak karar almakta zorlandılar. Mecliste, Millî Birlikçiler Grubu en geniş kitleyi temsil ediyordu. Bu gruptaki üyelerin çoğu, Müttefik işgali altında olan bölgelerin dışından geliyordu. Millî Birlikçiler, anayasal konularda Şah ile anlaşma yoluna gitmeyi tercih ediyordu. Dış politika da ise geleneksel düşman olan Sovyet ve İngilizlere karşı ABD ile iyi ilişkiler kurmak istiyorlardı. Bu grubun lideri, büyük toprak sahibi Murtaza Kuli Bayat Han'dı. Bayat Han'ın ailesi, İran Merkez Bankası'nın yardımı ile Batı İran'da büyük bir kömür sahası işletmeciliği yapıyordu. Meclis Başkanı Hasan İsfendari ise Gilan'daki İpek Endüstrisi'ne sahipti. Koza ihracatı için devlet imtiyazına sahipti. Yurtsever Grubu ise İngiliz işgali altında olan güney ve güneybatı bölgesinde, ticaret ile uğraşanlardan ve büyük toprak sahipleri

³⁸⁸ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s. 139.

olan mebuslarından oluşuyordu. Bu grubun sözcüsü ise Haşim Malik Medani adında bir tüccardı.³⁸⁹

Hükümet, meclisin bağımsız bir güce sahip olmasını istediye de meclis, yapıcı bir Batı düşüncesine sahip değildi. Meclisteki tartışmalar; alaycı, birbirlerini suçlayıcı şekilde geçiyordu. Mecliste, donanımlı bakan ve yetkililer azınlıktaydı. Meclisteki tartışmalarda, rüşvet suçlamaları oldukça fazlaydı. Meclis, hem iç hem de dış politika konusunda etkisiz ve çok yavaş kalmıştı. Hükümetin onay verdiği işlerin hızlı bir şekilde kabul edildiği yer olmuştu.³⁹⁰

Bazen mecliste, bir kararın iki ay tartışıldığı fakat sonuca bağlanmadığı dönemler olurdu. Meclis, kabine seçimlerinde önemli rol üstlenirdi. 1907 anayasasına göre kabineye bakan olmak isteyen birinin milletvekilliğinden istifa etmesi gerekiyordu. Bazı vekillerin meclisteki pozisyonunu kaybetmemek için bakan olmayı reddettiği de olmuştu.³⁹¹ Meclis, ülkede bazı önemli kararlar alınmasında da etkili olmuştur. Örneğin 1942 yılı mart ayında hükümetin Amerika'dan finansal yardım talebinin koşulları hatta görev yapacak olan Millspaugh'un sözleşmesi de yasa ile meclis tarafından belirlenmişti.

3.1.1.2. İran'da Seçimler, Partiler ve 14. Meclis

1943 yılı, politik hareketlenmenin en yoğun olduğu yıldır. Rıza Şah sonrası siyasi partiler, birer birer kuruluyor; siyasi reformları uygulamak istiyorlardı. Bu yılda, İran'da 15 siyasi parti kuruldu. Bu partilerin birçoğu kısa ömürlü oldular. 23 Kasım 1943'te, 13. Meclis'in görev süresi doldu. Seçimlerin yapılacağı, üç ay önce meclis tarafından ilan ediliyordu. 23 Haziran'da, seçimlerin yapılacağı ilan edildi. Başbakan, seçimlerin serbest bir şekilde, özgür bir ortamda yapılacağı; seçim süresi boyunca askerî valiliklerin kaldırılacağı ve özgür bir siyasi ortam olacağı sözünü verdi.³⁹² 1943 yılı sonu politik hayata bakıldığında, en önemli partilerin Tudeh,

³⁸⁹ Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, New Jersey 1982, s. 178-179.

³⁹⁰ George Lenczowski, **Russia and West in Iran 1918-1948**, İthaca Press, New York 1949, s. 180-181.

³⁹¹ **a.e.** s. 178-180.

³⁹² Military Attache Intelligence Summary no 23 for The Period 1st to 7th June 1943, **FO** 406/81, Further Correspondence Persia Part 53, April to June 1943, 07.06.1943, s. 96.

İttihat-ı Millî, İran, Merdum, Yoldaş, Sosyalist ve Adalet Parti olduğu görülür. Diğer partilerine göre İttihad-ı Millî partisi ve Tudeh partisi iki güçlü parti konumundaydı. Tudeh partisi, Sovyetlere, İttihad-ı Millî partisi ise İngilizlere yakın durmaktaydı. Meclisin çok parçalı yapısında hiçbir siyasi parti, çoğunluğu temsil edemedi.³⁹³

Siyasi partilerden Yoldaş (Hizb-i Hamraham) partisi, Tudeh partisine yakınlığı ile biliniyordu. Entelektüel çevresi olan partiydi. Partinin lideri, Mustafa Fateh idi. Ekonomist olan Fateh; Merdom (Halk) gazetesini Tudeh partisi desteğiyle kurmuş ve Tudeh liderleriyle beraber gazeteyi yönetiyordu. Mustafa Fateh daha sonra buradan ayrılıp kendi gazetesi olan Emruz ve Ferda (Bugün ve Yarın)'ı kurmuştur. Partinin diğer kurucularından biri de Abbas Naraki'dir. Abbas'ın ailesi, Kaşan'da iyi bilinen bir aileydi. Yoldaş partisi, iki temel ideolojiyi benimsiyordu. Bütün vatandaşlara siyasi eşitliğin sağlanması ve İran'daki ana üretim araçlarının kamulaştırılması. Parti, seçim sırasında İngiliz işgal bölgesine yoğunlaştı ve Batı düşüncesine sahip adayları destekledi.

İran partisi ise Ekim 1941'de Mühendisler Derneğine üye laik milliyetçiler tarafından kurulmuştu. Parti sözcüsü Mehdi Bazargan partinin kuruluş amacını, 1930'larda Avrupa'daki öğrenci dernekleri, özgür dinî cemiyetler ve siyasi parti gibi oluşumların aynı dönemde İran'da yok edilmesi olarak açıkladı. Bazargan, 1941'den sonra İran'da ortaya çıkan fırsatı değerlendirip Mühendisler derneğini kurdu. 14. Meclis seçimleri öncesinde derneğin radikal üyeleri, Tudeh yanlısı işçi hareketlerine katılırken daha ılımlı olanlar ise İran partisini kurdu. Partide, birçok avukat, profesör ve doktor bulunuyordu.³⁹⁴

İran partisi, 1941 sonrası yeniden siyasete giren Muhammed Musaddık³⁹⁵ adına kampanyalar yapmıştır. Musaddık bu parti ile anılmaktan ziyade bağımsız hareket etmeyi tercih etmiştir. Tahran'daki esnaf gruplarından ve profesyonel derneklerden destek alan Musaddık, seçim kampanyasını üç ana konu üzerinden

³⁹³ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 185-186.

³⁹⁴ Ervand Abrahamian, **a.g.e.**, s. 188.

³⁹⁵ Musaddık Rıza Şah döneminde meclisin baskı altında tutulduğuna muhalefeti nedeniyle bir süre hapsede kaldı. Rıza Şah'ın gidişiyle yeniden siyasi hayata geri dönerek mecliste aktif bir rol oynamaya başladı. Bkz. "Musaddık Muhammed", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2022, C. 31, s. 228-229.

yürütmüştür. Bu dönemde Musaddık'a göre İran, 'pozitif denge' olarak adlandırdığı geçmişin yanlış yönlendirilmiş dış politikasından vazgeçmeli ve 'negatif denge' adı verdiği ileriye dönük politika sürdürmeliydi. Musaddık, ancak bu politika ile İran'da ulusal bağımsızlığın korunabileceğini savunmuştur. Sovyetlerin kuzey bölgelerinde petrol imtiyazı için baskı yaptığı dönemde, mecliste bu konuda ses çıkmazken Musaddık, buna şiddetle karşı çıktı. İran'ın; İngiltere ve Sovyetlerin petrol çıkarları arasında ezilmemesi gerektiğini savundu.³⁹⁶ Musaddık, İran'ın geleneksel liderlerinin zaman zaman kuzey komşusu Sovyetlerin yanında olup İngiltere'ye karşı, zaman zaman da İngilizlerin yanında olup Sovyetlere karşı tavizkâr politika izlediğini; bazen de bu iki büyük devlete karşı Almanya, Fransa ve ABD gibi üçüncü bir gücün arandığını, bunun da yanlış bir politika olduğunu dile getirerek bu politika ile verilen tavizlerin yabancı güçlerin iştahını kabarttığını, İran'ın hiçbir güce taviz vermeden bağımsız bir şekilde idare edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Musaddık, Rıza Şah'ın diktatörlüğünün askerî temeller üzerine kurulduğunu; demokrasilerde silahlı güçlerin kraliyetlerden alınıp sivil parlamento denetimine verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca toprak sahibi aileler meclisi doldurduğu sürece sosyal reformların yapılamayacağını belirterek, denetleyici seçim konseylerinin okuma yazma bilmeyen insanlardan arındırılıp, öğretmen ve profesörler tarafından yönetilen bağımsız sivil komitelerden oluşması gerektiği fikrindeydi.³⁹⁷

Adalet partisi ise meclisteki adalet grubunun bir kolu idi. Partinin başında, Ali Daştı vardı. Parti sözcüsü Dadgar, Rıza Şah'ın meclis başkanlığı görevini yapmış; 1921 darbesine yardım etmiş olgun siyasetçilerdendi. Parti, kapitalizmin kötülüklerine ve komünizm tehlikesine karşı tedbirli olmayı; eğitim tesislerinde, genişleme olması gerektiğini; hükümet bürokrasisinde, reformların yapılmasını savunuyordu. Dadgar, partisinin 53 komünistin Tudeh partisini kurması sebebiyle Tudeh'e karşı kurulduğunu ifade etmiştir.³⁹⁸

İttihat-ı Millî partisi ise Şah yanlısı politika izleyenlerin kurduğu bir partiydi. Parti, dış ilişkilerde İngiliz ve Sovyet etkisine karşı Amerika yanında olma

³⁹⁶ James F. Goode, **The United States and Iran (In the Shadow of Musaddiq)**, St. Martin's Press, New York 1997, s. 11.

³⁹⁷ a.e., s. 189.

³⁹⁸ a.e., s. 192.

politikasını, iç ilişkilerde ise Şah ile uzlaşan sosyal politika takip ettiler. Ağustos 1944'te Tudeh'e karşı daha radikal politikalar takip eden partinin adı, Halk partisi (Hizb-i Mardom) olarak değiştirildi.

Vatan partisi, Seyyid Ziya tarafından Eylül 1943'te sürgünden dönüşünün hemen akabinde kuruldu. Ziya, Bugünün Fırtınası (Ra'ad-ı Emruz) adlı bir gazete çıkardı. Bu gazete, şunları gerekçe göstererek Rıza Şah'ı sürekli olarak suçluyordu: ülkeyi yağmalamak, dinin altını oymak, anayasayı ayaklar altına almak, vergilendirme ile insanları sıkıştırmak, kanserli bir bürokrasi oluşturmak, sınıflar arası nefreti çoğaltmak. Parti programına göre toprak sahibi ailelerin hâkimiyeti bitirilmeli; anayasanın ruhuna aykırı olan tüm yasalar yürürlükten kaldırılmalı; il meclisleri temel konularda toplanmalı; devlet okulları, gazeteler ve yerel organizasyonlar aracılığı ile din ve vatanseverlik güçlendirilmeli; din karşıtı yayınlar yasaklanmalı; Tudeh partisinin komünizm çalışmalarına karşı çıkılmalıydı. Şubat 1944'te partinin adı, Millî İrade Partisi (Hizb-i İradeh Melli) olarak değiştirildi. Parti, İngilizlerle yakın ilişki içindeydi.³⁹⁹

1943 Kasım ayında, Rıza Şah döneminden kalan birçok mebusun yer aldığı 13. Meclis'in görev süresi bitti ve 14. Meclis seçimleri yapıldı. Seçimde oyların toplanması, sayılması, genelde vali ile iş birliğinde olan ve sadece kendisine karşı sorumlu seçim komitesinin sorumluluğundaydı. Seçimde, adayların toplantı ve konuşma yapması yasaktı. Meşhed'de toplam nüfus, 175.000 idi. Burada 6 mebus seçildi. Meşhed gibi gelişmiş bir yerde bile yüzde yirmi okuma yazma oranı olduğu için bu şartlar altında sağlıklı bir seçim yapılmasının imkânsız olduğu düşünülüyordu. Ancak daha önceki mebusların hepsi, büyük toprak sahibi kişilerken, yeni seçilen mebusların ikisi dışındakilerin statü sahibi kimseler olması dikkat çekiciydi. Böylelikle büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan seçmenler, temsil edilemedi. Seçimlerin tamamlanması kolay olmadı. Bazı bölgelerde, seçimin tam olarak bitirilmesi uzun sürdü. Tahran'daki seçimler, aralık ayının sonunda bitmişti.

³⁹⁹ a.e., s. 193

Tahran'daki seçimde, birçok yerde anlaşmazlık çıkmasından dolayı Belediye Başkanı Fazlullah Bahram ve yardımcısı, 3 Ocak 1944'te görevden alındı.⁴⁰⁰

Seçimlerde hem İngilizler hem Sovyetler, mecliste kendi taraftarlarının aday olması için uğraş verdiler. İngilizlerin İran'ın siyasi meselelere katılımı, ülke yönetimini belirlemekle sınırlı değildi. İngilizler, özellikle kendi kontrolü olan bölgelerde, mebus adayları olacak kişileri araştırmış ve çıkarları doğrultusunda karar vermişti. Her ne kadar İngiliz Elçi Bullard yazdığı anılarında, meclis seçimlerinde İngiltere'nin herhangi bir müdahalesi olmadığını ifade etmişse de dönemin yazışmaları tamamen tersini söylemektedir. Özellikle 14. Meclis seçimlerinde, hem Sovyetler hem de İngilizler etkili olmuşlardır. Örneğin seçimlerden önce Haziran 1943'te Bandar Abbas'ta seçilecek mebuslar için İngilizler, uygundur ya da değildir şeklinde görüş bildirmişti.⁴⁰¹ Bullard anılarında, mevcut mebuslar yeniden seçilmek istediği için, acil olan kamu işlerini bir kenara bırakarak, zamanlarını bu yöndeki çalışmalara harcadıklarını dile getirir. Bullard, kendisinin asıl amacının çeşitli bakanlıklar üzerinde etkisini kullanmak ve onlardan çıkar elde etmek olduğunu ifade eder.⁴⁰²

Hükümeti endişelendiren durum, özellikle Kuzey İran'da geleneksel yönetici sınıfın mı yoksa Sovyet kontrol alanından yeni tip kişilerin mi seçileceğiydi. 1943 yılına kadar güçlü bir anti komünist hareket organize olmamıştı. Komünist Tudeh partisi, seçimlerde organize bir parti görüntüsünden uzak şekilde kendi taraftarları olan kişileri vekil yapma yoluna giderek mecliste söz sahibi olmak istiyordu. Adayları destekleyecek bir parti organizasyonu yoktu. Seçimde adaylar, seçmenlere rüşvet veriyorlardı.⁴⁰³ Seçimde arabulucular, önemli rol oynuyorlardı. Seçilen vekiller, halkı temsilden ziyade otoritenin yani yerel güçlerin temsilcisi görünümündeydiler.

Seçimler, 1944 yılının şubat ayında tamamlandı. 136 milletvekili meclise girdi. Tudeh partisi ilk defa 8 mebusla meclise girdi. Bu vekiller mecliste bir grup

⁴⁰⁰ Sir Bullard to Mr Eden, **FO** 406/82, Further Correspondence Persia Part 58, January to March 1944, 07.01.1944, s. 37-38.

⁴⁰¹ British Consulate Bandar Abbas to Minister of Tehran, **FO** 248/1428, Majlis Elections, 18.07.1943, s. 1-2.

⁴⁰² Reader Bullard, **a.g.e.**, s. 194.

⁴⁰³ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 181.

oluşturdu. Vekillerin %60'ı yeni, %40'ı ise bir önceki dönemden gelen mebuslardı. Meclis; çoğunluklar ve azınlıklar şeklinde gruplandırılmıştı. Mecliste karar almak için 3/4 oranında onay gerekiyordu. 35 mebus, bir karara onay vermezse o karar meclisten geçemezdi.⁴⁰⁴

Mecliste, yedi farklı grup bulunuyordu. Millî Birlikçiler, Yurtseverler, Demokratlar, Liberaller, Bağımızlar, Tudeh ve Münferidler. Bu gruplar arasında sürekli değişen ittifaklar, 14. Meclis'i karmaşık bir siyasi yapıya dönüştürdü.⁴⁰⁵

Meclis açıldığında Millî Birlikçiler hariç diğer altı grup, Şah'a yönelik eleştirilere başladılar. İlk iş olarak görev yemininde düzenlemeler yaptılar. Bu altı grup, Şah'ın desteklediği Millî Birlikçiler'e karşı ortak hareket ettiler. Komitelerde, en önemli pozisyonları aldılar. Demokratlardan Esad Bahtiyari'yi meclis başkanı, Yurtseverlerden Medani'yi de meclis başkan yardımcısı yaptılar. Milli Birlikçiler, Maliye Komitesindeki 18 sandalyeden sadece 5'ine; Dışişleri Komisyonundaki 16 sandalyeden sadece 2'sine sahipti. Ali Süheyli kabinesinin istifası üzerine Liberaller, Demokratlar, Vatanseverler ve Müstakiller uzun toplantılar yaparak Muhammed Said'in yeni başbakan olmasına karar verdiler. Daha sonraki süreçte Şah'ın başkomutan olup olmadığı, orduyu komuta edip edemeyeceği tartışıldı. Muhafızlar, Şah'ın orduya müdahale etme görevinin meclis tarafından sınırlandırılması gerektiğini savunuyordu.⁴⁰⁶

Tudeh partisinin vekili olan Habibullah Dorri'nin vekilliği, meclis tarafından reddedildi. Bu duruma Tudeh yanlıları, şiddetli bir şekilde karşı çıkarak ülkenin kuzeyinde büyük protestolar düzenlediler. Aşırı sağcı grup, mecliste Sovyet etkisini görmek istemediğinden Habibullah Dorri için red oyu vermişlerdir. Yeni mecliste çoğunluk, Şah'ın taraftarı olan sadık toprak sahipleri, aşiret reislerinden oluşuyordu. Şubat'ta açılan mecliste Millî Birlik grubu, tek hâkim konumunu kaybetti.⁴⁰⁷

1944 yılında mecliste, komünist kesim ile muhafazakâr kesim arasındaki olaylar büyüyünce muhafazakârlar arasında komünist tarafa karşı birlik oluştu.

⁴⁰⁴ a.e., s. 184.

⁴⁰⁵ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 200.

⁴⁰⁶ a.e., s. 205.

⁴⁰⁷ a.e., s. 199.

Mecliste istikrarlı bir çoğunluk için Azadi (liberal), Millî Birlik (İttihad-ı Millî) grupları birleşerek ortak bir blok oluşturdular. Ancak milliyetçi bir anlayışa sahip olan Seyyid Ziyaeddin taraftarları, bu gruba katılmadılar. Bu ittifak, meclis için bir ilerleme olarak görüldü. Bu yeni blok, ilk icraatını Muhammed Said'in kurduğu yeni kabinenin güven oylamasında birlikte hareket ederek verdi. Daha önceki yıllarda bir birlik oluşturmamayan meclis, Tudeh partisinin meclise 8 mebus sokmasıyla komünizm tehlikesine karşı birleşmişti. Tudeh partisi, Sovyetlerin kontrolü olan bölgelerde aktif rol oynuyordu. Bu bölgelerde ticari faaliyetler, Tudeh mensubu kişiler tarafından yürütülüyordu.⁴⁰⁸

Sonuç olarak 14. Meclis'i, genel olarak muhafazakârların temsil edildiği bir ana mekân olarak görebiliriz. Bu meclis, uzun bir diktatörlük döneminden sonra radikal değişiklik yapmaktan çekindi. Siyasi olarak komünizm karşıtlığından öteye gidemedi. Meclisin en büyük icraatlarından biri, petrol konusunda anlaşma yapma yetkisini hükümetten alıp meclis onayına sunması oldu. Nitekim bu karar, Rus güçlerin 1946 yılında İran'dan çıkarılmasında Ahmed Kavvam tarafından siyasi bir manevra olarak kullanılacaktı. Meclisin çok ön planda olmamasında hem dış hem de iç problemleri hesaba katarak çalışmasının etkisi büyüktü. Bu meclis, büyük çoğunluğu işgal altında olan, dönem dönem ekmek kıtlığı yaşanan bir ortamda -çıkar çatışmalarının dışında- bağımsızlık ve egemenliğini, sömürgeci ülkelere karşı koruma sorumluluğunun hissedildiği bir meclis olmuştur.

3.1.2. Savaşan Devletlerin İşgal Sonrası İran Politikaları

3.1.2.1. İngiltere'nin Kafkasya ve Kuzey İran'a Nüfuz Etme Politikası

1942 yılında, Alman-Rus savaşında kimin galip ayrılacağı belli olmadığından İran'ın da gelecekte ne gibi bir tehdit ile karşılaşacağı belli değildi. İran'ın işgali İngilizlere, bu bölgedeki muhtemel bir Alman işgaline karşı daha büyük savunma olanağı sağladı. İran; Alman ordusunun Orta Doğu ve Hindistan'daki İngiliz işgaline doğru ilerleyebilmesi için hâlâ en uygun geçiş yoluydu.

⁴⁰⁸ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 181-184.

Nitekim İngilizler; Almanya'nın Sovyetler Birliği'nde daha fazla bölgeyi işgal etme emelinin olmadığını biliyordu. Almanya; Kafkasya'yı ele geçirip Hindistan'a hızla ilerlemeyi ve Hint Okyanusu'ndaki deniz üslerini ele geçirip İngilizleri kolonilerinden ayırmayı planlıyordu.⁴⁰⁹

1941-42 kışında, Orta Doğu'ya yönelik bir Alman istilasına tehdidi yoktu. Çünkü bir yandan o zamana kadar Sovyet cephelelerinde varlık gösterememeleri, diğer yandan kış aylarının başlaması, Alman ordusunun İran'da ve İran'a doğru ilerlemesini imkânsız hâle getirdi. İngilizler, 1942 baharında ve yazında olası bir Alman işgaline karşı koymak için birliklerini donatma fırsatı yakalamıştı. Ancak Sovyet cephesindeki savaşın neredeyse durduğu kış aylarında, İngiliz komutanlar bunu yapmak için yeterli özgürlüğe sahip değillerdi. İngilizlerin yeterli özgürlüğe sahip olmama nedenleri şöyle sıralanabilir:

a) İngiltere; personel ve askerî teçhizatı taşımak için yeterli sayıda gemiye erişim sağlayamadığından bölgedeki kuvvetlerini büyük ölçekte artıramıyordu.

b) Doğu Asya'daki gelişmeler⁴¹⁰, İngiliz ordusunun Orta Doğu'da güçlendirilmesine yönelik askerî planların uygulanmasını geciktiriyordu.

c) Orta Doğu'da konuşlanmış İngiliz kuvvetlerinin önemli bir kısmı, ilgili ülkelerde güvenlik işlerine tayin edilmişlerdi. Özellikle de Mihver hükümetlerden gelen tehlike ve tehdit ciddileşirse bu güçlerin görevi yoğunlaşacaktı. Çünkü bu

⁴⁰⁹ Political Central, German War Plans, FO 371/26525, 22.11.194, s. 4.

⁴¹⁰ Japonya'nın 7 Aralık 1941'de savaşa girmesi Müttefikler için yeni sorunlar yarattı: Japonya'nın güçlü bir deniz gücü vardı. Müttefikler savaşı sürdürmek için büyük ölçüde deniz bağlantılarını kullanıyorlardı. Bu, o zamana kadar Müttefiklerin elinde bulunan ticari gemileri kullanma olasılığını azalttı. Bu etki özellikle Orta Doğu, Avustralya, Yeni Zelanda ve Burma'daki İngiliz işgali altındaki bölgeler arasındaki teçhizat ve lojistik hatlarında belirgindi. İngiltere, savaşın diğer cephelelerini zayıflatma pahasına bu alandaki konumunu güçlendirmek zorunda kaldı. Buna karşılık, Japonya'nın savaşa girmesi, Atlantik ve Akdeniz'deki Mihver kuvvetlerinin özgürleşmesine yol açtı. Alman denizaltıları bu nedenle operasyona girmek için daha fazla alan buldular. Japonya savaşa girerken Sovyetler Birliği doğu Sibirya'da saldırıya uğrama tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı için asker kuvvetlerinin bir kısmını bu noktaya odaklamalıydı ki bu, Batı'daki savaş cephesinin zayıflaması anlamına geliyordu. Japonların savaşa girmesi ABD tarafından Müttefiklere yapılan silah sevkiyatları azaltılması demektir. Japonya'nın savaşa girmesi İngiltere için çok önemli bir stratejik pozisyon oluşturan Orta Doğu ve Yakın Doğu'daki işgalinde, her iki tarafın da yani hem batıdan hem doğudan, düşman operasyonlarına karşı tek başına durmalıydı. Ayrıca İngilizlerin kontrolü altındaki özellikle Burma, Avustralya ve Yeni Zelanda ciddi tehlike altındaydı. Bkz. Middle East to War Office, WO (War Office) 106/2189, Report on Middle East, 1941 July Dec, 27.12.1941, s. 1.

durumda Arabistan, Suriye, Irak ve İran topraklarındaki İngiliz işgal güçlerine karşı isyan duygularının artma olasılığı yüksekti. Bu nedenle, bu ülkelerde bulunan kuvvetlerin İran cephesine aktarılması söz konusu değildi.

d) Türkiye'nin tavrının net olmayışı ve Mihver hükümetlerine olası olumlu desteği -bu destek muhtemel Alman ordusuna izin vermekle sınırlı olsa bile- kesinlikle Suriye'deki İngiliz kuvvetleri arasında büyük ölçekli bir çatışmaya yol açardı. Buna ek olarak İngiliz mevzileri; Türkiye üzerinden ve Kafkaslarda İran üzerinden saldırıya uğrayabilirdi. Bu durumda İngiltere, üç cephede savunma yapacak bir konumda değildi.⁴¹¹

Stratejik açıdan Kafkasya, Orta Doğu'nun savunulmasında çok önemli olduğundan İngiliz Savaş Kabinesi, Genelkurmay Başkanı'nın izniyle Kafkasya'ya İngiliz askerleri göndermeyi teklif etti.⁴¹²

Bu karar verilirken Kafkasya'nın Orta Doğu ve Hindistan'daki ilk savunma hattı olması ve bölgenin güneyde bulunan diğer yerlere göre daha uygun savunma tesislerine sahip olması düşünülmüştü.

Bu bölgedeki savaşın devamı, İngiltere'nin arzu ettiği bir olaydı. Savaşın bu bölgede devam etmesi demek, burada giderek daha fazla Alman birliklerinin çatışmasına neden olacak ve sonuç olarak Almanların diğer cephelerden sapmalarına sebep olacaktı. Bu, İngiltere'ye daha güneydeki savunma hatlarına takviye güçleri gönderme ve savunma tesisleri inşa etme fırsatı verecekti.

Sovyetler, Almanya'ya direndiği müddet zarfında Türkiye, Mihver güçlerine katılmaya zorlanmayacaktı.

Kafkasya'da İngiliz birliklerinin varlığı -Almanya Sovyetler Birliği'ni mağlup ettiği takdirde- Müttefiklere Bakü'nün petrol sahalarını koruma olanağı verecekti.

⁴¹¹ Middle East to War Office, **WO** (War Office) 106/2189, Report on Middle East, 1941 July Dec, 27.12.1941, s. 1.

⁴¹² British Assistance to the Russians in the Caucasus, **WO**/106/2189, Report on Middle East, July - December 1941, 15.10.1941, s. 1.

İngiliz kuvvetleri; köprü tesislerini, demiryollarını, tünelleri ve yolları sabot etmek için daha fazla fırsat elde edebileceklerdi. Bu ise Almanların güneye ilerlemesini engellemek veya en azından bu ilerlemeyi geciktirmek ve yavaşlatmak için önemliydi.

İngiltere, öncü güçleri için bir yer (üs) edinmek ve Kuzey İran'da güç oluşturmak istiyordu. Bu üs, İngiltere'nin Orta Doğu ve Hindistan'daki konumlarını savunmak için oldukça önemliydi.

İngiliz Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin savunmasında, aktif olarak yer aldığını göstermek istiyordu. Bu, özellikle İngiliz kamuoyunu sakinleştirmek için gerekliydi. Sovyetler Birliği'nin galip gelememesi ve İngiltere'nin Almanya'ya karşı ülkeye yardım edememesi, iktidar partisi üzerinde kesinlikle olumsuz bir etki yaratacaktı. Bu konuların savaşın kaderini belirlemedeki önemi, İngiliz Ordu Kurmayları tarafından teyit edildi. Bu nedenle Genelkurmay Başkanı, Rusya'ya yardım için Kafkas Cephesi'ne iki İngiliz birliği gönderme planının hazırlanmasını emretti.⁴¹³

Sovyetler Birliği ise bu yardımı, aşağıdaki sebeplerden dolayı reddetti:

İngiltere'nin Sovyet cephesine göndermeyi planladığı asker sayısı, o kadar azdı ki Kafkas Cephesi'ndeki savaşın kaderi üzerinde hiçbir etkisi olmayacaktı.

İngiliz Genelkurmay Başkanı'nın Kafkasya Cephesi'ne asker göndermek için önerdiği İran'daki ulaşım tesislerini kullanma fikri sınırlı ulaşım imkânları nedeniyle Rusya'ya askerî yardım ve silah sevkiyatını azaltacaktı.

Sovyetler, İran'ın kuzeyine askerî güç gönderilmesini ancak Sovyetler Birliği iş birliği yapmaya hazır olduğunda gerçekleştirmek istiyordu. Esasında İngiltere'ye, Kuzey İran'ın Sovyet işgali altındaki kesiminde hareket özgürlüğü vermek istemiyordu.⁴¹⁴

⁴¹³ a.e., s. 38.

⁴¹⁴ India to the War Office Immediate, **WO** 106/2329, Strategy VII B telegrams Iraq and Persia, 1941 Nov.-1944 Oct, 02.12.1941, s. 1.

Bu üç ana koşuldan da anlaşılacağı üzere böyle bir önerinin amacı, propaganda yönünü kullanmanın yanı sıra Sovyet kontrolündeki İran'ın kuzey kesimlerini etkilemek ve oraya nüfuz etmek anlamına geliyordu ki bu da Sovyetler tarafından kabul edilebilir bir durum değildi.

İngilizler, Kuzey İran bölgesine asker çıkarma fikrinin Sovyetler tarafından reddedilmesinden sonra Sovyet güçlerini, İngiliz kuvvetleriyle değiştirme önerisini sundular. Fakat Kuzey İran'da (Sovyet işgali altındaki bölgede) daha fazla nüfuz kazanmak için sunulan bu teklife, Sovyetler yeniden karşı çıktı. İngiliz Savaş Kabinesi'ne göre Kuzey İran'da Sovyet işgali altındaki bölgelerde İngiliz birliklerinin konuşlandırılmak istenmesindeki amaç, Rusya'nın Kuzey İran'ı işgal etmekle görevli güçlerini Kafkas Cephesi'nde Almanlarla mücadele için kullanmasını sağlamaktı, ancak bu gerçekleşmedi. Savaş, iki güç arasındaki rekabeti ve belirsizliği hiçbir şekilde ortadan kaldırmadı. Sovyetler, İngiliz birliklerinin Kuzey İran'daki kendi nüfuzu altındaki topraklara girmesine karşı çıktı.⁴¹⁵

3.1.2.1.1 İngiltere'nin Kuzey İran'ı Savunma Planı

İngiliz yetkililer, Türkiye'de Hazar Denizi'nden Anadolu'ya uzanacak savunma hattının bir cephe olarak değerlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. Ancak İran'ın kuzeyindeki savaşın Anadolu'dan daha erken başlaması çok muhtemeldi.⁴¹⁶ Bu nedenle Kuzey İran, İngiliz savunma planlarında öncelikli konumdaydı. Burada olası bir çatışma sırasında gerekli hazırlıkları sağlamak için hava üsleri inşa etme ve uzun mesafeli uçakları (Kafkasya'daki petrol yataklarını bombalamak için) konuşlandırma planı uygulanmalıydı. İngiliz yetkililer; Kuzey Irak ve Kuzey İran düşman tarafından işgal edilmediği sürece Basra Körfezi ile iletişim hatlarının güvenli olacağına inanıyorlardı.⁴¹⁷

İran'ın kuzey bölgelerinde Sovyet varlığı, bu bölgede bir savunma planı hazırlamak ve iş birliğini gerektiriyordu. Ancak Sovyet Hükümeti, Kuzey İran'ın

⁴¹⁵ India to the War Office Immediate, **WO** 106/2329, Strategy VII B telegrams Iraq and Persia, 1941 Nov.-1944 Oct, 14.11.1941, s. 1.

⁴¹⁶ From Angora to Foreign Office, **FO** 371/27154, 3.10.1941, s. 1.

⁴¹⁷ India to the War Office Immediate, **WO** 106/2329, Strategy VII B telegrams Iraq and Persia, 1941 Nov.-1944 Oct, 14.11.1941, s. 2.

işgal altındaki bölgelerinden iletişimini kesmişti. Almanya'nın İran'a yönelik olası ilerleyişine karşı savunma planları hazırlarken Sovyet askerî gücü hakkında çok az bilgisi olan İngiltere, diğer tüm ülkelerden daha fazla hasar görmüştü. Buna ek olarak İngilizler, öncü güç göndermek için gereken bilgilere sahip değildi. Orta Doğu'daki İngiliz kuvvetlerinin başkomutanı, Sovyetler Birliği'nin gerekli bilgileri önde gelen İngiliz kuvvetlerine sağlamadaki iş birliği eksikliğini, bölgedeki savunma planlarının önünde bir engel olarak görüyordu.⁴¹⁸

15 Kasım 1941'de, Hint Kuvvetleri Başkomutanı'na göre ne kadar kuzeye gidilirse o kadar iyi savaşılabılır ve bu da savunma operasyonlarının kapsamını arttırabilirdi. Kuzey İran'daki ilk savunma hattı, Kafkasya'nın ana dağ silsilesidir. İkinci hat, Ermenistan ve Aras nehri; üçüncü olası hat ise Tebriz'in kuzeyindeki dağlardır. Başkomutan, Kuzey İran'daki Alman kuvvetleriyle savaşmak için bir plan hazırladı. Planda, şunlar vurgulanıyordu: Rusya'nın Kuzey İran'ı savunması pek olası olmadığından ve bölgeye önde gelen bir İngiliz kuvvetinin konuşlandırılması Ruslar tarafından engelleneceğinden, olası savunma hattının Kazvin - Hamedan - Kirmanşah'a kadar geri çekilmesi zorunluydu.⁴¹⁹ Bu durumda tüm Kuzey İran'da, Almanya kolaylıkla ilerleyecek ve Alman Hava Kuvvetleri, bölgedeki İngiliz kontrolündeki liman ve üsleri kolaylıkla bombalayabileceklerdi. Hindistan Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı ise 3Aralık 1941'de İngiliz Savaş Kabinesi'ne şunları yazdı:

“Kuzey İran'ın savunma planını inceledim. Karşılaştığımız gerçek şu ki, Sovyetler Birliği mevcut yaklaşımını sürdürdüğü ve ortak bir plan teklifini reddettiği veya hatta bu plana ihtiyacı reddettiği sürece bu alanda ilerleme imkânsızdır. Sovyetlerin İngiltere ile iş birliği yapmama düşüncesine rağmen İngiltere'nin her zaman İran'ın kuzey bölgesine derhal asker göndermeye ve durum gerektirdiğinde orayı ele geçirmeye hazır olması gerekmektedir”.⁴²⁰

Sonuç olarak İngiltere, muhtemel bir Alman saldırısına karşı Kuzey İran'a yerleşmek ve Almanların Kafkasya'da ilerleyişini durdurmak istemiş fakat Sovyet

⁴¹⁸ British Assistance to the Russians in the Caucasus, **WO** 106/2189, Middle East July- December 1941, 15.11.1941, s. 1-2.

⁴¹⁹ India to the War Office Immediate, **WO** 106/2329, Strategy VII B telegrams Iraq and Persia, 1941 Nov.-1944 Oct, 03.12.1941, s. 1.

⁴²⁰ British Assistance to the Russians in the Caucasus, **WO** 106/2189, Middle East July - December 1941, 15.11.1941, s. 2.

Rusya, kendi nüfuzu altında olan bölgelerde İngilizleri görmek istemeyerek tüm taleplere olumsuz yanıt vermiştir.

3.1.2.2. Almanya'nın Kafkasya ve İran Planı

1942 yazında Sovyet Cephesi'nde Alman taarruzunun yeniden başlamasıyla Alman birlikleri, çok hızlı bir şekilde Stalingrad'a kadar ilerlediler. Stalingrad Cephesi'ndeki savaşın Kafkas Cephesi'ndeki Sovyet savunması üzerinde özellikle önemli etkileri oldu. Alman ordusu, Kafkasya bölgesinin iç bölgelerine ilerleyerek kendini Bakü petrol yataklarına yaklaştırmak niyetindeydi. Sovyet savunma hatlarını kırmak, an meselesiydi. Kafkasya'dan İran'a Alman işgalinin ilerleme tehlikesi, her geçen gün artıyordu ve İngiliz kuvvetleriyle mevzileri, ciddi tehlike altındaydı. Çöl Tilkisi lakaplı Alman General Erwin Rommel, İngiltere'nin Mısır'daki son kalesi olan El-Alameyn'e kadar ilerlemişti.⁴²¹ İngiltere'nin savunma gücü yakında yeni bir cephede Alman ordusuna karşı savaşmak zorunda kalabilirdi.⁴²²

İngilizlerin temel endişesi ise Alman ordusunun İran sınırını geçtikten sonra İran'ın kuzey ve orta bölgelerindeki havalimanlarını ele geçirmesi ve İran'daki İngiliz birliklerine karşı kazanacağı bir zafer ile İran Körfezi'ne kadar ilerlemesiydi. Sonuç olarak İran Körfezi'ndeki Müttefik deniz hatları, Alman hava saldırısı riski ile karşı karşıya kalabilirdi. Deniz hatları, iki açıdan önemliydi: Bir yandan bu deniz yolu, bölgede konuşlanmış birliklerden ve dışarıdan gelebilecek saldırıları engellemek açısından stratejik bir konumda bulunuyordu. Ayrıca Alman kuvvetlerinin ilerlemesini durduraktan sorumlu İngiliz kuvvetlerine; takviye ve askerî teçhizat göndermenin tek etkin yolu konumundaydı. Bu hatlar, petrol sevkiyatları açısından Orta Doğu'nun yanı sıra Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki Müttefik kuvvetler için hayati öneme sahipti.⁴²³

Ancak İngiltere'nin hazırladığı savunma planının uygulanması, yukarıda da bahsedildiği üzere Sovyetlerin iş birliğine yanaşmaması sebebiyle imkânsız

⁴²¹ Norman Stone, **İkinci Dünya Savaşı**, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 99-100.

⁴²² German Drive through Caucasus to Persia, **WO** 106/2329, The War Office: Strategy VII B. Telegrams, Iraq and Persia: 1941 Nov.-Oct.1944., s.14.

⁴²³ Strategy VII C: Middle East, (C) Middle East and Mediterranean, **WO** 106/2328, 1942 May- 1945 Aug, 31, 07.1941, s. 23.

gözüküyordu. Ayrıca İngiltere, diğer cephelerdeki kritik durum ve ulaşım araçlarına erişiminin yetersiz olması nedeniyle İran'daki birliklerini güçlendirecek durumda değildi.⁴²⁴

1942 yazında Kafkasya'da Alman zaferinin yakın görülmesi ve İngiltere tarafından İran'da güçlendirilememiş kuvvetlerin olması; İngiliz Savaş Bakanlığı Orta Doğu Savunma Komitesini, Orta Doğu'da İngiliz savunma gücünü tamamen çökertmemek için hızlandırılmış plan önermeye sevk etti. Bu komitenin önerisine göre İngiliz devleti, İran'daki konumunu ve petrol kaynaklarını korumaya kararlı olmalıydı. Bu durumda, İngiliz ordusunu güçlendirmek için Mısır'dan İran'a İngiliz birlikleri gönderilmesi icap ediyordu bu da Mısır'ın kaybı demekti. Sunulan bir diğer öneri ise mevcut politikasını sürdürerek İran petrolünü kaybetme riskini azaltmaktı.⁴²⁵

Savunma Komitesi, İngiltere'nin Kafkasya'daki muhtemel Sovyet yenilgisinden sonra her iki cephede -İran ve Mısır-, Almanya'ya karşı koyacak durumda olmadığına işaret ediyordu. Eğer İngilizler, iki cephede birden savaşırsa İngiliz ordusunun her iki cephede de tamamen yok olma tehlikesi olabilirdi. İngilizlerin bu çıkmazdan kurtulmak için Almanya'nın İran'daki ilerleyişini mümkün olduğunca geciktirmek adına Almanlara karşı önleyici operasyonlar yapması gerekiyordu. Bu operasyonlardan biri ve aslında en önemlisi, Bakü petrol kuyularının tahrip edilmesi idi. Çünkü Almanların Kafkasya'yı işgalinin ana sebebi, büyük ölçüde ülkenin akaryakıt ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu. İngiliz yetkililer, Almanya'nın Bakü petrolü almadan İran'daki ilerlemesine devam edemeyeceğine inanıyordu. Dolayısıyla Bakü petrol kuyularının yok edilmesi, aslında Almanya'nın askerî hedeflerinin vurulması anlamına geliyordu. Sovyet askerî planlarında, Kafkasya'yı boşaltmadan önce bölgedeki tüm kuyuların ve petrol endüstrilerinin imha edilmesi öngörülmüştü.⁴²⁶ Bu plan, İngiltere'nin hedefleriyle uyumluydu. Çünkü Alman ordusu, tahrip olan petrol kuyularını ele geçirdikten sonra yeniden

⁴²⁴ From Middle East to Air Ministry Special Signal Office, **WO** 106/2330, The War Office: Strategy VII A: Middle East General. 9.6.1942, s. 3.

⁴²⁵ From Middle East to Air Ministry, **WO** 106/2329, The War Office. Strategy VII B. Telegrams. Iraq and Persia. 1 November 1941-31 October 1944, 13.5.1942. s. 4.

⁴²⁶ German Drive through Caucasus to Persia, **WO** 106/2329, The War Office. Strategy VII B. Telegrams. Iraq and Persia. 1 November 1941-31 October 1944, 5.8.1942. s. 25.

kullanmak için en az üç ay zaman harcamak zorunda kalacaktı. Alman ordusu, bu bölgeleri modernize etmek için gerekli tüm önlemleri almış; gerekli mühendisleri cephenin arkasına seferber etmiş ve cepheye gerekli makineleri yığmıştı. Amaçları, Kafkas Cephesi ve petrol kuyularının kazanılmasının ardından hızlı bir şekilde kullanılması için yeniden inşa çalışmaları başlatmaktı. Ancak Almanların hesabı, Müttefiklerin Kafkas bölgesini boşaltmadan önce Bakü'nün petrol kuyularını yok etmesi durumunda) Alman uzmanların Ekim 1942'den önceki bir tarihe kadar petrol kuyusu onarımını tamamlayamayacağı yönündeydi. Bu yüzden Alman kuvvetlerinin ilerlemesi, bu tarihten önce başlayamazdı. Ordu, ancak Ocak 1943'te İran'ın güneyindeki İngiliz işgali altındaki bölgeye ulaşabilirdi.⁴²⁷

Almanlar 1942 yazında Kızıl Ordu'nun direnişini ezmeyi başarırrsa durum bu olabilirdi. Ancak Kızıl Ordu, Alman saldırısına daha uzun süre dayanabilseydi İran'daki İngiliz mevzileri, en azından 1943 baharına kadar tehlikeye girmezdi. Çünkü kışın başlamasıyla birlikte askerî harekâtların devamı imkânsız olacak ya da çok zor hâle gelecekti. Bu noktaları akılda tutan İngiltere'nin birleşik hedefleri şunlardı:

A) Müttefiklerin Almanya'ya yönelik saldırılarını, diğer cephelerde genişleterek Sovyet Cephesi'ndeki Alman askerî baskısını azaltmak.

B) Silah vb. askerî yardım göndererek Sovyet direnişinin gücünü olabildiğince arttırmak.⁴²⁸

Bu amaçla 23 Ekim 1942'de İngiliz kuvvetleri, Mihver güçlerinin mevzilerine saldırdı. 7 Kasım'da ABD ve İngiliz birlikleri, kuzeybatı Afrika'ya çıktı. 19 Kasım'da Alman ordusu, Stalingrad'da Sovyet güçleri tarafından kuşatıldı. Şimdi askerî girişimler, Alman kuvvetlerinin elinden çıkıp artık Müttefiklerin eline geçmişti. Hitler, kendini savunma pozisyonunda görüyordu.

⁴²⁷ German Drive through Caucasus to Persia, **WO** 106/2329, The War Office. Strategy VII B. Telegrams. Iraq and Persia. 1 November 1941-31 October 1944, 5.8.1942, s. 67-68.

⁴²⁸ From the War Office to Middle East, **WO** 106/2330, The War Office. Strategy VII A: Middle East General 1941 Oct.-1945 Dec, 1.4.1942, s. 3.

İran'ın konumu ve savaş sırasında Sovyetlere giden yardımda etkili stratejik rolü yadsınamaz. Örneğin İran topraklarından Müttefiklere önemli miktarda savaş malzemesi göndermek, Sovyet savunma gücünü artırmada ve Hitler'in Orta Doğu ve Hindistan'a askerî ilerlemesini durdurmada hayati ve belirleyici bir rol oynadı. Aksi takdirde savaş, başka bir şekilde sonuçlanabilirdi.

1941 yazının sonunda belirlenen askerî hedeflere ulaşamamak, Almanya için manevi bir yenilgiydi. Bu başarısızlık, özellikle Orta Doğu'da çok sayıda askerî planlarında değişikliklere ve gecikmelere yol açtı.

1941-42 kış aylarının bitiminden sonra Sovyet Cephesi'nde savaş yeniden başlarken İran; Almanya'nın askerî planları stratejik önemini korumaya devam etmişti. İran'ın Müttefik güçler tarafından işgal edilmesi demek, Almanların faaliyetlerinin ve İran'daki varlığının bir anda sona ermesi demek değildi. Almanların İran'daki hedefi, Bölgedeki İngiliz konumunu zayıflatmak ve Alman ordusunun ilerlemesi için zemin hazırlamaktı.

Öncelikle Almanya, bölgedeki propagandasını genişleterek İngiliz konumunu zayıflatmaya çalışıyor ve böylece İran'daki hedeflerine ulaşmak için bir yol arıyordu. Almanlar; müzakere, propaganda ve diplomasi yoluyla İran'da gerekli gördüğü önlemleri almaya çalışmıştı. Çünkü Sovyetler Birliği'nin tamamen yenilgiye uğratılmasına kadar olan süreçte, İngilizlerin Orta Doğu'yu, özellikle İran ve Afganistan'ı; Hindistan'ın ilk savunma cephesi olarak kullanmasını engellemek istiyordu. Dolayısıyla her üç ülkenin İran politikası da son derece kritik ve önemliydi.

3.1.2.3. İran-Amerika İlişkileri

Amerika Birleşik Devletleri, 8 Aralık 1941'de İkinci Dünya Savaşı'na girdiğinde Almanların Stalingrad'da Sovyetlerle savaşı devam ediyordu. İran, Üçlü Anlaşma imza edilmeden önce Başbakan Furugi aracılığıyla Amerikan Elçisi Dreyfus'a anlaşmaya Amerika'nın da katılmasını istediklerini söylemişse de bu teklif, o dönem için karşılık bulmamıştır. Anlaşma, Ocak 1942'de imza edildikten sonra bu sefer de Muhammed Rıza Şah, ABD Başkanı Roosevelt'e ABD'nin iyi niyet

ve dostluğuna güvendiğini; İran halkının ve kendisinin anlaşmada verilen sözlerin tam manasıyla yerine getirilmesinin sağlanacağından emin olduğunu iletmiştir.⁴²⁹

İran Körfezi; İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen ve Rusya'ya taşınması gereken malzeme için en güvenli yoldu. Ancak Müttefik kuvvetler, İran karayollarının ve demiryollarının beklenenden çok daha kötü durumda olduğunu fark ettiler. İran limanları, düşük kapasiteli demiryolları ve karayollarına sahipti. İran'ın ulusal demiryolunun kapasitesi, 1941'de her gün bir tren seferi yapılacak şekildeydi. Demiryolları için uzman eksikliği vardı. Özellikle o dönem itibariyle demiryolu sektöründe çalışanların beşte biri, Avrupalı insanlardı ki onların da hepsi, Müttefik saldırısından sonra İran'ı terk ettiler. Bu durum, demiryollarında yapılan işleri engellemişti. İran, Rusya'ya ana tedarik yolu olarak hizmet verecekse işgal güçleri eski yolları yenilemek, yenilerini yapmak ve mevcut ağın genişletmek zorundaydı. İngiliz birlikleri ise büyük oranda yapılacak bu yardım transferleri için yeterli değildi.⁴³⁰

Hitler, 11 Aralık 1941'de ABD'ye savaş ilan etti. İngilizler, bu tarihten üç ay önce Rusya'ya gönderilecek malların taşınması için İran demiryolları bakımında gerekli lokomotif ve yük vagonlarını, Amerika'dan talep etmişti. İran'dan yapılacak yardım için 250.000 ton demiryolu malzemesinin taşınması gerekiyordu. Bu ise 50-75 gemiye ihtiyaç duyulduğu ve bu gemilerle bir yılda üç sefer yapılması anlamına geliyordu. 27 Eylül 1941'de Amerika Başkanı Roosevelt'in direktifi ile "United State Military Iranian Mission" birimi kurularak, başına şef olarak Raymond A. Wheeler atandı. Bu birim, Irak'ta çalışmalarına başladı. Daha sonra bu birim, "Persian Gulf Command Service (PGCS) / Fars Körfez Hizmetleri Komutanlığı"; 1943 yılının başında ise "Persian Gulf Service / Fars Körfez Komutanlığı" adını aldı.⁴³¹

⁴²⁹ Richard Antony Pfau, "The United State and Iran,1941-1947 Origins of Partnership", Virginia Üniverstiy, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Virginia 1975, s. 217.

⁴³⁰ İreç Zovki, **a.g.e.**, s. 158.

⁴³¹ T.H.Vail Motter, **United State Army in World War II, The Persian Corridorand Aid to Russia**, U.S Government Print Office,Washington 1952, s. 17.

3.1.2.3.1. İngiltere ve ABD'nin İran Dayanışması

İran Hükümeti, bir yandan iç meselelerle mücadele ediyor bir yandan da işgalci güçlere karşı egemenliğini korumaya çalışıyordu. İran kamuoyuna göre Amerika ile iş birliği yapmak, İran'ı işgal eden İngiliz ve Sovyet Rusya ile iş birliği yapmaktan birçok konuda daha avantajlıydı. İran halkı; İngiltere ve Rusya devletlerinin gücünden korkuyor ve onlara güvenmiyorlardı. ABD; İran'dan çok uzakta olan bir ülkeydi. Ayrıca Amerikalı uzmanlar, daha önce de İran maliyesine yardım etmişti.

İran; İngilizlerin de teşvikiyle alanında yetişmiş yabancı uzmanlara idarede görev verme yoluna gitti. İran; Sovyetlere yapılacak büyük ölçüdeki yardım organizasyonunu sağlıklı yürütecek imkâna sahip değildi. Bu yüzden uzman kişilere ihtiyaç vardı. Teklif, ilk kez Tahran Elçisi Reader Bullard tarafından Ocak 1942'de İran Başbakanı'na sunuldu ve İran Hükümeti teklifi olumlu karşıladı. Bunun üzerine Bullard; İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bu teklifin İran Başbakanı tarafından kabul edildiğini bildirdi.⁴³² Bullard'ın isteği, teklifin İngiliz Hükümeti tarafından kabul edilmesi ve birçok problemin İngiliz menfaatleri doğrultusunda çözülmesi yönündeydi. Eden; Bullard'dan gelen bu teklifi olumlu karşıladığı için bir telgraf ile İngiltere'nin Washington'daki büyükelçisine durumu bildirdi. Elçiden Amerika'yla konuşmasını ve ondan bu uzmanların karşılanmasını istedi.⁴³³

Wallace Murray⁴³⁴, İngiltere devletinin bu isteğini memnuniyetle karşıladı. İran'ın tüm istek ve tekliflerini yerine getireceklerini söyledi ve bu konunun ABD'nin kısa ve uzun vadeli ekonomisi için çok önemli olduğunu bildirdi.⁴³⁵

Amerikalılar Sovyetlere gönderilecek yardımların eksiksiz ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için İran'da gerekli görülen hassas birimlere, İngiliz

⁴³² Sir Reader Bullard To Eden, FO 371/31438, American Advisers and Relief Workers for Persia, 04.02.1943, s. 2.

⁴³³ Appointment of US Officials as adviser to Persian Government, I O R L/PS/12/3526, Perso-USA relations, 15.02.1942, s. 1.

⁴³⁴ Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığında görevli üst düzey bürokrat, 1945-1946 Tahran elçisi.

⁴³⁵ Appointment of US Officials as adviser to Persian Government, I O R L/PS/12/3526, Perso-USA relations, 26.02.1942, s. 20.

yetkililerinin getirilmesinin Müttefik devletlerin çıkarları için daha uygun olacağını bildirdi.⁴³⁶

3.1.2.3.2. Amerika Askerî Misyonu

1942 yılının sonlarında savaşın seyri, Müttefiklerin aleyhine doğru gidiyordu. Uzak Doğu'da, Japonya'nın zaferi; Orta Doğu bölgesinde ise Alman tehdidi vardı. Bunlar ise İran'ın stratejik pozisyonunu daha da önemli noktaya getirmişti. İran'da Amerika ile iş birliği yapmak, İngilizlerin savaştaki konumunu güçlendirdi.

İran, belirli koşullar doğrultusunda, Amerika'nın İran'a verilecek desteklerde ve Sovyetlere gönderilecek yardımlarda etkin görev almasını kabul etti. Roosevelt, İran'ın savunulmasının Amerika'nın savunulması için hayati önem taşıdığını vurguladı ve İran'ın taleplerinin karşılanması için Mart 1941'de Amerika Meclisi'nde kabul edilen **Lend-Lease**⁴³⁷ (Ödünç verme ve Kiralama) yasasına göre, yardım edilecek ülkelere 10 Mart 1942 tarihinde İran'ın da eklenmesini istedi.⁴³⁸

Böylelikle İran ordusu ve jandarması için gerekli görülen uzman talebinin önü açılmış oldu. Tahran Elçisi Dreyfus'a bir telgraf gönderilerek bu yardım konusunun İranlı yetkililer dışında kimseyle paylaşılması istendi. Dreyfus'tan İran'a aylık en az 2000 ton buğdayın gönderileceği ve 200.000 bin ton buğday gönderimi için de hazırlık yapılacağına bilgisini İranlı yetkililere vermesi istendi.⁴³⁹

İran'ın Washington Büyükelçisi, 20 Mart 1942'de bir yazıyla İran'ın isteklerini ABD Dışişleri Bakanlığına gönderdi. ABD Dışişleri Bakanlığı, İran'ın bu isteğini samimiyetle karşıladı. Fakat İran'ın yardım programına dâhil edilmesi için Japonya elçiliğini kapatması beklendi. Nisan ayının başında İran Başbakanı Ali

⁴³⁶ a. e., s. 22.

⁴³⁷ Lend-Lease 1941-1945 yılları arasında ABD'nin başta Birleşik Krallık olmak üzere Sovyetler Birliği, Fransa, Çin gibi Müttefik ülkelere ve savaş dışı kalmasına rağmen savaştan zarar gören bazı ülkelere Savaş malzemesi desteği verdiği bir programdır. Bu yardım kapsamında 1942 yılının ortalarına kadar İran Koridoru üzerinden herhangi bir yardım olmamış fakat sonrasında 4.160.000 ton ürün toplamın %27'si İran üzerinden Sovyetler Birliğine gönderilmiştir. Sovyetlere 11 milyon metal malzeme, 400.000 jip ve kamyon, 12.000 silahlı araç, 7000 tank, 11400 uçak, 1.750.000 ton yiyecek yardımı yapılmıştır.

⁴³⁸ President Roosevelt to The Lend Lease Administrator (Stettinius), 10.03.1942, **FRUS 1942**, C. IV, s. 289.

⁴³⁹ The Secretary of State to Minister in Iran (Dreyfus) 13.03.1942, **FRUS 1942**, C. IV, s. 290.

Süheyl, Sovyet Elçisi ile görüşmüş; bu görüşmede, İran'ın Amerika ile yakın ilişkileri sürdürme niyetinin olduğunu ve Amerikan yardımlarına cevaben bir iyi niyet göstergesi olarak Japonya Elçiliği'ni kapatacağını söylemiştir.⁴⁴⁰ Nihayetinde İran, aynı talebi dile getiren İngilizleri dinlemese de Amerikan yardımlarını alabilmek için nisan ayında Japonya elçiliğini kapatmıştır. Amerika ise 2 Mayıs'ta, Irak ve İran'ın Amerikan yardımlarından yararlanabileceğini ilan etti.⁴⁴¹

İran, Tahran'daki polis teşkilatı ve İran Jandarması için Amerika'dan uzmanlar istemesi üzerine Amerika, L.S.Timmerman'ı polis teşkilat idaresine yardım etmesi için ve Albay H.Norman Schwarzkopf'u jandarma teşkilatını verimli bir hâle getirmesi için gönderdi. Schwarzkopf'un jandarma teşkilatı için en fazla yedi Amerikalı asistan ile çalışması şartı konuldu.⁴⁴² İran ordusu, işgal sürecinde neredeyse hiçbir direnç ortaya koyamamıştı. İşgal sürecinde daha ateşkes emri gelmeden ordudan birçok subay ve asker firar etmişti. Rıza Şah döneminde, ağır askerî harcamalar yapılsa da ordu itibarını yitirmişti. İşgal sonrası ordu mühimmatının neredeyse tümüne, İngiliz ve Sovyet birlikleri el koymuştu.⁴⁴³ Ülkenin çeşitli yerlerinde aşiretlerin gücü giderek artıyordu ve ordunun yeniden canlanması kaçınılmazdı. Ülke gelirlerinin üçte biri, ordu harcamalarına ayrılmak isteniyordu. 1943 yılı bütçesinde 23 milyon dolar; askerî harcamalar ve ordu için ayrılmıştı. Fakat Savaş Bakanlığı, bu bütçeye 18 milyon dolar daha eklenmesini talep etti. Talep edilen toplam miktar, 41 milyon dolar yani tüm ülke gelirinin üçte biri oluyordu. Rıza Şah zamanında İran'daki kabile güçlerinin azaltılmasına rağmen 40.000'den 90.000'e çıkması, yerel güçlerin kontrolünü güçleştiriyordu. Merkezî hükümetin kuvvetli bir askere güce sahip olması demek, Şah'ın da otoritesinin meclise karşı güçlenmesi gerekti. Mecliste bazı milletvekilleri, güçlü bir ordunun

⁴⁴⁰ Minister in Iran (Dreyfus) to The Secretary of State, 04.04.1942, **FRUS 1942**, C. IV, s. 291.

⁴⁴¹ The Secretary of State to Minister in Iran (Dreyfus), 01.05.1942, **FRUS 1942**, C. IV, s. 295.

⁴⁴² Military Attache Intelligence Summary no 23 for The Period 1st to 7th June 1943, **FO 406/81**, Further Correspondence Persia Part 53, April to June 1943, 07.06.1943, s. 96.

⁴⁴³ Keyvan Tabari, "Iran's policies Towards to The United States, During toThe Anglo-Russian Occopuation 1941-1946", Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia 1967, s. 34.

hükümdar tarafından kendi siyasi menfaatlerini sağlamlaştırmak için de kullanılacağı endişesi içindeydiler.⁴⁴⁴

3.1.2.3.3. İran Koridorundan Sovyet Rusya'ya Yardım Gönderilmesi

İran koridorunun açılması ve buradan gönderilen yardımlar savaşın kaderini değiştiren hamlelerden biridir. İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne gönderilen malzemeler Sovyetlerin Almanlar karşısında galip gelmesinde oldukça etkili olmuş Alman direncinin kırılmasına neden olmuştur.

Yapılacak yardımlar kapsamında gerekli tesisleri hazırlamak için Amerikalı uzmanlar Ekim 1942'de İran'a geldi. Aralık 1942'de ise ilk Amerikan birlikleri, İran'a giriş yaptı.⁴⁴⁵ Bu birliğin askerleri, Amerikan ordusunun mühendislik bölümünde olanlardı. Bu grup, 1942'nin sonuna kadar malzeme taşıma işlemlerini sürdürdü. Ayrıca İran Demiryolu İdaresinin güney bölgesini, İngilizlerden teslim alarak bu bölgede inşaat, tamirat ve demiryolu çalışmaları yaptılar. Bu birimin görevi, Fars Körfezi'nden Tahran'a demiryolu işlemleri için malzeme ve mühimmat taşımaktı. Bu malzemeler, Tahran'da Amerikalılar tarafından Ruslara teslim ediliyordu. Ruslar, Tahran'dan aldıkları malzemeyi, demiryolunun son varış noktası olan Şah Limanı'na ulaştırıyor daha sonra Sovyetler Birliği içine taşıyorlardı. Fars Körfez Komutanlığı bünyesindeki Amerikan askerleri, İran Demiryollarını devraldığı zamandan Mayıs 1943'ün sonuna kadar olan dönemde, ulusal demiryolu nakliye kapasitesini önceki yıllara göre on kat arttırdılar.⁴⁴⁶

İran'a gelen Amerikan askerlerinin sayısı sürekli artmıştır. Öyle ki Ocak 1943'te asker sayısı, 30,000 kişiye ulaştı. İran'da Amerikan askerlerinin varlığı, İngiltere devleti tarafından istenmiş; bu konuda, İran ve Amerika arasında hiçbir sözleşme imzalanmadığı gibi konu müzakere dahi edilmemişti. Amerikalı askerlerin İran'a gelmesi, İran Hükümeti'nin tepkisine yol açtı. Başbakan Ahmet Kavvam,

⁴⁴⁴ Arthur C. Millspaugh, **Americans in Persia**, The Brookings Institution Washington, Comelius Printing Company, Washington 1946, s. 103-104.

⁴⁴⁵ Rouhollah K. Ramazani, **Iran's Foreign Policy 1941-1973 A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations**, University Press of Viriginia, Viriginia 1975, s. 57.

⁴⁴⁶ İraç Zovki, **a.g.e.**, s. 159.

Amerika elçiliğinin herhangi bir görüşme yapmadan birkaç bin Amerikan askerini İran'a göndermesinin İran ile Amerika arasında var olan samimi ilişkinin ruhuna aykırı olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne uygun olmadığını söyleyerek İran'ın bağımsızlığını korumak adına daha önce Sovyet Rusya ve İngiltere ile yapılan Üçlü Anlaşma'nın Dörtlü Pakt olarak yeniden imza edilmesini istemiştir. Üçlü Anlaşma'nın Atlantik Sözleşmesi'yle uyumlu olarak yapılmasının bir sorun teşkil etmeyeceğini de 6 Ocak 1943'te Amerika Elçisi Dreyfus'a bildirildi.⁴⁴⁷ 18 Mart 1943'te Kavvam, Dreyfus'a Amerika'nın İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne müdahale etmeyeceğine garanti veren bir anlaşmayı bir an önce imzalaması gerektiğini söylese de ABD, İran'ın bu isteğini reddederek İran topraklarında Amerikan varlığının sadece yardım yapmak ve Sovyetler Birliği'ne gerekli malzemelerinin taşınmasını kolaylaştırmak için olduğunu ve İran'ın işgal edilmesi gibi bir durumun olmadığını; Üçlü Anlaşma'ya katılmayacağını fakat iki ülke arasında başka bir anlaşmanın yapılabileceğini iletmiştir.⁴⁴⁸ İran'ın istediği üzerine nisan ayının başında Amerikan Savaş Bakanlığı tarafından bir anlaşma taslağı hazırlandı ve Tahran Elçisi Dreyfus'a İran Hükümeti'ne sunması ve imza ettirmesi için gönderildi. Bu anlaşmaya göre:

Amerika, geçmişte olduğu gibi gelecekte de İran'ın bağımsızlık ve egemenlik haklarına saygı duyacaktır.

Amerika'nın İran topraklarında olması, bu toprakları işgal ettiği ya da işgal edeceği anlamına gelmiyordu. Amerika, savaşın iyiliği için buradaydı.

Amerika, İran'da yapacağı tüm faaliyetleri, başta İran olmak üzere Üçlü Anlaşma'yı imzalayan Sovyet Rusya'yı ve İngiltere'yi bilgilendirecekti.⁴⁴⁹

İran ise Amerikan askerlerinin ve teknik elemanlarının ülkede olmasına karışmayacak; savaşın iyiliği adına kendi topraklarından yapılan tüm sevkiyat ürünlerine vergilendirme yapmayacak; bu ürünleri tüm harçlardan muaf tutacaktı.

⁴⁴⁷ The Minister in Iran (Dreyfus) to The Secretary of State, **FRUS 1943**, C. IV, 08.01.1943, s. 454.

⁴⁴⁸ The Minister in Iran (Dreyfus) to The Secretary of State, **FRUS 1943**, C. IV, 19.03.1943, s. 463; Ramazani, **a.g.e.**, s. 58; İraç Zovki, **a.g.e.**, s.158.

⁴⁴⁹ İran'a sunulan anlaşmanın tam metni için Bkz. The Secretary of State to Minister in Iran (Dreyfus) **FRUS 1943**, 26.03.194, C. IV, s. 459-462.

İran tarafı, bu sözleşmede bazı değişiklikler yaptı. Bu sözleşmenin bazı maddelerinin İran tarafından kabul edilemez olduğunu bildirdi. En büyük sorun, Amerikalılar tarafından yapılacak binaların mülkiyetinin ABD'lilere ait olması maddesiydi. Sözleşmenin üçüncü maddesinin ek kısmında, savaş bittikten sonra binaların mülkiyetinin Amerika devletine verileceği yazıyordu. Buna göre eğer yapılacak limanlardaki iskeleleri Amerikalılar, İran istemeden bina etmişlerse savaş sonu bunları sahiplenme hakkına sahip olacaklardı. İran, ayrıca Atlantik Anlaşma tüzüğü'nün dördüncü maddesinde bulunan, dünyadaki tüm ham maddelerde bütün dünya ülkelerin hakkı olduğuna dair maddenin de anlaşmadan çıkarılmasını istiyordu. Sömürge faaliyetlerine zemin açan bu madde ile Amerika, İran'ın tüm maden ve petrol kaynaklarından kendi adına hak kazanabilirdi. İran tarafından taslak metinden bu iki maddenin çıkarılması talep edildi. Bu maddeler silindi ve diğer maddeler de ayrıntılı olarak yazılarak Amerikan Elçisi'ne verildi.⁴⁵⁰ Maddeler üzerinde, her iki ülke arasında mayıs haziran aylarında uzun uzadıya yazışmalar olmuş; eylül ayında yeni bir taslak oluşturulmuştu. Eylül 1943'te Amerika Elçiliği yeni sözleşme metnini, İran Dışişlerine sundu.⁴⁵¹ Fakat bu yeni metinde, İran'ın istediği değişiklikler yapılmadığı gibi anlaşma daha da karmaşık bir hâle getirilmişti. İran, taslak üzerinde yeniden değişiklikler yaparak bir an önce imza edilmesini talep etti.⁴⁵² Fakat Amerika, bu konuyu daha fazla takip etmedi ve son anlaşma metni imza edilmedi. Sonuç olarak Amerikan askerlerinin İran'a girmesinden bir yıl sonra, Tahran Konferansı sırasında, anlaşma sağlandı.

Amerika Birleşik Devletleri, Almanların Stalingrad'da yenilmesinin savaşın gidişatını değiştireceğini düşündüğünden İran Koridoru (Persian Corridor) üzerinden Sovyetler'e büyük oranda yardım etmiştir. 1942 ve 1943 boyunca ayda ortalama on ile yirmi kargo gemisi, Basra Körfezi'ne güvenli bir şekilde ulaşarak buradan da Sovyetler Birliği'ne yardım götürdü. Bu yardım, tahmini toplam 4,2 milyon

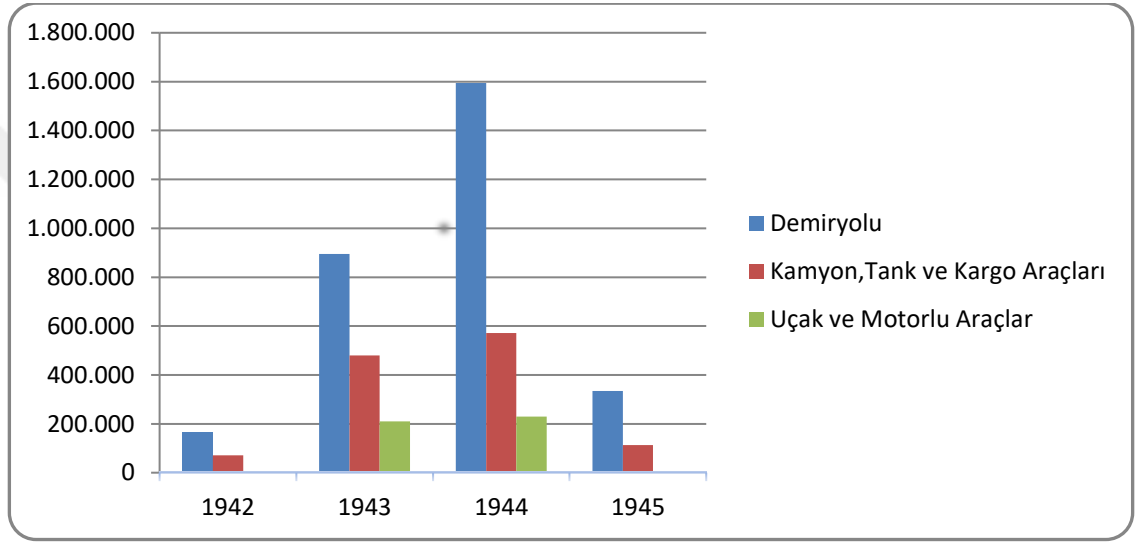
⁴⁵⁰ Ramazani, **a.g.e.**, s. 58-59; İraç Zovki, **a.g.e.**, s. 159-60.

⁴⁵¹ ⁴⁵¹ İran'a sunulan son anlaşmanın tam metni için Bkz. The Secretary of State to Minister in Iran (Dreyfus) **FRUS 1943**, C. IV, s. 472-479.

⁴⁵² İraç Zovki, **a.g.e.**, s.161.

değerindeydi. Savaş sırasında Sovyetler Birliği'ne gönderilen tüm malların neredeyse dörtte biri, İran üzerinden taşındı.⁴⁵³

Aşağıda gönderilen malzemelerin ağırlıklarının hesaplandığı grafikten de anlaşılacağı üzere 1942-1945 yılları arasında Sovyet yardımı programı kapsamında 400.000'den fazla kamyon, 27.000 civarı uçak, 28.000 civarı tank Sovyetler'e gönderilmiştir.⁴⁵⁴

Grafik 3.1: 1942-1945 yıllarında İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne giden yardımların ağırlık (ton) miktarları.⁴⁵⁵

Stalingrad'da görev yapan General Zhukov, Amerikan yardımlarının Almanlara karşı mücadelede Sovyetlerin tüm cephelerinde büyük destek olduğunu; özellikle güneybatı cephesini güçlendirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu büyük orandaki yardım organizasyonunda, 12,3 milyon ton kargo malzemesinin Sovyetlere aktarıldığını dile getirmiştir.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Scheid Fernande Beatrice, **a.g.e.**, s. 163.

⁴⁵⁴ Richard A. Steward, **Sunrise at Abadan, The British and Soviet Invasion of Iran 1941**, Praeger Press, New York&London 1988, s. 222, T.H.Vail Motter, **United State Army in World War II, The Persian Corridor and Aid to Russia**, U.S Government Print Office, Washington 1952, s. 213-214.

⁴⁵⁵ Kaynak: T.H.Vail Motter, **United State Army in World War II, The Persian Corridor and Aid to Russia**, U.S Government Print Office, Washington 1952, s. 489.

⁴⁵⁶ Richard A. Steward, **a.g.e.**, s. 222.

3.1.2.3.4. İran’da Ekonomik Buhran ve Amerika’nın İran Ekonomisine Desteği

İran’da gıda ve taşıma imkânlarının kıtlığı, İran halkını açlık riskiyle yüz yüze getirdi. İngiltere, İran’ın tüm gıda ihtiyaçlarını temin edecekti ama yapılan anlaşmalarda taahhüt ettiği buğday miktarını göndermedi. 1942 başlarında buğday eksikliği, Tahran ve ülkenin güney bölgesinde ciddi boyutlara ulaştı. Durum üzerine İran Hükümeti, Gıda Bakanlığı kurulmasına karar verdi.

İran’da temel gıda maddesi olan yiyeceklerin fiyatları, karaborsacılar tarafından yükseltiliyordu. İran Hükümeti’nin tedbirleri yetmiyordu.⁴⁵⁷ Ülkede yaşanan buğday sorunu, 1942 yılının başında İran Hükümeti’nin çözmesi gereken en hayati meselelerden biriydi. Buğday sorunuyla ilgili yardım edeceğine söz veren İngiltere’den yardım gelmeyince İran Ticaret ve Ekonomi Bakanı Allah yar Saleh, şubat ayında Amerika Yakın Doğu Komisyonu Şef’i Murray’a, Hükümet’in birçok şehirde ekmek temin etmekte güçlük çektiğini bildirdi. Bu durumun Orta Doğu temsilcisi Willam Bullitt ile görüşüldüğünü ve Basra Limanı’na gelecek vapurlarla beraber İran’a da buğday gönderilmesi talebinin iletildiğini ifade edip buğday sevkiyatı konusunda herhangi bir kararın alınıp alınmadığını sormuştur. Buğdayın halkın temel gıdası olan ekmek için zaruri olduğunu ve bu nedenle çok geçmeden cevap beklediğini sözlerine eklemiştir.⁴⁵⁸ Wallace Murray, mart ayında verdiği cevapta konunun takipçisi olacağından bahsetmiş ve bu doğrultuda şu bilgilerin öğrenilmesini istemiştir: İran-İngiliz Ticaret Anlaşması’na göre 17.000 ton Kanada Buğdayı’nın her ay İran’a gönderilip gönderilmediğinin araştırılması; özellikle İngilizlerin buğday ticaretinin ne kadarını gerçekleştirdiğinin belirlenmesi; İran’a durumdan memnun olup olmadığının sorulması; İran’ın ihraç ettiği ürünler içinde kendi ihtiyacı olan ürünleri ihraç edip etmediğinin tespit edilmesi; İran’ın en az ne kadar buğdaya ihtiyaç duyduğunu ve İran Gıda Bakanlığının gıda programını

⁴⁵⁷ Nikki R.Keddie, **Modern Iran Roots and Results of Revolutions**, Yale University Press 2003, s. 106.

⁴⁵⁸ The Chief of the Iranian Trade and Economic Commission (Saleh) to Chief of The Division of Near Eastern Affairs (Murray), **FRUS 1942**, C. IV, 24.02.1942, s. 120.

uygulaması hâlinde buğdayın yeterli olup olmayacağını bilgisinin verilmesini istedi.⁴⁵⁹

Dreyfus 6 Nisan'da verdiği cevapta, anlaşmanın içeriğinden; İran Hükümeti ve İngilizlerin anlaşamadığı hususlardan; ihtiyaç duyulan ve tedarik edilen buğday miktarlarından bahsetmiştir.

İngiliz Elçisi Bullard, 8.700 ton un (yarısı İran'daki Polonya birliklerine) ve 8.000 ton, buğdayın gönderilmesi için İran ile anlaşma yapıldığını fakat henüz bir sevkiyat olmadığını iletip ilk 8.000 tonun nisan ayı içinde gönderileceğini söylemiştir. İran Hükümeti, İngilizlerin her ay 8000 ton buğday gönderme sözü vermesine rağmen şimdiye kadar toplamda 6000 ton buğday göndermelerinden şikâyet etmiştir. İngilizler ise İran Hükümeti'nin yerel stokçuları engellemek yerine Müttefik kuvvetlerin buğdayı ulaştırmak için hayatlarını tehlikeye atmasını beklediklerini ifade edip, buğday dağıtım sorumluluğunun İran Hükümeti'ne ait olduğunu belirtmişlerdir. İngilizler, ayrıca İran'ın işgalinden sonra çoğunluğu Hindistan üzerinden olmak üzere nisan ayına kadar 40.000 ton buğday gönderdiklerini; her ay Hindistan'ın 3000 ton buğdayı, Doğu İran'a gönderdiğini iletmışlerdir. Dreyfus, İran'ın Sovyetler Birliği'nden 6.000-7.000 ton ve Birleşik Devletlerden 10.000 ton buğday aldığını bildirmiştir. Ayrıca 1942 yılının temmuz ayına kadar İran'ın ne kadar asgari buğday ihtiyacı olduğu noktasında, İngilizler ve İranlılar arasında bir anlaşmazlık olduğundan bahsetmiştir. İran'a göre temmuz ayının sonuna kadar 20.000 tonu acil olmak üzere 60.000 ton, ayrıca 1942 yılı ağustos ayı (hasat zamanı) ile 1943 yılı ağustos ayı arasında 100.000 ton, buğdaya ihtiyaç duyulacaktır. İngilizler ise İran'ın ihtiyacının yıllık 60.000 tondan az olduğunu; nisan ve mayıs ayında İran'a gönderim yapacaklarını ve sonrasında elde edilecek buğdaya göre karar vermeyi düşündüklerini bildirmiştir.⁴⁶⁰

Dreyfus, İran'a yönelik bu ekonomik yardım meselesine sadece İran ile ilgili ilişkiler üzerinden değil; aynı zamanda İngilizlerle olan ilişkiler de üzerinden

⁴⁵⁹ The Acting Secretary of State to The Minister of Iran (Dreyfus), **FRUS 1942**, 01.04.1942, C. III, s. 121-122.

⁴⁶⁰ The Minister of Iran (Dreyfus) to The Acting Secretary of State, **FRUS 1942**, 6.04.1942, C. IV, s. 122-123.

dikkatlice yaklaşmak gerektiğini iletmiştir. İran'ın İngilizlere karşı uzlaşmazlığının potansiyel olarak savaş durumuna zararlı olduğunu ve İran'a malzeme verilmesi konusunda İngilizlerle uyum içinde çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Dreyfus raporun devamında, İran'la olan kötü ilişkilerinden dolayı İngilizleri bir şekilde sorumlu tutsa da İranlıların Müttefiklerle iş birliği yapmayı reddederek potansiyel olarak zararlı bir durum yarattığı gerçeğinden kaçılamayacağını beyan etmiştir. Müttefikleri, dezavantajlı konuma düşürmemek ve İran'ı İngilizlere karşı destekleme konumunda görünmeyi önlemek için İran ile ilgili ekonomik politikanın İngiliz politikasıyla uyumlu olması gerektiğini bildirmiştir.⁴⁶¹

Ülkedeki buğday fiyatlarının bir anda artmasının birçok nedeni vardı. Bu nedenler arasında şunlar sayılabilir: Stokçuluğa karşı alınan tedbirlerin yürürlüğe koyulmasında uygun adımların atılmaması; il yetkililerinin merkezî hükümet ile iş birliği yapma konusundaki isteksizliği; merkezî hükümetin toprak sahiplerine ve diğer buğday istifçilerine karşı herhangi bir eylemde bulunmaması; başlıca buğday yetiştirme yeri olan İran Azerbaycan'ı bölgesinde Rusların baskısından çekinilmesi ve Sovyetler tarafından buğday gönderilmesine müdahale edilmesi. Sayılan bu hususlar, buğday ve ekmek krizinin büyümesine neden olmuştur.

1942 yılı ağustos ayında (hasat ayı) Kavvam Hükümeti, Eylül ayının sonunda Amerikalı Gıda Danışmanı Mr. Sheridan, İran'a geldi. İran Gıda Bakanlığının üst düzey kadrosu içinde İran buğday sorunlarını doğrudan bilen kimsenin olmayışı, Sheridan'ın işini zorlaştırdı. Sheridan, öncelikle durum değerlendirmesi yapmak için Ekonomi Bakanı Yardımcısı ile Tahran'da görüştü. İngiliz bir yetkili de bu toplantıya katıldı. Buğday fiyatlarının Orta Doğu'daki ton fiyatı, 25-35 sterlin iken İran'daki fiyatı, 1440-1800 rial, 11-14 sterlindi. Sonuç olarak buğdayın ihraç fiyatının arttırılmasına karar verildi. Böylece İran'da buğday, ton başına 3000 rial; bazı bölgelerde, 3500 riale kadar çıkarıldı. Ekim ayında Şah hem İngiltere'den hem de ABD'den 25.000 ton buğday ve dağıtım için 150 kamyon talebinde bulundu. İran'da buğday hasatı üzerinden iki ay geçmeden bu talepte bulunulması, İngilizler

⁴⁶¹ a.e., s. 123.

tarafından mantıksız bulundu.⁴⁶² İran Hükümeti'nin buğdayı diğer bölgelere nakletmek için hâlâ bir araştırma yapıyor olması da nakliye eksikliğinin büyük olduğunun göstergesiydi.

4 Aralık'tan sonra Hükümet, İran halkını beslemenin birincil sorumluluğunun kendine ait olduğunu fark etmiş olacak ki bu konuyu birinci gündemine aldı. Bunu sağlamada, mümkün olan tüm adımları atma yoluna gitti. İran'daki kıtlığın farkına varan İngiltere ve Amerika; İran'a taşıma ve dağıtım işlerinin İran Hükümeti kontrolü altında gerçekleştirilmesini kabul etti. Ayrıca Rus Elçiliğinden İran'dan ekmeklik tahıl talebinde bulunmaması istendi.⁴⁶³ Sovyet Hükümeti, kontrol altında tuttuğu İran Azerbaycan'ı bölgesinden tahıl nakliyesine yardımcı olacağına dair söz veriyse de bu sözü yerine getirmede. Örneğin Horasan'a giden buğday, Şahrud'daki Rus Tren İstasyonu'nda durdurulmuş ve geçişine izin verilmemişti. Kazvin için gerekli olan buğdayın Hamedan ve Erak üzerinden gelmesi, demiryolunda kuzeye giden trafiğin sıkışıklığını arttırmıştı. 1942 yılı kış ayı yaklaşmış ve istenilen miktarda tahıl, Tahran'a ulaşmamıştı. Bunun üzerine Gıda Bakanı, bu soruna çözüm bulmak adına Tebriz'i ziyaret etti. 1942 yılı sonunda Tahran, tüm stoklarını tüketmişti. İngiltere'nin 25.000 ton buğday göndermesi, en az iki ayı bulabilirdi. Tahran, açlık ile karşı karşıya kalınca ordu, kendi stoklarından 1.500 ton ödünç verdi. Irak'tan 3.500 ton arpanın alınması için girişimler hızlandırıldı.⁴⁶⁴ Fakat tüm bu çabalar krizi durduramadı ve Aralık 1942'de Tahran'da, ekmek krizi patlak verdi.

3.1.2.3.5. Millspaugh Misyonu

Millspaugh misyonu, üç aşamada gerçekleşti. Kasım 1941'den Nisan 1942'ye kadar olan dönemde İranlılar ve İngilizler; Amerika'dan finansal bir danışman talebinde bulundular. Bu zaman diliminde Amerika, bu talebin karşılanmasını İran'daki Amerikan karşıtlarının muhtemel tepkisinden dolayı tereddüt ile karşıladı. İkinci aşamada Amerika tarafından 15 Mayıs 1942'de bir mali danışman aranmaya başlandı. Bu doğrultuda, 3 Ağustos'ta resmî olmayan bir danışmanın İran

⁴⁶² Sir Bullard to Mr Eden, FO 406/80, Further Correspondence Persia Part 52, January to March 1943, 21.12.1942, s. 38-39.

⁴⁶³ a.e., s. 39.

⁴⁶⁴ a.e., s. 39.

politikalarını takip etme niyetiyle İran'a gönderilmesine karar verildi. Üçüncü aşamada ise bu adayın daha önce de mali danışmanlık yapmış olan Millspaugh olmasına karar verildi. Millspaugh, finansal konularda İran Hükümeti'ne danışmanlık yapacaktı. Amerika'dan ayrılmadan önce Millspaugh'un yetki alanının sadece bir danışman değil; yönetme de olduğunun İran meclisi tarafından onaylanması istendi.⁴⁶⁵ 12 Kasım 1942'de İran Meclisi tarafından Millspaugh'un İran'da hangi pozisyon ve şartlar altında çalışacağına dair bir sözleşme onaylandı. Millspaugh, 1922-1927 arasında yapmış olduğu mali danışmanlık görevine ikinci kez getirildi. Temel misyonu, gelecek beş yıl boyunca savaş şartları altında imkânların elverdiği ölçüde İran'a yardım etmek; İran kamu maliyesinin karışık sistemini düzene koymak ve sistemli bir hâle getirmektir. Ayrıca kabineye karşı daha az sorumlu bağımsız bir bakanlık gibi çalışacaktı.⁴⁶⁶

Millspaugh, Dışişleri tarafından kendisine Almanların Kafkasya bölgesine doğru yaklaşmakta olduklarını; İran Hükümeti'nin aşırı zayıflık gösterdiğini ve hatta çökme noktasına geldiğini; bu yüzden kendisinin İran Hükümeti'ne katı bir politika izlemesi gerektiğinin anlatıldığını söylemiştir. Ayrıca Amerika'nın sadece savaş dönemi çıkarlarını düşünmediğini; savaş sonunda petrol, ticaret ve hava taşımacılığında rol oynamak istediğini bildirdi.⁴⁶⁷

1943 yılının başında haziran ayında mühendisler ve profesörler, maaşlarında artış yapılmadığı için grev başlatmış; 5 Haziran da Şah ile görüşüp işlerine dönmüşlerdi. Millspaugh, bu olayın hemen akabinde gazeteye verdiği bir demeçte, hükümetin herhangi bir sınıfa zam yapmayı kabul etmemesi gerektiğini; görevlilerin hükümeti sindirmeye çalışmak istediğini ifade etti. Millspaugh, bu açıklamalarından sonra hükümet çevrelerinden büyük tepki aldı. Görevi sadece ekonomik işlerle ilgilenmek olan birinin siyasi konularda açıklamalar yapmasının yanlış olduğunu;

⁴⁶⁵ James Arthur Thorpe, "The Mission Arthur C. Millspaugh to Iran 1943-1945", Yayınlanmamış Doktora Tezi, A Xerox Company University Microfilms, Michigan 1976, s. 3-4.

⁴⁶⁶ James A. Bill, **The Eagle and the Lion The Tragedy of American-Iranian Relations**, Yale University Press, New Haven&London, 1988, s. 21.

⁴⁶⁷ Arthur C. Millspaugh, **a.g.e**, s. 47.

kendisi gibi birçok yabancı uzmanın hükümetten aldığı maaş ile çalıştığını; profesörler ve mühendislerin taleplerinin yerinde olduğunu söylediler.⁴⁶⁸

Millspaugh, meclise gelir vergisi kanununun gözden geçirilmesi ve kanunda birtakım düzenlemeler yapılması gerektiğine dair bir kanun tasarısı sundu. Buna göre yıllık 6000 rial kadar geliri olanların vergiden muaf tutulması, yıllık geliri 500.000 rial olan kişilerin vergilerinin ise yüzde seksen oranında arttırılması talep edildi. Böyle yapılarak küçük ölçekli işletmelerin gelişmesi sağlanacak, büyük ölçekli işletmelerin ise devlete katkısı daha çok olacaktı. Ayrıca tüm bakanlıklarda, %15 oranında memur azaltılması yapılarak giderlerde önemli ölçüde azalma sağlanacaktı. Millspaugh'un bu teklifi, alt sınıflar tarafından memnuniyetle karşılanırken özellikle zengin işletme sahipleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Bazı mebuslar bu politika nedeniyle basında onun hakkında karalama kampanyaları başlatmıştır.⁴⁶⁹

14. Meclis açıldığında Millspaugh, devlet gelirlerini artırmayı; aşiretlere yönelik silahlı kampanyaları sonlandırmayı; askerlik hizmeti süresini kısaltarak yapılan harcamaları azaltmayı teklif etti.⁴⁷⁰

4 Mayıs 1943'te tam yetki kanununun kabul edilmesiyle tüm hukuki yetkilerle beraber ekonominin başına geçen Milsspaugh; finans banka sistemi, devlet endüstrisi, ticaret, acil savaş kontrolü gibi önemli alanlarda yetkili konuma geldi. Amerikalılar, ekonominin bütün kritik noktalarına yerleştirildi. Yenilikçi vergi sitemi ile hükümetin bütçe ile vergi yükü arasında uyum sağlamasına yardımcı olundu ve başıbozukluğun etkisi azaltıldı. Milsspaugh'un az etki yaratan bazı müdahaleleri de oldu. Örneğin tahılın toplanması ve stok edilmesi yönündeki politikasından dolayı ucuz ekmek için verilen devlet desteği kesildi bu da ekmek fiyatlarını arttırdı.⁴⁷¹ Vergi politikaları başta olmak üzere Milsspaugh'un bazı kararları hem muhafazakârlar hem de reformcular tarafından eleştirildi. Onu eleştirenler, siyasetin

⁴⁶⁸ Military Attache Intelligence Summary no 23 for The Period 1st to 7th June 1943, **FO** 406/81, Further Correspondence Persia Part 53, April to June 1943, 07.06.1943, s. 96.

⁴⁶⁹ **a.e.**, s. 97.

⁴⁷⁰ Ervand Abrahamian, **a.g.e.**, s. 205.

⁴⁷¹ Nikki R.Keddie, **a.g.e.**, s. 107.

ilgi alanına giren konularda aldığı kararlardan dolayı ülkede endüstriyel verimsizlik ve fiyat artışları olduğunu söylediler.⁴⁷²

1944 yılının sonlarına doğru Millspaugh'un Millî Bank Şefi'ni görevden almak istemesi, Hükümet'in büyük tepkisine neden oldu. Bu durum, Şubat 1945'te görevinden ayrılmasıyla sonuçlandı. Millspaugh dönemi faaliyetlerine bakıldığında Hükümet'e aylık raporlar sunmasının İran'ı hayali kamu politikalarından kurtararak gerçek doğal sorunlara eğilme konumuna getirdiği görülür. Millspaugh'dan önce 1936 yılı mart ayı ve 1943 yılı mart ayı arasında fiyatlar, %850 oranında artmış; 1941 yılı mart ayı ve 1942 yılı mart ayı arası dönemde ise %185 oranında artış olmuştu. 1943 yılı ocak ayında göreve başlayan Millspaugh döneminde, 1943-1944 yılları mart ayları arasında fiyatların %14 oranında artış gösterdiği görülür. Ayrıca 1942 ve 1943 yıllarında İran'da stokta bulunan tahıl miktarı, sadece birkaç günlüğe yetecek kadar iken Aralık 1943'te 11.268 ton olmuştur. Aralık 1944'te ise 40.000 tona yükselmiştir.⁴⁷³

Millspaugh, görevden ayrıldıktan sonra da İran basınında *Mihan*, *Satereh*, *Rad-i Emruz* gibi gazeteler, endüstriyel gerilemeden dolayı suçlanan Millspaugh'un fabrikalar üzerinde yetkisi olmadığını öne sürerek meclisi eleştirmişlerdir.

3.1.2.3.6. İran Eğitimine Amerikan Desteği

İran'da 1941'de, devlete bağlı 2336 ortaöğretim kurumu bulunuyordu. Rıza Şah, azınlık okullarını devletleştirmişti.⁴⁷⁴ İran'da eğitim, özel okullar hariç geleneksel yöntemlerle yapılıyordu. İran'daki modern eğitim, ilk olarak Dr. Samuel Martin Jordan tarafından başlatılmıştır. Jordan, tüm hayatını İran'da modern eğitim sistemini geliştirmeye adanmıştır. Jordan'ın da çalıştığı Amerikan Lisesi, İran'da 1898'den 1941'e kadar faaliyetlerine devam etmiştir. İran'daki ilk modern tıp okulu, 1879 yılında Dr. Joseph Plumb Cochran tarafından açılmıştır.⁴⁷⁵ İşgal sonrası kurulan hükümette Eğitim Bakanı olan Dr. İsa Sadık, modern eğitim sistemine geçilmesi

⁴⁷² a.e. s. 108-109.

⁴⁷³ James Arthur Thorpe, a.g.e., s. 321.

⁴⁷⁴ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 112.

⁴⁷⁵ Seyed Hossein Mousavian, Shahr Shahidusaless, **Iran and United States 'An Insider's View on The Failed Past and The Road to Peace**, Bloomsbury Press, London 2014, s. 18.

tarafıydı. Ona göre geleneksel bilgiyle verilen eğitim yetersiz kalıyordu. İranlıların modern bilimi okuması, becerilerini bu yönde geliştirmesi gerektiğini düşünüyordu.⁴⁷⁶ Sadık, Columbia Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nden Profesör Paul Monroe'ye İran'da eğitim çalışması yapması için teklif yaptı. Ayrıca diplomatik kanallarla bu yapılacak eğitim çalışmasına Amerika'nın desteği istendi. Amerika ise 1940 yılında eğitim misyonerlerinin İran'dan kovulduğunu, yeniden İran'da eğitim çalışmalarına başlamanın zor olduğunu ama bu konunun görüşüleceğini ilettiler.⁴⁷⁷ Amerika, Yakın Doğu Birim Şefi Wallace Murray hazırladığı raporda, İran'da yapılacak eğitim faaliyetlerinin olumlu ve olumsuz taraflarından bahsetti. Amerika'nın Rıza Şah döneminde İran'da yapılacak okullar için 1.200.000 dolar ödeme sözü verdiğini ve bu miktarın 800.000 dolarını ödediğini söyleyerek daha fazla ödeme yapılmasının zor olduğunu iletmiştir. Murray, İran'ın ödenen bu miktarı bile geri ödemesinin zor olduğunu, çünkü ülkenin gelir getiren tüm bölgelerinde kontrolün kaybedildiğini söylemiştir. Murray, 1940'ta Amerikan misyonerlerinin İran'dan çıkarılması ve misyoner okulların kapatılmasının nedenini, Rusların da okul açmak için Amerikalılarla eşit hakka sahip olmak istemelerine bağlar. Ona göre İran'ın kuzey bölgelerinin Sovyetler tarafından kontrol edilmesi nedeniyle buralarda Rus okulları açılması durumunda Amerikan okulları zorluklarla karşılaşabilirdiler. Ayrıca hâlihazırda Rusların Almanlarla savaş hâlinde olduğunu; askerî bir saldırı hâlinde İngilizler, Kuzey İran'da Almanları karşılamazlar ise buradaki eğitim kadrosu Alman işgali altına girebilirdiler. Murray, Presbiteryenlik makamlarının İran'a birçok yardım yapmış ve hâlâ yapmakta istekli olacağından söz ederek İran'ın bu teklifinin iyi niyetli karşılanabileceğini söylemiştir. Nitekim bir süre sonra misyonerlerin tekrardan İran'a döneceği bilgisini vermiştir.⁴⁷⁸

Amerika'dan gelen bu haber, İran basınında geniş bir yer bulmuş; sevinçle karşılanmıştır. Fakat İran'a gelecek misyonerler, mecliste modernlik yanlısı vekiller ile gelenekselciler arasında tartışmaların çıkmasına neden oldu. Bazı vekiller, sert bir şekilde misyoner okullarına karşı çıkmış ve eğitimde modernleşme adımlarından

⁴⁷⁶ Keyvan Tabari, **a.g.e.**, s. 32.

⁴⁷⁷ Encouragement by The department of The State of The Resumption of American Mission Schools in Iran, Iranian Request for An American Educational Mission, **FRUS 1941**, 10.10.1941, C. III, s. 374-383.

⁴⁷⁸ **a.e.**, s. 375.

vazgeçilmesi gerektiği dile getirmişlerdir.⁴⁷⁹ Aralık ayında toplanan yeni meclis, bu misyoner okullarının kendi dinlerini yaymak isteyeceğini konuşmuştur. Dreyfus ise bu ortamda, Profesör Monroe'nin İran'a gelmemesini tavsiye etmişti.⁴⁸⁰ Rıza Şah'ın gidişinden sonra ulemanın siyasi faaliyetleri, ülkede etkisini arttırmıştı. Ulema sınıfı, özellikle eğitim sistemini, vakıflarla ilgili alınan kararları takip ediyor ve meclisteki etkilerini kullanarak modernleşme çalışmalarına karşı çıkıyorlardı. Nitekim bu muhalefet nedeniyle eğitimde köklü bir değişikliğe gidilemedi. 1942' yılından itibaren Amerika'nın Sovyetlere yardım planını birinci önceliğine alması, eğitim konusunu bir daha gündeme getirmedi.

3.1.2.4. İran-Sovyetler Birliği İlişkileri

Sovyetlerin işgal politikası ile İngilizlerinki aynı değildi. İngilizler, savaş şartlarının getirdiği zorunlulukları ve Sovyetlere yardım götürmede İran'ı kullanmak gerektiğini bildikleri için İran'a uyguladıkları politikada Sovyetlere göre daha yumuşak oldular. İngilizler, işgal ettikleri bölgelerde Sovyetlere göre yerel halk ve ileri gelenlerle daha iyi geçinme yolunu tercih ettiler. Buna karşın Ruslar, işgal ettikleri bölgeleri ilk andan itibaren ekonomik, sosyal ve siyasal değişiklik yapacakları yer olarak görüyorlardı. Nitekim işgal ettikleri bölgeleri, bu tavırla yönettiler. İran toprakları üzerinde uzun soluklu yerleşim planları yapan Ruslar, kendi kontrolü altındaki bölgelerde seyahat kısıtlaması getirirken İngilizler, böyle bir kısıtlamaya gitmemişlerdi. İran Hükümeti tarafından izin verilen uzman ve görevliler, rahatça seyahat edemiyordu. Bunun için Tahran'daki Sovyet temsilciliklerinden izin almaları gerekiyordu. Bu durum, İranlılar tarafından egemenliğe aykırı, kabul edilemez bir durum olarak değerlendiriliyordu.⁴⁸¹ Sovyetler, İran'ın işgaline sadece savaş materyalleri desteği sağlama koridoru olarak değil; aynı zamanda fikrî, siyasi ve ekonomik olarak aktif olacağı bir yer olarak bakıyordu. İngilizlerin yöntemi ise farklıydı. Almanların İran'daki etkisini kırmak amacıyla İran siyasetinde etkili olacak kişiler vasıtasıyla politikasını devam ettirmek istiyordu.

⁴⁷⁹ Keyvan Tabari, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁸⁰ The Minister of Iran (Dreyfus) to The Acting Secretary of State, **FRUS 1941**, C. III, 15.12.1941, s. 381.

⁴⁸¹ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 194.

3.1.2.4.1. İran'da Sovyet Propagandası

İran'daki Sovyet propagandası, daha İran işgal edilmeden önce başlamıştı. 1940 yılında Kahire İngiliz Büyükelçisi Sir M. Lampson, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, Sovyetler Birliği'nin Yakın Doğu ve Orta Doğu'daki propagandası konulu, bir rapor gönderdi. Raporda, Sovyetler Birliği'nin adı geçen bölgelerde özellikle İran ve Afganistan'da, propagandasını arttırmasının beklendiği yazıyordu. Irak, Suriye ve Afganistan gibi bölgeler, dinin aşırı nüfuzu ve toplumsal yapı nedeniyle komünizm propagandası için uygun bir zemin oluşturmuyordu. Ancak İran'da, bu propagandanın başarılı olma şansı yüksekti. Sovyetlerin Irak ve Suriye ile ortak sınırı olmadığı için propaganda hareketleri, bu ülkelerle kısıtlı bir şekilde yapabiliyordu. Ancak İran ile 2000 kilometrelik ortak bir sınırı vardı ve İran'daki siyasi durum, komünizm propagandasının başarısı için uygun bir zemin oluşturmuyordu. Ayrıca İran'da siyasi baskı ve sosyal yoksulluk olması, komünistlere taraftar bulmak için iyi bir fırsat veriyordu. İran'daki entelektüel gruplar, komünist fikirlerini kabul etmekte daha çok gönüllüydü.⁴⁸²

İşgal sonrası Sovyetler, propaganda faaliyetlerini, hem kuzeyde yani kendi kontrolü altındaki bölgelerde hem de Tahran'daki Sovyet Elçiliği'nde yürütüyordu. Elçilik'te Kafkasya'dan gelen, Farsçası çok iyi olan Sovyet basını için çalışanlar vardı. Savaşın en önemli zamanlarında, basın işleriyle ilgilenen Danil S. Komissarov adında bir editör çalışmaktaydı. Bu kişi, radyo ve gazete editörleri tarafından biliniyor; basın konferanslarına katılıyor; Tahran'daki gazeteler tarafından misafir ediliyordu.⁴⁸³

Elçilik'teki basın ofisinin görevi, İran basınına Tass ajansı doğrultusunda yönlendirmektir. Tass ajansı, Reuters ile rekabet hâlindeydi. Gazeteler, Tass tarafından ücretsiz dağıtılıyordu. Tass, Reuters'e göre İran'da daha etkin bir konumdaydı. Tass'ta, Farsça komünist yazılar, büyük başlıklar hâlinde, ilk sayfada yer alır ayrıca diğer görüşten yazılara da yer verilirdi. Savaşın sonlarına doğru Sovyet karşıtı yayınlar, basında daha fazla görülmeye başladı. Basın, komünist

⁴⁸² Sir M. Lampson (Cairo) to Foreign Office, FO 371/24849/96, Anglo-Soviet Relations in the Middle East, 12.01.1940, s. 1.

⁴⁸³ George Lenczowski, a.g.e., s. 199.

Tudeh partisiyle açıktan polemige girerken Sovyetlere direkt olarak saldırmıyordu. Hatta zaman zaman, Sovyetler basında övülüyordu. Örneğin *Satereh* gazetesi, Kızıl Ordu'nun 26. kuruluş yıldönümünde orduya, Sovyet ülkesinin bağımsızlığını koruma yolunda başarılar dileyen bir haber bile yapmıştı.⁴⁸⁴

Sovyet Elçiliği'nin güçlü bir silah olarak kullandığı medya unsurlarından bir diğeri de *Journal de Tehran* gazetesiydi. Bu gazetede, Sovyet-İran dostluğuna vurgu yapılarak, İranlıların Sovyetlerin gösterdiği hoşgörü ve yaptıkları yardımdan son derece memnun oldukları sık sık dile getiriliyordu.

1943'ün sonbaharında, diğeri bir propaganda aracı olarak Sovyet-İran Sosyal ve Kültürel Merkezi açıldı. Buranın açılışında, Başbakan Ali Süheyl ve tüm kabine üyeleri hazır bulundu. Bu merkezin tüm faaliyetleri, yabancı ülkelerdeki kültürel faaliyetleri yürütmek için 1925 yılında kurulan (V.O.K.S) adlı enstitüsü tarafından yürütülüyordu. Kültür merkezinin amacı, Tahran ve çevre illerinde Rus dilini ve edebiyatını öne çıkararak canlandırmak; bir propaganda aracı olarak seminerler, konserler, sergiler düzenlemektir. Kültür merkezinin birçok faaliyeti vardı. İran'da tanınmış kişilere, ücretsiz geziler düzenliyor; Sovyetlerden tanınmış bilim adamlarını, konuşma yapmaları için İran'a getiriyordu. Bu kültür merkezine, sadece Sovyet doktrinini benimseyenler ya da komünist sempatizanları gelmiyordu. Gelenlerin birçoğu, merakından ya da yeni bir şeyler öğrenmek için ziyarette bulunuyordu. Kültür evi, zamanla İran toplumunda iyi bilinen, güçlü ilişkileri olan kişilerin ortak mekânı hâlini aldı. İran Sanat Akademisi Sekreteri Profesör Said Nafisi, İran-Sovyet Kültür Derneği Başkanlığına getirildi. 1944 yılında Nafisi, ilgilendiği profesörleri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin 20. yılı münasebetiyle Özbekistan'a götürdü. Orada, Sovyet başarılarının anlatıldığı toplantılara katıldılar.⁴⁸⁵

1944 yılı ağustos ayında dernek, Payam-ı Nev(Yeni Dergi) adıyla dergi kurdu. Dergi, İran-Sovyet dostluğu üzerine yayınlar yapıyordu. Derginin editörü Profesör Fatma Sayah, Tahran Üniversitesi'nde çalışıyordu. Sayah, İran kadının

⁴⁸⁴ a.e., s. 199.

⁴⁸⁵ a.e., s. 199-200.

itibarını ve yaşantısını yükseltmek için Sovyet yardımları alarak Kadın Partisi'ni kurdu. 1945 yılının başında üç büyük bina, kültür merkezine verildi. Kültür merkezini artık daha çok İranlı ziyaret ediyor; sergilere ve seminerlere katılıyordu.

Sovyet propaganda araçlarından bir diğeri ise radyo idi. Merkezî hükümet, Müttefiklerin belirli bir zaman için radyolarında yayın yapmalarını zorunlu olarak kabul etmişti. Bölünmüş ve dönüşümlü olarak Sovyetler ve İngilizler için yayın yapıyorlardı. İngilizler, kendi zaman dilimlerinde Fransa, Belçika, Hollanda ve Polonya gibi ülkelerin yayınlarına izin veriyorken Sovyetler, kendi yayınlarını yapıyorlardı.

Sovyet yayınları, organize bir şekilde tüm İran'daki kütüphanelere ve gazete stantlarına dağıtılıyordu. İzvestia, Pravda, Krasnaya Zvezda ve War and The Working Class gazeteleri, Tahran'ın en önemli noktalarında kolaylıkla bulunabiliyordu.⁴⁸⁶ Üçlü Anlaşma imzalandığında, ülkedeki yayınları kontrol amaçlı Sansür Komisyonu da kurulmuştu. Sovyet, İngiliz ve İranlı temsilcilerin bulunduğu komisyonda sansür kararı, daha çok oy birliği ile alınıyordu. İran temsilcisinin sansür talebi, genellikle kabul edilmiyordu. Çoğunlukla veto ayrıcalığı, Sovyet temsilcisinin güdümündeydi.

Sanatsal faaliyetlerde de Sovyetler, İngilizlerden daha aktifti. İran'ın üç büyük tiyatrosu olan Setareh, Mayak ve Tahran tiyatrolarında, Sovyet filmleri ve oyunları diğer ülkelerinkinden daha fazlaydı. Film sektörünün ana caddeleri, Sovyet film posterleriyle kaplanmıştı. Sovyet Kültür Elçiliği, kış aylarında kendi bünyesinde; yaz aylarında ise Tahran'ın büyük parklarında, organizasyonlar düzenliyorlardı. Bu organizasyonlara; 500-1000 arasında tanınmış, varlıklı iş adamları ve Tudeh partisinin önde gelenleri iştirak eder ve Rusya'dan gelen Bando takımı eşliğinde şampanyalı akşam yemeği düzenlenirdi.

Sovyetlerin propaganda faaliyetleri, savaş boyunca hem Tahran'da hem de Kuzey İran'da devam etti. Savaş sonunda Sovyetler, özellikle kontrolü altındaki bölgelerde faaliyetlerini devam ettirdiler.

⁴⁸⁶ a.e., s. 201-202.

Sonuç olarak, savaş sonuna kadar İran’da enflasyon, kıtlık ve hoşnutsuzluk, hükümete muhalefeti artırtmıştı. Çoğu Tudeh tarafından yönlendirilen ticari birlikler açılmıştı. Basın hayatı, yeniden canlanmıştı. Gazeteler; siyasi ve ekonomik değişim haberleri yapmaya başlamışlardı. Bir yandan istifçilik ve karaborsacılık artmış, bunun sonucu olarak ekmek ayaklanmaları başlamıştı. Rıza Şah’ın gitmesi ve savaş şartları, aşiretlere yeniden güçlenme, bağımsızlıklarını sağlama ve kendi birliklerini kurma şansı vermişti. Ulemanın durumuna bakılacak olursa işgal öncesi Rıza Şah döneminde ulemanın durumu, hiç iyi değildi. Laik politikaların ve kanunların sürekli tatbikinden dolayı ulema, rahatsızlık duyuyordu. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği ekonomik sıkıntılar, medreseleri mali olarak çok zor duruma sokmuştu.⁴⁸⁷ Ulemanın tekrar yükselişi, Rıza Şah’tan hemen sonra Muhammed Rıza Şah’ın tahta çıktığı ilk yıllarda ortaya çıkan siyasi kaos ortamında gerçekleşti. Savaş sonuna kadar ulema, etkisini artırarak devam etti.

3.1.3. Tahran Konferansı ve İran

İran, Eylül 1943’te Müttefik liderlerin Tahran’a gelmesinden iki ay önce Almanya’ya, resmî olarak savaş ilan etmiş; tarafını net bir şekilde belli etmişti. Konferansın Tahran’da yapılacak olması, İran’ın önemini gösteren bir durumdu. Konferansın Tahran’da yapılacağı bilgisi gizli tutuldu. Tahran’da yapılacak konferanstan, İranlı yetkililerin bile haberi yoktu. Şah, konferansın yapılacağını kendi çabasıyla öğrenmiş; Amerikalı yetkililerin İran yetkililerine bilgi vermeyi ihmal etmesi, Şah’ı gücendirmiştir. Roosevelt’in İran’a gelişinden birkaç gün sonra Şah, Dışişleri Bakanı ve Başbakan ile Roosevelt’i ziyaret etti. Şah, esasında Başkan’ı önceden havaalanında karşılamayı ve bir şeref kıtası hazırlamayı düşünmüş fakat toplantının çok gizli yürütülmesi, bütün bu nazik taleplerin reddedilmesiyle sonuçlanmıştı.⁴⁸⁸ Esasında sadece bu olay bile İran’ın içinde bulunduğu siyasi pozisyonu anlatmaktadır. Büyük devletlerin gözünde Şah diplomatik karşılamaya bile müsaade verilmeyen ve kendi ülkesine gelen liderden bile habersiz acınası bir

⁴⁸⁷ Şahruh Ahavi, **İran da Din ve Siyaset (Pehlevi Devrinde Ulema -Devlet İlişkileri)**, Çev. Selahattin Ayaz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, s. 119-120.

⁴⁸⁸ John L. Bates; Military Review, “Euroka Konferansı (Tahran’da yoğun bir faaliyet Dönemi)”, Çev. P. Atgün. Ahmet Yaşar Özkaradayı, **Askeri Tarih Bülteni**, Genel Kurmay Basım Evi, C. XXXIII, S. 24, Ankara 1988, s. 113-121.

lider konumunda olmuştur. Bu olayın diğer bir yönünde ise toplantının gizlilik içinde olması ve bu bilgidен Şah'ın haberi olmaması ona duyulan güvensizliği ortaya koymuştur.

Bu konferansta, Avrupa'daki problemler ve savaş stratejileri konuşulacağı gerekçesiyle İran'dan temsilci çağrılmadı. Moskova Konferansı sırasında İran beyannamesinin taslağı hazırlanmış, fakat Sovyetlerin çekingen kalmasıyla imzalanmamıştı. Tahran Konferansı'nda, Amerika tarafının ısrarı özellikle General Hurley'in Stalin ile bu konuyu görüşmek istemesi ve İran Hükümeti'nin baskısı sonucu, Sovyetler beyannamenin imzalanmasını kabul etmiştir.⁴⁸⁹ Konferansın sonuna doğru Başbakan Ali Süheyl, 29 Kasım'da hem Eden ile hem de Amerika Elçisi Dreyfus ile bir görüşme yaparak diplomasiyi iyi yönetmiş; beyannamenin imza edilmesini kolaylaştırmıştır. Eden; Süheyl ile görüştüktan sonra bu durumu Amerika ve Sovyet temsilcileriyle konuşacağını iletmiş; her iki tarafın uygun yaklaşımı neticesinde İran deklarasyonu hazırlanmıştır.⁴⁹⁰

Tahran Konferansı'nın toplandığı sırada 1 Aralık 1943'te üç büyük devlet ve İran arasında İran Deklarasyonu imzalandı. Bu deklarasyona göre:

Amerika, Sovyet Rusya ve İngiltere; özellikle Sovyetlere gönderilen yardımdan ötürü İran'a yardım edeceklerine dair garanti verdiler.

Üç ülke, savaşın İran'a birtakım ekonomik zorluklar getirdiğini kabul edip, İran'ın bu zorlukları aşması için ekonomik, askerî ve malzeme yönünden destekleneceği sözü verdi.

Bu devletler İran'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve egemenliğine saygı duyacak; Atlantik Bildirisi'nde, uluslararası barış, refah ve güvenliğin sağlanmasında, barışsever diğer uluslarla birlikte İran'da yer alacaktır.

⁴⁸⁹ Ramazani, **a.g.e.**, s. 68.

⁴⁹⁰ The Third Secretary of Embassy in Iran (Jernegan) to Brigadier General Hurley's Aide (Henry), **FRUS Tehran Conference**, 03.12.1943, s. 648.

Savaş sonunda İran'ın karşılaşacağı ekonomik zorluklara karşı uluslararası görüşmelerde ve anlaşmalarda, üç devlet İran'ı destekleyecek kararlar alacaktır.⁴⁹¹

Konferans sonrası Şah İngiltere ve Sovyetlere karşı denge politikası kurmak adına 6 Aralık'ta Roosevelt'e gönderdiği mesajda, Amerikan halkının dostluğunun İran için çok değerli olduğunu; arzusunun İran ile Amerika ilişkilerini daha yakın hâle getirmek ve geliştirmek olduğunu bildirdi.⁴⁹²

Tahran Konferansı bitip liderler İran'dan ayrıldıktan sonra İran basınında, bayram havası hâkimdi. 8 Aralık tarihli *Setareh* gazetesi, “*Yaşasın Özgürlük Yaşasın Adalet*” başlığı atarken Müttefik liderlerin “*İran, Amerikan, İngiliz, Rus uluslarının huzur ve refahı için samimi ve içten selamlarımızı iletmelerini istiyoruz.*” sözlerini içeren haber yaptı. *İran* gazetesi de aynı tarihte bir makalede, Veda Resepsiyonu'na atıfta bulunarak “*Resepsiyonda İranlı, Rus, Amerikalı, İngiliz yoktu; akıllarda tek bir düşünce, kalplerde tek bir duygu -barış ve adalet duygusu- vardı*” diyerek memnuniyetini dile getirmiştir.⁴⁹³ İran böylelikle Ocak 1942'de imzaladığı Üçlü Anlaşma'dan sonra yeniden büyük güçlerin özellikle Amerika'nın İran'ın toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı duyacağına; savaş dönemi boyunca ve savaş sonrasında bu ülkelerden yardımlar alacağına dair söz almış oldu. Böylece Amerika-İran ilişkileri üst seviyeye çıkmış oldu.

3.2. Savaşın Son Döneminde Türkiye ve Türk-İran İlişkilerinde Kaşkay Türkleri Meselesi

3.2.1. Savaşın Sonuna Doğru Türkiye

Türk- İran ilişkilerini sağlıklı değerlendirmek için Türkiye'nin Müttefiklerle olan ilişkilerini ve savaş devam ederken yürüttüğü politikayı bilmek gerekir. Türkiye için 1943 yılı, kritik bir yıl olmuştur. Almanlar, Stalingrad'da yenildikten sonra savaştaki üstünlüğü elde eden Müttefikler, Türkiye'ye savaşa girmesi noktasında baskı uygulamışlardır. Türkiye, bu dönemde ilkesel olarak savaşa girmeyi kabul

⁴⁹¹ T.H.Vail Motter, **a.g.e.**, s. 444; The Minister of Iran (Dreyfus) to The Acting Secretary of State, **FRUS Tehran Conference**, 04.12.1943, s. 650.

⁴⁹² Ramazani, **a.g.e.**, s. 67.

⁴⁹³ A.H.Hamzavi, “Iran and The Tehran Conference”, **Royal Institute of International Affairs**, International Affairs 1944, C. XX, S. II, 1944, s. 200.

etmiş fakat askerî hazırlıkların yetersizliğini sürekli dile getirmiştir.⁴⁹⁴ Türkiye tarafı, Churchill tarafından savunulan, ABD tarafından ilk önce olumlu karşılanan fakat sonradan desteklenmeyen Almanya'ya karşı Balkanlarda cephe açma düşüncesine karşı çıkmış gibi görünse de Adana Görüşmeleri ile başlayan Kahire Zirvesi ile biten toplantılarda direkt olarak savaşa katılmayacağını söyler bir tavır sergilememiştir. Bu görüşmelerde, iyi niyetini ortaya koyarak bazen söz verilen yardımların yeterli olmayışından bazen Almanya çekingenliğinden dem vurmuş; savaşa girme noktasında işi ağırdan alan bir tavır sergileyerek savaş dışı kalmayı başarmıştır.

Müttefikler cephelerde başarılar kazanılmasının ardından gelecek planlarını görüşmek üzere görüşmelere başlamışlardır. Bu doğrultuda ilk toplantı, 14-24 Ocak 1943'te gerçekleşen **Kazablanka Konferansı** olmuştur. Adana görüşmelerinde Churchill, bu konferansı “Kayıtsız Şartsız Teslim” konferansı olarak tanımladı. İngilizlerin ve Amerikalıların savaşı kazanacağına emin olduklarını söyledi.⁴⁹⁵

Churchill'in planı, 1942 yılının ortasından itibaren Alman-Rus savaşı biter bitmez, Türkiye'nin savaşa girmeye ikna edilmesi ve 'İkinci Cephe'nin 1943 yılında açılmasıydı. 18 Ocak 1943'te Kazablanka'da Churchill ile Roosevelt görüşmesi sırasında Churchill, Balkanların işgal edilmesi durumunda İngiltere tarafından Türkiye'nin savaşa katılımının istenme hakkı olduğunu, fakat Türkiye'ye yardım etme konusunda İngiltere'nin gösterdiği zayıflığı göz önüne alarak, Türkiye'yi bu konuda zorlayamayacaklarını söylemiştir. Türkiye ise savaşa katılmadığı takdirde savaş sonundaki barış masasında zayıf bir konumda olacağını söyleyerek Birleşmiş Milletlerin Türkiye'ye tank, uçaksavar ve diğer mekanize araçları sağlama noktasında gayret göstermesi gerektiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Türklerin, kuzeyde Rus; güneyde ise İngiliz ve Amerikan başarılarını gördükten sonra savaşa ikna olacaklarını söylemiştir. Roosevelt, İngilizlerin Türkiye kartını oynamasını ve attıkları her adımda Birleşik Devletlere haber vermesini istedi.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 193.

⁴⁹⁵ The Adana Conference, Note by The Prime Minister, **CAB** 66/34/14, 13.02.1943, s. 68.

⁴⁹⁶ **The Conference at Washington, 1941-1942 and Casablanca 1943**, Editör: Fredrick Aandahl, William M. Franklin, William Slanly, United State Government Printing Office, Washington 1958, s. 634.

Kazablanka’da alınan karar gereğince Churchill, İsmet İnönü’yü görüşmeye davet etmiştir. İsmet İnönü, İngiliz Elçisi Hugessen’e Türkiye’nin güvenlik ile ilgili konularda her zaman konuşmaya açık; gizliliği korumak için mümkün olan tüm tedbirleri almaya hazır olduğunu ifade etmiştir. Fakat Cumhurbaşkanı’nın yurt dışına çıkması için vekâleten birini ataması gerektiğini, bunun anayasal bir zorunluluk olduğunu bu nedenle görüşmelerin gizliliğinin korunamamasından çekindiğini söyleyerek Churchill’i Türkiye’ye davet etmiştir. Cumhurbaşkanlığı treninin istenilen her noktaya gidebileceğini, bunun mümkün olmaması durumunda ise Şükrü Saraçoğlu’nun Kıbrıs’a gidebileceğini iletmiştir.⁴⁹⁷ İngiliz Savaş Bakanlığı, Ankara’da Alman ajanlarının varlığından dolayı Ankara’nın güvenlik açısından uygun olmadığını; Cumhurbaşkanlığı treniyle sınıra yakın bir yerde yapılmasının da sorun oluşturabileceğini söyleyerek görüşmenin Kıbrıs’ta yapılmasını tavsiye etmiştir.⁴⁹⁸ Sonuç olarak Churchill, Adana’ya gelmiş ve 30-31 Ocak 1943’de Adana’da İsmet İnönü ile **Adana Görüşmeleri**’ni yapmıştır. Toplantı başlamadan Churchill, toplantının gündemi üzerine yazdığı notu Türk tarafıyla paylaşmıştır. Bu notta, Türkiye’nin kuzeyden ve güneyden gelecek tehditlere karşı güvenli bir duruma geldiğini; Almanya’nın olası bir müdahalesine karşı Türkiye’ye nasıl bir yardım yapılacağını konuşmak istediğini belirtmiştir.⁴⁹⁹

Adana Görüşmeleri’nde, üç temel dönem üzerinden konuşmalar yapıldı: mevcut durum, savaşın geleceği ve savaş sonrası durum. Türkiye’nin savunma durumuna hazırlanması için savaş malzemesi ve teknik destek sözü verildi. Türkiye’ye yakın gelecekte Alman saldırısı olma ihtimaline karşı Türkiye’nin güçlü ve modern bir orduya sahip olması; savunmasını tamamlanması gerektiği üzerinde karar kılındı. İkinci toplantıda İsmet İnönü, Churchill’e Kuzey Afrika ve Sovyetler cephesinde zayıflayan Almanya’nın dikkatini Türkiye üzerine döndürebileceğini belirtip, Almanya’nın Türkiye’ye saldırmama durumunda bile Balkanlarda bir kaos ortamı oluşacağını söylemiştir. Bunun için Türkiye’nin güçlendirilmesi gerektiğini,

⁴⁹⁷ Proposed Meeting Between The Prime Minister and Representative of Turkey, **CAB** 65/37/7, 27.01.1943, s. 40.

⁴⁹⁸ Proposed Meeting Between The Prime Minister and Representative of Turkey, **CAB** 65/37/7, Telescope no 303, 27.01.1943 s. 49.

⁴⁹⁹ British Embassy Angora, Sutiuation as left after Adana coversation, **FO** 195/2478, Churchill-Adana-visit, 419/8/43, 17.02.1943, s. 1.

temmuz ayına kadar Müttefiklerin bir planı varsa bilmek istediğini ifade etmiştir. Churchill ise önceliklerinin Tunus'u hâkimiyet altına almak olduğunu, bundan sonraki savaş bölgesinin Akdeniz olacağını söylemiştir. Ayrıca Churchill, Türkiye'nin her daim savaşa girecekmiş gibi güçlü ve hazır olması gerektiğini; Almanya'nın Balkanlarda anarşist eylemlerde bulunabileceğini bildirmiştir. Almanların çöküşü olduğunda savaş sonrası kurulacak masada, çıkarlarını korumak noktasında Türkiye'nin ağırlığını ortaya koyması gerektiğini ve Türkiye'yi galip devletler arasında görmek istediğini belirtmiştir. İsmet İnönü, Almanya erken düşerse Türkiye'nin durumunun nasıl olacağını sorunca Churchill, Almanların erken düşüşünün ani olmayacağını; savaşın gidişatı Türkiye'nin menfaatine olana kadar Türkiye'nin harekete geçmemesi gerektiğinden bahsetmiş ve Boğazlara yönelik bir tehdidin Türkiye'nin harekete geçmesini zorunlu kılacağını söylemiştir. Ayrıca Churchill, Romanya'daki Ploesti petrolerini bombalamanın Almanya'ya büyük bir darbe vuracağını; buraya gönderilecek uçaklar için Türkiye'deki üsleri kullanmak istediklerini iletmiştir.⁵⁰⁰

Şükrü Saraçoğlu ise Türk-Rus ilişkilerine değinmiş, Eylül 1939'daki ziyaretinden bahsederek Türkiye'nin Sovyetlerle ilişkisini geliştirmek için mümkün olan her şeyi yaptığını ancak Sovyet Hükümeti'nin İngiliz-Türk Anlaşması'nı kabul etmeyi reddettiğini hatırlatmıştır. Ayrıca Churchill'e Rusya'nın, İngiltere ile olan ilişkilerine aykırı olarak Türkiye'ye saldırıda bulunması durumunda İngilizlerin tavrının nasıl olacağını sormuştur. Churchill ise Molotov ve Stalin ile görüşmesinden edindiği izlenime göre ikisinin de İngiltere ve ABD ile barışçıl ve dostane ilişki kurma yönünde istekli olduklarını; ekonomik anlamda ABD ve İngiltere'nin Sovyetlere vereceği çok şey olduğunu; Rusya'nın önümüzdeki yirmi yıl olmasa da on yıl boyunca kayıplarını telafi etmeye ve yeniden yapılanmaya odaklanacağını düşündüğünü söyledi. Rusya'nın ABD ve İngiltere ile birlikte hareket etmesi hâlinde güçlü bir hava gücü elde edeceğini ve bu süreçten istikrar ile çıkabileceğini bu yüzden Türkiye'nin endişelenmemesi gerektiğini ifade edip İran'ın işgali sırasında

⁵⁰⁰ The Adana Conference, Note by The Prime Minister, Second Meeting, **CAB** 66/34/14, 13.02.1943, s.1-4, Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)** Cilt 2, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 143.

İngilizler ve Sovyetlerin İran'dan çıkacağına dair Türkiye'ye garanti verdiğini hatırlattı.⁵⁰¹

Adana görüşmelerinde, askerî yetkililer arasında yapılan görüşmeler neticesinde Türkiye'nin Deniz ve Hava Kuvvetleri'nde ihtiyaç duyacağı askerî malzemelerin listelerini İngiliz yetkililere sunması kararlaştırılmıştır. Bu listelerde, yeni istekler ve daha önceden siparişi verilmiş ama gönderilmemiş istekler yazılacak; İngiliz yetkililer, bunları değerlendirecekti. İngiltere, Türkiye'nin ihtiyacı olan malzemeleri, ticari gemilere Türk bayrağı takarak Mısır Limanı'ndan gönderecekti. Türk makamları, bu gemilerin tipi ve tonajı hakkında bir beyanda bulunacaktı. Türk askerî gücünü arttırmak için gönderilecek modern teçhizatların kullanımı için İngiliz askerî makamları, kendi okullarında Türk subaylarını yetiştirmeyi kabul edecekti.⁵⁰²

Sonuç olarak Adana Görüşmeleri, her iki tarafın birbirlerini ikna ettiklerini zannettiği bir ortamda geçti. Daha sonraki hadiseler gösterdi ki İngilizler, Türkiye'nin askerî müzakerelerde alınan kararlar doğrultusunda yaptığı listeleri karşılayamayacaklardı. Bu ise Türkiye'nin istediği bir durumdu çünkü bu malzemelerin karşılanması demek, Türkiye'nin savaşa girmesi demekti. Nitekim Türkiye, bu listeleri yapma ve İngiliz uzmanlarla askerî müzakerelere katılma noktasında ağır davranarak zaman kazanma yolunu tercih etmiştir. İngiltere'nin Ankara Elçisi ise raporunda, Türk Genelkurmayı'nın sürekli güçlük çıkardığını merkeze bildirmiştir.⁵⁰³

Churchill; Rodos adası ve diğer Ege adalarını, Türkiye politikasının kilit noktası olarak görüyordu. Bu adalar kontrol altına alınınca Türkiye'nin savaşa girmesi daha da kolaylaşacaktı. 25 Temmuz 1943'te Mussolini devrilince Churchill, Rodos adasını almak için hazırlıklar yapmış fakat adaya çıkan İngiliz birlikleri kısa süre sonra adayı tahliye etmişlerdir.⁵⁰⁴ Rodos'ta İngiltere'nin başarısız olmasıyla Türkiye üzerindeki baskı azalmışken bu sefer de **Moskova Konferansı** ile Türkiye,

⁵⁰¹The Adana Conference, Note by The Prime Minister, Second Meeting, **CAB** 66/34/14, 13.02.1943, s. 2.

⁵⁰² British Embassy Angora, Adana Talks, Aggreed Conclusion Of the Anglo-Turkish Military Conference Held at Adana on January 30-31, **FO** 195/2478, 419/5/43, s. 1-4.

⁵⁰³ Deringil, **a.g.e.** s. 201.

⁵⁰⁴ **a.e.**, s. 206-207.

Sovyet baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Sovyet Dışışleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin savaşa dâhil olmamasının Almanlara fayda sağladığını, Almanların Balkan kanadının bu yolla korunduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin savaşa sokulması gerektiğini İngiliz Dışışleri Bakanı Eden'e bildirdi. Bu dönemde İngilizler, Türkiye üzerine baskı yapılması suretiyle Türkiye'nin kendi seçimiyle savaşa dâhil edilmesini istiyordu. Çünkü böylelikle silah ve savaş malzemesi yardımı yapılmayacaktı. Amerikalılar, Türkiye'nin askerî malzeme anlamında hazır hâle getirilmesinin güç olduğunu bu yüzden sadece üstlerini açarak ve transit geçişlere kolaylık sağlayarak savaşa dâhil edilmesini istiyordu. Sovyetler ise bunun yetersiz olduğu ve Türklerin topyekûn savaşa girmesinin Almanlara daha fazla zorluk çıkaracağı fikrindeydi.⁵⁰⁵

İngilizler, Moskova Konferansı'nda alınan kararları Türkiye'ye bildirmek için Kahire'de Eden - Menemencioğlu görüşmesini gerçekleştirdi. Bu görüşmede Churchill, Eden'den iki nokta üzerinde durmasını istedi. Birincisi, Rusların isteği üzerine Türkiye savaşa girerse Ruslarla daha iyi ilişkiler kurulabilirdi. İkincisi ise Türkiye savaşa girer ve Müttefiklerin yanında olursa savaştan güçlenerek çıkabilirdi. Eden, Almanların direncini kırmak için Türkiye'deki üsleri kullanma talebini iletmış; Menemencioğlu ise eğer Türkiye üslerini verirse doğrudan savaşa girmiş sayılacağı için bunun kabul edilemez olduğunu iletmıştır.⁵⁰⁶

Türkiye'nin savaşa girme sorunu, **Tahran Konferansı**'nda Churchill tarafından bir kez daha gündeme getirilmiştir. Churchill, toplantıda konuşulacak ana maddelerinden birinin de Türkiye'nin savaşa girmesi durumu olduğunu söyleyerek Türkiye'ye olabilecek en güçlü şekilde ısrar edilmesi gerektiğini söyledi. Türkiye, savaşa girerse Ege Denizi'nin açılacağını ve Rusya'ya kesintisiz bir tedarik yolunun sağlanabileceğini bildirdi. Türkiye'nin Müttefiklere üslerini açarak mı, Almanya'ya savaş ilan ederek mi, yoksa Trakya'dan taarruz ederek mi savaşa gireceğinin konuşulması gerektiğinin altını çizdi. Ayrıca Türkiye'nin savaşa girmesinin

⁵⁰⁵ a.e., s. 212-213.

⁵⁰⁶ Discussion with Turkey, **CAB** 65/40/10, 08.11.1943, s. 62.

Romanya ve Macaristan'ı olumlu yönde etkileyeceğini söyledi.⁵⁰⁷ Türkiye'nin savaşa girmesi meselesi, konferansta konuşulmuş fakat konferans sonu resmî bildiride yer almamıştır.

Tahran Konferansı'nda Stalin, açıktan açığa Boğazlar Meselesi'ni gündeme getirmiştir. İngiltere için de bir sorun teşkil etmeyecekse boğazlar statüsünün değiştirilmesini bu sefer İngiltere'nin bu işi geçiştirmemesini istemiştir. Churchill ise Türkiye'nin savaşa girmeye ikna edilmesinin gerektiği bir dönemde, bu isteğin garip bir istek olacağını söylemiştir. Roosevelt ise boğazların uluslararası ticaret gemilerine açık olması gerektiğini ifade etmiştir. 1 Aralık'taki oturumda ise Molotov, Churchill'e Türkiye savaşa dâhil olmayı kabul etmediği takdirde boğazların statüsü aynı mı kalacak diye sormuştur. Churchill, kaçamak cevap vererek hükümetinden uzakta olduğunu söylemiş fakat Montreux Sözleşmesi'nde mutlaka bir değişikliğin yapılması gerektiği şeklinde cevap vermiştir.⁵⁰⁸

Tahran Konferansı'ndan hemen sonra Churchill ve Roosevelt; İsmet İnönü ile görüşmek için Kahire'ye gelmişlerdir. İsmet İnönü de Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ile Kahire'ye geçerek 4-6 Aralık 1943'te **Kahire Zirvesi**'ni gerçekleştirmişlerdir. Kahire Konferansı, Türkiye'nin savaşa girme baskısını en üst düzeyde hissettiği konferans oldu. Menemencioğlu, Eden görüşmesiyle başlayan Türkiye'yi savaşa sokma baskısı, Tahran Konferansı'nda daha da artmış; Kahire zirvesi ile uygulamaya konulmuştur. Üç gün süren görüşmelerde Churchill, bir an önce hazırlıklara başlanması noktasında ısrar etmiş; Türkiye ise yeteri kadar yardımın gelmesiyle savaşa hazır hâle geleceklerini söylemiştir.

Sonuç olarak Churchill, 15 Şubat 1944'e kadar hazırlıkların tamamlanmasını öngören planı Türk tarafına vermiş ve 4-5 gün içinde kendilerine olumlu ya da olumsuz cevap verilmesini istemiştir. Ayrıca birçoğu radar uzmanı 250 uzmanın 4-5 gün içinde Türkiye'ye gelmeye başlayacağını iletmiştir. Churchill'in verdiği plana göre 15 Şubat'a kadar hava hazırlıkları, savaş planlarının müzakeresi, siyasi konular

⁵⁰⁷ Cairo and Tehran Conference, First Meeting, **FRUS**, 28.11.1942, s. 492-493; Records Of Anglo-American-Russian Conversations in Tehran and of The Anglo-American-Turkish Conversations in Cairo, **CAB** 66/45/8, 07.1.1943, s. 7.

⁵⁰⁸ Records Of Anglo-American-Russian Conversations in Tehran and of The Anglo-American-Turkish Conversations in Cairo, **CAB** 66/45/8, 07.1.1943, s. 7-10.

üzerinde müzakereler tamamlanacak; bu tarihten sonra uçakların meydanlara inişi için izin istenecekti. Eğer izin verilmezse tüm bu kaynaklar, başka noktaya gönderilecekti. Eğer izin verilirse Türkiye'nin deniz yolu açılacak; kara ve hava cephane ikmali yapılacak; İngiliz Tanksavar Birlikleri ve Zırhlı Birlikler takviye edilecek; mutabık kalınan planın tam tatbiki gerçekleştirilecekti.⁵⁰⁹

Türkiye, 12 Aralık 1943'te İngilizlere verdiği notada, Türkiye'nin kara ve hava ordusuna takviyelerin yapılması; Türk-İngiliz iş birliği planının kısa zamanda hazırlanması ve siyasi görüşmelere başlanması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca Genelkurmay tarafından yapılan listedeki şartların sağlanması vurgusu yapılmıştır. Kararın gerekçeli açıklaması şöyledir:

“Cumhuriyet Hükümeti, en basit telakki ettiği ihtiyat tedbirleri alınmaksızın Türk milletine karşı harbe girmek mes'uliyetini alamaz. Cumhuriyet Hükümeti, tebarüz ettirmeğe meburdur ki, bu asgari ihtiyat tedabirini teşkil eden malzeme Türkiye'ye vasil olmadıkça ve Türkiye'ye gönderilecek hava kuvvetleri meselesi tarafeynce mucibi menuniyet bir şekilde halledilmedikçe Britanya Hükümeti'nin 15 Şubat'ta yapmağı derpiş ettiği teklife müspet cevap vermek, kendisi için mümkün olamayacaktır.”⁵¹⁰

Bu olumsuz cevap sonrası, Türk-İngiliz ilişkilerinde bozulmalar başlamıştır. Türkiye; Almanya çekincesi ile isteksizliğini açıktan açığa gösterince ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Selim Deringil, 1944 yılını Türk-İngiliz ilişkilerinde önce gerginliğin, sonra küskünlüğün olduğu kötü bir dönem olarak değerlendirmiş, fakat bu dönemin geçeceğini ve ilişkilerin yeniden normale döneceğini Türk devlet adamlarının bildiğini söylemiştir.⁵¹¹ 1944 yılı haziran ayında Müttefiklerle ilişkileri düzeltmek adına Müttefikler tarafından Almanlara yakın olarak görülen Menemencioğlu, istifa etmiş; 2 Ağustos 1944'te ise Almanya ile diplomatik ilişkiler kesilerek Müttefiklere yakınlaşılmıştır.

⁵⁰⁹ Türkiye Dış politikasında 50 Yıl, **İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, s. 200-201.

⁵¹⁰ **a.e.**, s. 205.

⁵¹¹ Deringil, **a.g.e.**, s. 237-238.

3.2.2. Türk-İran İlişkileri ve Kaşkay Türkleri Meselesi

1943 yılı Türk-İran ilişkilerinin ana gündemi, İran'da yaşayan Türklerden olan Kaşkay Türklerine İngilizler tarafından yapılan kötü muameleydi.⁵¹² Türkiye; İngiliz kuvvetlerin bu bölgedeki muamelesinden rahatsız olduğunu, bu muamelelere bir an önce son verilmesi gerektiğini dile getirirken İngilizler, bunu sert bir şekilde reddederek İran güçlerinin sert muamelesinden yakınmışlardır. Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, İngiliz Elçisi Hugessen'e İngilizlerin yaklaşık 400.000 kişilik Kaşkay Türklerine sert davranışlarda bulunduğunu, bu durumun Türkiye için kabul edilemez bir durum olduğunu ifade etmiştir. İngilizlerin bu tutumlarına devam etmesi durumunda, Türkiye'nin Kaşkayları Türkiye'ye almaya hazır olduğunu bildirmiştir.⁵¹³ Kaşkay Türkleri meselesi, Tahran Elçisi Bullard'a sorulduğunda Bullard, Türkiye elçisi Cemal Hüsnü Taray'ın bu konuyu kendisine anlattığını; konunun İngiltere ve Türkiye arasında anlaşmazlık doğurmasından rahatsızlık duyduğunu ve konu hakkında bir an önce Ankara'ya yeniden bilgi vereceğini söylemiştir.⁵¹⁴

Londra, Menemencioğlu'na Kaşkay Türklerine yapılan operasyona hiçbir İngiliz birliğinin katılmadığını ve bu operasyonların İran birlikleri tarafından yönetildiğini iletmiştir. Hugessen'den Kaşkay Türklerinin Türkiye'ye göç ettirilme meselesinde görüş bildirmemesi istenmiş, ona bu meselenin sadece İngiliz Hükümeti'nin kararına bağlı bir mesele olmadığı; İran Hükümeti'nin de bu işe rıza göstermesi gerektiği; rıza olsa dahi bunun mevcut şartlarda imkânsız olduğu bilgisi

⁵¹² Kaçar hânedanının hâkimiyetine son verilmesinden sonra Rızâ Şah'ın kurduğu yeni rejimde Kaşkaylar da diğer oymaklar gibi silâhtan tecrit edilip hükümetin kontrolü altına alındılar (1930). Bütün yayla göçmenleri yerleşik hale gelmeye zorlandı. Bu sırada İlhan Savletüddeve Tahran'a getirildi ve hapsedildi; oğulları ise ülkeyi terketmeye mecbur bırakıldı. Ancak II. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Rızâ Şah'ın tahttan uzaklaştırılması üzerine İlhan Savletüddeve'nin oğulları İran'a geri döndüler. Bunlardan Nâsır Han, bu sırada hapisanede ölen (Kaşkaylar'dan çoğu öldürüldüğüne inanıyor) babası Savletüddeve'nin yerine İlhan seçildi ve Kaşkaylar'ın yönetimini ele geçirdi. Onun zamanında Kaşkay ili, kendilerine sığınan Alman ajanların çok köklü geleneklerden dolayı İngilizler'e teslim edilmemesi üzerine büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Fakat bu durum Türk elçisinin aracılığıyla atlatıldı (1943).Kaşkaylar'ın tarihi için Bkz. Faruk Sümer, "Kaşkay", TDV İslam Ansiklopedisi,TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2022, C. 25, s. 20-22,

⁵¹³ From Angora to Foreign Office, FO 371/35071, E 37/17, 21.6.1943, s. 1.

⁵¹⁴ From Sir Reader Bullard to Foreign Office, FO 371/35072, Kashgai Tribe- Turkish Attitude, E 3845,03.07.1943. s. 1.

iletmiştir.⁵¹⁵ İngilizler, meselenin kapandığını düşünmüşlerse de konu Temmuz 1943'te iki ülkenin gündemine tekrar gelmiştir. Menemencioğlu ile Hugessen görüşmesinde Menemencioğlu, Kaşkaylara yapılanlardan sadece İngilizler sorumludur gibi bir izlenim oluşturmak istemediğini söylemiştir.⁵¹⁶ Bullard ise bu meselenin iki ülke arasında bu kadar konuşulmasının tek sebebinin Cemal Hüsnü Taray olduğunu, Taray'ın Türkçülük düşüncesine sahip olmasının sürekli soruna neden olduğunu söylemiştir.⁵¹⁷ Hugessen, Menemencioğlu'nun İran'daki birliklerin İngilizlere ya da Sovyetlere bilgi vermeden hiçbir operasyon yapmayacaklarını bildiğini; aynı şekilde Kaşkaylar için bir göç söz konusu olacaksa bunun İngilizlerin onayı olmadan olmayacağını bildiğini kendisine ifade ettiğini söylemiştir. Menemencioğlu'nun Kaşkay göçü için ciddi bir şekilde İngiliz onayı beklediğini söyleyerek, Türk tarafının bu konudaki ısrarının Almanların baskısıyla oluştuğundan şüphelendiğini Dışişlerine bildirdi.⁵¹⁸ Aynı zamanda Taray, hem İran Dışişlerine hem de İngiliz Elçisi Bullard'a Kaşkay adını kullanmadan verdiği mesajda, İran'da bazı kabilelerin silahlandırıldığını ve bu silahlanan kabilelerin başka bir kabileye saldırdığından bahsederek bu meselenin bir an önce çözülmesi gerektiğinden söz ediyordu.⁵¹⁹

İngiltere, Taray'ın bu sözlerine karşılık, İran'daki kendi varlıklarını unutarak, Türkiye'yi açıkça İran'ın iç işlerine karışmak ile suçladı. Hugessen'de bu cevabı, Menemencioğlu'na bildirdi. Diğer taraftan Bullard, Taray'a Kaşkay Türklerinin Almanlarla iş birliği içinde olarak Müttefiklere zarar verdiğini, bu nedenle Kaşkayları savunmanın iyi olmayacağını söyleyerek uyarıda bulundu.⁵²⁰ Ayrıca Bullard, İran Başbakanı'na Türkiye'ye verilecek cevabın nasıl olacağını anlatmış; Üçlü Anlaşma gereği olarak Alman ajanlarına yardım eden Kaşkaylara müdahale edildiğini bildirmiştir. Ek olarak bu konunun, yani İran'ın iç güvenliğini nasıl

⁵¹⁵ From Foreign Office to Sir H. Knatchbull-Hugessen (Angora), **FO** 371/35072, E 3845/38/34, 09.07.1943, s. 1.

⁵¹⁶ Sir H. Knatchbull-Hugessen (Angora) to Foreign Office, **FO** 371/35072, E 4059/38/34, 10.07.1943, s.1.

⁵¹⁷ From Sir Reader Bullard to Foreign Office, **FO** 371/35073, E 4733/38/34, 12.08.1943, s. 1.

⁵¹⁸ From Tehran to Foreign Office, **FO** 371/35073, Internal and Political Sutiutaion of Persia E 4733, 12.08.1943, s.1.

⁵¹⁹ **a.e.**, s. 1-2

⁵²⁰ From Sir Reader Bullard to Foreign Office, **FO** 371/35073, Internal and Political Sutiutaion of Persia E 4882, 17.08.1943

sağladığı konusunun Türk Hükümeti'ni ilgilendirmeyeceğinin açıklanmasının gerekli olduğunu anlatmıştır.⁵²¹ Bullard, dışişlerine gönderdiği yazıda Ali Süheyl'in Taray ile konuştuğunu, fakat uyarı vurgusunu istenilen sertlikle yapmadığını bildirdikten sonra İran Başbakanının kendisine, tutuklanan İranlı General Kupal'ın Taray'ın en yakın dostlarından bir tanesi olduğunu ve Türkiye'nin Türkçe bilen İranlı öğrencilere burs vereceğini duyurmasının da Taray'ın Türkçülük eylemlerinden biri olduğunu, ilettiğini bildirir.⁵²² Aynı dönemde İngilizler, Savaş Bakanlığı istihbaratına dayandırdıkları bir raporda, Türkiye'nin Azerbaycan'daki ayrılma hareketlerini teşvik etmek için gizli bir cemiyet kurma hazırlığı yaptığını yazdılar.⁵²³

Tahran'daki bu kriz, ağustos ayının sonunda büyümeden çözüldü. Menemencioğlu, 25 Ağustos'ta Taray'ın yetkisini aşarak verilen talimatların ötesine gittiğini; kendisine geri adım atması yönünde talimatların verildiğini Hugessen'e bildirdi. Aynı şekilde yeni Dışişleri Sekreteri Cevat Açıkalın da Hugessen'e bundan sonra bir sorunun çıkmayacağını ilettiler. 31 Ağustos'ta ise Menemencioğlu, Ankara'da görüştüğü Hugessen'e bu meselede Türk tarafının İngiliz çıkarlarına ters düşecek hiçbir girişimde bulunmayacağına dair garanti vermiş ve böylece mesele kapanmıştı. Türk tarafının bu şekilde ılımlı yaklaşımı, İngilizler tarafından memnuniyetle karşılandı.⁵²⁴ 1943 yılı eylül ayından sonra Cemal Hüsnü Taray, kısa bir süre daha İran'da kalmış; daha sonra Türkiye'ye gitmiş; bir dönem Türkiye'de kaldıktan sonra 1944 yılı kasım ayında İran'a geri dönmüştür. Aralık 1944'te ise Roma Büyükelçiliği'ne atanmıştır. Cemal Hüsnü Taray'ın yerine Aralık 1943'te Kemal Köprülü atanmış; Köprülü, Mayıs 1945'te Tahran'a gitmiştir.⁵²⁵

Türkiye'de Turancılık tartışmaları, 1941'de başlamış; 1943 yılına kadar devam etmiştir. Türkiye'nin Kaşkay Türklerine sahip çıkması, her ne kadar Türkiye açısından doğal gözükse de İngilizler, bu durumun Almanların Türkiye üzerindeki etkisiyle gerçekleştiğini düşünüyordu. Nitekim Almanların Mart 1941'de

⁵²¹ From Sir Reader Bullard to Foreign Office, FO 371/35076, E 5568/38/34, 04.09.1943, s. 1.

⁵²² a.e., s. 2.

⁵²³ Sir R. Bullard to Mr. Eden, **Iran Political Diaries, 1881-1965**, Ed. R.M. Burrell (Archive Editions,) E 3921/110/34, C. XII, s. 73.

⁵²⁴ Sir H. Knatchbull-Hugessen (Angora) to Foreign Office, FO 371/35074, 10.09.1943, s. 1.

⁵²⁵ Gökhan Çetinsaya, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-İran İlişkileri 1939-1945", **Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 11, Ankara 1999, s. 62.

Balkanlardaki üstünlüğü sağlayıp Türkiye sınırına dayanması ve savaşta üstün konumu Türk dış politikasında kısmi değişikliklere neden olmuştur. Haziran 1941 de Almanların Sovyetlere saldırması ile Türk basınında ve siyasi çevrelerde Turancılık fikri konuşulmaya başlanmıştır. Almanya'nın savaşta etkin bir konumda olduğu 1941-43 yıllarında Türk kamuoyunda, muhtemel Sovyet yenilgisi sonrası Sovyet topraklarının bazılarının Türklere bırakılacağına ve 'Büyük Turan' ın gerçekleşeceğine inanan çevreler vardı. Almanların politikası, Sovyetler Birliği'nde bulunan çeşitli etnik gruptan milletlerin içine Bolşevik karşıtı düşünceleri yerleştirerek Bolşevizm'in yıkılmasını sağlamaktı. Bu noktada Turancılık düşüncesi, tam da Almanların istediği bir oluşumdur.⁵²⁶ Almanya, 1941 yılının haziran ayından 1943 yılının başına kadar Turancı fikirleri destekledi. Nitekim Almanya'nın Ankara Elçisi Von Papen, 25 ve 27 Temmuz 1941'deki raporlarında, Almanya'nın Sovyet Rusya karşısında aldığı zaferlerin Türkiye'deki Pan-turanist hareketleri güçlendirdiğini ve Almanların işgal ettiği Türk bölgelerinin Almanya ile Türkiye arasındaki iş birliğini arttırmak için kullanılabileceğini söyledi. Nitekim bu tarihlerde Türk basınında, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Türkleri hakkında haberler yapılmıyordu. Örneğin *Tasvir-i Efkar* gazetesinde, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azeri Türkleri" adlı yazı yayınlandı.⁵²⁷ Papen, bu meseleyi 28 Ağustos'ta İsmet İnönü ile görüşmüş; İnönü, bu meselenin ancak Sovyet-Alman mücadelesi belirli bir sonuca ulaştıktan sonra konuşulabileceği cevabını vermiştir.⁵²⁸ Böylelikle Türkiye, her ne kadar resmî olarak hiçbir devletten toprak talebi olmadığını söylese de muhtemel bir Alman zaferinde Türkiye'nin bu konuyu değerlendirmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Turancılar için İran'da yaşayan Türklerin Türkiye ile ilişkilerini sağlamak, bu bölgedeki Türk çıkarlarını korumak açısından önemliydi. Nitekim Şükrü Saraçoğlu, 5 Ağustos 1942'de başbakan olduğunda yaptığı meclis konuşmasında şöyle demiştir: "*Biz Türk'üz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük, bir kan meselesi olduğu kadar ve laakal o kadar vicdan ve kültür meselesidir. Biz, azalan ve Azaltan Türkçü değil; Çoğalan ve çoğaltan*

⁵²⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, C. 1, İletişim yayınları, İstanbul 2014, s. 212.

⁵²⁷ Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, C.I, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 661; İlhan Tekeli, Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 213.

⁵²⁸ Cemil Koçak **a.g.e.**, s. 663; İlhan Tekeli, Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 213.

Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız.”⁵²⁹ Fakat bir yıl sonra Almanya’nın da Sovyetler karşısında ve Afrika’da Müttefiklere kaybetmesinden dolayı hükümet çevreleri, Müttefiklerin zaferini öngörmüş olacaklar ki Turancı çevrelerden uzaklaşmaya başlamışlardır. Örneğin 5 Temmuz 1943’te meclisteki konuşmasından Menemencioğlu, şu cümleleri kullanmıştır: “Bizim Türkiye hudutları haricinde kalan Türklere, yalnız refah ve saadet temennimiz vardır. Bunun yanında bütün siyasetimiz, bütün Türkçülüğümüz, bu vatanın sınırları içine girmiş olan Türklere ait ve onlara münhasırdır.”⁵³⁰

1943 sonlarına doğru Almanların savaştaki üstünlüklerini kaybetmeleri üzerine Müttefiklerinde Türkiye üzerindeki baskısı sonucu Türkiye 1944 Nisan ayında Almanya’ya yaptığı krom ihracatını durdurmuş ağustos ayında ise bütün ticari ilişkilerini kesmiştir.⁵³¹ Bu dönemden sonra hükümetin Turancı yayınlara gösterdiği hoşgörü sona ermiş ve Turancılara karşı baskı artmıştır. Kaşkay Türkleri ile ilgili taleplerden vazgeçilip konunun tatlıya bağlanması da aynı zamanda olmuştur.

Sovyetler, Almanya’yı mağlup ettikten sonra İran’da daha fazla etkin rol oynamaya başlamış; özellikle kontrolü altında tuttuğu bölgelerde, Azerbaycan ve Kürt toplulukları üzerinde, propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir. Sovyetlerin İran üzerinde ağırlığını hissettirmesi ve etkinliğini arttırması, Müttefikleri ve Türkiye’yi rahatsız etti. Nitekim Türkiye, daha 1942 yılında Sovyetlerin bu bölgedeki faaliyetlerinden haberdardı. Başbakan Refik Saydam, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye gönderdiği şifrede, 17 Mart 1942’de Tahran Elçiliği’nin kendisine, Sovyetlerin işgal ettikleri bölgedeki faaliyetlerinden İngilizlerin ve Amerikalıların rahatsız olduklarını şikâyet şeklinde dile getirdiklerini söylemiştir.⁵³² Ayrıca Berlin Radyosu’nun İran Azerbaycanı’nda ihtilal çıktığına dair haberinin asılsız olduğunu

⁵²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, D. 6, C. 27, 05.08.1942, s. 21-22.

⁵³⁰ a.e., s. 21-22.

⁵³¹ Hülya Öztekin, “1944 Irkçılık-Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar”, C. 11, S. 1, 2018, **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, s. 213-214. Ayrıca Bkz. Yavuz Bülent Bakiler, 1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davasında Sorgular Savunmalar, Türk Edebiyatı Vakfı, 2010.

⁵³² Başvekil Dr. Refik Saydamdan Riyaset-i Cumhur Umumi Katipliğine, Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA) 2/12-11, 498349, 19.03.1942.

ve Rusların yanlış hareketlerinden kaynaklanan karışıklıkların yatıştırıldığını haber vermiştir.⁵³³

1944 yılında İran'daki Sovyet askerlerinin sayısının büyük bir artış göstermesi, Sovyetlerin ya İran'a ya da Türkiye'ye baskı yapmak arzusunda olduğunu gösteriyordu. Türkiye Büyükelçisi Taray, konu hakkında İran ile görüşmüş; durumu kanıtlarıyla beraber İranlı yetkililere göstermiştir. Sovyet Askerî Ataşesi'ne bu konu sorulduğunda, bu askerî yığılmanın askerî bir hazırlık için yapılmadığı; yollarda yapılacak düzenlemeler neticesinde bazı birliklerin yardımı istendiği cevabı alınmıştır.⁵³⁴

Sovyetler, 1944 yılı boyunca kendi kontrolü altındaki bölgelerde, İran polisi ve yerel güçlerin kanun ve düzeni koruma girişimlerine sürekli müdahale ederek, Tudeh taraftarlarının çıkardığı ve Kürt bölgesinde çıkarılan ayrılıkçı eğilimleri desteklediler. İran Hükümeti'nin Türkiye-İran sınır bölgesinde karışıklıklar çıkaran Kürt birliklerini düzene sokmak için göndermek istediği askerî birliği de engellemişlerdi. Bu bölgede, yerel valileri kovarak; Tudeh karşıtı İranlıları bu bölgeden gitmeye zorlamışlardı. Sovyetler hem politik hem de ekonomik etkisi bakımından İran'ın refahına zarar veriyordu. İran birlikleri, güneydeki aşiretler için İngilizlerden izin almadan operasyon yapabiliyorken, kuzeydeki Kürtler için bir harekete giriştiğinde Rusların engeli ile karşılaşılıyordu.⁵³⁵

1944 yılının ikinci yarısında Sovyet kontrolü altında olan bölgelerde, Kürt grupların Türk sınır bölgelerine yaptıkları akınlar nedeniyle Türkiye, birçok kayıp verdi. Sovyetlerin bu bölgelerdeki siyasi faaliyetleri desteklemesi, Türkiye'yi rahatsız ediyordu. 1945 yılında İran'da etkinliğini arttıran Sovyetler, bu bölgedeki Azeri/Kürt milliyetçileri destekleyerek onların müstakil bir devlet olmalarına yardım etti. Çalışmanın son bölümünde, bu müstakil devletlere Mahabad Kürt Cumhuriyeti ve Milli Azerbaycan Hükümetlerine değinilecektir.

⁵³³ Başvekil Dr. Refik Saydamdan Riyaset-i Cumhur Umumi Katipliğine, **CA**, 2/12-11, 495734, 16.03.1942.

⁵³⁴ **Iran Political Diaries**, s. 230.

⁵³⁵ Sir Bullard to Mr Eden, **I O R L/PS/12/3472A**, Annual Reports 1944, 09.03.1945. s. 1-3.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞIN SONUNDA İRAN VE KUZEY İRAN'DAKİ SOVYET VARLIĞININ BÖLGEYE VE TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

4.1. Savaşın Sonunda İran

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden 1947 yılının sonuna kadar İran'ın iki temel meselesi vardı. Birincisi İran, Müttefiklerle yaptığı anlaşma şartlarında yer alan savaş bitiminden itibaren altı ay içinde tüm yabancı unsurlar İran'ı terk etmelidir maddesinin uygulanmasını beklemekteydi. Nitekim bu doğrultuda İran hükümeti savaş biter bitmez İngiliz ve Sovyet ve Amerikalıların İran'ı terk etmesi gerektiğini ilgili elçiliklere bildirdi.⁵³⁶ İran için ikinci temel sorun ise toprak bütünlüğü sorunu idi. İran işgal edildikten hemen sonra Sovyetler Birliği İran'ın kuzeyinde otoritesini güçlendirmiş bu bölgelerde kendi propagandasını yaparak ayrılıkçı hareketlere destek vermişti. Böylelikle İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte İran'da karşıt güçlerin mücadelesi de başlamış oldu.

4.1.1. Savaş Sonuna Doğru Sovyet-İran İlişkilerinde Petrol İmtiyazı Meselesi

Sovyet-İran ilişkileri 1944 yılında Sovyetlerin İran'ın Kuzey bölgesinde bir petrol imtiyazı istemesi, İran'ın ise buna olumsuz yanıt vermesi üzerine gerilmişti. 1943 yılının sonbaharında İngiliz-Hollanda ortaklı Shell şirketi güneydoğu İran'da petrol imtiyazı için İran'a başvuru yaptı. Sonrasında Amerikan şirketi olan Standard Vacuum ve Sinclair den iki temsilcinin petrol imtiyazı almak için Başbakan Said'in kabinesinden kişilerle görüşmelere başladı.⁵³⁷ Bu tarihte İran'da iki petrol imtiyazı vardı. Bunlardan biri güney petrollerinin çıkarıldığı İran-İngiliz Petrol Şirketi diğeri ise Kuzeyde Sovyetlerin imtiyazında güneydekine göre çok daha küçük bir alanda

⁵³⁶ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Çev. Ekrem N. Necef, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s. 115.

⁵³⁷ Faramarz S. Fatemi, "The U.S.R.R in Iran: Irano- Soviet Dispute and Pattern of Azerbaijan Revolution, 1941-1947", "Yayınlanmamış Doktora Tezi, New School University, Xerox University Microfilm, New York 1976, s. 62.

olan Semnan yakınındaki Khovrian petrol imtiyazıydı. 12 Ağustos'taki meclis oturumunda Tudeh temsilcisi olan Dr. Rıza Radmaneş, Muhammed Said hükümetini, neden Amerikalı şirketlere tavizler verildiğini, gizli petrol görüşmeleri yaptığını ve bir an önce Curtis ve Hoover adlı iki Amerikalının görevlerinin iptal edilmesini, yabancı devletlere verilen petrol imtiyazlarının kabul edilemeyeceğini dile getirdi. Bunun üzerine Said hükümeti bir hafta sessiz kalmış, sonunda nihai olarak meclisin karar vereceğini dile getirmiştir.⁵³⁸

Amerikalı yetkililerle İran hükümetinin petrol konusundaki pazarlığı Sovyetler tarafından duyulunca 10 Eylül 1944'te Sovyet Dış işleri komiser yardımcısı S. Kavtaradze başkanlığında bir heyet İran'a gelmiş, ilk önce başbakan Muhammed Said ile görüşmüş, daha sonra 16 Eylül'de Şah ile yaptığı görüşmede İran'ın Sovyetlerin imtiyaz talebine yanıt vermede yavaş davrandığından şikayet ederek, Sovyet hükümetinin bu durumdan rahatsız olduğunu, İran'ın vereceği cevaba göre İran-Sovyet ekonomik ilişkilerinin şekilleneceğini söyleyerek üstü kapalı biçimde İran'a gözdağı verdi. Komisyon 17-23 Eylül arasında İran'ın kuzey bölgelerinde çalışma yapmış nihayetinde ilk çalışmaların Mazenderan bölgesinde bulunan Sari-Şahi⁵³⁹ bölgesinde yapılmasına karar verilmiştir. 25 Eylül'de komisyon 22 maddelik anlaşma metnini Başbakan'a sundu. Anlaşmaya göre Birlik Petrol Doğalgaz ve diğer kaynakların çıkarılması üretilmesi ve satılmasında İran ve Sovyetlerin ortak kararıyla olacak anlaşma 60 yıl geçerli olacak 40 yıldan önce anlaşma tek taraflı olarak feshedilmeyecekti. Başbakan Said İran hükümetinin anlaşmayı destekleyeceğini ve Mecliste kabulü için gayret edeceğini Sovyet yetkililere ilettiler. Fakat Ekim ayının başında İran Meclisi gizli oturumda bu talep reddedildi ve Başbakan Said 11 Ekim'de Sovyet yetkililere kararı açıkladı.⁵⁴⁰ Her ne kadar Başbakan Said 19 Ekim 1944'te mecliste hükümetin gizli işler yaptığı iddiasını reddetmiş ve Müttefiklere yardım etmek istediğini Sovyetlerle iyi ilişkiler içinde olmanın İran halkını ve kendisini sevindirdiğini ifade etmişse de Sovyetleri

⁵³⁸ a.e., s. 62-63.

⁵³⁹ Buranın seçilmesindeki neden bölgenin Hazar Denizi'ne olan mesafesinin sadece 40 km olmasıdır.

⁵⁴⁰ Sir Bullard to Mr Eden, **I O R L/PS/12/3472A**, Annual Reports, 1944, E/2050/31/34, 09.03.1945, s. 6; Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 97-101.

etkileyemedi.⁵⁴¹ Bu karar sonrası Sovyet heyeti Muhammed Said hükümetinin değişmesini talep ederek tarımsal ürünlerin ülke içi dolaşımına sınırlamalar getirildiğini açıkladı. İlk iş olarak ise kuzey'den Tahran'a gitmek üzere olan 150 vagon yüke el konuldu. Tahran ile ülkenin kuzeyi arasındaki bağlantı kesildi. İran askerî birliklerinin kuzey yönündeki tüm askerî hareket olanaklarına sınırlamalar getirildi. 25 Ekim'de Sovyet komisyonu ülkeden ayrılır ayrılmaz ülkede geniş çaplı gösteriler başlamış, Tebriz'de 40 bin⁵⁴² kişi Başbakan Said ve hükümetinin istifasını istemişti.⁵⁴³ Stalin posterlerinin olduğu ve Sovyet yetkililerin de desteklediği gösterilerde göstericiler Sovyetlerle anlaşma yapılmasını, Said hükümetinin gitmesini talep ettiler.⁵⁴⁴ Sonuç olarak 9 Kasım 1944'te Said istifasını Şah'a sundu.

Başbakan Said'in istifası göstericileri tatmin etmedi. 15 Aralık'ta Tebriz'de yaklaşık 2000 kişi yeniden protestolara başladılar. Ekim ayının sonunda yapılan gösterilerde İran polisinin göstericilerin üzerine ateş açması ortamın gerilmesine neden olmuştu.⁵⁴⁵ Göstericiler Sovyetlerle iyi ilişki içinde olacak bir kabinenin kurulmasını, Seyid Ziyaeddin'in sürgüne gönderilmesini, merkezî hükümetin bu taleplere cevap vermemesi durumunda ise vaziyetin daha da kötü olacağı uyarısında bulundular.⁵⁴⁶ Fakat beklenen olmadı, her ne kadar Sovyetler Ahmet Kavvam'ın başbakan olmasını istediye de yeni Başbakanlık görevini Şah, Bayat Murtaza Kulu'na verdi ve 27 Kasım'da yeni hükümet 45'e karşı 50 oy ile güvenoyu aldı.⁵⁴⁷ Bu hükümet zamanında çıkarılan en dikkat çekici kanun 2 Aralık 1944'te Seyid Ziyaeddin, Dr. Musaddık ve Ala Hüseyin'in hazırlayıp Meclise sunduğu Petrol imtiyazı yasasıydı. Bu yasanın oylamasına geçilmeden önce mecliste Tudeh vekillerinden Dr. Radmeniş söz aldı. Radmeniş konuşmasında, daha önceden gizli toplantılarda konuşulan Amerikalı iki petrol uzmanının İran'a hangi nedenlerle

⁵⁴¹ Hüseyin Key Ustuvan, **Siyaset-i Muvazine-i Menfi Der Meclisi Çahardehum**, Taban Yayınevi, Tahran 1327 (1948), s. 190-191.

⁵⁴² İngiltere'nin Tebriz konsolosuna göre bu sayının 4-5 bin civarındaydı ve Tudeh yanlılarının gösteririci sayısını yüksek tutmak için uğraş veriyorlardı. Tahran'daki Tudeh bültenine göre bu sayı 50 bin civarındaydı. Bkz. Internal Situation of Persia, **F O** 248/1442, G/150/185/44, 10.12.1944.

⁵⁴³ From H.M Ambassador to Foreign Office, **F O** 248/1442, G/150/182/44, Internal Situation of Persia, 08.12.1944.

⁵⁴⁴ **a.e.** s. 2. Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 103-105.

⁵⁴⁵ From Tebriz to Tahran, **FO** 248/1444, 6967/52/44, Internal Situation Azerbaijan, 31.10.1944.

⁵⁴⁶ From Tebriz to Tahran, **FO** 248/1444, 439/48/44, Internal Situation Azerbaijan, 18.12.1944.

⁵⁴⁷ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 105-106.

getirildiğini, Amerikalı ve İngiliz şirketleri ile hangi pazarlıkların yapıldığını komisyonlarda ne konuşulduğunu, bunun meclise sormadan gizli bir şekilde yapılamayacağını, karar verici mercinin meclis olduğunu, meclis ne önerirse kabinenin onu yapması gerektiğini, Millspaugh'un bu iki uzmanı hangi yetkilerle görevlendirdiğinin açıklanmasını istedi. Ayrıca İran'ın petrol imtiyazının bu sömürgeci sermaye sahiplerine verilmesine karşı çıktıklarını, İran petrollerinin ancak İran tarafından çıkarılarak ülke yararına kullanılması gerektiğini ifade ederek, dönemin başbakanı Said'in açıklama yapmasını talep etti. Sabık Başbakan Said bu ithamları cevaplamak için Radmeniş'ten hemen sonra mecliste söz alarak; 3 Kasım 1943'te Shell şirketinin İran hükûmetinden güney İran bölgesinde petrol arama ve çıkarma imtiyazı istediğini, 4 ay sonra ise Standard Oil şirketinin benzer bir talepte bulunduğunu ve komisyonların bu yüzden kurulduğunu, bu komisyonun Amerika'dan uzmanların getirilmesine karar verdiğini açıkladı. Said sözlerinin devamında İran'ın 1903'te verdiği petrol imtiyazının üzerinden 40 yıl geçtiğini, İran'ın ya yeniden imtiyaz vermesi ya da kendisinin petrol çıkarması gerektiğini, bir işe başlamadan önce o işin uzmanları bu niyetle Kuzey Amerika'dan gelen bu iki uzmandan birinin üç ay diğerinin altı ay süreyle istihdam edildiğini söylemiştir.⁵⁴⁸

Bu tartışma sonunda Meclis, bir yasa ile başbakan, bakan ya da onların vekillerinin yabancı ülkeler veya yabancı şirketlerle petrol görüşmesi yapmasını engelledi. Bu yasa Mecliste Tudeh taraftarlarının tüm itirazlarına rağmen geçti. Mecliste Sovyetler imtiyaz hakkı istiyorlarsa, İran hükûmeti kendi imkânlarıyla çıkaracağı petrol satışında Sovyetlere öncelik verebilir düşüncesi savunuldu.⁵⁴⁹

Sovyet petrol anlaşması için 7 Aralık 1944'de Sovyet Dışişleri komiser yardımcısı Kavtaradze Başbakan Bayat'ı Sovyet elçiliğine davet etti ve bir kez daha memnuniyetsizliğini dile getirdikten sonra İran-Sovyet arabuluculuk görevinden vazgeçtiğini ve ilk uçakla geri döneceğini söyledi.⁵⁵⁰ Sovyetler petrol anlaşmasının İran Meclisi tarafından kabul edilmemesi ve yetkinin hükûmetlerden alınıp meclise

⁵⁴⁸ Hüseyin Key Ustuvan, *a.g.e.*, s. 107-108.

⁵⁴⁹ Ali Asgar Şemim, *İran Der Dovre-i Saltanat-ı Ali Hazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi*, İbn Sina Neşriyat, Tahran 1382 (1967), s. 46.

⁵⁵⁰ From H.M Ambassador to Foreign Office, **F O** 248/1442, G/150/183/44, Internal Situation of Persia, 09.12.1944.

verilmesini, Kavtaradze gaflet olarak nitelemiş, bu kararın İran-Sovyet dostluğunu desteklemeyen eski başbakan Said ile Seyit Ziyaeddin gibi kişiler tarafından alındığını ve Meclis'in acilen bu kararı yeniden gözden geçirmesi gerektiğini istemiştir. Seyit Ziyaeddin bu suçlamalar karşısında Çarlık Rusya'nın İran'a daha saygın davrandığını, Bu gün ise Sovyetlerin Tahran kapılarından başlayarak İran'ın bütün kuzey bölgelerini kontrol ettiğini, İranlıların bile kendi ülkesinde dolaşmasının Sovyet iznine tabi olduğunu, İran hükümetinin belli bölgelere kendi ordusunu gönderemediğini, bunun için Sovyet askerî yetkililerden ya da Sovyet elçiliğinden izin alması gerektiğini, Azerbaycan'a Horasan'a Gilan'a gidecek mali sorumluların izin kağıtlarının Moskova'dan verildiğini dile getirmiştir. Petrol konusunda ise meclisi eleştirmenin başkalarının hakkı olmadığını, herhangi bir yasayı onaylamanın meclis'in işi olduğunu söylemiştir.⁵⁵¹

Sonuç olarak Sovyetlerin yoğun uğraşlar vererek hükümete kabul ettirdiği Petrol arama ve çıkarma imtiyazı, İran meclisinin onayını alamamıştı. Fakat bu mesele, İran'da hem kabine değişikliğine hem de kuzey İran'da protestoların çıkmasına ve ayrılıkçı hareketlerin daha da etkin hale gelmesine neden olmuştur.

4.1.2. Hükümet Krizi ve Müttefik Güçlerin İran'dan Çekilmesi

İkinci Dünya savaşı Mayıs 1945'te Almanların teslim olmasıyla sona ermişti. İran'da devlet binaları İran, İngiliz, Sovyet, Amerikan ve Çin bayraklarıyla donatılmış İran halkı meydanlarda savaşın bitişini kutlamıştı. Tahran'da 8 ve 9 Mayıs günleri savaşın bitişini kutlanmıştı. Gazetelerde Stalin, Churchill ve Truman'ın büyük boy resimleri basılmıştı. İran Şahı büyük halk kalabalığı arasında Trans-İran demiryoluna gelmiş, burada yaptığı konuşmada, İran halkının bu zaferde ciddi payının olduğunu İran'ın savaşta kara ve demiryollarını büyük devletlerin hizmetine sunduğunu, İran halkının müttefiklere desteğini hiçbir zaman kesmediğini söylemiştir.⁵⁵² Nisan 1945'te İran'da Murtaza Bayat kabinesi istifasını vermiş yerine

⁵⁵¹ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 107-108.

⁵⁵² **a.e.**, s. 113.

2 Mayıs'ta İbrahim Hekimi⁵⁵³ hükümeti kurulmuştu.⁵⁵⁴ Bu hükümet kurulmadan önce her ne kadar Sovyetler Ahmet Kavvam'ın başbakanlığa getirilmesini istediye de bu çabalar sonuç vermemiştir.

19 Mayıs 1945'te İran hükümeti, Amerika, İngiltere ve Rusya temsilciliklerine savaşın sona erdiğini ve 1942 yılında yapılan Üçlü Anlaşma gereğince İran'daki kuvvetlerini 6 ay içinde çekmelerini talep etti.⁵⁵⁵

Amerika Birleşik Devletleri İran'a verdiği cevapta, 1 Haziran'da bitecek olan İran Körfez Komutanlığı görevinden sonra İran'daki askerlerini çekeceğini bildirdi.⁵⁵⁶ İran hükümeti geri çekilmenin askerî olanakların elverdiği ölçüde hızlı bir şekilde gerçekleşmesini istedi. Amerikan savaş bakanlığı, İran'da imha edilecek askerî tesisler için 3000 askerî görevlendirmeyi, ayrıca güneybatı İran'da yaklaşık 1500 hava ulaştırma personelinin Abadan'da bırakmayı düşünüyordu. Bu birlikler Uzakdoğu ile iletişim muharebe birimlerinden oluşacaktı. İngiliz hükümeti İran hükümetinin notasına cevaben bu talebi anlayışla değerlendirmeye hazır olduğunu ve kuzey bölgesinden Sovyetlerin çekildiği ölçüde kendilerinin de güney bölgesinden çekileceklerini ilettiler. Amerika, Müttefik kuvvetlerin İran'dan çekilmesine karşı sempati ile yaklaşmış, Uzak Doğu'da devam eden savaşın kovuşturulması için İran'daki mevcudiyetinin korunması yönünde bir politika izlemiştir. Amerikalı yetkililer, Rusların resmî tutumu açıklamadığını, fakat ABD'nin ve İngiltere'nin İran'daki birliklerinin varlığının devam etmesi nedeniyle Sovyetlerin de bir kısım birliklerini içerde tutabileceklerini tahmin ettiklerini, eğer Sovyetler ve İngilizler birliklerini İran'dan çekmezler ise Amerikan temsilcisinin İngiliz ve Rus temsilcisine

⁵⁵³ İngiltere elçisi S. Reader Bullard, Hekiminin 1908'de açılan ilk mecliste vekil olduğunu, Kaçar döneminde ise 7 farklı kabinede eğitim bakanlığı yaptığını, saygın bir kişiliği olmasına rağmen zayıf bir karaktere sahip olduğunu bildirir. Daha fazla bilgi için Bkz. Persian Government and Internal Situation FO 248/1452 G 110/64/45, British Legation Tehran 1945, 15.05.1945.

⁵⁵⁴ İran işgal edildikten sonra her yeni oluşturulan kabine İngiliz elçiliğine bildiriliyordu. İbrahim Hâkimi kabinesi için Bkz. Vuzerat-ı Umur-ı Hariciye, Seferat-ı Kübra-ı İngilistan, belge no 707, 24.2.1324 (14 Mayıs 1945).

⁵⁵⁵ Gary R. Hess, "The Iranian Crisis of 1945-1946 and Cold War", *The Academy Political Science*, C. 89, S. 1, Mart 1974, s. 124; Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 115.

⁵⁵⁶ İraç, Zovki, *a.g.e.*, s. 244-245.

işgal edilen alanların boşaltılması ve asker sayısının azaltılması yönünde teklif verilmesini kararlaştırdılar.⁵⁵⁷

1945 Haziran ayında İbrahim Hekimi kabinesi mecliste güvenoyu alamayınca istifa etti. Bu kabinesinin meclisten onay alamaması yeni bir hükümet krizini de beraberinde getirdi. Hekimi meclisteki gruplarla ilişkisi olmayan kişileri kabineye seçerek tüm grupları tatmin etmeyi denemiş olsa da bu durum genel bir hoşnutsuzluk doğurdu. Liberaller kuzey İran bölgesinin kabinede temsil edilmediğine dikkat çekmiş, bağımsızlar yaklaşan 15. Seçimleri düşünerek tarafsız bir devlet adamının getirilmesini istemişlerdi. Vatansever ve Demokratlar ise bakanlıklarda hiçbir temsilcilerinin olmadığını öne sürerek meclise gelmediler.⁵⁵⁸ Böylece Hekimi hükümeti başlamadan sona ermiş oldu. İran'da siyasi bir istikrarsızlık vardı. 1944'ün Kasım ayından 1945 yılının ekim ayına kadar olan dönemde üç farklı kabine göreve gelmişti. Hekimi sonrası hükümeti kurma görevi Muhsin Sadr'a verildi. Milliyetçiler ve demokratlar ittifak ettiler. 6 Haziran 1945'te kurulan Muhsin Sadr hükümeti göreve başladığında İran'da özellikle sol kesim eleştirilerini arttırdı. Sadr içişleri bakanlığını kendi üstlenirken dört bakanlığı Şah taraftarı olanlara beş bakanlığı ise İngiliz yanlısı olan kişilere verdi. Bu olay Tudeh taraftarlarının, liberallerin, muhalif bağımsızların büyük tepkisine yol açtı ve üç ay boyunca bu gruplar meclisi boykot ettiler. Sadr her ne zaman güvenoyu almak istese, mecliste muhalefetin meclisi terk etmesiyle karşılaştı. Nitekim en sonunda Anayasa maddeleri yeniden yorumlanarak Şah'ın hükümeti ve bakanları onaylama hakkı olduğu söylenerek, Şah'tan onay alınarak hükümete meşruiyet kazandırıldı. Sadr'ın Bayat'ın reform yasalarını geri çekmesi ve ithalat lisanslarının satışındaki yolsuzlukları önlemek için kurulan meclis komisyonunu feshetmesi muhalif çevrelerin büyük tepkisini çekti. Ayrıca General Arfa'yı Genelkurmay başkanı olarak görevlendirerek, Tudeh'e karşı aşiretleri destekleme ve sol görüşlü kişileri ordudan temizleme talimatı verdi.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ Postham Conference 1945 (Terminal) FO 934/3 U.K Delegation Archives files 11-18, Volume III, Withdrawal of Allied Forces From Iran, 23.06.1945, s. 2-4.

⁵⁵⁸ Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, Princeton, 1982, s. 215; Persian Government and Internal Situation, FO 248/1452, G 110/68/45, British Legation Tehran 1945, 03.06.1945. s. 1.

⁵⁵⁹ Ervand Abrahamian, **a.g.e.**, s. 215-217.

Bu dönemde İran'daki sol kesim İngiltere'deki hükümet değişikliğini kendileri için yeni bir fırsat olarak değerlendirmeye çalıştı. Sol cenahın yayın organlarından biri olan *İran-ı Ma* (Bizim İran) gazetesi temmuz ayında, İngiliz seçim sonuçlarına dayanarak yaptığı haberde, İşçi Partisi hükümetinin dünya politikasında değişikliğe gideceğini ve bu değişikliğin İran politikasına da yansıtacağını bildirdi. Haberin devamında, İngiliz muhafazakâr politikasının eski siyasi uygulamaları sürdürdüğünü, her ne kadar Rıza Şah'ın İran'dan kaçışında Müttefikler önemli bir rol üstlenmiş olsalar da 26 yıl sonra Seyyid Ziya'yı İran'a getirme ve Rıza Han'ın destekçileri ve ajanlarıyla iş birliği içinde olmanın muhafazakârlar tarafından uygulanmış yanlış politikalar olduğu dile getirildi. Bununla birlikte İngilizlerin bu politikasının İran'ın yurtsever ve aydın sınıfı tarafından istenmeyen bir politika olduğu, İşçi partisiyle birlikte eski politikalara son verileceğinin ve İngiliz hükümeti ile gelecekte dostane ilişkilerin gelişeceğinin ümit edildiği yazıldı.⁵⁶⁰

İran'ın tahliyesi meselesi 1945 yılı haziran ve temmuz aylarında İran basınında geniş yer buldu. İran'daki tüm kesimler, İran'ın yabancı güçler tarafından bir an önce tahliye edilmesi hakkında gündem oluşturdular. *Şahbaz* gazetesi Meclis'e çağrıda bulunarak kendisini gerçekten İran ulusunun temsilcisi olarak gören Mebusların, Müttefik güçlerin İran'dan ayrılması için ellerinden geleni yapmalarını istedi.⁵⁶¹

Sol cenahın yayın organlarından *Nabard* gazetesi, Muhsin Sadr'ın Rıza Şah'ın eski adalet bakanı olduğunu, mecliste güvenoyu alırken birçok vekilin evinde olduğunu ve şaibeli bir seçim yapıldığını iddia etti.⁵⁶² Ayrıca muhafazakarlar, tüm yaz boyunca İran Azerbaycan'ında yaşanan hadiseler nedeniyle, hükümeti, yeterince reaksiyon göstermediği gerekçesiyle, mecliste eleştiriliyorlardı. Her iki cenahtan gelen bu eleştirilere dayanamayan Sadr hükümeti 21 Ekim'de istifa etti ve yerine İbrahim Hekimi hükümeti kuruldu. Meclisin çoğunluğu Hekimi kabinesinden ümitliydi. Hekimi ilk olarak 17 Kasım'da Sovyetler Birliğine bir mektup gönderdi. Bu mektubunda Sovyetler Birliğinin İran Azerbaycan'ında muhtar hükümet kurmak

⁵⁶⁰ "Siyaset-i Devlet-i Cedide Engelestan Der İran", *İran-ı Ma*, 31.07.1945, s. 1,3.

⁵⁶¹ "Mesele-i Tahliye-i İran", *Şahbaz*, 15.07.194, s. 1.

⁵⁶² "Sadr va Siyaset-i Hariciye-i İran", *Nabard*, 12.07.1945, s. 1.

için Cafer Pişeveri'ye verdiği destekten rahatsızlık duyduğunu ve bu desteğin son bulmasını arzu ettiğini iletti.⁵⁶³

15 Temmuz'da İran'da Sovyet propaganda faaliyetleri kapsamında program yapan Sovyet Kültür Evi Programları ve İngiliz birlikleri içindeki Hintli askerler için yapılan programlar İranlı yetkililerin üçlü anlaşmaya yaptıkları atıfla birlikte Tahran Radyosu tarafından yayından kaldırıldı. Bunun üzerine İngiliz elçi Bullard Müttefik kuvvetlerin hala İran'da olduğunu ve yayınların devam etmesi gerektiğini bildirerek bu duruma son verilmesini iletti.⁵⁶⁴

Amerikalılar ve İngilizler Müttefik güçlerin İran'dan üç aşamalı olarak ayrılmasını öngören bir hazırlık planı yaptılar. İlk aşamada bütün kuvvetler Tahran'dan çekilecek, ikinci aşamada İran'ın Abadan petrol bölgeleri, Kuzeyi ve Kuzeybatısı hariç bütün bölgelerden çıkılacaktı. Üçüncü aşamada ise ikinci aşama tamamlandıktan sonra İran'ın Güney bölgeleri ve Sovyetlerin hakim olduğu tüm bölgeler terkedilecekti. Sovyetler bu şartları kabul ederse, kuvvetlerin çekileceği sınırların bir an önce belirlenmesi için çalışmalara başlanacaktı. Eğer Sovyetler tüm İran'ın boşaltılmasını hemen gerçekleşmesini talep ederse bu durumda üçlü anlaşma gereği Japonya ile devam eden savaşın sonucu beklenecekti. Potsdam Konferansında İngilizler bu teklifi Sovyet temsilcisine iletiler fakat bu üç aşamalı çekilme planından sadece ilki Tahran'dan çekilme planı Sovyetler tarafından kabul edildi.⁵⁶⁵

Potsdam Konferansı gerçekleştiği sırada İran kamuoyunun gözü Potsdam görüşmelerinden çıkacak kararlardaydı. *Şahbaz* gazetesi, İran'daki yabancı güçlerin varlığı konusunun Türkiye Mısır ve Irak'ı da rahatsız ettiğini dile getirdikten sonra, İran ulusunun yabancı kuvvetlerin ülkelerini terk etmesini istediği kadar onların gidişiyle beraber eski Şah'ın ve onun destekçilerinden olan Ali Rıza Şahpur gibi kimselerin yeniden ülke yönetimine gelmesinden endişe duyduğunu, bunların

⁵⁶³ Abdurrazza Huseng Mehtevi, **Tarih-i Revabit-i Harici İran ez İbtidai Dovran-i Safevi ta Payan_1 Cengi Dovvam-ı Cihan**, Ketibe-i Tahrir Yayinevi, 1350 (1971), s. 404-406.

⁵⁶⁴ From Tehran to Foreign Office, Potsdam Conference 1945 (Terminal) FO 934/3 U.K Delegation Archives files 11-18, Volume III, 15.07.1945. s.7.

⁵⁶⁵ The Secretary of State to Prime Minister, FO 934/3, P.R 45/4/TR, U.K Delegation Archives files 11-18, Volume III, 19.7.1945, s. 78.

yabancı güçlerden daha da tehlikeli olduğunu, Rıza Han ve taraftarlarına İngilizler tarafından fırsat tanınmayacağına emin olduklarını yazmıştı.⁵⁶⁶

Amerikalılar İngilizlerle yaptıkları görüşmelerde, konferans sırasında her üç devlet her nasıl anlaşma yoluyla İran'a girdilerse aynı şekilde anlaşma yoluyla İran'ı terk etmelidir görüşünde birleştiler. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin İran üzerinden yapılan yardımın sona erdiğini, Amerikalıların demiryolu kontrolünü İranlı yetkililere verdiğini Sovyetlere neden hala İran'da asker tutmak istediğinin sorulması gerektiğinin altı çizildi.⁵⁶⁷

Bu tarihten sonra Sovyetler Tahran'ı boşaltmada ağır davranınca İngilizler ağustos ayında bir kez daha Sovyetlerin İran'ı tahliyesi konusunu gündeme getirdiler. Bu konunun 1945 yılı eylül ayında Londra'da toplanılacak konferansta konuşulması gerektiği ve 1946 yılının üç ülkenin de İran'daki askerî kuvvetlerini tamamen çekecekleri bir yıl olması hangi birliğin ne zaman çekileceğine dair bir takvimin oluşturulması noktasında anlaşma sağlanmasını istediler.⁵⁶⁸

Şahbaz gazetesi 27 Temmuz'daki sayısında, İran'ın tahliyesi meselesine genişçe yer verdi. İran halkının müttefik ülkeler hakkındaki düşüncelerine değinen haberde İranlılar, bir süredir Müttefik ülkelerin İran'ı mümkün olan en kısa sürede terk etmesini beklediğini, müttefiklerin savaştan doğan çıkarlarının sona erdiğini ve savaşın ilerlemesi adına bu kuvvetlerin İran'da kalmalarının gerekli olmadığı görüşünde olduklarını yazdı. Haberin devamında dünyanın en hürriyet düşkünü milletlerinin askerleri olsalar bile hiçbir ulusun kendi sokaklarında ve pazarlarında yabancı askerlerin varlığından memnun olmayacağı dile getirilmiş ve İran'da Tudeh partisinin dışında herkesin Rusların İran'dan gitmelerini istediklerini bildirmiştir.⁵⁶⁹ Ayrıca bu dönem de İran'da genel kanaat, Müttefiklerin gitmesinden sonra yabancı güçlerin etkisinden uzak İran'ın dengeli ve tarafsız politika sürdürmesi ve komşularıyla iyi ilişkiler içinde olması yönündeydi.

⁵⁶⁶ "Engeliş ha ham Tahliye ye İran Ra Mikhahand", *Şahbaz*, 25.07.1945, s. 1,4.

⁵⁶⁷ The Secretary of State to Prime Minister, FO 934/3, P.R 45/4/TR, U.K Delegation Archives files 11-18, Volume III, 19.7.1945, s. 88.

⁵⁶⁸ İrac, zovki, *a.g.e.*, s. 249.

⁵⁶⁹ "Mufassssere Siyasi Taims ve Movzue Tahliye-yi İran", *Şahbaz*, 27.07.1945, s. 1,4.

8 Ağustos'ta 1945'te Sovyetler Birliği Dışışleri Komiser yardımcısı S.Kavtaradze Sovyetlerin İran'dan çekilmesi meselesi üzerine yazdığı raporda, Sovyet birliklerinin İran'dan çıkarılmasının özellikle Kuzey İran ve Azerbaycan'da yapılan çalışmaları aksatacağını bunun sürekli olarak ertelenmesi gerektiğini Sovyet hükümetine bildiriyordu. Ona göre Sovyet güçlerinin İran'dan çıkarılması gerici çevreleri güçlendirecek ve demokrat örgütleri zayıflatacaktı. Sovyetler İran'dan çıkış meselesini tartışırken 1942 Ocak anlaşmasına göre Japonya'nın tam olarak teslim olmasından sonraki altı ay içinde orduların İran'ı terk edeceğini vurguluyordu. İngilizlere her defasında Tahran'dan Sovyet güçlerinin çıkması için askerî yetkililerle görüşmelerin yapıldığını bildirerek oyalama yolunu seçiyordu.⁵⁷⁰

İran hükümeti ise yabancı güçlerin geri çekilmesi ne kadar erken olursa hükümet o kadar çabuk etkinliğini gösterebilir düşüncesindeydi. Çünkü işgalci güçlerin varlığı hükümetin itibarını zedeliyor otoritesini zayıflatıyordu.

4.2. Savaş Sonunda İran'da Kurulan Muhtar Hükümetler

4.2.1. Seyyid Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Muhtar Hükümeti

İran'ın Kuzeybatısında bulunan Azerbaycan bölgesinde 1945 yılında iki milyon kişi yaşıyordu. Bunların %7'si Kürt %3'ü Nesturi ve Ermeni %40'ı köylerde yaşayan Azerbaycan Türk'ü %50'si ise hem Farsça hem Türkçe bilen Kafkasyalılardan oluşuyordu.⁵⁷¹ Azerbaycan bölgesi çok stratejik bir konumda bulunuyordu. Kuzeyden Ermenistan ve Sovyet Azerbaycan'ı ile Batı'dan Türkiye ile Güneybatıdan Irak ile komşuydu.

İran'daki merkezî hükümetin zayıflığı ve bu zayıflıktan faydalanmak isteyen Sovyetler Birliğinin İran'da etkin olma düşüncesi, Azerbaycan Muhtar Hükümetinin kurulmasını kolaylaştırmıştır.

Azerbaycan Muhtar Hükümeti kurucusu Seyyid Cafer Pişeveri'dir. Demokrat Fırkasını kurmadan önce Pişeveri 14. Mecliste Tebriz'den 16 bin oy alarak mebus seçilmiş, fakat 26 Şubat 1944'te meclis, açılış oturumunda Pişeveri'nin mebusluğunu

⁵⁷⁰ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s.132-133.

⁵⁷¹ Faramarz S. Fatemi, **a.g.e.**, s. 84-85.

onaylamamıştır. Pişeveri bu olayı açıklarken 16 bin kişinin oyunu aldığını Mecliste Azerbaycan ulusunun ihtiyaçlarını açıkladığını, kendisinin dikkatle dinlendiğini ve olumlu karşılandığını fakat sonra, ikiyüzlü davranan vekillerin mebus olmasını engellediğine değinmiştir.⁵⁷²

Bu olaydan sonra Sovyetler Azerbaycan sorununu yeniden gündemine almış ve 6 Mart 1944'te yapılan yönetim toplantısında İran Azerbaycan'ı halkına ekonomik ve kültürel yardımın artırılmasına ilişkin kararlar almıştır. Alınan kararlar şu şekilde olmuştur.

1. Kızıl Ordu'nun olduğu yerlerde yerel halk ile ilişkilerin artırılması adına alınacak görevlilerin Azerbaycanlı olması uygun görülmüştür. Bu husus gözetilerek *Ordu* gazetesinin Azerbaycan Türkçesi ile haftada üç kez çıkarılması ve sivillere dağıtılması kararlaştırılmıştır.

2. Tebriz ve Erdebil'de Sovyet ticaret temsilcileri Azerbaycanlılarla yer değiştirmeli ve zaman içinde aynı değişiklik mali ve idari alanlarda da yapılmalıdır. Ayrıca Sovyetlere bağlı diplomatik alanlarda özellikle Tebriz ve Makü'deki elçiliklerde Azerbaycanlı temsilciler görevlendirilmelidir.

3. Muhalif olan siyasi ve edebi çalışmalar hızlandırılmalı Azerbaycanlı şair ve yazarların yapıtları oluşturulacak Tebriz matbaasında basılmalıdır. Tebriz'de Türk dilinde okullar açılmalı bu okullarda Fars dili ve edebiyatı ayrı bir ders olarak okutulmalı ve okullar ücretsiz olmalıdır. Kütüphane ve okuma salonları açılarak sadece öğrenciler değil geniş halk kitleleri de bu mekanları kullanmalıdır.

4. Tebriz'de tarım ve bağıcılığı geliştirmek için Tarım Teknoloji Enstitüleri açılmalıdır. İşsizlik oranının düşürülmesi için Tebriz'de çorap-tekstil fabrikası açılmalıdır.

Bu kararlar doğrultusunda İran'daki Sovyet memuriyet ve ordu birliklerindeki ihtiyaç için 33 uzman ekonomik düzenlemeler için ise 11 uzman kişinin Sovyet Azerbaycan'ından gönderilmesine karar verildi. Nitekim görevliler 1944 yılının baharında göreve başlamıştı. Tebriz'de Türkçe eğitim veren okul açılması kararı 24

⁵⁷² Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s.72.

Haziran'da Molotov tarafından onaylandı. Azerbaycan'da bu okula büyük ilgi oluştu ve 800 öğrenci kısa sürede başvuru yaptı.⁵⁷³

Sovyetler 1944 yılı boyunca alınan kararları uygulamaya sokarak İran Azerbaycan'ı bölgesindeki etkinliğini artırarak devam ettirmişti. Sovyet Azerbaycan bölge sorumlusu Hasan Hasanov bu politikanın artık sonuca bağlanması adına 13 Şubat 1945'te 67 sayfalık 'İran Azerbaycanı' adlı bir raporu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Lideri Mir Cafer Bağirov'a ulaştırmıştı. Artık yeni bir oluşumun temeli atılıyordu. Bu raporda İran Azerbaycan'ında yapılması gerekenler ve Sovyet politikasına kolaylık sağlayacak şu tavsiyeler vardı.

1. Azerbaycan toplumunu Farsların zulmünden kurtarmaya niyetli olduğumuz bizimle çalışan yöneticilere anlatılmalıdır.

2. Azerbaycan toplumunun Fars baskısından kurtarılmasını, İran yönetimin sorunlarla boğuştuğunu ve çöktüğünü bütün baskılara rağmen Azerbaycan ulusunun İran'dan ayrılarak bir devlet oluşturmaya hazır olduğunu bu politikanın uygulamaya konulması gerekmektedir.

3. Azerbaycan'ın tam demokratik yapıli devlet haline getirilmesi veya onun Sovyet Azerbaycan'ıyla birleştirilmesi halk ayaklanması yoluyla gerçekleştirilmelidir. Bunun başarılması için Tahran'daki Sovyet Elçiliği'nin yardımı zordur. Tahran hükümeti ile olan ilişkilerini bozmaması adına Elçiliğin hareket alanı sınırlı olduğu için bu görevin, yetkisini Bakü'den alan yönetici kişiler tarafından yürütülmesi gerekmektedir.

4. Tahran'da *Azhir* gazetesinde çalışan Seyyid Cafer Pişeveri ve arkadaşlarının Tebriz'e gelmesi daha faydalı olacaktır.⁵⁷⁴

1945 yılının yazında Sovyet etkinliğı Tudeh partisi eliyle İran Azerbaycan'ında etkisini hissettirmişti. Tudeh mensupları Azerbaycan'daki Tahran Hükümeti yetkisini en aza indirmek için uğraş veriyordu. Sovyetler Birliğı ağustos ayında Tebriz'de ve İran Azerbaycan'ında yeniden yapılacak bir parti kurulmasını

⁵⁷³ a.e., s. 72-73.

⁵⁷⁴ a.e. s. 109-110.

ve partinin başına ise Seyyid Cafer Pişeveri'nin geçmesini onayladı. Tudeh partisinin şiddet ve yolsuzluk olaylarının artması ve Rusların güvenmedikleri bazı kişilerin Tudeh içinde bulunması nedeniyle bu oluşuma Tudeh dahil edilmedi. Bu yeniden yapılanmada partinin Demokrat ismi ile anılması ve daha ılımlı bir politika izlemesi hedeflendi. Demokrat Fırka tüm sınıflara seslenerek ılımlı şiddet karşıtı ve vatansever olduğunu duyurdu. Azerbaycan halkını tek başına temsil etme görevini üstlendi. Bazı sorunlu kişiler hariç tüm eski Tudeh üyeleri Demokrat Fırka'ya geçti ve Tudeh Azerbaycan şubesi 17 Eylül'de kendisini feshetti.⁵⁷⁵

Tudeh partisinin Tahran şubesi, Pişeveri'nin Demokrat Fırkasını kurduğundan haberdar olunca Pişeveri ile ters düştü. Tudeh partisi ile Pişeveri'nin arasındaki ilk ayrışmalar 1944 yılında Pişeveri'nin Haziran 1944 yılında Azhir gazetesindeki köşesinde “*İran’da Gerçek Bir Parti Var mı?*” adlı bir dizi makalesinin yayınlanmasıyla başladı. Pişeveri bu yazı dizisinde o dönemdeki tüm siyasi partilerin gerçek bir özden yoksun olduğunu, isim vermeden Tudeh'i hedef alarak, sınıf temelli bir hareket inşa etmeye çalışan partilerin hepsinin başarısız olduğunu, çünkü Avrupa'daki endüstriyel gelişiminin İran'da olmadığını ve sınıf bilinci kavramının Avrupa'daki gibi anlaşılmadığını savundu. Pişeveri Avrupa'daki kavramların İran'daki durumu tam karşılamadığına işaret etti ve bu durumu şöyle açıkladı:

“İşçilerimizin çoğu Proleter değil, çirak, kalfa, ve Zanaatkâr, kapitalistlerimizin çoğu burjuvazinin gerçek üyeleri değil, küçük toprak sahipleri veya küçük tüccarlar, çiftçilerimizin çoğu köylü değil kırsal kiracılarıdır.” diyerek eğer gelecekte gerçek bir siyasi parti ortaya çıkacaksa, bu partinin sınıf çakışmalarından kaçınması ve millî kimliğe yönelmesi gerektiğini vurguladı.⁵⁷⁶

Pişeveri ile Tudeh partisi arasındaki ikinci sirtüşme Rıza Şah'ın ölümü münasebetiyle ortaya çıktı. Tudeh eski Şah'a yönelik saldırılarını sürdürürken *Azhir*

⁵⁷⁵ Consul General Wall to Sir R. W. Bullard Tehran, FO 406/84/E 904/5/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, Conditions in Tabriz Consular District, 12.10.1946, s. 1-3.

⁵⁷⁶ Ervand Abrahamian, “Communism and Communalism in Iran: The Tudeh and the Firqah-ı Dimokrat”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt,1, no. 4 (Oct 1970), Cambridge University Press, s. 306-307.

gazetesi Pehlevi ailesine taziyelerini sunarak olumlu bir ölüm ilanı yayınladı. Bu hadise sonrasında Tudehliler onu gerici olarak nitelendirdiler.⁵⁷⁷

1945 yılının ağustos ayının son günlerinde başta Tebriz olmak üzere İran Azerbaycan'ında merkezî hükümete karşı ayaklanmalar başladı. 26 Ağustos tarihinde Tudeh yanlıları Rus askerlerin desteğiyle Tebriz Polis merkezini ele geçirerek Tahran ile iletişim kurmasını engellediler.⁵⁷⁸ Tudeh partisi Şahi ve Sari bölgelerinde idareyi ele geçirdi. Merkezî hükümetinin gönderdiği Jandarma birliği Sovyetler tarafından Furuzguh' da durdurularak geçişine izin verilmedi. 13 Eylül de ise Tebriz'deki Tudeh partisi Demokrat Fırka'ya katıldığını ilan etti.⁵⁷⁹

Başbakan Hekimi hem İngiliz hem de ABD elçilikleriyle görüşerek yardım talebinde bulundu. Hekimi daha sonra 2.000 askerlik bir kuvveti Tebriz'e göndermiş bu birlik Şerifabad yakınlarında Sovyetler tarafından durdurulmuş ve geçiş izni verilmemiştir. ABD, 24 Kasım 1945'te Sovyetlere İran topraklarını boşaltmasını ve İran'ın iç işlerine müdahale etmemesini bildirdi. Sovyetler cevabında Demokrat Fırka'nın İran hükümetinin baskıcı hareketlerine karşı özgürlük hareketi olduğunu ilettiler. Bu cevap sonrası ABD Tahran'ın Emirabad bölgesine 3000 asker takviye kuvveti gönderdi. İngilizler de üç tugay asker güneydeki petrol bölgesine gönderdi. Her iki devlet de olaylara karşı tüm kuvvetlerine hazırda olmalarını emretti. Hekimi aralık ayında Amerika İngiltere ve Sovyetler Birliğine gönderdiği notada 1942 yılında yapılan Üçlü Anlaşma'nın gereği olarak bir an önce İran'dan kuvvetlerini çekmelerini rica etti. Bu nota Sovyetler tarafından dikkate alınmadı.⁵⁸⁰

Meclis 1945 Haziran ayında 15. Meclis için yapılacak seçimlerin yabancı güçlerin İran'dan tümüyle gitmesinden sonra olması kararını aldı. 25 Ağustos'ta Pişeveri Bagirov ve Yakupov ile bir araya geldi ve kurulacak yeni partinin programını hazırladılar.⁵⁸¹ 3 Eylül 1945'te Demokrat Fırka İran'ın toprak

⁵⁷⁷ A.e., 307.

⁵⁷⁸ Muhammed Han Melik (Yezdi), **Govga-yi Tahliye-i İran**, İntişarat-ı Silsile Yayınları, Tahran 1362 (1983), s. 57

⁵⁷⁹ Gholam Reza Afkhami, **The Life and Times of the Shah**, University of California Press, USA, 2009, s. 92.

⁵⁸⁰ Abdurrıza Mehtevi, **a.g.e.**, s. 407-408.

⁵⁸¹ Fernande Beatrice Scheid, "Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran, 1939-1946", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yale University, New Haven 2000, s. 267.

bütünlüğüne saygı duyacağını belirterek Azerbaycan için özerklik bildirgesini kamuoyuna duyurdu. Demokrat Fırka teşkilatı Tudeh Tebriz teşkilatının yeniden yorumlanmış biçimiydi. Bir anlamda Tudeh partisi Azerbaycan Demokrat Fırkasına dönüşmüştü. Bu dönüşüm yapılırken eski Tudeh üyelerinin bir kısmı dışarıda bırakılmıştı.⁵⁸² Tudeh merkez teşkilatı kendilerine danışılmadan Tebriz şubesinin Demokrat Fırka bünyesine geçmesinden hoşnut olmadı. Tudeh partisi liderleri bu hadiseyi resmî bir açıklama yaparak kınadılar.⁵⁸³ Eylül ve Ekim ayında Azerbaycan bölgesinin tüm taşra kasabalarında parti komiteleri örgütlendi. Kasımın ilk günlerinde Ruslar tarafından temin edilen silahlar yapılacak saldırılar için gerekli bölgelere gönderildi. Azerbaycan da bu hadiseler olurken Tahran'da kamuoyu hükümetin beceriksizliğini eleştiriyordu. *İkdam* gazetesi 1 Kasım'daki sayısında İran devlet yöneticileri çok ağır bir dille eleştirildi. Devlet içinde yolsuzluğun önünün alınamadığı, yabancı sevicilerin ülkeyi utanmadan felakete doğru sürüklediği, Hekimi'nin de diğerlerinden çok farklı olmadığını ve İran'daki vaziyetin değişmesinden kimsenin umudu olmadığını yazdı.⁵⁸⁴ 15 Kasım'da Demokratlar Tebriz'de bir miting organize etti, burada merkezî hükümete ağır eleştirilerde bulunuldu. Miting sonrası şehirlerin birer birer kontrol edilmesi aşamasına geçildi. 16 ve 17 Kasım da Serab, Miyane bölgeleri ve bu bölgelerdeki telgraf hatları Demokrat güçleri tarafından ele geçirildi. Telgraf hatlarının ele geçirilmesiyle İranlı güçlerin Tahran ile olan iletişimi kesildi. Erdebil, Sarab ve Marageh de merkezi kuvvet güçleri kontrol altına alındı. Bu ayaklanmada kullanılan güçlerin bazıları Kızıl Ordu'da eğitim almış Kafkasya'dan gelen muhacir göçmenlerdi. Makü, Kohi, Marand bölgeleri de alınarak Tebriz'in batısı kontrol altına alındı. Bu ilk saldırılarda İran merkez güçleri pek fazla direnç gösteremediler.⁵⁸⁵ Azerbaycan güçleri Zencan'dan Kazvin'e doğru her geçtikleri yerde nöbetçi askerler bırakarak Astara'ya ulaştılar. Tebrizde ise bütün oteller ve hanlar ele geçirildi. Hekimi kara kuvvetlerine takviye yapılacağını açıkladı. Başbakan Hekimi Tebriz'e destek kuvvet göndermişse de bu kuvvet Sovyetler tarafından Şerifabad bölgesinde durdurularak geçiş izni

⁵⁸² İraç zovki, **a.g.e.**, s. 256.

⁵⁸³ Ali Asgar Şemim, **a.g.e.**, s. 51.

⁵⁸⁴ "Ağayı Nufus Vezir Emruz Hükümet-i Hodra Teşkil Midehet", **İkdam**, 01.10.1945, s. 1.

⁵⁸⁵ Consul General Wall to Sir R. W. Bullard, **FO** 406/84/E 904/5/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, Conditions in Tabriz Consular District Tehran, 12.10.1946, s. 3; İraç zovki, **a.g.e.**, s. 256-257.

verilmedi. Kazvin'in de ele geçirilmesiyle Kazvin Tebriz demiryolu güvenliği de sağlanmış oldu.⁵⁸⁶ 16-22 Kasım arasında Demokrat Fırkası üyeleri Tebriz'de millî kongre yapmışlar bazı taleplerini İran hükümeti, Amerika, İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği ve Çin'e bir telgraf ile iletmışlerdir.

Metnin girişinde Atlantik Bildirgesinde de olduğu üzere Azerbaycan milletinin dünyanın diğer milletleri gibi kendine ait dili ve gelenekleri olan bir toplum olduğu ve bu milletin kaderini belirlemede özgür olma hakkına sahip olduğu vurgulanmıştır. Azerbaycan halkının İran'ın bağımsızlığında ve toprak bütünlüğünün kurulmasında büyük katkısının olduğunu istenen taleplerin İran'ın bölünmesine ve sınırlarının değiştirilmesine yönelik talepler olmadığı belirtilmiştir. Bu talepler şunlardı.

1. Azerbaycan Millî Hükümeti demokratik bir rejim istemektedir.
2. İran Meclisine Azerbaycanlıların seçtiği vekiller gönderilecek vergiler adil bir şekilde ödenecektir.
3. Azerbaycan halkı İran'ın toprak bütünlüğüne uyma şartıyla Millî hükümet kurma ve demokratik ilkeler çerçevesinde Azerbaycan'ı idare etme hakkına sahiptir.
4. Azerbaycan halkı özerk bir hükümet kurmayı ve kuracağı hükümeti kendi kuracağı meclisten seçmeyi istemektedir.
5. Azerbaycan halkı dili olan Türkçeyi kullanmak istemektedir.
6. Millî Kongre üyeleri 39 kişiden oluşan bir kurucu meclis seçmişler, bu kişilere hareketi yönetme ve merkezî hükümete karşı siyaset belirleme yetkisi verilmiştir.

Bu maddelerin altına başta Cafer Pişeveri ve ileri gelen Demokratlardan birkaç kişi imza atmış 39 kişiden oluşan bu heyetin görevleri ise Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin iç ve dış işlerinden sorumlu olmak ve Millî Azerbaycan Meclis seçimlerinin yapılmasını sağlamaktır.

⁵⁸⁶“Aher-i Haber-i ez Movzo-i Azerbaycan”, **İkdam**, 28.11.1945, s. 1.

Azerbaycan’da seçimler üç gün sürdü ve 30 Kasım’da sona erdi. Azerbaycan millî meclisi 100 vekilden oluşuyordu. 12 Aralık’ta ise Şebusteri başkanlığında toplanan mecliste Pişeveri başbakanlığında hükümet kuruldu. İran’ın Azerbaycan valisi Murtaza Bayat 13 Aralık’ta Tahran’a geri döndü. General Ali Ekber’in komuta ettiği 3. Piyade tugayı Pişeveri’ye teslim oldu. Merkezî hükümet memurları subaylar Tahran’a döndü.⁵⁸⁷

Pişeveri hükümeti kurulmadan önce İran’da Başbakan Hekimi’nin de Azerbaycan sorununa çare olamayacağı anlaşılmıştı. Her ne kadar Hekimi mecliste ümitvar konuşuyor olsa da bu tarihlerde Marağa valisi öldürülmüş, ordu sorumlusu yaralanmış, Zencan valisi tutuklanmış, Demokrat Fırka birlikleri Kazvin’den Gilan’a doğru harekete geçmişlerdi. İkdâm gazetesi Reuters ajansından aldığı bilgide Sovyetlerin savaş alanlarında yardım ettiği ve yönlendirmelerde bulunduğunu bildirmiştir.⁵⁸⁸

Kasım ayından itibaren Sovyetler artık açıktan açığa Azerbaycan’ı destekliyorlardı. Azerbaycan’da Millî Kongre’nin toplandığı tarihlerde İran içişleri bakanlığı Dışişlerine Sovyetlerle bir uzlaşma sağlanmadığı takdirde kuzey İran’da neler olabileceğini bilmenin zor olduğunu ilettiler. Dış işleri Bakanı Abdulkasem dönemin Sovyet elçisi Mihail Maximov’a Sovyet silahlı birliklerinin Azerbaycan ve Kürdistan’da İran’ın iç işlerine müdahaleden vazgeçmesini isteyen bir nota gönderdi. Abdulkasem ayrıca ABD ve İngiltere temsilcilerine İran’ın haklarını korumak için mücadele etmelerini ilettiler. 24 Kasım’da ABD Sovyetlere ve İngiltere’ye gönderdiği nota’da 1 Ocak 1946’ya kadar İran’ı boşaltmalarını istedi. İngilizler Üçlü deklarasyonu hatırlatarak İran’dan çıkmaları gerektiğini bildirdiler. Sovyetler ise Amerika’ya verdiği cevapta, Kuzey İran’da istenilmeyen hiçbir şeyin olmadığını buradaki halkın ulusal haklarını talep ettiğini ve bölgede bulunacak daha fazla İran askerinin Sovyet ordusunu İran’a girmesi noktasında zorlayarak düzensizliği ve karışıklığı daha da arttıracaklarını öne sürdüler. Ayrıca 1921 anlaşmasının 6. Maddesine atıfta bulunarak, Sovyetlerin İran topraklarına girme hakkını savunuyorlardı. Birleşik Devletler bu cevap sonrası bir kez daha İngiliz ve

⁵⁸⁷ İraç, zovki, **a.g.e.**, s. 258-259; Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 93.

⁵⁸⁸ “Vaz-i Siyaset-i İran” **İkdâm**, 2.12.1945. s. 1.

Sovyetlere Üçlü Deklarasyona göre en geç 1 Mart'a kadar İran'ın terkedilmesini istedi.⁵⁸⁹

4.2.1.1. Moskova Görüşmeleri ve Birleşmiş Milletlerin Gündeminde Azerbaycan Meselesi

Aralık ayının son günlerinde üç büyük devlet temsilcisi Moskova'da buluştu. İngiltere Dışişleri bakanı Ernest Bevin, Amerika Dışişleri bakanı James Byrnes ve Molotov buluşmasına Başbakan İbrahim Hekimi de katılmak istemişse de Sovyetler Hekimi'nin talebini reddetti. İngiliz ve Amerikalı temsilciler İran'ın isteklerini Sovyetlere iletiler. Molotov ise Azerbaycan meselesinin İran'ın iç meselesi olduğu cevabını verdi. İngiliz elçisi Bullard'ın İran'ın geleceği hakkında sunduğu formüllerden biri de hem Sovyet hem de İngilizlerin çıkarlarını karşılayan yerel yönetimler teklifiydi. İngiltere Dış işleri bakanı E. Bevin, 24 Aralık'ta Stalin ile görüşmesinde Azerbaycan sorununu gündeme getirdi. Bakan üçlü komisyon kurulmasını merkezi yönetimlerle eyaletler arasındaki sorunun çözülmesi için anayasaya uygun olarak eyalet encümenleri oluşturulmasını ve Türk, Kürt ve Arap dillerinin etnik azınlık dili olarak kabul edilerek tanınmasını tavsiye etti. Bevin oluşturulacak üçlü komisyon ile eyalet encümenleri seçiminde gözlemcilik görevi yapacak askerî birliklerin geri çekilmesi konusunu takip edecek ve üç müttefik devlete birliklerini geri çekme konusunda önerilerde bulunacaktı. İngilizler bu politika ile Sovyetlerin de katılımını sağlayarak Azerbaycan'ı yeniden İran'ın kontrolü altına almayı istiyordu. Stalin bu projeyi tartışılmak üzere Dışişleri Halk Komiserliğine gönderdi. Dışişleri Halk komiserliğinde Molotov bu fikre kesin bir dille karşı çıktı. Bevin konuyu birçok kere gündeme getirmesine rağmen Molotov konunun gündem dışı olduğunu ve İran'ın görüşü olmadan böyle bir komisyonun oluşturulamayacağını, hali hazırda İran hükümeti Sovyetlere karşı düşmanca bir tavır sergilediği için bu komisyonda yer almayacağını bildirdi.⁵⁹⁰ Bu toplantı sonrası İngilizler komisyon fikrini Hekimi'ye açıkladılar. Bu komisyonda Sovyet, İngiliz ve Amerikalı temsilcilerin olmasını tıpkı doğu Avrupa'daki gibi bu komisyonun yabancı güçlerin İran'dan çıkarılmasını yönetmesini teklif etti. Bu teklif bile Mecliste bazı

⁵⁸⁹ Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 93.

⁵⁹⁰ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 223-224.

vekillerin bağımsızlığa aykırı atılmış bir adım olarak değerlendirilince yoğun eleştiri altında kalan Hekimi 20 Ocak 1946'da istifa etti.⁵⁹¹

9 Ocak 1946'da İran'ın Birleşik Krallık ve Birleşmiş Milletler Temsilcisi Hasan Takizadeh, Başbakan Hekimi'ye edindiği bilgilere göre acil bir şeyler yapılmazsa İran'ın bağımsızlığından geriye bir şey kalmayacağını bildirdi. Takizadeh 16 Ocak ve 29 Ocak'ta 1946'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne Sovyetlerin İran'daki faaliyetlerinin bir an önce durdurulması gerektiğini ve üç büyük devletin anlaşma gereği İran'ı terk etmesi gerektiğini cemiyetin dikkatine sundu. Takizadeh'in ikinci talebi 29 Ocak'ta yapıldığında Sovyet delegesi Andrey Vişinski bu talebin geçersiz olduğunu iktidarda olmayan bir hükümet tarafından yapıldığını söyleyerek, eğer yeni hükümet Sovyetler Birliği ile müzakereyi kabul ederse Güvenlik Konseyinin artık bu konuda yargı yetkisinin olmayacağını söyledi. Konsey ise iki tarafın doğrudan müzakere yoluyla Azerbaycan konusunda anlaşmasını tavsiye etti.⁵⁹²

4.2.1.2. İran Hükümetinin Azerbaycan Olaylarına Tepkisi

Azerbaycan meclisinin açıldığı gün olan 12 Aralık'ta Başbakan Hekimi mecliste yaptığı konuşmada bu konu ile ilgili dışişleri bakanı ile Moskova'da yapılacak Konferans'a katılmak istediğini söyledi. Azerbaycan olayları dış güçlerin etkisi şeklinde yorumlanıyordu. Konuşmacılar hükümetten çözüm üretmesini bekliyorlardı. Bazı mebuslar olayları ülkedeki anarşinin artmasının doğal bir sonucu olarak görürlerken, başta meclis başkanı Seyyid Muhammed Sadık Tabatabai, Seyyid Mehdi Ferruh, Nasır Ardalan, Hüseyin Ferhudi gibi mebuslar Sovyetlere çağrıda bulunarak İran'a kendi sınırlarında hareket serbestliği getirmesini istedi. Bazı vekiller ise Ruslarla savaşılmaması gerektiğini söyledi. Tudeh grubu ise sorunun hükümetin beceriksizliğinde olduğunu, Seyid Ziyaeddin ve onun desteklediği basın organlarının Azerbaycan'ın Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşeceğine dair haber yaptıklarını söylediler ve Seyid yanlıları sayesinde ülke bu hale geldi dediler. Azerbaycan sorunun araştırılması için Mecliste özel bir komisyon kuruldu. Meclis

⁵⁹¹ Abdurrıza Mehtevi, **a.g.e.**, s. 408.

⁵⁹² Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 94; Abdurrıza Mehtevi, **a.g.e.**, s. 409.

Azerbaycan meselesi nedeniyle 14 Aralık'taki oturumunu kapalı yaptı. Bu oturumda Tebriz valisi Bayat Tebriz'e gittiğinde Azerbaycan ulusal meclis seçimleri nedeniyle Demokrat partililerle geç görüştüğünü, Demokratların ayrılıkçı niyetlerinin olmadığını, Azerbaycan gelirlerinin %25'ini merkezi hükümetin kasasına vereceklerini geri kalan %75'ini Azerbaycan'ın refahı için harcayacaklarını, Pişeveri başkanlığında kurulan hükümette Dışişleri ve Savaş bakanlıklarının olmadığını belirtti. Bayat Tebrizdeki askerî birliklerinin direniş gücünün kırıldığını Azerbaycan'a müdahale etmenin çok zor olduğunu söyledi.⁵⁹³ 18 Aralık'ta mecliste İbrahim Hekimi kuzey bölgesindeki üçüncü ve dördüncü ordu birliklerinin durumu hakkında bilgi verdikten sonra bu kuvvetlere ek olarak Güvenlik Birliği adında bir kuvvetin gönderileceğini açıkladı.⁵⁹⁴ 30 Aralık'ta yapılan oturumda milletvekillerinden Tehranşî, Hekimi hükümetinin özellikle Azerbaycan meselesinde sorun çözmekte yetersiz kaldığını dış politikanın net ve anlaşılır olmadığını söyledi. 1 Ocak 1946'daki oturumda ise Musaddık hükümetin ekonomi politikalarını eleştirdi.⁵⁹⁵

Hekimi'nin istifası sonrasında Şah, Kavvam'ın başbakan olmasında aktif bir rol üstlendi. Şah ilk önce sivil danışmanlarıyla ve ordu komutanlarıyla fikir alışverişinde bulundu. Belirlenen iki adaydan biri Ahmed Kavvam idi. Meclis başkanı Seyyid Muhammed Sadık Tabatabai'nin de etkisiyle Şah, Kavvam'ın kabine kurmasına sıcak baktı. Bu arada Demokrat Fırka birlikleri Zencan'ı kontrolü altına almışlardı. Mebuslar arasında büyük ihtilaflar vardı. Millî bir hükümet kurulması isteniyordu. Muteminel Mülk ile Kavvam oylamaya katıldı. Kavvam bir oy fark ile başbakan oldu. Mebuslar Kavvam'a dış siyasette Hekimi gibi olmamasını, Sovyetlere karşı Azerbaycan konusunda bir adım bile geri atmamasını Tahran'da bu meseleyi çözmesini, eğer gerekirse Moskova'ya gidip görüşmesini talep ettiler. Kavvam vekillere söz verdi ve kabine 27 Ocak'ta kuruldu. Kavvam göreve gelir

⁵⁹³ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 211-212.

⁵⁹⁴ Rouhollah K. Ramazani, **Iran's Foreign Policy 1941-1973 A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations**, University Press of Viriginia, 1975, s. 115.

⁵⁹⁵ The Period of 31st December 1945 to 6th January 1946, **FO 406/84/E 571/315/34**, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, s. 31.

gelmez Şah aracılığı ile Stalin'den Azerbaycan meselesini görüşmek için randevu talebinde bulundu.⁵⁹⁶

18 Şubat'ta Kavvam Moskova'ya indiğinde belli bir süre uçağın içinde Dış işleri bakanı Molotov'un karşılamaya gelmesini bekledi. Kavvam Moskova'da kaldığı iki haftalık süre boyunca Sovyet yetkililerince soğuk karşılandı. İlk olarak Stalin ile görüştü. Stalin İran'ı her fırsatta Rusya'yı sırtından bıçaklamakla suçlayarak ona güvenmenin çok zor olduğunu söyledi. Kavvam daha sonra Molotov ile görüştü. O da İran'ı ikiyüzlülükle ve Petrol konusunda İngiltere'ye karşı eşitsiz davranmakla suçladı ve İran'ın Sovyetlerle bir petrol anlaşması müzakere ederek tarafsızlığını göstermesinin akıllıca bir davranış olacağını belirtti. Azerbaycan meselesi ile ilgili ise Rusya'nın, siyasi haklarını savunan İran halkının yanında duracağını söyleyerek İran'ın da bu isteklere saygı duymasını istedi. Sovyet askerlerinin ise ancak İran'ın iyi niyetinden emin olunduğu zaman İran'dan ayrılacağını söyledi. Buna karşılık Kavvam ise tüm bu teklifleri reddeden bir metnin yazılmasını yardımcısından istedi. Kavvam Sovyetlerin Petrol istediğini, fakat İran'ın bu teklifi kabul edemeyeceğini eğer onların taleplerini yerine getirirse yasaları çiğnemiş olacağını düşündüğünü yardımcılarıyla istişare etti. Sonuç olarak İran yasasına göre eğer Petrol anlaşmasında çoğunluk hissesinin İran'a verilmesi halinde Kavvam'ın yargılanmayacağı anlaşıncı, Kavvam petrol anlaşmasının bu şartlar altında yapılabileceğini, fakat Sovyet ordularının Azerbaycan'ı terk etmesi konusunda taviz verilmeyeceğini Ruslara bildirdi.⁵⁹⁷

Kavvam'ın Moskova'ya Stalin ile görüşmeye gitmesi Pişeveri'yi muhtemel bir Sovyet-İran anlaşmasının gerçekleşmesi noktasında endişelendirdi. Pişeveri Demokrat Fırkayı toplantıya çağırıp her ne olursa olsun özgürlüklerini koruma ve mücadeleyi bırakmama mesajı verdi.⁵⁹⁸ 23 Şubat 1946'da İngilizler Şah'a kendi birliklerini İran'dan çekeceklerini haber verdiler ve 2 Mart'ta İran'dan çekilmeye başladılar. Sovyetler, birliklerinin Horasan, Şahrud ve Semnan bölgelerinden 2 Mart itibarıyla çekileceğini duyurdular. Sovyetler Tebriz'deki birliklerini Sovyet

⁵⁹⁶ "Nuhust Vezir-i İranMüşkülat-ı çe Gune Hal Mişaved ?", *İkdam*, 27.01.1946, s. 1.

⁵⁹⁷ Gholam Reza Afkhami, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁵⁹⁸ Hamid Şovket, *Der Tirrese Hadise (Zindegiye Siyasiye Kavvamul Saltanah)*, Neşr-i Ahtaran, 2007, s. 245.

sınırlarının ötesine çekmek yerine birlikleri üç bölüme ayırarak birini Irak tarafına birini Tahran tarafına birini de Türkiye sınırına doğru gönderdi. Ayrıca büyük biraskeri birlik de yardım için Sovyet tarafından İran sınırlarını geçti. Sovyetlerin İran'daki askeri kuvvetlerine takviye göndermesi hem İngiltere hem de Amerika tarafından protesto edildi. Moskova ziyaretinin son günlerinde Kavvam Stalin tarafından bir resepsiyona davet edildi. Stalin bu davette İvan Sadçikov ile Kavvam'ı tanıştıran petrol anlaşması ve Azerbaycan meselesi ile ilgili hazırlanan anlaşma taslağını Kavvam'a iletti. Anlaşma maddeleri şöyle idi.

1. Sovyet Birlikleri İran'ın bazı bölümlerinde süresiz olarak kalmaya devam edecekler.

2. İran hükümeti Azerbaycan'ın özerkliğini tanıyacaktı. İran hükümeti bunu kabul ederse Sovyetler Azerbaycan'da birtakım düzenlemeler yapmayı taahhüt ediyordu. Bu düzenlemeler şunlardı:

- a. Azerbaycan Başkanı merkezî hükümetin genel vali görevini üstlenecekti.
- b. Azerbaycan Savaş bakanlığı ve Dışişleri bakanlığı olmayacaktı.
- c. Azerbaycan gelirinin yüzde otuzu İran merkezî hükümetine ödenecekti.
- d. Merkezî hükümet ile yapılan tüm yazışmalar Farsça olacaktı.

3. Sovyet hükümeti petrol imtiyazı talebinden vazgeçecekti. Bunun yerine %51 hissesi Sovyetlere ait olmak şartıyla İran-Rus anonim petrol şirketi kurulmasını önerdi. Kavvam iki madde üzerinde açıklama yaptı. Birincisi petrol anlaşmasıydı. Kavvam petrol anlaşmasını mecliste dile getirdiği anda kendisinin görevden dahi alınabileceğini çünkü İran'ın yabancı güçlerle petrol anlaşması yapma yetkisinin İran Meclisine verildiğini söyledi. Ruslar ise yasayı yürürlükten kaldıracak bir meclisin göreve gelmesinin mümkün olduğunu ilettiklerinde Kavvam İran'da yeni seçimlerin yabancı güçlerin İran'ı terk edene kadar ertelendiğini söyledi. Ayrıca Kavvam 4 Mart'ta Sovyetlere İran'dan ne zaman çekileceklerini sorduğunda aldığı cevap Bakü petrol sahalarının savunmasız bırakılmak istenmediği ve Faşist ve Emperyalist tehlike Sovyet sınırlarına bu kadar yakın iken bunun şu an için mümkün olmadığıydı.

Molotov Rus birliklerinin İran'daki varlığı hakkında şu açıklamayı yaptı. “Sovyet yönetimi 2 Mart tarihinden itibaren ordularını İran'ın bazı bölgelerinden çıkartmak niyetindedir. Geri kalan askerî birlikler ise 26 Şubat 1921 tarihli anlaşma gereğince bir süre daha İran'da kalacaklardır. Sovyet birliklerinin büsbütün İran'ı terk etmesi, İran yönetimin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde düşman ve karşıt tavırlarını gözden geçirmesine, Kuzey İran'da düzeni kurmasına ve Sovyetler Birliği ile dostluğunu onarmasına bağlıdır” dedi. Ayrıca Molotov Sovyetlerin petrol anlaşması hakkı yerine Sovyet- İran ortak petrol şirketi kurulması fikrinin İran Meclisinde görüşülmesinin yasak olmadığını dile getirdi. Kavvam ise bu konunun Sovyet birlikleri İran'dan çekildiği taktirde konuşulabileceğini dile getirdi. Görüşmenin sonunda ziyaretin dostane bir şekilde yürütüldüğünden bahsedildi ve Sadçikov Tahran'a geldiğinde bir kez daha bu konuların değerlendirileceği söylendi. 10 Mart'ta Kavvam Tahran'a geri döndü.⁵⁹⁹

Kavvam geri döndüğünde yaptığı açıklamada Rusların soğuk ve kibirli olduğunu ve Azerbaycan'ı tahliye etmemekte kararlı olduklarını dile getirdi. Kavvam Ruslara Azerbaycan'da Vali, Belediye Başkanı, Millî Eğitim ve Polis müdürlüğünden teşkil edilmiş bir vilayet konseyi oluşturulmasını teklif etmiş fakat teklif Ruslar tarafından kabul görmemiştir. Rus yetkililer Pişeveri'nin hali hazırdaki konumu olan Muhtar Azerbaycan devleti başkanı durumunun devam etmesi taraftarı olduklarını Kavvam'a iletmişlerdi. Molotov petrol imtiyazı konusunda Kavvam'a bir önceki Başbakan Bayat'ın %51'i İran'a verilmek üzere petrol anlaşması teklifinde bulunduğunu söyleyince Kavvam durumdan haberdar olmadığını ve bu konunun sadece İran Meclis'inde görüşülebileceğini söylemiştir.

Bu şartlar altında İran için tek yol Birleşmiş Milletler'e yaptığı başvuruyu yenilemek ve buradan çıkacak olumlu bir cevabı beklemektir. İran hükümeti muhtemel bir Rus tepkisinden çekiniyordu çünkü Ruslar İran'ı terk etmeyi kabul etmediği gibi Tahran'a çok yakın bölgeler olan Zencan ve Kerej bölgelerine zırhlı birliklerini yerleştirmişti. Ayrıca Kavvam 14 mart'ta Tahran büyükelçiliğini

⁵⁹⁹ The Period of 4th March to 10th March 1946, FO 406/84/E 2605/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, s. 61; Gholam Reza Afkhami, *a.g.e.*, s. 96-97; Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 319-320, 326.

vekâleten yürüten A. Yakubov ile bir araya gelmiş ve Sovyet temsilcisi, İran'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine başvuru yapacağına dair haberlerin kendilerine geldiğini bunun yapılmaması gerektiğini bildirerek üstü kapalı olarak İran'ı tehdit etmiş bu tehdit karşısında Kavvam bunun güvenlik konseyinin yasal prosedürleri olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Sovyet temsilcisi Birleşmiş Milletler'den böyle bir talep gelene kadar beklenilmesini istemiştir. Bu yüzden İranlı yetkililer İran'ın tahliyesi konusunun üçüncü bir ülke tarafından yeniden Birleşmiş Milletler'de gündeme getirilmesini istiyorlardı.⁶⁰⁰

11 mart'ta İran'da 14. Meclis'in görev süresi bitiyordu. Kavvam Rusya ziyaretinden sonraki ilk meclis gününde meclis süresinin dolduğunu milletvekillerine söyleyerek meclisi feshetti. Bazı vekiller meclisin süresinin uzatılmasını istediler fakat Kavvam meclis baskısının daha fazla üzerinde olmasını istemediğinden bu teklifi dikkate almadı. Meclisin feshedilmesinden kısa bir zaman sonra Kavvam'ın emri ile Komutan Hasan Arfa görevinden alınmış ve İran'ın iç güvenliğini tehdit ettiği gerekçesiyle valilik kanununun 5. Maddesi uyarınca 20 mart'ta Seyyid Ziyaeddin tutuklanmıştır.⁶⁰¹

4.2.1.3. Azerbaycan Muhtar Hükümetinin Yapısı

Seyyid Cafer Pişeveri 1946 yılının ilk günlerinde arzuladığı Azerbaycan Muhtar hükümetinin örgütsel yapılanmasını tamamlamıştı.

Pişeveri ilk olarak toprak reformu yapacağını ve tüm toprakları köylüler arasında paylaştıracığını söyledi. 1943 tarihli merkez hükümetin çıkardığı gelir vergisini yenileyerek gelirin vergiden muaf kısmını %25 olarak sabitledi. Tahran'a posta yoluyla para ve koli göndermeyi yasakladı. Tahran'a giden tüm yolcular için Azerbaycan iç işleri bakanlığından seyahat izin belgesi zorunluluğu getirildi. Kültürel bağların kurulması adına Sovyet Azerbaycan Dostları Derneği kuruldu. İran

⁶⁰⁰The Period of 11th March to 17th March, 1946, **FO** 406/84/E 2858/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, s. 63, Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 342.

⁶⁰¹ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 341-342; Ahmed Kavvam'ın, Seyyid Ziyaeddin'in liderliğini yaptığı, 1925 darbesi sırasında hapse atılması, yıllar sonra Seyyid Ziyaeddin'in tutuklanmasıyla bir hesaplaşma yapmak istediğini akla getiriyor.

posta pullarının üzerine “Azerbaycan Millî Hükümeti 21 Azar 1324” ibaresi koyuldu.⁶⁰²

Ocak ayının ortasında hükümet Tebriz belediye seçimlerini organize etti ve 65 belediye meclis üyesi seçildi. Hükümet ayrıca tüm ticari faaliyetleri kontrol altına almak adına ticareti düzenleyici bir yasa çıkararak kendi bünyesinde ticari bir şirket kurdu. Şirketin tüm gelirlerinin Azerbaycan halkı için harcanacağı duyuruldu. Dış ticarete önceliklikle komşu ülkelerle ticareti başlatmak adına uygun kanallar aranmaya başlandı. Azerbaycan Maliye Bakanlığı, Azerbaycan’a giren tüm mallara İran’ın başka yerlerinde ödemesi yapılmış olsun veya olmasın gümrük vergisi ödenmesi şartı getirdi.⁶⁰³

Azerbaycan gazetesi yeni kurulan Azerbaycan meclisinin kabul ettiği ulusal ordunun oluşturulması hakkındaki yasa metnini Sovyetlerin talebi ile 7 Şubat 1946 tarihinde yayınladı. Azerbaycan ordusunda partizan birliklerinin oluşturulması hakkında Aralık 1945 tarihli Pişeveri imzası taşıyan metinde şöyle deniliyordu.

“Azerbaycan Ulusal Hükümetine göre, Azerbaycan’ın yiğit, cesur ve mert evlatlarından oluşan partizan birlikleri halkımızın ulusal-özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşmasında önemli hizmet ve fedakârlıklar gösterecek güçtedir. Soğuk kış gecelerinde çöllerde ve dağlarda eline silah alıp gericilerle mücadele etmiş ve ulusal özgürlük savaşımızı kendi kanlarıyla savunmuş partizanlarımızın kahramanlığını ve hizmetini Azerbaycan toplumu ve vatani hiçbir zaman unutmayacaktır. Şehitlerimizin kutsal ruhu ve helal kanı bizi, vatanımızı mukaddes bir sevgi ile sevmeye ve ulusal devletimizi savunmaya çağırmaktadır. Vatanımızın geleceği ve ulusumuzun güvenliği partizan birliklerini düzenli bir ordu konumuna getirmeyi bizden talep etmektedir. Bu amaçla Azerbaycan Ulusal Hükümeti aşağıdaki kararlara varmıştır.”

1. Partizanlar birlikler şeklinde ordu düzenine göre silahlandırılarak belirli bölgelere yerleştirilecek daimî ordu kuruluncaya kadar partizanlar sınırları koruyup güvenliği tesis edeceklerdir.

2. Azerbaycan Halk ordusu 15 gün içinde gerekli yönetmeliği hazırlayıp yönetime bildirecektir.

⁶⁰² The Period of 31st December 1945 to 6th January 1946, FO 406/84/E 571/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, s. 38.

⁶⁰³ The Period of 14th January 1946 to 20th January 1946, FO 406/84/E 905/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, s. 39.

3. Partizan birliklerine asker seçimi yapmak, kullanılacak silahların niteliğini belirlemek, birlikler arası düzeni sağlamak için Demokrat Fırka temsilcilerinden ve yerel partizan grup liderlerinden oluşacak bir komisyon kurulacaktır.⁶⁰⁴

4.2.1.4. Kavvam'ın Sovyetlerle ve Pişeveri ile Anlaşması

1946 yılının mart ayında Moskova'dan dönen Kavvam Sovyetlerle olan müzakerelere devam ederek 5 Nisan 1946'da Ruslarla anlaştı.

Sovyetler tarafından yapılan açıklamada Kızıl ordu birlikleri 24 Mart 1946 tarihinden itibaren mayıs ayının ortasına kadar İran'dan çıkacaklardı. İran-Sovyet Petrol şirketinin kurulmasını öngören anlaşmanın 24 Mart tarihinden itibaren yedi ay süresince yapılacak seçimler ile iş başına gelecek olan 15. Meclis tarafından kabul edilecekti. Şirketin elli yıllığına çıkacak petrolden elde ettiği kazancını yarı yarıya İran hükümetiyle paylaşması şartıyla çalışmalarına başlayacaktı. Azerbaycan sorunu İran'ın iç meselesi olarak kabul edildiğine göre bu sorun yasalar çerçevesinde ve Azerbaycan halkına iyi niyet göstergesi olacak reformlar yapmak üzere merkezî hükümet ile Azerbaycan hükümeti arasında yapılacak barış görüşmeleri sonucunda çözümlenecekti.

İran tarafı Sovyetler çekilmeden seçim olmayacağını seçim olmadan meclis açılmayacağını meclis açılmadan ise petrol anlaşmasının olmayacağını bu yüzden Sovyetlerin İran topraklarından çekilmesini beklemekteydi. Sovyetlerin kuzey İran'dan çekilmesi aynı zamanda İran merkezi ordusunun Tebriz'e müdahale etmesinin önünü açacaktı. Dolayısıyla petrol anlaşmasının kabul görmesi Sovyetlerin İran'ı terk etmesine bağlıydı. Fakat Kavvam eğer meclisi buna ikna edemezse Sovyetler ilişkilerin her zamankinden daha kötüye gideceğini Kızıl Ordu'nun Kuzey İran'a yeniden girebileceğini, hatta Tudeh vasıtasıyla askerî bir darbenin gerçekleşebileceğini söyleyerek Kavvam'ı korkutmuşlardı.⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 299-300.

⁶⁰⁵ From Foreign Office to Washington, **I O R**: L/PS/12/3014 E/4821/401/34, Persia-Soviet Relations, 09.06.1946, s. 13.

Kavvam Sovyetlerle anlaşma yoluna giderken bir yandan da Amerika'ya İran'ın güneydoğusunda bir imtiyaz önererek güven vermeye çalıştı.⁶⁰⁶ Sovyetler mart ayı sonunda Kereç, Zencan, Babolsar, Babol, Noşehr'den 1 Nisan'da Şahi ve Miyane'den 2 Nisan'da Eşref şehrinden çekildiler. Sovyet yönetimi Pişeveri'ye Tahran hükümeti ile görüşmeye hazırlanmasını ve ortak bir uzlaşmaya varılmasını istedi.⁶⁰⁷

Kavvam dış politikada her iki tarafı dengeleme yoluna gittiği gibi iç politika da Tudeh'e karşı ılımlı bir siyaset izleyerek önceki yönetimler tarafından Tudeh'e getirilen kısıtlamaları gevşeterek İran askerlerinin Tudeh parti merkezinin ayrılmasını emretti. Bazı Tudeh taraftarları serbest bırakıldı. Tahran'daki sıkıyönetim kuralları kaldırarak kitlesel toplantılara izin verdi. Kavvam Tudeh'e gösterdiği ılımlı politikayı sağ cenaha karşı göstermedi ve tehlikeli gördüğü on sağcı gazete kapatıldı.⁶⁰⁸

Tahran ile Pişeveri arasında yapılacak görüşmeden önce Sovyet yetkilileri 4 Nisan'da Pişeveri ile Tebriz'de bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede M. İbrahimov Azerbaycan ulusal hükümetinin bundan sonra izleyeceği politika hakkında Bagirov'un telgraflarını okudu. Sovyetlerin tavsiyelerini dinleyen Pişeveri uzun bir açıklama yaptı. Pişeveri derin üzüntülerini dile getirdikten sonra Sovyet yetkililerini dinlerken 1920'deki Gilan olaylarını hatırladığını, devrimci dostların o vakitte de kendilerini kandırdığını ve o dönemdeki rejimin büyük bir baskı yaptığını canını kurtaranların kendilerini ülke dışına attığını, şimdi de aynı olayların gerçekleşeceğini söyledi. Pişeveri Kavvam'ın Sovyetleri aldatmakta olduğunu, Sovyet orduları Tebriz'den çıkar çıkmaz Demokratik Parti mensuplarının büyük bir felaketle karşı karşıya kalacaklarını, toprak ağalarının mülk sahiplerinin güçleri ellerinden alındığı için bunların da Demokratlara saldıracağını bildirdi. Pişeveri, Kavvam karşısında birtakım ödünlerin verilmesinin Demokratların kendi kişiliklerinden ödün vermesi demek anlamına geleceğini ve bunun kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Pişeveri konuşmasına şöyle devam etmiştir:

⁶⁰⁶ Ervand Abrahamian, **a.g.e.**, s. 228.

⁶⁰⁷ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 371.

⁶⁰⁸ Ervand Abrahamian, **a.g.e.**, s. 230.

“Ulusumun çıkarları için savaş alanlarında ölmeye hazırım ancak halkıma ihanet edemem, bu benim için onursuzluktur”. Demokratların Bütün dünyaya İran anayasasını tanımadığını ilan ettiğini, tüm bu olanlardan sonra Kavvam’ın kendilerini kesinlikle affetmeyeceğini, Kızıl ordunun Tebriz’den çıkmasından sonra Şah yönetiminin kendilerini öldüreceğini özgürlük için şerefiyle mücadele ederek ölmek istediklerini söyledi. Pişeveri ulusal meclis önünde Şah’a karşı ödün verilecektir diyemeyeceğini ve Kavvam’ın önerileri kabul edilirse Azerbaycan başta olmak üzere Sovyetlerin de dünya gözünde saygınlık kaybedeceğini düşündüğünü ifade etmiştir.⁶⁰⁹

Nisan ayının ortalarında Sovyetlerin Azerbaycan’ı tahliyesi devam ediyordu. Kereç, Miyane, Zencan ve Kazvin’den sonra 15 Nisan’da Erdebil de tahliye edildi. Kavvam bu birliklerin çıkmasından sonra İran merkezi ordularını Azerbaycan sınırlarına doğru yerleştirmeye başladı. İran birlikleri Şiraz, Ahvaz ve İsfahan’dan daha evvel Tahran’a geri çekilmiş olan 3.000 kişilik bir kuvvet Kazvin’e gönderildi. Kavvam bir yandan da halkın güvenini tesis etmek için Kazvin’e gıda malzemeleri ile dolu 19 araçlık bir yardım gönderdi. Azerbaycan içinde merkezî hükümetin ordu mensubu olan bazı kişileri sivil olarak faaliyetlerde bulunuyor ve Sovyetlerin bölgeyi terk etmesini İngiliz ve Amerikan baskısının neticesi olduğu propagandasını yapıyorlardı. Marağa’da İran orduları ile Azerbaycan güçleri arasında çatışmalar oldu. Azerbaycan güçleri Marağa’nın Tebriz için önemini bildiğinden bu bölgeye İran ordusunun girmesini engelliyordu.⁶¹⁰

Azerbaycan ile yapılacak görüşmeler için hükümet komisyon kurmuş ve başına Fetih Ali İpekçian’ı getirmişti. Fetih Ali 21 Nisan’da görüşmelere başlamak için Tebriz’e geldi. 22 Nisan’da Pişeveri ile görüşen İpekçian, Tahran’da bir komisyon kurulduğunu ve Azerbaycan yönetiminin de kendi heyetini oluşturmasını istedi. Resmî görüşmelerin başlanması için hazırlıklar konuşuldu ve görüşme yeri olarak Tahran uygun görüldü. Aynı tarihlerde Kavvam hükümeti bir bildiri yayınladı. Kavvam İran hükümetinin en önemli görevlerinden birinin Azerbaycan sorununu çözmek olduğunu Bakanlar Kurulu yasaların izin verdiği ölçüde bölgenin taleplerinin de dikkate alınacağı ve bölgede reformlar yapılarak bu sorunun barışçıl yollarla çözülmesinin sağlanacağını söyleyerek İran hükümetinin aldığı kararları açıkladı.

⁶⁰⁹ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 371-373.

⁶¹⁰ **A.e.**, s. 401.

22 Nisan'da Tahran yönetimi, anayasanın 29, 90, 92 ve 93. maddelerinde birtakım düzenlemelere gidildiğini ve bu değişikliklerin aşağıdaki gibi olduğunu bildirdi.

1. Bölge encümenleri Köy işletmeciliği, Ticaret, Sanayi, Taşımacılık, Eğitim, Maliye, Yargı, Sağlık ve Emniyet görevlilerini atar resmî karar ise merkezî hükümet tarafından onaylanır.

2. Bölgeye genel valinin atanması Eyalet encümenin önerisi doğrultusunda merkezî hükümet tarafından yapılır.

3. Jandarma ve Askerî görevlerin onaylanması hükümetin yetkisi altındadır.

4. Azerbaycan'da resmî dil Farsça olmak ile beraber Türkçe ilkokul 5. Sınıfı kadar ders olarak verilir.

5. Azerbaycan toplumu ve Demokratlar Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerden dolayı ceza almayacaklardır.

6. Mebus sayısı eyaletin nüfusu oranına göre belirlenecektir.

Hükümet belirtilen tüm kararları uygun bulmaktadır.⁶¹¹ Bu kararlar sağ kesim tarafından hoş karşılanmamış kendi yayın organlarında eyaletlere bu denli geniş hakların verilmemesi gerektiği, Kavvam hükümetinin anayasayı kendi lehine kullandığı ve Azerbaycan üzerinde merkezî hükümetin yetkilerinin kısıtlandığı tüm Azerbaycanlıların İranlı olduğu şeklinde itiraz etmişlerdir. Bu arada Sovyetlerin Tebriz'den çekilmesi devam ediyordu. 22 Nisan'da 11 tank ve 4000 kişilik bir Sovyet birliği Tebriz den Culfa'ya doğru hareket etmişti. 5 Mayıs'ta 188 kamyon 8 zırhlı araç birçok taşıyıcı araç ile yaklaşık 3000 kişilik bir askerî kuvvet Tebriz'i terk etti.⁶¹²

⁶¹¹ The Period of 22th April to 28th April 1946, FO 406/84/E 4103/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 April to June 1946, s. 117-118; Touraj Atabaki, **Azerbaycan Etnisite ve İran'da İktidar** Mücadelesi, Çev. Hojjat Ghasemlou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021, s. 181-182; Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 404-405,410; Kavvam'ın açıkladığı bu kararlar 11 Haziran 1946'da iki taraf arasında yapılan anlaşmanın temel maddeleri oldu.

⁶¹² The Period of 29th April to 5th May 1946, FO 406/84/E 4400/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 April to June 1946, s. 119.

Pişeveri Tahran'a görüşmelere katılmadan önce Sovyet Azerbaycanı sorumlusu Bağirov ile Demokrat partinin ileri gelenleri ile Culfa'da bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Bağirov, İran ile Sovyetlerin anlaşma yaptığını ve Pişeveri'nin bu anlaşmaya destek vermesi gerektiğini söyledi. Pişeveri de Kavvam'ın dürüst bir insan olmadığını, ona inanmanın gelecekte acı veren olaylara neden olacağını ilettili. Bağirov ise İran merkezî hükümetinin zayıf olduğunu ve Pişeveri'ye imtiyaz vermeye hazır olduğunu, alabildiği kadar imtiyazı alması gerektiğini ve Sovyetlerin üstünde Birleşmiş Milletlerin ve Amerikan baskısı olduğunu bu yüzden İran hükümeti ile anlaşması gerektiğini anlattı.⁶¹³ Pişeveri çaresiz bir şekilde, bir zamanlar Lenin'in Mirza Han'ı nasıl yüzüstü bıraktı ise kendisinin de Mirza Han gibi Sovyetler tarafından yarı yolda bırakıldığını ve Tahran'a gitmekten başka bir çaresinin olmadığını biliyordu. Pişeveri Tahran'a gitmeden önce bir görüşme de Tudeh ileri gelenleriyle yaptı. Bu görüşmede Kızıl Ordu Tebriz'den çıkar çıkmaz saldırmak en güzel savunma yapmaktır düşüncesiyle Tahran Tebriz'e saldırmadan Tebriz'in Tahran'a saldırmasının planları yapıldı. Tahran'da Tudeh tarftarı insanlar sokağa çıkarılarak otorite sarsılacak Tebriz'den ise askerî bir operasyon başlatılacaktı. Fakat bu görüşmeden Bağirov'un haberi olunca Pişeveri'ye Sovyetlerin haberi ve izni olmadan atılan her adımın iyi sonuçlar doğurmayacağını söyleyerek Pişeveri'yi uyardı.⁶¹⁴

28 Nisan 1946'da Pişeveri yanında 7 kişilik heyetiyle bir Rus uçağıyla İran hükümeti ile müzakerelerde bulunmak için Tahran'a gitti. Bir gün sonra yapılan ilk görüşmelerde her iki taraf isteklerinden taviz vermedi. Pişeveri ve heyeti 15 gün boyunca her gün İran hükümeti temsilcileriyle müzakere ettiler. Demokratlar İran Azerbaycanı'nı yerel ordu başta olmak üzere tümüyle yöneterek İran içinde egemen bir devlet oluşturmak istediklerini, İran hükümetinin sadece dışişleri ile ilgilenmesi gerektiğini dile getirdiler. Pişeveri görüşmelerin bilerek uzatıldığını ve 4 Mayıs'tan sonra Tahran'da kalmayacağını söyledi. Kavvam hiçbir şekilde daha önce açıkladığı

⁶¹³ Hamid Şovket, **a.g.e.**, s. 240-244.

⁶¹⁴ **a.e.**, s. 239.

22 Nisan kararlarının dışına çıkmayacağını ilettiler. Bu ilk görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca ikinci görüşmenin Tebriz’de yapılmasına karar verildi.⁶¹⁵

13 Mayıs’ta Kavvam Tahran radyosunda yaptığı açıklamada Azerbaycan halkının temsilcileri olarak Tahran’a gelen heyet ile yapılan üç madde üzerinde anlaşmazlık çıktığını belirtti. Birincisi Azerbaycan genel valisinin atanması eyalet meclisin fikri alındıktan sonra hükümet tarafından yapılır. Bu maddeye Azerbaycan tarafı Eyalet meclisinin öngörüsünün değil onayının alınmasını istedi. İkinci olarak Ordu ve Jandarma birliklerinin üst düzey komuta kademelerine yapılacak atamaları hükümet yapar kısmına Azerbaycan tarafı Eyalet meclisin isteği doğrultusunda hükümet onaylamalıdır itirazı geldi. Üçüncü olarak ise Devlet ve Özel mülkiyete ait toprakların köylülere dağıtılması sadece meclis onayına bağlıdır şartına karşı Azerbaycan tarafı bu konunun meclisin görevinin dışında bir konu olduğunu dile getirmiştir. Kavvam, bu meselelerin görüşmelerin ilerlemesini engellediğini açıklamıştır.⁶¹⁶

11 Haziran’da Tahran’da oluşturulan komisyon Tebriz’e geldi. Sovyetler daha öncesinde her iki tarafla da görüşme yapmış ve anlaşmaya son şekli verilmişti. Her iki taraf iki gün süren görüşmelerin ardından 13 Haziran 1946’da Tebriz anlaşmasını imzaladılar. Anlaşmanın temelini 22 Nisan 1946 bildirisi oluşturduysa da bildirinin bazı maddelerine eklemeler yapıldı. 15 maddelik anlaşmanın dikkat çeken bazı maddeleri şu şekildeydi. Birinci maddeye Azerbaycan mali yetkilisi de Eyalet encümeni tarafından önerilir ve hükümet tarafından onaylanır ibaresi eklendi. İkinci madde de genel valinin seçiminde Dışişleri Bakanlığı Eyalet Encümenliği tarafından gösterilen adaylardan biri hükümetin onayı alınarak atanacaktı. Üçüncü maddede Azerbaycan Ulusal Meclisinin adı Eyalet Encümeni olacaktı. Dördüncü maddede ise İran yönetimi ve Azerbaycan Eyalet Encümenliği tarafından ortak oluşturulacak komisyonda askerî birlikler konusu çözüme kavuşturulacaktı. Beşinci maddede Azerbaycan da toplanan gelirlerin %75’i Azerbaycan’ın ihtiyaçları için harcanacak %25’i ise merkeze ödenecekti. Altıncı maddede İran hükümeti Miyane-Tebriz demir yolunun yapılmasına başlayacak ve bu demir yolunda ihtiyaç duyulan

⁶¹⁵ Touraj Atabaki, **a.g.e.**, s. 189.

⁶¹⁶ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 429.

insan kaynağı Azerbaycan bölgesinden sağlanacaktı. Yedinci maddede Azerbaycan'daki gönüllü fedai birlikleri Jandarma birliklerine katılacaktı. Bunun için komisyon kurulacak yasal düzenlemeler yapılacaktı. Sekizinci maddede Azerbaycan'da köylüye verilen topraklar meselesi karara bağlanmıştır. Devlete ait toprakların köylüler arasında dağıtılmasında sorun olmayacağını bu konu ile ilgili yeni mecliste yasa çıkarılacağı kararına varılmıştır. Toprak ağalarının topraklarının paylaşılması meselesi ise kurulacak komisyon tarafından belirlenecekti. Onuncu maddede İran'ın üçüncü (Tebriz ve Erdebil) ve dördüncü (Hoy, Rızaiyye, Mahabad, Marağa ve Bicar) eyalet bölgeleri Azerbaycan eyaleti bölgesine girecekti. On ikinci maddede ilk orta ve yüksek okullarda Türkçe ve Farsça olarak eğitim iki dilde verilecekti. On üçüncü maddede bu anlaşmada sağlanan tüm hakların Azerbaycan'da yaşayan Kürtlere de tanınacak ilkokulların 5. Sınıfına kadar dersler kendi dillerinde okutulacaktır. Anlaşma İran yönetiminden Muzaffer Firuz Azerbaycan tarafından Seyyid Cafer Pişeveri tarafından imza edildi. Azerbaycan yönetimi tarafından 14 Haziran'da onaylanırken İran yönetimi tarafından 17 Haziran'da onaylandı.⁶¹⁷

Anlaşmanın sonuçlarına baktığımızda İran tarafı önemli kritik meselelerin kabulünü, yapılacak seçimlerden sonra kurulacak yeni meclisin onayına bıraktı. Pişeveri ise yapılan bu anlaşmayı Azerbaycan'ın tarihi bir başarısı olarak değerlendirdi. Anlaşmadan sonra Azerbaycan Ulusal Meclisi faaliyetlerini durdurdu. 14 Haziran günü Eyalet Encümeni adıyla varlığını devam ettirdi. Pişeveri artık sadece Azerbaycan Demokrat Partisinin genel başkanıydı. İçişleri bakanı Dr. Salamullah Cavit Azerbaycan valiliğine getirilmesi için Tahran'ın onayı istendi. 7 Temmuz'da Dr. Cavit Şah ile görüştü. Şah valinin görevini onayladı ve Tebriz'in su sıkıntısının çözülmesi için 1 milyon rial yardım edileceği sözü verdi.⁶¹⁸

Stalin Sadçıkof'dan Kavvam'a baskı yaparak 15. Meclis seçimine hız vermesini ve yeni mecliste petrol anlaşmasının kabul edilmesi konusunda gayret etmesini istedi. Kavvam Tudeh ile rekabet edebilmesi için İran Demokrat Partisini kurdu. 20 Temmuz'da Kavvam parti başkanı seçildi. 24 Temmuz'da ise bir zamanlar

⁶¹⁷ a.e., s. 449-451.

⁶¹⁸ a.e., s.457.

babası tarafından sürgüne gönderilen Kavvam'a Şah tarafından "Hazreti Eşref" ünvanını verdi.⁶¹⁹

4.2.1.5. Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin Çöküşü

3 Ağustos'ta Kavvam yeni bir kabine kurdu ve Tudehlilerin desteğini almak için üç bakanını Tudeh üyelerinden seçti. Ticaret ve Sanayi, Eğitim ve Sağlık bakanlığı Tudeh partisi üyelerine verildi. Nitekim bu değişiklik ile birlikte yönetimde Komünistlerin etkisi artmış ve Huzistan'da Tudeh destekli büyük bir işçi ayaklanması çıkmıştı. 16 Ağustos'da İngiliz-İran Petrol şirketinde çalışan 100.000 işçi greve başladı. Şirketin Avrupalı ve yerli çalışanlarından 17 kişinin ölümüne ve 150 kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan bu olay sonunda 300.000 ton dan fazla petrol üretim kaybı oldu.⁶²⁰

3 Eylül 1946'da Demokrat Parti kuruluşunun birinci yıldönümünü büyük bir coşku ile halk ile meydanlarda kutladı. Pişeveri çevresindekilere yaklaşan on beşinci meclis seçimlerinde başarılı olmak için kendisi etrafında toplanılmasını istedi. Bu tarihte birçok kimse yakın bir gelecekte büyük bir çöküşün olacağını tahmin etmiyordu. Diğer yandan Kavvam kasım sonunda yapacağı askerî saldırı için askerî hazırlıklarını yapıyordu. Eylül ayı başında eşkıya görünümü verilen bazı kuvvetler Kazvin-Reşt taraflarında bazı bölgeleri işgal etmişlerdi. 22 Eylül'de Kavvam ve Azerbaycan valisi Cavit bir görüşme gerçekleştirmiş bu görüşmede Kavvam Cavit'e karşı uzlaşmacı tavrından vazgeçerek yaşanan olumsuz gelişmelerden Azerbaycan tarafının sorumlu olduğunu, Sovyet askerlerin üniforma değiştirerek Azerbaycan'da olduğunu söylemiştir. Cavit suçlamaları kabul etmemiş ve toplantıdan ayrılmıştır. Bu görüşmeden bir gün önce Kavvam Sovyet elçisi Sadçikovu misafir etmişti. Kavvam Bahtiyarilerin İngilizlerin kışkırtmasıyla ayaklandığını İngilizlerin onlara Azerbaycan'a tanınan hakların Bahtiyarilere de tanınması gerektiğini ve benzer politikanın Kaşkaylara da uygulandığını dile getirdikten sonra sözü Azerbaycan meselesine getirmiştir. Kavvam Azerbaycan temsilcilerinin Tahran'da olduğu sırada kendisinin elinden geleni yaptığını fakat Pişeveri'nin Azerbaycan basınında

⁶¹⁹ Gholam Reza Afkhami, **a.g.e.**, s. 99.

⁶²⁰ George Lenczowski, **Russia and West in Iran 1918-1948**, İthaca Press, Newyork 1949, s. 303.

Azerbaycan isteklerinin kabul edilmediği taktirde bağımsızlığını ilan edebileceklerini söylediğini bunun rahatsız edici olduğunu ilettili. Kavvam yapılan anlaşmada toplanan verginin %25'inin merkeze verilmesi gerektiğini fakat bir tümen dahi alınmadığını bununla birlikte Azerbaycan tarafının ordu ihtiyaçlarını karşılamak demiryolu inşası yapmak içinde toplam 50 milyon tümen para istediğini tüm bu olanakların karşılanması halinde bile Azerbaycan ordusunun Azerbaycan dışında kullanılmasına izin vermediklerini Azerbaycan tarafının isteklerinin bitmediği gibi yapılan anlaşmanın dışına çıktıklarını ve uyarılması gerektiğini Sadçikov'a iletmiştir.⁶²¹

Kavvam gelecekteki Azerbaycan politikasını 29 Eylül 1946'da Amerika elçisi Allen ile görüşmesinde açıkça dile getirmiştir. Bu görüşmede Azerbaycan'a yönelik uzlaşma politikasının olumlu sonuçlar doğurmadığını ve bu politika ülkenin diğer kesimlerinde yaşayan grupları cesaretlendirerek İran'ı kabul edilmesi imkansız taleplerle karşı karşıya bıraktığını hatta Tahran'da Tudehlilerin muhtemel bir kargaşa çıkarabileceğini söylemiştir. Kavvam bundan sonra ciddi iç zorluklarla karşılaşmamak için ülke genelinde İran egemenliğini sağlamlaştıracak güçlü bir politika benimseyeceğini bunun için de İran'ın acil olarak askerî malzemeye ve mali olarak desteklenmeye ihtiyacı olduğunu bu yeni politikaya girişmeden önce bu ihtiyaçların Amerika tarafından olumlu şekilde karşılanmasını beklediğini ifade etmiştir. Allen ise ABD'nin her zaman olduğu gibi İran'ın toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu ve iç ve dış tehditler alan diğer ülkeler gibi İran'ın da Birleşmiş Milletlere güvenmesi gerektiğini dile getirdi. Allen devamında ekonomik olarak İran'a 10 milyon dolar kredi yardımı yapılabileceğini fakat silah teçhizatı olarak Amerika'nın yardımının zor olduğunu Çin ve Latin Amerika'ya silah satmayı reddettiklerini durumu merkeze yazacağını, eğer Amerikan hükümeti kabul ederse kendisinin de bu durumdan memnun kalacağını iletmiştir.⁶²²

Amerikalılar ve İngilizler, Sovyetlerin Kavvam'a yaptığı baskının farkındaydılar ve Sovyetlerin İran'da petrol imtiyazına sahip olmasını istemiyor ve bu durumu tehlikeli olarak görüyorlardı. Her iki ülke de Orta Doğu'da geniş petrol

⁶²¹ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 473-477.

⁶²² The Ambassador in Iran (Allen) to The Secretary of State, **FRUS 1946**, C.IV, 30.09.1946, s. 518-519.

kaynaklarına sahiptiler. Sovyetlerin sadece İran petrolleriyle yetinip beklemeyeceğini bundan sonra ise Irak, Kuveyt ve Bahreyn’de yeni arayışlar içine gireceğini düşünüp İran’ın bağımsızlığından dem vurup Sovyetlerle İran arasında bir petrol şirketi kurulmasını engellemek istiyorlardı.⁶²³

Temmuz ve ağustos ayı boyunca Tudeh kaynaklı gösteriler arttı. Hükümette üç Tudehli bakanın olması dahi karışıklıkları engelleyemedi. Huzistan ve Şiraz da aşiretler ayaklandı. Bir yandan Pişeveri ve Azerbaycan sorunu diğer yandan işçi sınıfının güney bölgelerinde ayaklanması ve ayrılıkçı söylemlerin İran’ın diğer bölgelerinde de dillendirilmesi Kavvam’ı sert bir politika uygulamaya itti. Şah ülkenin içinde bulunduğu durumdan oldukça rahatsız oldu ve 17 Ekim’de Kavvam hükümetinin istifasını istedi. Kavvam Sovyet elçisinin kendisiyle konuştuğunu ve küfürlü bir dil kullandığını eğer kabine değişikliği olursa Sovyet birliklerinin ülkeye gireceğinden korktuğunu Şah’a ilette. Şah Sovyetlerin işgal girişiminde bulunmaya cesaret edemeyeceğini eğer böyle bir saldırı olursa Birleşmiş Milletleri yardıma çağıracağını yeni kabinenin bir an önce kurulması gerektiğini söyleyerek 20 Ekim’de yeniden Kavvam’a hükümeti kurma görevini verdi. Bu yeni Kavvam kabinesi öncekinin aksine hiçbir koalisyonun düşünülmediği tam bir Kavvam kabinesiydi. Fars bölgesindeki hadiselerle karşı Tudehlilerin Kavvam’dan ölçsüz istekleri ve Sovyet elçisinin Kavvam’a tehditkâr tavırları Kavvam’ı ve Şah’ı koalisyon hükümetini, devam ettirme fikrinden vazgeçirmişti.⁶²⁴

Kavvam yaklaşan seçimlerin Azerbaycan bölgesinde güvenli bir şekilde yapılmasını ileri sürerek İran ordusunun Azerbaycan’a seçim güvenliğini temin etmek amacıyla gönderileceğini Vali Cavit’e ilette. Vali ise Azerbaycan’da seçimlerin güvenliğini tehdit eden hiçbir durumun olmadığını merkezi kuvvetlerin gelmemesi gerektiğini bildirirse de Kavvam çoktan kararını vermişti.⁶²⁵ Zencan bölgesi Haziran ayında yapılan görüşmelerde kasım ayında merkezi devlete devredilecekti. 11 Kasım’da Azerbaycan Eyalet Encümeni Zencan’ı merkezi devlete

⁶²³ From Foreign Office to Washington, **I O R**: L/PS/12/3014, E/4821/401/34, Persia-Soviet Relations, 09.06.1946, s. 16.

⁶²⁴ The Ambassador in Iran (Allen) to The Secretary of State, **FRUS 1946**, C.IV, 19.10.1946, s. 537-538.

⁶²⁵ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 502.

vermeyi kabul etti. Azerbaycan güçleri (Fedailer) on gün içinde Zencan'ı boşaltacaktı. 23 Kasım'da İran ordusu ani bir baskın ile Zencan'daki tüm devlet binalarını ele geçirdi.⁶²⁶ Kavvam saldırıdan önce Amerikan elçisi Allen ile bir görüşme yapmış İran ordusunun Azerbaycan bölgesine girmesi karşısında Amerika'nın Birleşmiş Milletler'de İran'ı savunması istemiştir. Kavvam operasyona başlar başlamaz Birleşmiş Milletlere bilgi verileceğini İran'ın kendi topraklarında güvenliği sağlamak için Azerbaycan'a girişin doğal olduğunun anlatılacağını iletmiştir. Allen ise Nisan 1946'da Sovyetlerle İran'ın anlaşma yaptığının Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine bildirildiğini hatırlatması üzerine Kavvam Sovyetlerin sürekli İran'ı oyaladığından ve verdiği sözleri tutmadığından yakınmıştır. İkili 4 gün sonra Kavvam'ın daveti üzerine yeniden bir araya gelmiş Kavvam Kuzey İran'da bir çatışma olursa dünya barışının tehlikeye girme durumunun var olacağını Güvenlik Konseyine bildireceğini söyledi. Kavvam muhtemel Sovyet müdahalesinden çekiniyordu. Çünkü Sovyet elçisi İran ordusunun Azerbaycan'a girmesinin Sovyet hükümeti tarafından istenmeyen bir durum olduğunu bunun Azerbaycan'da sorunlara neden olacağını ve Sovyetlerin İran sınırında herhangi bir sorunla karşılaşmak istemediğini Kavvam'a bildirmişti.⁶²⁷

4 Aralık sabahı İran ordusu Azerbaycan'a saldırıya başladı. Saldırıdan hemen sonra Azerbaycan Demokrat Partisi ulusa seslenerek vatanın ve özgürlüğün savunulmasını istedi. Askerî uçaklardan halka atılan bildirilerde halktan Azerbaycan demokratlarına karşı başkaldırmasını askerî güçlerin seçimleri kontrol altına almak için geldiğini yazıyordu. Sovyetlerin İran'a yeniden müdahalesini bekleyen demokratlar Moskova'nın Azerbaycan'daki olayları İran'ın iç işleri olarak değerlendirmesiyle hayal kırıklığı yaşadılar.⁶²⁸ Saldırıdan bir gün sonra İran'ın Birleşmiş Milletler Daimi elçisi Hüseyin Ala "Azerbaycan eyaletindeki Mevcut Durum" adlı raporu genel sekreterliğe sundu. Raporda Merkezi yönetimin çabası Azerbaycan eyaletindeki kontrolü sağlamaya yetmemiş barışçıl yollar denenmiş fakat bir sonuç alınamamıştır. Meclis seçimlerinin 7 Aralık'ta başlaması kararı

⁶²⁶ Touraj Atabaki, **a.g.e.**, s. 206.

⁶²⁷ The Ambassador in Iran (Allen) to The Secretary of State, **FRUS 1946**, C. IV, 29.11.1946, s. 549.

⁶²⁸ Irina Morozova, *Contemporary Azerbaijani Historiography on The Problem of "Southern Azerbaijan" After World War II*, **Iran and The Caucasus**, C. 9, S. 1, Brill Publisher, 2005, s. 119.

uyarınca bütün eyaletlere ordu birlikleri gönderilmesi karara bağlanmış fakat Azerbaycan'daki yetkililer bu karara karşı çıktığından bu bölgede seçimi güvence altına almak için böyle bir girişim yapıldığı belirtilmiştir.⁶²⁹

7-9 Aralık'ta Zencan-Miyane ve Holasu Marağa hattında çatışmalar şiddetli geçmişti. İran ordusunun saldırısı sonrasında Demokrat liderler arasında görüş ayrılığı çıkmıştır. Eyalet Encümeni Başkanı Şebisteri ve Vali Cavid silah bırakılması yönünde görüş belirtirken Pişeveri ve Padigan bu fikre karşı çıkarak direnişe devam etmeyi düşünüyorlardı. 10 Aralık'ta Kavvam Tebriz'e girme emrini verdi.⁶³⁰ Encümenin teslim olma kararına Azerbaycan Demokrat Partili üyeler subaylar ve aydınlar şiddetle karşı çıktılar. 11 Aralık'ta Pişeveri ve Pedegan parti yönetiminden istifa etti ve Sovyet elçiliğinin girişimleriyle Sovyet Azerbaycan'ına gitmek üzere o gece sınıra doğru yola koyuldu. Yeni yönetim Encümen kararına uyulmasını istedi. Pişeveri'nin istifa haberini alan Demokrat partili yöneticiler, parti üyeleri, ulusal orduya bağlı subaylar ve aileleri sınıra doğru yığılmaya başladılar. İlk iki gün içinde 5295 sığınmacı sınırı geçti.⁶³¹ 12 Aralık'ta Tebriz ele geçirildi ve çok sayıda insan hayatını kaybetti. Sonuç olarak bir yıl süren Azerbaycan Muhtar hükümeti Sovyetlerin İran'dan petrol imtiyazı alma politikasına kurban edildi. Tebriz'in kolay bir şekilde ele geçirilmesinden anlaşıldığı üzere Pişeveri iddia ettiği kadar halk desteğini alamadı ve nitekim kendisi de bunun fark ettiği anda çareyi ülkeyi terk etmekte buldu. Sovyetlerin gözden çıkardığı diğer bir topluluk ise Kürt topluluğu idi. Azerbaycan Muhtar hükümetinin başına gelenler Mahabad Kürt Hareketinde başına geldi.

4.2.2. Mahabad Kürt Halk Cumhuriyeti

İran'ın Sovyetler ve İngilizler tarafından işgalinden sonra Kürtlerin yaşadığı bölgelerde merkezî hükümetin gücü zayıflamış ve bölgenin güvenliği kalmamıştı. İşgalden hemen sonra Irak Kürtlerinden olan Şeyh Mahmut taraftarları 1000 kişilik bir kuvvet ile İran'a geçmiş burada da kendisine katılan 1000 kişi ile Sanandaj'ın batısında İran merkezi kuvvetine ait askerî karakollara saldırmıştı. İranlı yetkililer

⁶²⁹ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 514.

⁶³⁰ Touraj Atabaki, **a.g.e.**, s. 210.

⁶³¹ Cemil Hasanlı, **a.g.e.**, s. 526,533.

yaşanan olaylara askerî güç göndermekte yetersiz kaldığından aşiretler bunu fırsata çeviriyordu. İngilizlerin Sanandaj'da küçük bir askerî karakolu vardı. Kürtlere müdahale edilmiyor sadece Kirmanşah ile iletişimi sürdürmek için kullanıyordu.⁶³²

1944 yılının ağustos ayında Sovyet birlikleri 1.500 kişilik bir birliğin bulunduğu Rızaiye bölgesi hariç batı Azerbaycan Kürt bölgelerinde İran birliklerinin girmesini yasaklıyordu. Rızaiye'deki merkezi İran karakolu Sovyetlerin yetkisi olmadan bölge dışına çıkamıyor herhangi bir eylemde bulunamıyordu. Böylece aşiretlerin etkin rol oynadıkları Mahabad, Şahpur, Koni ve Makü'de İran birlikleri bulunmuyordu. Bu ise oradaki Aşiretlere serbestçe hareket etme imkanı sağlıyordu. Kürtler bu bölgelerde Sovyet hakimiyetini biliyor ve Sovyetlerle olan ilişkilerini iyi tutuyorlardı.⁶³³ Sovyetlerin Azerbaycan Demokrat Partisine yaptığı genel yardım Kuzey İran'daki diğer bir topluluk olan Kürtleri harekete geçirdi. Kürt aşiretleri Sovyetlere Kürt Demokrat Partisinin örgütlenmesi için başvuruda bulundu. Kürtler bu bölgede hastane ve okul açmak Sovyetlere öğrenci göndermek istediklerini bildirdiler.⁶³⁴ İran hükümeti Kürtlerin yaşadığı Sardaş ve Baneş bölgeleri başta olmak üzere yavaş yavaş kontrolü kaybediyordu. Nitekim bu tarihlerde Kermanşah merkez komutanı General Mukaddem İngiliz temsilcisiyle yaptığı görüşmede Kürdistanı silahsızlandırma çabalarının yetersiz olduğunu 1000 kadar asker kaybettiğini Kürt aşiretlerin bölgedeki düzeni sağlamak ve kontrolü ele almak istediğini anlatmıştır. Ayrıca Mukaddem Sovyet askerî yetkililerin de Kürtleri İran askerlerine karşı direnmeye teşvik ettiklerini bu bölgede Sovyet etkinliklerinin artması ve kontrolün kaybedilmesi hem İran için hem de İngiltere için kaygı verici olduğunu askerî bir destek verilmesi gerektiğini söylemiştir. Fakat Mukaddem arzu ettiği cevabı alamamıştır. İngiliz temsilci ise İngiltere'nin başından beri İran'ın iç işlerine karışmama politikası izlediğini bu bölgeye asker göndermenin İngiliz politikasıyla uyuşmadığından pek olası gözükmeyeceği cevabını vermiştir.⁶³⁵ Esasında İngilizlerin yazdıkları raporlara baktığımızda 1941 yılının aralık ayından itibaren bu

⁶³² British Consulate Kermanşah, FO 2481/405, 563/17/41 Kurdish Situation, 19.09.1941, s. 1.

⁶³³ British Consulate-General Tebriz, FO 248/1440, Tribal Policy Kurdistan, 5.08.1944, s. 5; Stephanie Cronin, **Tribal Politics in Iran Rural conflict and the new state, 1921-1941**, Routledge, New York 2007, s. 198.

⁶³⁴ İrina Morozova, **a.g.e.**, s. 98.

⁶³⁵ British Consulate Kermanşah, FO 2481/405, 563/27/41, Kurdish Situation Kurdistan, 08.10.1941, s. 1.

bölgedeki hareketlenmelerin muhtemel bir Kürt oluşumunu doğuracağını tahmin ettiklerini anlıyoruz. İngiltere'nin Ankara büyükelçisi Hugessen 3 Aralık 1941'de dışişlerine gönderdiği bir telgrafta ileri gelen on Kürt aşiret liderinin İran'ın Urmiye bölgesinde bir araya geldiklerini ve bağımsız bir Kürt Devleti oluşturmak için karar aldıklarını yazmıştı.⁶³⁶ Bu olayın hemen akabinde ise Sovyetler ileri gelen Kürt aşiret liderlerini Bakü'ye davet etti. Bakü'ye davet edilenler arasında Piran aşiretinden Muhammed Emin Ağa, Mangur aşiretinden Ali Han ve Beyazıt Ağa, Mamis Aşiretinden Karineh Ağa, Mukri aşiretinden Emir Asad ve Mahabad bölgesinin en tanınmış kişisi Kadı Muhammed davet edildi.⁶³⁷ İngilizler Sovyet elçisine neden Kürtlerin Bakü'ye davet edildiğini sorduğunda Kürt liderleri sadece kültürel programlar kapsamında davet ettiklerini bu davetin siyasi bir amaç taşımadığını söylemiştir. Ayrıca bu durum Türkiye'yi de rahatsız etmiş ve Türkiye de bu hareketin İran tarafından desteklenip desteklenmediğini sormuştur. İngilizler ise kesinlikle ne kendilerinin ne de İran'ın bu hareketi desteklemediğini Türkiye'nin Tahran elçisine bildirmiştir.⁶³⁸

Rıza Şah'ın Eylül ayında yerini oğluna bırakmasından sonra Şah döneminde sürgünde ve hapiste olan Kürt aşiret liderlerinin bölgelerine geri dönmesi Kürt milliyetçiliği duygularının yeniden canlanmasına ve merkeze karşı yerel Kürt grupların güçlenmesine neden olmuştur. Kürt ayaklanması sadece aşiretler tarafından organize olmuyordu. Mahabad bölgesindeki orta sınıf memur ve tüccarlar 1942 yılında Komala adı altında birleşti.⁶³⁹ Komala Tüm Kürtlerin kendi kendini yönetmesi ve İran Kürdistan bölgesinde özerk bir yönetim için çalışması olan Kürt milliyetçisi bir gruptu. Komala örgütünün üyeliği gizliydi üyeler sadece kendi hücre grubundaki kişileri biliyorlardı. Komala örgütü 1944 yılına gelindiğinde büyüyerek aşiret liderlerinin ve Marksist-Leninist bir görüntü kazanarak Sovyetlerin dikkatini

⁶³⁶ From Ankara to Foreign Office, **FO** 2481/405, 563/53/41, Kurdish Situation, 3.12.1941, s. 1.

⁶³⁷ Sovyetler tarafından Bakü'ye davet edilen liderlerin tam listesi için Bkz. Kurdish Chiefs Who have been taken to Bakü, **FO** 2481/405, 563/52/41.

⁶³⁸ From Tahrán Minister to Foreign Office, **FO** 2481/405, 563/54/41, Kurdish Situation, 7.12.1941, s. 1.

⁶³⁹ Komala-iJiyanavi Kürdistan adıyla bilinen Komala, Kürdistanı yeniden canlandırma anlamına geliyor. Ayrıntılı bilgi için Bkz. David Mc Dowall **A modern History of Kurds**, I.B.Tauris, London 2007, s. 236-237.

çekti.⁶⁴⁰ Nisan 1943'te Komala'nın merkez komitesi kurularak çeşitli bölgelere Kürt elçileri göndermeye başladı. 1944'e gelindiğinde Komala hem Irak hem de Türkiye'deki Kürt hareketleriyle temas kurmaya başladı. Üç ülkenin delegeleri Ağustos 1944'te Dalanpur Dağı (Irak)'nda bir araya geldiler. Kasım ayında ise Eğitim ve yönetim işlerinde dil haklarının verilmesi gerektiğine dair bir bildiri yayınladılar. Siyasi statülerinin ne olacağı meselesini ise savaş sonrası barış konferanslarında konuşulması kararı verildi. Komala Tebriz'de Niştiman (Vatan) adlı dergiyi çıkarıyordu.⁶⁴¹

Aşiretler tam bağımsız bir Kürdistan kurulmasına ciddi bir destek vermiyorlardı. Ayrıca birleşik Kürdistan fikrine zorunlu olarak egemenlik altında kalacağını ve topraklarını bölen üç devletten (İran, Irak, Türkiye) birinin kendilerini kandıracağını düşünüyorlardı. Özellikle Arap ve Türk tarafındaki Kürtler Sovyetlerin İran'da Kürt bağımsızlığını tesis etme noktasında belirli bir çıkarı olacağını düşünüyorlardı.⁶⁴² Komala 1945 yılının başlarında etki alanını genişletmiş ve üyelerini arttırmıştı. İngilizlerin Mukri aşireti lideri Emir Asad'ın oğlu İbrahim'den edindiği bilgiye göre Komala'nın üyeleri belirledikten sonra Sovyet temsilciliklerine göndererek onların onayını alıyordu. Ayrıca yayın organı olan Niştiman dergisinin tüm nüshaları Sovyet elçiliğine gönderiliyor burada tercüme edilip düzenlendikten sonra Ermeni Başpiskoposluğu matbaasında basılıyordu.⁶⁴³

Komala için artık bir lider bulmak gerekiyordu. Kadı Muhammed bu liderlik için en güçlü adaydı. 1944 yılında Komala birkaç kez Kadı Muhammed ile bağlantı kurmuştu ve nihayetinde 1945 yılının Nisan ayında Kadı Muhammed Komala'nın lideri oldu.⁶⁴⁴

Kadı Muhammed Eylül 1945'te Sovyetler tarafından beraberindeki heyet ile birlikte Bakü'ye davet edildi. Bakü'de yapılan görüşmelerde Kürt heyeti Sovyet

⁶⁴⁰ Kerem Yıldız, Tanyel B. Taysi, **The Kurds in Iran The Past, Present and Future**, Pluto Press, London 2007, s. 14.

⁶⁴¹ David Mc Dowall, **a.g.e.**, s. 237-238.

⁶⁴² Tabriz Diary for 1944, no: 20 November 16th to November 30th, **I O R**: L/PS/12/3524, Persia, Tabriz Internal Situation of Azerbaijan, s. 4.

⁶⁴³ Tabriz Diary for 1945, no: 1 28th December 1944 to January 12th 1945, **I O R**: L/PS/12/3524, Persia, Tabriz Internal Situation of Azerbaijan, s. 4.

⁶⁴⁴ David Mc Dowall, **a.g.e.**, s. 239.

Azerbaycanı başkanı Cafer Bağırov'dan bağımsız bir Kürt devleti kurulması için yardım talep ettiler. Bağırov onlara Tudeh'in İran Azerbaycan'ında başarısız olması üzerine Demokrat Parti'nin kurulduğunu Kürt hareketi başarılı olmak istiyorsa Kobala'nın yerine kendi demokratik partisini kurması gerektiğini söyledi.⁶⁴⁵ Bakü dönüşünde Kadı Muhammed geniş çaplı bir toplantı düzenledi. 15 Aralık 1945'te Kürt Demokrat Partisinin mensupları bir araya gelerek Kürt Halk Cumhuriyetini ilan ettiler. Gazi Muhammed başkanlığa seçildi.⁶⁴⁶

Kürdistan'ın bağımsız bir eyalet olmasına izin verilmediği için bağımsızlık görevini üstlenmek, ulusal bağımsızlığı sağlamak adına Kürdistan Demokrat Partisinin kurulduğunu açıklayan Kadı Muhammed partinin amaçlarını şu şekilde sıraladı:

1. İran devleti içinde İranlı Kürtler için özerklik
2. Kürtçenin idari ve eğitim alanlarında kullanılması
3. Kürdistan için bir il meclisin oluşturulması
4. Tüm devlet görevlilerinin yerel kökenli olması
5. Azerbaycan halkı ile birlik ve kardeşlik içinde yaşanması
6. Köylüler ve Eşraf için tek bir yasanın oluşturulması

Aralık ayında Tebriz bölgesinde İran kuvvetlerinin varlığı azalınca Mahabad'ta 13 üyeden oluşan ulusal bir meclis kuruldu. 22 Ocak 1946'da ise Kadı Muhammed Mahabad meydanında Özerk Kürt Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Kadı Muhammed'in kuzeni Kadı Seyf savaş bakanı oldu. Mahabad Kürt hareketi kendi silah gücünden yoksundu ve askerî güç olarak aşiretlerin gücüne bağımlıydı.

⁶⁴⁵ William Aegleton, **Mehabat Kürt Cumhuriyeti 1946**, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Komkar Yayınları, Almanya 1976, s. 111-112.

⁶⁴⁶ George Lenczowski, **a.g.e.**, s. 291.

Molla Mustafa Barzani⁶⁴⁷ Irak'tan emrindeki kuvvetlerle beraber Kadı Muhammed'e katılmıştı. Komalanın tüm üyeleri yönetime dahil edildi.⁶⁴⁸

Mahabad Cumhuriyetini ilan etmişti fakat İran'daki tüm Kürtlerin desteğini aldığını söyleyemeyiz. İran aşiretlerinin bazıları bu oluşumu desteklememişti. Bazı aşiret liderleri ise merkezi İran hükümetin tek alternatifi olarak gördükleri için destek verdiler. Mahabad Cumhuriyeti geçerli ve kalıcı varlığı oluşturmak için gereken ulusal birliğini ancak bu aşiret bölünmelerini ortadan kaldırarak sağlayabilirdi. Ayrıca Mahabad Cumhuriyeti'nin tam bağımsız bir yapıda mı olmak istediği yoksa özerk bölgesel bir hükümet mi olacağı noktasında belirsizlik hakimdi.

Mahabad Cumhuriyetinin ilan edilmesi İran tarafından büyük bir tepki ile karşılanmadı çünkü tam da bu tarihlerde İran'da hükümet krizi vardı. Ocak ayında Kavvam hükümeti kurulunca da ilk iş olarak Pişeveri hareketini çözüme kavuşturmak istedi. Kürt bölgesinin Azerbaycan bölgesine nazaran daha az endüstriyel bir alan olması ve daha küçük bir alanı kapsamaması gibi etkenler merkezî hükümetin dikkatini Pişeveri hareketine çekmişti.

Mahabad Cumhuriyeti ilan edilmesi Azerbaycan Muhtar Hükümeti tarafından hoş karşılanmadı. Her iki özerk devlet arasında başta sınırlar olmak üzere itilaflar çıkmaya başladı. Örneğin Mart 1946'da Azerbaycan hükümeti Miandab tarafında bulunan şeker fabrikasına kontrolü kendisinde olduğunu düşünüp şeker almak için kamyon göndermiş bu talep Kürt bölgesi tarafından reddedilmişti. Kürtler kuzey sınırlarını Urmiye Gölü'nün doğusu olarak belirlemişlerdi ve Şapur, Rızaiye ve Hoy şehirlerinin Mahabad'a ait olduğunu söylüyorlardı. Hoy'da Azerbaycan ordusuna asker alımını Kürt yönetimi engelleyince ve Pişeveri bu bölgeye asker sevk etmeye başlayınca iki güç arasındaki ilişkiler gerginleşmişti.⁶⁴⁹ Sovyetler iki gücün birbirleriyle mücadele etmesine izin vermeyerek sorunun müzakere ile çözülmesini her iki tarafa ilettiler ve nihayetinde 23 Nisan 1946'da anlaşmaya vardılar.

⁶⁴⁷ Irak'taki Barzani hareketinin oluşumu için bakınız: William Aegleton, **a.g.e.**, s. 115-137.

⁶⁴⁸ David Mc Dowall, **a.g.e.**, s. 240.

⁶⁴⁹ Tabriz Diary February 1946, **I O R**: L/PS/12/3525, Persia, Tabriz Internal Situation of Azerbaijan, s. 7.

Anlaşmanın ön sözünde 20 yıl boyunca bu iki devletin Rıza Şah diktatörlüğü altındaki hükümet tarafından zulme uğradığı, ancak bugüne kadar bu zulümden kurtulamadıklarını İkinci Dünya Savaşı'nın kendilerine bu fırsatı verdiğini bu anlaşmanın bu özgürlüğü korumak için imzalandığını söylemişlerdir. Anlaşma şu şekildedir:

1. Her ulus diğerine diplomatik bir temsilci gönderecektir.
2. Kürdistan'daki tüm Azeriler ve Azerbaycan'daki tüm Kürtler'in hakları korunacaktır.
3. İki taraf arasında Ticaret anlaşması yapılacaktır.
4. Üçüncü bir taraftan gelecek saldırı halinde taraflar birbirlerine askerî yardım yapacaklardır.
5. Merkezî hükümet ile müzakere yapılması durumunda bu müzakere her iki ülke tarafından da yürütülmelidir.
6. Bir tarafın diğer tarafta yaşayan vatandaşları ülkede yapılan yardımlardan faydalanacaktır.
7. Bir kişi veya üçüncü bir taraf tarafından herhangi bir tarafın güvenliğini zarar verirse cezasına her iki taraf birlikte karar verecektir.⁶⁵⁰

Mayıs ayının ikinci haftasında Kürt birliklerle İran güçleri Saggız bölgesinde çatışmaya girmiş Kürt birlikleri İran tarafından 20 askeri öldürmüş 38 askeri rehin almış ve şehri kuşatmıştı.⁶⁵¹ Pişeverinin Tahran'da Kavvam ile yaptığı görüşmelere Kürt bir temsilci katılırken 13 Haziran'da yapılan görüşmelerde ve anlaşmada hiçbir Kürt yetkili katılmamıştı. Ağustos ayında Kadı Muhammed Sanandağ Kirmanşah arasındaki bölgeye kadar olan bölgeyi istemek üzere Tahran'a gitti. Kavvam Tahran tarafından atanan bir vali ile yarı özerk bir Kürdistan kurulmasını kabul etti Kavvam bu denli ılımlı yaklaşması yaklaşan 15. Meclis seçimlerinde daha geniş kitlelerin

⁶⁵⁰ Period of 29th April to 5 May, FO 406/84/E 4400/315/34, Further Correspondence Persia Part 65 April to June 1946, s. 119-120.

⁶⁵¹ Further Correspondence Persia Part 65 April to June 194, FO 406/84/E 4873/315/34, s. 125.

oyunu almakti.⁶⁵² Kavvam hükümetinde ordu komutanı olan General Razmara Temmuz ayında İngiliz askerî ateşesi ile yaptığı görüşmede Kürt bölgesinde meydana gelen olaylarla ilgili Merkezi yönetimin Kürtlere olan ilgisizliğinden kaynaklandığını Kürtlerle ilgili politikanın sürekliliğin olmamasından yakındı. Eğitim sağlık ve ticari konularda hükümetin bu bölgelerde zayıf kaldığından yakındı.⁶⁵³ Kasım ayına kadar İranlı güçler ile Kürtler arasındaki çatışma devam etti. Azerbaycan taraftarları Kasım ayında Sardaşt bölgesinin Azerbaycan güçlerine bırakılması teklifini yaptılar fakat Sardaşt'ın tahliyesinin Baneş ve Saggız'ı savunmasız bırakacağı için Kavvam hükümeti bunu şiddetle reddetti.⁶⁵⁴ Ekim ayından merkezî hükümetin düzenlediği 10 Aralık Tebriz hareketine kadar olan dönemde Kürt bölgesindeki aşiretler Kavvam yönetimine karşı ılımlı bir tavır göstermeye başladılar. İran güçleri Mahabad'a girmeden önce Kürt yönetimi direnme kararı almıştı bunun nedeni hala Sovyetlerin İran güçlerine bir müdahale edeceği umuduydu fakat bu beklenti gerçekleşmeyince 5 Aralık'ta Kadı Muhammed Merkez ile görüşmek için Tahran'a gitmek istediye de bu mümkün olmadı. 13 Aralık'ta Tebriz'e giren İran güçleri 14 Aralık'ta Mahabad'a geçti. Aşiret liderlerinin çoğu itaatlerini bildirdiler Kadı Muhammed tutuklandı. 31 Mart 1947'de ise Kadı Muhammed kardeşi ve amcasının oğlu Muhammed Hüseyin Seyf Mahabad meydanında asıldı. Tahran yönetimi Kadı Muahmmmed'e yardım eden güçlerden olan Molla Mustafa'ya Irak'a dönmesi ya da silahlarını teslim ederek Varamin bölgesinde kalabileceğini söylediye de Molla Mustafa bunları kabul etmedi. Şeyh Ahmed ve Barzani aileleri Irak'a geri döndü.⁶⁵⁵

Mahabad hareketinin gelişmesinde Sovyetlerin rolü göz ardı edilemez. 1944 yılına kadar Sovyetler bu bölgede hareket serbestliğine izin vermiş ancak ayrılıkçıların cesaretini de kırmıştı. 1944 yılının son çeyreğinde Sovyetler İran'a petrol imtiyazı için baskı yaptığında İran direnç gösterince Sovyetler hem

⁶⁵² David Mc Dowall, **a.g.e.**, s. 244.

⁶⁵³ Period of 19th July to 30th July, **FO 406/84/E 7243/5/34**, Further Correspondence Persia Part 66 July to September 1946, s.100.

⁶⁵⁴ Period of 28th November to 3th November, **FO 406/84/E 11092 /315/34**, Further Correspondence Persia Part 67 October to December 1946, s. 93.

⁶⁵⁵ David Mc Dowall, **a.g.e.**, s. 245.

Azerbaycan hem de Kürt hareketlerini teşvik etmeye başlamıştır. Tahran Petrol anlaşmasını kabul etmediği takdirde bu iki hareket koz olarak kullanılacaktı.

Mahabad merkezli Kürt hareketi Azerbaycan hareketi kadar iyi organize olmamıştı. Kürt bölgesindeki çabalar bağımsızlıktan ziyade ademi merkeziyetçiliğe yönelikti. Kuruluş sürecinde Sovyet desteğinin verdiği güven duygusu Milliyetçi duyguların gelişmesini teşvik etmişse de bu desteğin kesilmesi hareketin zayıflamasına yol açtı. Bununla birlikte Kadı Muhammed'in özerklik mi ya da bağımsızlık mı istediği noktasında bir türlü net bir tavır ortaya koyamaması hareketin belirgin bir ideojiden yoksun ve zayıf olmasına neden olmuştur.⁶⁵⁶

Sonuç olarak Mahabad Cumhuriyeti bir yıldan daha az bir süre varlığını sürdürdü. Kurulduğu andan itibaren ekonomik ve siyasi sorunlarla uğraşmış ulusal bir birlik sağlanamamıştı. Aşiretlerle şehir Kürtlerinin arasındaki rekabet ve uyumsuzluklara bir de Sovyetlerin ilgisizliği eklenince merkezi güçlere karşı direnç gösterememiş ve yok olmuştur.

4.2.3. İran'da Sovyet-Amerikan Nüfuz Mücadelesi

Kavvam hükümeti Kuzey İran'daki bağımsızlık mücadelesi veren her iki oluşumu da ortadan kaldırmıştı. Bu bölgeye İran güçlerinin rahatça girmesi ve kontrolü sağlaması Sovyetlerin müsaade etmesiyle gerçekleşmişti. Sovyetler sözünü tutmuş şimdi sıra Kavvam'a gelmişti. Temmuz 1947'de seçimler sona ermiş yeniden Kavvam hükümeti kurulmuştu. Sovyetler Kavvam hükümeti ile yaptığı petrol anlaşmasının bir an önce yürürlüğe sokulması için Kavvam'a baskı yapıyorlardı. Ruslar Meclisin kararını beklerken bir yandan da gözdağı vermek için İran sınırlarına asker topluyorlardı. Kavvam'ın çekincesi Meclis eğer Petrol anlaşmasını reddederse İran hükümetine ultimatoma göndermesi ve İran'a karşı bir hareket'a girişmesiydi. Kavvam Amerika ve İngiltere'den sorunun çözümü için tavsiye talep etti. İngiltere Dışişleri bakanı Bevin İran Başbakanı'nın Sovyetlere bir söz vermişse bunu tutmasının daha iyi olacağı eğer tutmuyorsa bunu makul nedenler ile Sovyet tarafını

⁶⁵⁶ Gülnara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 136.

kızdırmadan anlatması gerektiğini ilettili.⁶⁵⁷ Amerika ise verdiği cevapta geçmişte olduğu gibi bugün de İran'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı gösterdiğini, İran'ın ticari ilişkilerine kendi bağımsızlığını düşünerek kendi karar vermesi gerektiğini, Amerika devleti bir egemen devletin diğerine herhangi bir tehdit veya gözdağı vermemesi gerektiğine inandığını ve tüm enerjisini ve kaynaklarını halkları özgürleştirmeye adadığını ilettili.⁶⁵⁸

Sovyet elçisi Eylül ayında İran hkmetine nota vererek petrol meselesinin bir an önce mecliste onaylanmasını ve oyalama siyasetinden vazgeçilmesini istedi. Bu notadan sonra Sovyetler Culfa bölgesinde askerî hareketlenmeler yaparak İran'a göz dağı vermeye başladı.⁶⁵⁹ 1 Ekim'de İran hkmeti Sovyetlere verdiği notada sınırdaki bu hareketlenmelerin açıklanmasını istemiş ve birliklerin geri çekilmesi gerektiğini ve durumun normale dönmesini istemiştir. İran aynı anda hem İngiltere'yi hem de Amerika'yı durumdan haberdar etmiştir.⁶⁶⁰ Daha fazla baskıya dayanamayan Kavvam 22 Ekim'de mecliste Sovyetlere İran'ı terk etmeleri karşılığında İran-Sovyet petrol şirketi kurma sözünü verdiğini o dönemde bundan başka bir çare olmadığını uzun uzun anlatti. Kavvam Moskova'ya gittiğinde Molotov'un İran'ın ya Kuzey petrol anlaşmasını kabul etmesi gerektiğini anlaşmanın kabul edilmemesi halinde Sovyetlerin Azerbaycan'da özerk bir devlet oluşturacağını kendisine ilettiliğinden bu yüzden 4 Nisan'da Sovyetlerin İran'ı terk etmesi karşılığında bu anlaşmayı yaptığını iletterek anlaşma maddelerini ve gerekli kanun tasarısını meclise sundu.⁶⁶¹ Meclis bu tasarayı beklendiği gibi reddetti. Sovyetler Meclisin petrol şirketi kurma yarasını reddetmesinden sonra başta Sovyet elçisi olmak üzere özellikle Azerbaycan bölgesinde Kavvam'a karşı kara propaganda faaliyetleri başlattılar. Sovyetler özellikle basın yoluyla ve Tudeh kanalıyla bu alınan kararın İran çıkarlarına aykırı bir karar olduğunu ve kararın Amerikan Emperyalizminin tarafında

⁶⁵⁷ Mr. Bevin to Lord Inverchapel (Washington) Persia- Soviet Oil Negaotiation, **FO** 416/100, E 7790/1/34, Correspondence Respecting Persia Part 1 January to December 1947, 5.09.1947, s. 98.

⁶⁵⁸ Mr. Creswell to Mr. Bevin, **FO** 416/100, E 8455/1/312.09, Correspondence Respecting Persia Part 1 January to December 1947, 1947. s. 99.

⁶⁵⁹ Soviet Troops Movements, **FO** 416/100, E 9033/1/34, Correspondence Respecting Persia Part 1 January to December 1947, 30.09.1947, s. 102.

⁶⁶⁰ Persian Protest, **FO** 416/100, E 9710/1/34, Correspondence Respecting Persia Part 1 January to December 1947, 17.09.1947, s. 106.

⁶⁶¹ Debate and Resolution in the Mejlis, **FO** 416/100, E 10352/1/34, Correspondence Respecting Persia Part 1 January to December 1947, 06.10.1947, s. 111-113.

olan kişiler tarafından alındığını söylerken İran basını ise bu karar ile demokratik ülkelerde Meclis kararı olmadan hiçbir kararın bağlayıcı olmayacağı düşüncesi hatırlatılmış ve Sovyetlere demokrasinin tokadı vurulmuştur şeklinde yorumlandı.⁶⁶²

İran Meclisinin Sovyetlerin taleplerini reddetmesinde Amerika'nın İran'a verdiği cesaretin payı büyüktür. İngilizler İran'a Sovyetlerin gücendirilmemesi adına daha ılımlı yaklaşmasını tavsiye ederken Amerikalılar İngilizlerden farklı olarak İran'ın hakkını savunması gerektiği ve gerekirse Birleşmiş Milletlere başvurarak egemenlik haklarını savunması gerektiğini tavsiye etmiştir. Başbakan Kevvâm her ne kadar süreci İran lehine çözmüş olarak görünse de Şah tarafından Aralık 1947'de istifaya zorlanmıştır. Sonuç olarak İran Kuzey bölgesinde hakimiyetini yeniden tahsis etmiş Sovyetleri ülkesinden çıkarmış ve kuzey İran'da petrol imtiyazı vermemiştir.

4.3. Savaş Sonu Türkiye ve İran'daki Gelişmelerin Türk-İran İlişkileri üzerindeki Etkisi

4.3.1. Savaşın Sonunda Türkiye

İkinci Dünya Savaşı sonuna gelindiğinde İran gibi Türkiye'de Sovyet talepleriyle karşı karşıya kalmıştır. Savaş sonu Türk-İran ilişkilerine geçmeden önce Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi atmosferi bilmekte fayda vardır.

1945 yılında Türk dış politikasının birinci gündemi Sovyetlerin toprak ve Boğazlar üzerindeki talepleriydi. Stalin ilk olarak Ekim 1944'te Churchill Moskova ziyaretinde iken Boğazlar sözleşmesinin yeniden düzenlenmesi gerektiğini Churchill'e anlatmış Churchill ise bunun mümkün olabileceği yönünde olumlu görüşünü bildirmiştir.⁶⁶³

Stalin Yalta Konferansı'nın son oturumlarında Montrö Boğazlar Sözleşmesi üzerinde değişiklik yapılması gerektiğini Sovyetler'in sadece savaş durumunda değil

⁶⁶² Relations between Persia and The Soviet Union, FO 416/100, E 10781/1/34, Correspondence Respecting Persia Part 1 January to December 1947, 18.11.1947, s. 121.

⁶⁶³ The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945 C. 1, FRUS, s. 1010; I. Dünya Savaşı'ndan Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne kadar Boğazlar'ın durumu için Bkz. Abdurrahman Bozkurt, **Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014,

aynı zamanda barış durumunda bile Boğazlardan geçiş için Türkiye'ye yalvardığını sözleşmede Japonya'nın bile Sovyetlerden daha fazla söz sahibi olduğunu anlatmıştı. Stalin daha sonra Boğazlar komisyonunun tıpkı Süveyş Kanalı'ndaki gibi olması gerektiğini Churchill'e bildirmiş Churchill ise anlaşmanın yenilenmesi için Sovyetleri destekleyeceğini söylemiştir.⁶⁶⁴ Amerika tarafı ise Sovyetler'in serbestçe Akdenize inmesine sıcak bakmıştır.⁶⁶⁵ Yalta'da tam bir anlaşmaya varılmamış meselenin daha sonra dışişleri bakanları tarafından ele alınmasına ve Türkiye'nin de haberdar edilmesine karar verilmiştir. Bu sırada Mihver devletlerin dış politikalarını devamlı güvensizlikle ve tehlikeli olarak karşılayan Türkiye Müttefiklerin isteği doğrultusunda 23 Şubat 1945 yılında Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etmiştir.⁶⁶⁶ Türkiye'nin Almanya'ya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi İngiltere tarafından memnuniyetle karşılanmış Churchill Avam Kamarasında Türkiye'yi Birleşmiş Milletler safında karşılamakta mutlu olduğunu Türkiye'nin tehlikeler pek bariz iken, 1939 ittifakıyla İngiltere'nin yanında olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir.⁶⁶⁷ Fakat Türkiye'nin bu savaş ilanı Sovyetler Birliğini yumuşatmamış 19 Mart 1945'te Moskova büyüçisi Selim Sarper Molotov ile görüşmüş Molotov Sarpere'e Türk – Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık anlaşmasına esaslı değişikliklerin getirilmesi gerektiğini ve günün şartlarına uymadığını bildirmiştir.⁶⁶⁸

Yalta Konferansından sonra 19 Mart 1945'te Sovyetler 1925 tarihli Tür-Sovyet tarafsızlık ve saldırmazlık paktını feshederek Türkiye'ye nota vermiştir. Bu nota da 1925 anlaşmasının İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni koşullara uygun olmadığı ve değişikliğe ihtiyaç duyduğu söylenmiştir.⁶⁶⁹ Fakat Molotov Moskova elçisi Selim Sarper'e 7 Haziran 1945'te sözlü bir nota vermiştir. Molotov bu notada 1925 yılındaki anlaşmanın yerine yeni bir anlaşma yapılması gerektiğini Rusya'nın o

⁶⁶⁴ Record of the Political Proceeding of the "Argonaut" Conference held at Malta and in the Crimea From 1st February to 11th February 1945, CAB 66/63/12, War Cabinet, s. 95.

⁶⁶⁵ Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası Ankara 1969, s. 265.

⁶⁶⁶ C.H.P İlçe İdare Kurulu Başkanlığına, BCA 490 1 526 7, 14.03.1945; F. Rıfkı Atay, "Dünkü karar", **Ulus**, 24.02.1945, s. 1; Almanya ve Japonya'ya savaş ilanı ile ilgili Dış işleri bakanı ve meclis konuşmaları için Bkz. "Almanya'ya ve Japonya'ya harp ilan ettik, Türkiye'nin Tuttuğu Yol", **Ulus**, 24.02.1945. s. 1.

⁶⁶⁷ "Churchill büyük bir nutuk verdi", **Ulus**, 28.02.1945. s. 1.

⁶⁶⁸ Barış Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 3, S. 11, (Bahar 2011), s. 266.

⁶⁶⁹ Fahir Armaoğlu, **20.yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Kronik yayınları, İstanbul 2020, s. 316.ç

tarihte zayıf olduğunu ve toprak tavizinde bulunduğunu iletmış Kars ve Ardahan'ın Gürcistan ve Ermenistan'a verilmesi gerektiğini ve Boğazların Türkiye ve Sovyet ortak savunması altına alınarak Sovyetlere kara ve deniz üsleri verilmesini talep etti. Boğazların savunmasında Sovyetler Birliği'nde ortak olması meseleyi bir adım daha ileri götürerek yeni yapılacak anlaşmada Türk -Sovyet sınırında bazı değişikliklerin yapılması ayrıca Boğazlarda ise Sovyetlere üs verilmesini teklif ettiyse de Sarper bu konuyu konuşmayı reddettiğini söylemiştir. Sarper durumu Ankara'ya bildirdiğinde Ankara bu şekilde başlayan görüşmede anlaşma ümidinin zayıf olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁰

Boğazlar konusu Potsdam konferansında yeniden gündeme gelmiştir. Amerika'yı bu konferansta Roosevelt'in ölümü sonrasında Truman temsil ediyordu. İngiltere'yi ise başlangıçta Churchill temsil etmiş Temmuz sonrası görüşmelere ise Başbakan Clement Attlee katılmıştı. Potsdam'da Sovyetler isteklerini yeniden dile getirmiş Churchill Sovyet gemilerinin boğazlardan geçişine olumlu bakmak ile birlikte Türkiye'nin toprak bütünlüğünün de korunması gerektiğini bildirmiştir. Amerika konferansta boğazların uluslararası bir statüde olması gerektiğini düşünmekteydi. Konferansın sonunda üç devlet Boğazlar hakkında fikirlerinin Türkiye'ye bildirilmesine karar verildi.⁶⁷¹ Boğazlar meselesinin bu dönemde uluslararası sahada şiddetle tartışılması Türkiye'yi rahatsız etmişti. Şevket Süreyya Aydemir Türkiye'nin tepkisini anlatırken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1945 Ekim'inde Ankara Hipodromundaki Cumhuriyet Bayramı konuşmasında "Hiç bir kimseye ne bir hak, ne de bir toprak borcumuz vardır" dediğini ve Hasan Saka'nın 11 Temmuz Meclis konuşmasında Türkiye için sınır tashihiinin bahis konusu olamayacağını dile getirdiğinde Meclisten büyük bir destek aldığını ifade etmiştir.⁶⁷²

1946 yılında ise Sovyetlerin Boğazlar talebi devam etti. Potsdam Konferansında üç devlet görüşünü Türkiye'ye bildirme kararı almıştı. ABD 2 Kasım'da İngiltere ise 21 Kasım 1945'te görüşlerini bildirdiler. Sovyet Rusya ise görüşünü 7 Ağustos 1946'da bildirdi. ABD Potsdam konferansında bahsettiği

⁶⁷⁰ Barış Ertem, **a.g.m.**, s. 222.

⁶⁷¹ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 317.

⁶⁷² Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1967, C. II, s. 282-283.

boğazların uluslararası bir statüde olması fikrinden vazgeçmiş gözüküyordu. ABD'nin görüşünün değişmesinde Sovyetlerin Balkanlar ve İran'daki politikasının etkisi vardı. İngiltere ise bu meselenin uluslararası bir konferansta konuşulması gerektiğini düşünüyordu. Sovyetler verdiği notada Türkiye'nin savaş sırasında elindeki yetkiyi kötü kullandığını ve Mihver savaş gemilerine geçiş izni verdiğini söyleyerek Boğazlar rejimi için şu şartları öne sürdü.

1. Ticaret gemileri barışta ve savaşta tam geçiş hakkına sahip olmalıdır.
2. Karadeniz'e sınırı olan ülkelerin savaş gemilerine her zaman geçiş izni verilmesi.
3. Karadeniz'e kıyı sınırı olmayan devletlerin savaş gemilerine istisnai durumlar dışında barışta ve savaşta geçiş yasağı olması.
4. Boğazlar komisyonunun yalnız Karadeniz'e kıyısı olan devletlerden oluşması.
5. Boğazların güvenliği ve Ticaret ve geçiş serbestliği Sovyet Rusya ve Türkiye tarafından sağlanması.

Sovyetler bu şartlarla Boğazların kontrolünü elinde tutmak istediğini açıkça belirtmiş oldu.⁶⁷³ Amerika ve İngiltere bu durum karşısında Sovyetlere verdiği nota'da dördüncü ve beşinci maddenin kabul edilemez olduğunu bildirdiler. Türkiye ise 22 Ağustos'ta Sovyetlere cevaben yazdığı notada savaş boyunca Boğazların Türkiye tarafından iyi yönetilmediği fikrine karşı çıkmış, savaş ve ticaret gemilerinin boğazlardan geçişi ile ilgili şartlarda bazı değişiklikler yapılabileceğini fakat Sovyet notasındaki dördüncü ve beşinci maddelerinin kabul edilemez olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte Türkiye notasında beşinci maddenin Türkiye'nin egemenlik haklarına ve güvenliğine aykırı olduğunu dile getirerek Sovyetlerin Türkiye'ye karşı güç kullanması halinde aynı şekilde Türkiye'nin de güç kullanmaktan çekinmeyeceği iletilmiştir.⁶⁷⁴

⁶⁷³ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 325-326,

⁶⁷⁴ Barış Ertem, **a.g.m.**, s. 270.

24 Eylül’de Sovyetler Türkiye’nin bu notasına cevap verdi. Bu nota da bir önceki nota’ ile aynı mesajı içeriyordu. Türkiye’nin de 18 Ekim’de verdiği cevap bir önceki notasındaki görüşleri tekrar ediyor ve bağımsızlığa vurgu yapıyordu. Sovyetlerin son notasından sonra Amerika ve İngiltere Sovyetlere Potsdam Konferansında aldıkları kararı hatırlatarak Türkiye’ye ancak bir nota verebileceğini Türkiye’nin Boğazların tek sorumlusu olduğunu söyleyerek bu meselenin karşılıklı tartışma haline gelmemesi gerektiğini bildirdiler.⁶⁷⁵ Böylelikle Boğazlar meselesi tartışması sona ermiştir. Sovyetlerin, 1945 yılından 1947 yılının son çeyreğine kadar, Türkiye’nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü bozacak istekleri sebebiyle Türkiye zor bir dönemden geçmiştir.

Sonuç olarak Sovyetlerin boğazlar ile ilgili taleplerine ilk etapta sıcak bakan Amerika Potsdam Konferansı sonrası Sovyetler Birliği’nin Boğazlarda söz sahibi olmasını istememiştir. Bu politika değişikliğinin en önemli nedenlerinden biri Sovyetlerin Polonya, Doğu Avrupa ülkeleri ve İran’da hala tehdit unsuru olarak varlığını devam ettirmesiydi. Sovyetler İran ile yaptığı anlaşma gereği savaş bittiğinde İran topraklarından çekilecekti fakat 1945 Kasım ayında Sovyetler hem İran’dan çekilmeye başlamamış hem de askeri gücünü attırarak bölgedeki etnik unsurları harekete geçirmek suretiyle İran’daki varlığını güçlendirmişti. Böylelikle ABD, savaş sonrası Sovyetlere karşı yürüttüğü ılımlı siyasetten vazgeçmiş ve Sovyetleri çevreleme politikası gereği Türkiye’yi Sovyetlere karşı desteklemiştir.

4.3.2. Kuzey İran’da Kurulan Hükümetlerin Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkisi

4.3.2.1. Azerbaycan Muhtar Hükümetinin Varlığına Türkiye’nin Tavrı

İran Azerbaycanı sahip olduğu jeopolitik önem sebebiyle Türkiye-İran-Sovyet Rusya ilişkilerini her zaman etkilemiştir. İran Azerbaycanı meselesi Türk-İran ilişkilerinin şekillenmesinde geçmişte olduğu gibi bugün de büyük öneme sahiptir.

⁶⁷⁵ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 326-327.

Türkiye'nin bu bölgedeki Türklerden haberdar olduğunu 1934'te İsmet İnönü'ye sunulan bir rapordan anlamaktayız. 1933'te Türk-İran daimî hudut komisyonunda hükümeti temsilen Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri, Azerbaycan Türklerinin vaziyeti üzerine hazırladığı raporda şu bilgiler yer almaktaydı.

1. Azerbaycan Türkleri Türkiye ile büyük Türkistan arasında bir köprüdür. Buradaki Türklerin millî mevcudiyetlerini korumaları kültür birliğinin korunmasındaki önemi büyüktür.

2. Türkiye'nin doğusunda diğer ülkelerin dillerini kullanan Türklerin olması Türkiye için faydalıdır. Türkiye'de milliyete değer veren inkılabın ortaya çıkması bu bölgede bulunan Türklerin şuurlu adım atmasına vesile olmuştur. Müşavire göre İran hükümetinin baskısı sonucu İran Türkleri arasında millî benlik anlayışı gelişmeye başladığını ve İran Azerbaycan'ında bölgesinde olduğu dönemde bazı Türklerin Farsça bilmediği hatta bazı askerlerin Farsça bilmediğinden komutanların emirlerinin anlaşılması için Türkçe öğrenmek mecburiyetinde kaldığını anlatır. Türk çocuklarının her fırsatta kendileri ile konuşmaya çalıştığını ve bazı eşyalara hangi adı kullandığımızı merak ettiklerini aynı olduğunu anlayınca sevinç duyduklarından bahseder. Raporun sonunda ise Türkiye dışında yaşayan Türkler için yapılması gerekenleri şöyle sıralar:

1. Tebriz'de Türk nüfusu kalabalık olduğundan buraya Türklerin gönderilerek bu bölgedeki Türk nüfusun yoğunlaşması için gayret edilmeli ve Türk mektebi açılması için uğraş verilmelidir.

2. Türk dilinin kolayca neşredilmesi için bu bölgelerde Fransızca öğretmen okullarının açılması en uygun yol olarak gözükmektedir. Çünkü bu bölgedeki Türkler bu mekteplere kolayca gidebilirler. Mahalli hükümetin dikkati çekilmeden Türk harfleri kolayca öğretilmiş olur.

3. İstanbul Üniversitesinde ilmi yazılara ehemmiyet veren bir dergi çıkarılmalı ve çok uygun fiyata bu bölgelere dağıtılmalıdır.

4. Dilimizde yazılmış güzel romanları hikayeleri bu bölgelerde ücretsiz bir şekilde dağıtılmalıdır. Hatta Van’da bi mektep açılmalı ve bu bölgeden gelen öğrenciler kabul edilmelidir.

5. Türk-İran sınırına yakın bölgelerde yolların ve şehirlerin yapımına ehemmiyet verilmeli ve böylece yakınlaşma ve kaynaşma sağlanmalıdır.

Müşavir yazdığı raporun sonunda tüm bu işlerin yapılmasının zaruri olduğunu ve bu çalışmaların yapılması durumunda yabancı ülkelerde yaşayan Türklerin bizim varlığımızı sadece zihinlerinde hissetmeyecek aynı zamanda gözleriyle de göreceklerini belirtti.⁶⁷⁶

Türkiye’nin İran Azerbaycan’ına olan bu ilgisi hem oradaki Türklerle olan kültürel bağları güçlendiriyor hem de İran’a siyasi bir mesaj veriliyordu. Nitekim özellikle Rıza Şah’ın Türkiye’yi ziyareti sonrası ilişkilerin etkisi ile bu ilgi azaldı. Sonrasında ise İkinci Dünya Savaşı’nın devam ettiği dönemde mevcut siyasal ortamın getirdiği şartlar ve İran ile kurulan dostluk ilişkileri Türkiye’nin İran Azerbaycanındaki olaylara yaklaşımını değiştirdi. Örneğin Sanan Azer tarafından yazılıp 1942 yılında Türkiye’de yayınlanan “İran Türkleri” adlı kitap Türkiye’nin siyasetine uyumlu olmadığı gerekçesiyle İsmet İnönü tarafından yayınlanan bir kararname ile yasaklandı.⁶⁷⁷

İkinci Dünya Savaşı’nın bitimiyle birlikte Pişeveri önderliğinde İran Azerbaycan’ında kurulan Azerbaycan Muhtar hükümeti Türkiye tarafından dönemin siyasi olayları nedeniyle gerektiği kadar dikkate alınmamıştır. Bu hareketi ve liderlerini Türk basını İran içinde huzursuzluk çıkaran asiler olarak değerlendirmiştir. 20 Kasım 1945’te Akşam gazetesinde bu hareket isyan olarak nitelendirilmiş hareket liderleri ise asiler olarak anlatılmıştır.⁶⁷⁸ İran’daki gelişmeler Türkiye tarafından çok yakından takip edilmiştir. Pişeveri hareketinin başlangıcından bitimine kadar Türk kamuoyunda tartışılmıştır. Kasım ayında Türk basınında İran’ın Moskova’ya heyet göndereceği İngilizlerin bu konudaki endişeleri gibi haberler yapıldı. İran

⁶⁷⁶ Birinci Umumi Başmüfettişinden İsmet İnönü’ye, **BCA**, 30 10 261 759 1, 13.01.1934.

⁶⁷⁷ Kararlar Daire Başkanlığı, **BCA**, 30 18 1 2, 27.06.1942, s. 1.

⁶⁷⁸ “İran Azerbaycanında İsyan Büyüyor”, **Akşam**, 20.10.1945. s. 1.

Azerbaycan'ı hadisesinin başladığı dönemde, 27 Kasım 1945'te Necmeddin Sadak Akşam gazetesindeki köşesinde, İran birliklerinin Sovyetler tarafından Tebriz'e alınmamasının kasten geciktirildiği, Sovyetlerin buradaki amacının orada bir Muhtar hükümet oluşturmak olduğu nitekim İran Azerbaycan'ında bir müstakil meclis kurulduktan ve tüm dünyaya bu hadisenin duyurularak istenilen sonuç alındıktan sonra İran birliklerine izin verildiğini bunun ise devletlerarası hak eşitsizliğine iyi bir örnek olduğunu ifade etmiştir. Sadak yazının devamında İran'ın kendi ülkesinde herhangi bir noktaya asker göndermek için bile yabancı devletlerden izin almasının kabul edilemez olduğunu ifade ederek İranlılar için dostlarımız tabirini kullanmıştır.⁶⁷⁹

Türkiye, İran Azerbaycan'ındaki hadiseleri yakından takip ediyordu. 1944'te Tahran Elçisi Cemal Hüsnü Taray Tebriz'deki Rus faaliyetlerinin gün geçtikçe arttığını öyle ki İngiliz sefirinin de bu durumdan rahatsızlık duyduğunu bildiriyordu.⁶⁸⁰ 1945 yılında ise Tahran Masalahgüzarı Cemil Miroğlu Dışişlerine gönderdiği yazıda Tebriz'de Rus işgal kuvvetlerinde bulunan komutanların yerine Sovyet Azerbaycan'ından getirilen Türklerin görevlendirildiğini bunların ise Sovyet propagandası yaptığını bildirmişti.⁶⁸¹

1945 yılının ortalarında İran Azerbaycan'ında gerilimin yükseldiği bir dönemde Nabard gazetesi, Hüseyin Cahit Yalçın'ın 1941 yılının ekim ayında yazdığı İran Türkleri hakkındaki yazılara değinerek bu tür temeli olmayan kışkırtıcı yazıları unutmadıklarını İran halkının zihnini rahatsız eden bu yazıların İki ülke arasındaki dosthane ve yakın ilişkilere zarar verdiğini ve bunun bir daha olmayacağını ümit ettiklerini dile getiren bir yazı kaleme aldı.⁶⁸²

Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan hükümetinin yaptığı reformlar Türk basınında çok az yer bulmuştur. Örneğin Azerbaycan hükümetinin Türkçe'yi resmî dil olarak ilan etmesi Cumhuriyet gazetesinde üçüncü sayfadan ve birkaç cümle ile

⁶⁷⁹ Necmeddin Sadak, "İran'daki Hadiselerin Doğurduğu Bazı Düşünceler", **Akşam**, 27.11.1945. s. 1.

⁶⁸⁰ Tahran Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine, no:31/1208, **Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi (BDBA)**, 571-68141 298448, İran'daki Sovyet askeri varlığı ile ilgili malumat, 16.03.1944. s. 1.

⁶⁸¹ Tahran Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine, no:53/27, **Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi**, 571-35054 138123-7, İran Azerbaycan'ında Sovyet Propagandası, 13.01.1945, s. 1.

⁶⁸² "Yek nağme-i Bişarnane" **Nabard**, 03.07.1943. s. 1.

verilmiştir.⁶⁸³ Azerbaycan hükümetinin vergileri kendi adına toplayacağı haberi ve meclisin kurulması haberine Akşam gazetesi her ne kadar birinci sayfadan yer vermiş ise de Türkiye'nin tavrına yönelik bir yorum yapmamıştır.⁶⁸⁴

Genel olarak Türk basını 1945 yılının sonlarından itibaren İran Azerbaycanı'ndaki gelişmeleri takip etmiş ve bu meseleye devlet politikasına uygun olarak yaklaşmıştır.⁶⁸⁵ Aynı dönemde Sovyetlerin Boğazlar sözleşmesinin değiştirilmesi ile ilgili talepleriyle karşı karşıya kalan Türkiye, Güney Azerbaycan meselesini Sovyet politikasının bir parçası olarak görmüş ve İran'ın bağımsızlığının korunması yönünde bir politika izlemiştir. Bugün de İran'da bulunan Türkler meselesi hassasiyetini korumaktadır. Türkiye Türk- İran ilişkilerini geçmişte olduğu gibi günümüzde de gözeterek burada bulunan Türkler ile olan ilişkilerinde kontrollü bir politika izlerken bu durum ise bölgede bağımsızlık isteyen Türk gruplarını rahatsız etmektedir. İran'da yaşayan Türklerin ekseriyeti bağımsızlık arzusu içindeler şeklinde yorum yapmak da güçtür. Çünkü kendisini İranlı olarak tanımlayan İran'ın bütünlüğünden yana olanlarda mevcuttur.

4.3.2.2. Mahabad Kürt Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Türkiye

Mahabad Kürt Cumhuriyetinin kurulması ile Azerbaycan Muhtar hükümeti'nin kurulması aynı döneme denk gelir. Aralık 1945'te Kadı Muhammed tarafından kurulan Mahabad Kürt Cumhuriyeti Uluslararası ve Türk kamuoyunda Azerbaycan Muhtar hükümeti kadar geniş bir yankı uyandırmasa da dönemin gazetelerine konu olmuştur. Mahabad'ın bölge olarak daha az alanı kaplaması Mahabad ve çevresinin Tebriz kadar Stratejik bir öneme sahip olmaması gibi nedenler bu oluşumun Azerbaycan Muhtar hükümetine göre daha az yankı uyandırmasına etkindir.

⁶⁸³ "Azerbaycan hükümeti türkçe'yi resmi dil ilan etti", **Cumhuriyet**, 28.12.1945. s. 1.

⁶⁸⁴ "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Seçildi", **Akşam**, 16.12.1945, s. 1.

⁶⁸⁵ İran Azerbaycanı'ndaki hadiseleri konu alan bazı önemli gazete haberleri için Bkz. **Vatan**, 21.10.1945, 13.05.1946, 18.05.1946, 04.06.1946, 14.06.1946, 10.08.1946, 23.09.1946, 1.10.1946, 18.10.1946, 11.10.1946, **Ulus**, 13.09.1945, 14.09.1945, 28.09.1945, 20.10.1945, **Akşam**, 17.12.1945, 18.12.1947, 21.12.1946. 27. 12.1945, 03.04.1946, 06.04.1946, 22.04.1946; İran Azerbaycanı nazarından kaleme alınan bir yazı için **Tasvir**, 04.12.1946.

Mahabad Kürt Cumhuriyeti tıpkı Pişeveri'nin hükümeti gibi uluslararası destek bulamamıştı. Bölgede petrol yataklarının olmayışı, sanayi kollarının zayıf oluşu ve buranın bölge dinamiklerini derinden etkileyecek bir potansiyelden mahrum olması gibi sebepler İngiltere ve Amerika'nın buraya daha az ilgi göstermesine neden olmuştur. Ayrıca bu iki devlet savaş sonu Orta Doğu'da statükonun korunması yönünde politika izlediler. Özellikle İngilizler, Irak'ta etkin olduklarından bağımsız bir Kürt devletinin Irak Kürtlerini de etkileyeceğinden Irak'taki İngiliz çıkarları zarar görebilirdi. Sovyetler Birliği Mahabad'a destek vererek Türkiye'ye hem Boğazlar meselesi üzerinden hem de Kürtler üzerinden gözdağı vermek istemiştir. Mahabat hükümetinin kuruluş aşamasında Sovyetlerin destek ve yardımları olmuşsa da İran Başbakanı Kavvam ile Mart 1946'da yapılan anlaşma sonrası bu destek geri çekilmiştir. Bununla birlikte Sovyetlere karşı İngiltere ve Amerika İran merkezî hükümetini destekleyince İran ordusu Tebriz'e girdikten üç gün sonra Mahabad'a da girerek Bu oluşuma son vermiştir.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı boyunca özellikle sınır bölgesindeki Kürt gruplarla mücadele etmiştir. Sovyet güçlerinin Kürt aşiretlerini silahlandığını bilen Türkiye sürekli olarak İngilizler ve İran hükümeti nezdinde Sovyetlerin durdurulmasını istemiştir.⁶⁸⁶ Türkiye, Rızaiye ve Tebriz konsoloslukları aracılığı ile bu bölgedeki Kürt aşiretlerinin Sovyetlerle yaptıkları görüşmelerden ve hangi aşiretlerin bu görüşmelere katıldığı bilgisinden haberdardı.⁶⁸⁷

1946 yılının mart ayında Birinci genel Müfettiş Avni Doğan'ın İçişleri bakanı Hilmi Uran'a gönderdiği şifre de hem Mahabad hükümetinin hem de Cafer Pişeveri Hükümeti hakkında etraflıca bilgi vermiştir. Avni Bey Pişeveri hükümetinin sınırlarının Türkiye sınırlarına bitişik olmadığını fakat bu sınırların batısında kalan bölümde Rızaiye, Makü, Hoy, Şahpur bölgelerinin son beş ayda Kürtler tarafından kontrol edildiğini ve buralarda ne İran kuvvetlerinin ne de Pişeveri kuvvetlerinin etkinliğinin olmadığını bildirilmiştir. Şifrenin devamında Kadı Muhammed öncülüğünde Türkiye sınırlarında içine alan bir Mahabad hükümetinin kurulduğunu

⁶⁸⁶ Tahran Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine, no, 6609/478, **Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi**, 534 37165-148354 90, 12.12.1941.

⁶⁸⁷ Tebriz Konsolosluğundan Hariciye vekaletine, no 6077/6, **Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi**, 534 37165 -148354 105, İran'daki Kürtler hakkında, 14.11.1944.

bu hükümetin her ne kadar İran içinde müstakil bir hükümet olarak görünüyorsa da Türkiye sınır boylarındaki Kürt aşiretlerinin hepsinin imzası ile kurulan bu hükümetin sınırlarının ilerleyen dönemlerde Türkiye, Irak ve Suriye'deki Kürt bölgelerini de içine alacak şekilde genişletilmesi kararı alındığını vurgulamıştır. Ruslar tarafından hazırlanan ve silah ve teçhizat ile desteklenen bu oluşuma karşı gerekli tedbirlerin alınması gerektiği iletilmiştir.⁶⁸⁸ Mahabad hükümetine İran güçleri tarafından Aralık 1946'da son verilmesiyle bölgede Molla Mustafa'nın faaliyetleri devam etti. Özellikle Türkiye sınırına yakın olan Makü'de etkinliğini arttıran Molla Mustafa'ya karşı İran kuvvetleri bu bölgedeki hâkimiyetini zaman zaman kaybetti.

1947 yılına gelindiğinde hâkimiyet İran güçlerindeydi. İran komutanlarından Mareşal Muhammed Şeyh Banti Makü Jandarma Komutanlarıyla beraber Gürbulak sınır kapısında Yüzbaşı Ahmet Sarman ile görüştü. Bu görüşmede Şeyh Banti İran güçlerinin çok yakın zamanda Makü'yü ele geçirip sınır bölgesinde Türk kuvvetlerini hudut bölgesinde yalnızlıktan kurtaracağını söylemiştir.⁶⁸⁹ Türkiye sınır bölgesindeki Makü'de cereyan eden olayları yakından takip etmiştir. Ağrı valiliği aracılığı ile bu bölgedeki olayları iletmiştir. 1947 yılının haziran ayında Molla Mustafa'nın bölgeye saldırıda bulunduğunu ve bazı yerleşim yerlerini ele geçirdiğini Telgraf tellerini kestiğini İran kuvvetlerinin de bölgeye 3 tank gönderdiğini bildirmiştir. Sonraki telgraflarda Molla Mustafa'nın Rusya'ya kaçtığı ve birçok adamının İran'da kaldığı bildirilmiştir.⁶⁹⁰

Sonuç olarak Türkiye, savaş sonrası kurulan ve ömrü bir yıl olan Mahabad ve Azerbaycan hükümetlerini İran içinde ortaya çıkmış asi gruplar olarak görmüş ve politikasını Sovyetlerin de bölgede güçlenmesini istemediği için İran'ın bağımsızlığı üzerine yürütmüştür. Türk basın ve yayın organları bu olaylara karşı tavrını hükümet politikasına uyumlu olarak sürdürmüştür. Öyle ki Mahabad hükümetinden

⁶⁸⁸ Birinci Genel Müfettiş Avni Doğan'dan İçişleri Bakanı Hilmi Uran'a **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Belge no: 500799, 18.03.1946.

⁶⁸⁹ Ağrı Valisi Memduh Payzın'dan İçişleri Bakanlığına, **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Belge no:539891, 10.05.1947.

⁶⁹⁰ Ağrı Valiliği 722 sayılı şifre örneği, **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Belge no:539891, 13.06.1947; Molla Mustafa'nın bölgedeki faaliyetleri için Bkz. **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Belge no:513860 ve 767759.

bahsedilirken Kürt kelimesi yerine Doğu'da bir halk ayaklandı şeklinde haber yapılmıştır.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin en kanlı savaşlarından biri olan İkinci Dünya Savaşı altı yıl boyunca 60 milyondan fazla insanın ölümüne neden olmuş savaş sonrasında birçok ülke açlık, kıtlık ve hastalıklarla mücadele etmiştir. Binlerce insan bu süreçte imha ve toplama kamplarında vahşice katledilmiştir. Bu büyük savaşın ikinci yılına girilirken savaşan devletlerin taraf değiştirmesinden dolayı İran savaş planlarına dâhil edilmiş ve bu doğrultuda bağımsızlığı göz ardı edilerek Müttefik güçlerin işgaline maruz kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı başlamadan önce İran'ın Almanya ile olan yakın ilişkileri İngiltere ve Sovyet Rusya'yı rahatsız etmiş İngiltere her fırsatta Rıza Şah'a baskı yaparak İran'daki Alman vatandaşlarının bir an evvel İran dışına çıkarılmasını istemiştir. Haziran 1941'den itibaren Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla bu talep Sovyet temsilciliği tarafından da İran'a iletilmiştir. Savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği bu dönemde beklemeye tahammülü olmayan bu iki devlet İran'ı işgal etmeye karar vermiş ve neticede Ağustos 1941'de İran işgal edilmiştir. İşgal öncesi ve işgal sonrası süreçte İran'ın iç ve dış politikası ve Türkiye ile olan ilişkileri farklılık göstermiştir. İran iç politikasında 1925'ten 1941'e kadar Rıza Şah'ın ülkenin tüm dinamiklerini elinde tutmak için uyguladığı baskıcı ve otokratik rejim İran'ın işgal edilmesiyle birlikte yerini Meclisin yürütme gücünü kolaylıkla değiştirebildiği ve kurulan hükümetlerin hareket özgürlüğünü sınırladığı bir yapı oluşmuştur. Rıza Şah'ın dış müdahaleden uzak mümkün olduğunca bağımsız bir İran inşa etme düşüncesi İran'ın işgal edilmesiyle birlikte başarılı olamamıştır. İran İkinci Dünya Savaşı boyunca kendi kararlarını kendi veren bir ülke görünümünden uzak merkezi gücü oldukça zayıf, kıtlıklarla ve yoksulluklarla mücadele etmeye çalışan bir ülke olarak kalmıştır. Esasında Şah'ın Tahran Konferansı için İran'a gelen Amerikan başkanı Roosevelt'in ne zaman İran'a geleceğinden haberdar olmaması ve Roosevelt geldikten üç gün sonra kendisini ziyaret etmesi, İran'ın ne denli güç durumda olduğunun açık bir göstergesidir.

1941 Ağustos ayından 1947 yılı sonuna kadar on defa hükümet değişikliği olmuştur. Bu kadar fazla hükümet değişikliğinin sebebi Meclis içinde benzer

görüşleri olan grupların bile aynı aday üzerine birleşmemesi ve hükümetler tarafından alınan kararların meclis ekseriyeti tarafından kabul görmemesi durumunda hemen güvenoyu yoklaması yapılarak hükümetin düşürülmesiydi. Güvenoyu alamayan hükümetlerin kolayca yerini diğer bir kabineye bıraktığı bu yapıda meclis hükümet üzerinde rolünü büyütmüş fakat bu hareket siyasi istikrarsızlığı ve karar alma güçlüğünü beraberinde getirmiştir. Nitekim bu sonuç Rıza Şah'ın gitmesini isteyen ve eğer o giderse ülkeye demokrasi ve düzen gelecek düşüncesinde olan kesimleri hayal kırıklığına uğratmıştır.

İşgal sonrası İran'da işgalci güçler tarafından ordu sayısı sınırlandırılmış merkezî hükümetin hareket alanı kısıtlanmıştı. Muhammed Rıza Şah ilk yıllarında çeşitli siyasi gruplarla mücadele etmek zorunda kaldı. Ülke içinde sağ ve sol partiler, geleneksel unsurlar ve yabancı güçler tarafından desteklenen partiler vardı. Bu süreçte Sovyetler ise sol partilere özellikle 1944'teki petrol krizine kadar Tudeh partisine destek verdi. İngilizler, dönemin şartlarına göre Şah ile rekabet içinde olan sağ görüşlü gruplara destek verdiler. 1944'te Sovyet petrol imtiyaz taleplerine kadar genel olarak muhalif Tudeh ve ona bağlı gruplar tarafından yönlendiriliyorken bu tarihten itibaren Muhammed Musaddık İran siyasetinde etkili olmaya başladı. Musaddık Petrol imtiyazlarına karşısındaki millî duruşuyla sağ kesimin ve gelenekçilerin desteğini alarak hem muhalefeti daha ılımlı bir hale getirdi hem de Tudeh'in etkin gücünü büyük ölçüde kırdı. Tudeh işçi sınıfı üzerinde etkiliyken Musaddık orta sınıf üzerinde etkin oldu. İran'da üst sınıf Muhammed Rıza Şah ile ittifak halindeydi. Toprak ağaları ekseriyetle dönemin şartlarına göre Şah tarafında olurken aşiret reisleri yaşadıkları bölgenin dengelerine göre tavır belirlediler.

İngiltere ve Sovyetler İran topraklarını işgal ettikten sonra bunu işgal şeklinde adlandırmayıp bu durumu savaşın acil taleplerinin bir sonucu olarak gördüler. Esasen durum öyle değildi. İran bu davetsiz misafirler tarafından egemenliğine ve bağımsızlığına zarar verilen ve çıkarları hiçe sayılan bir ülke oldu. Bu iki ülkenin tarihsel rekabeti ve birbirlerine karşı belirledikleri politika İran'ın dış politikasını etkileyen en önemli unsurdu. Sovyetlerin işgal sonrasında kuzey İran'a yerleşmesiyle başlayan sert politikaları İranlı yetkilileri ve İngilizleri rahatsız etmişti. Öyle ki belli dönem İranlı yetkililer kendi ülkelerinden bir yerden bir yere gitmek için Sovyet

iznine tabi tutuldular. Bu durum Sovyetlerin savaş sonunda İran'dan ayrılmayacağını düşünen İranlıları endişelendirdi. Nitekim korkulan oldu ve savaş bittiğinde Sovyetler 1942 anlaşmasında yazılı şartlarından “savaş bittikten altı ay sonra İran’ı terketme” yükümlülüğünü yerine getirmede. Tam da bu noktada Sovyetlerin işgal ettiği yerlerden çıkmamak için direnç göstermesi dünyayı yeni bir savaşın eşiğine getirmiş Soğuk Savaş’ın ayak sesleri duyulmaya başlanmıştı. Bu konu İran tarafından Milletler Cemiyeti’ne taşınmış nihayetinde Amerika ve İngiltere’nin baskısı sonucunda Sovyetler Birliği İran’dan ayrılmıştır.

Sovyetler Birliği’nin İran’dan çekilmesi şüphesiz en çok Kuzey Azerbaycan’da Azerbaycan Muhtar Hükümetini kuran Cafer Pişeveri’yi ve Mahabat hükümetini kuran Kadı Muhammed’i üzmüştür. Cafer Pişeveri Azerbaycan Türklerinin arzu ettiği milli bir hükümet kurma fikrinin liderliğini yapmış ve bu süreçte Sovyetler Birliği’nden de yardım almıştı. İşgal sonrası dönemden savaş sonuna kadar Hasan Hasanov ve Mir Cafer Bağirov gibi şahsiyetler her ne kadar Pişeveri’yi cesaretlendirip hükümet kurmasını desteklediyse de savaş sonrası hem Kavvam hükümetinin Sovyetler Birliği’ne petrol anlaşması sözü vermesi hem de Amerika öncülüğünde Müttefik güçlerin baskısı Sovyetlerin Pişeveri’ye verdiği bu desteği geri çekmesine sebep olmuştur.

Türk-İran ilişkileri ise iki dünya savaşı arası dönemde inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. 1925’ten sonra Kürt isyanlarının İran sınır bölgelerinden destek bulması ve Türkiye’nin uyarılarına rağmen İran’ın bu soruna ilgisiz kalması iki ülke arası ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Bu sorun çok sürmemiş 1930 yılında yapılan sınır anlaşmasıyla çözülmüştür. Rıza Şah, Haziran 1934’te Türkiye’ye yaptığı bir aylık ziyaretten son derece memnun kalmış, gezi sonrasında iki ülke arasında başta bölgesel dayanışmayı sağlamak adına Sadabat Paktı imza edilmiş ve çeşitli alanlarda birçok anlaşma yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı başladığında her iki ülke tarafsızlığını ilan etmiş fakat Haziran 1941’de Almanların Sovyetlere saldırmasıyla değişen savaş şartları İran’ın işgal edilmesi sonucu doğurmuştur. Bu işgal öncesi her ne kadar Türkiye’ye güvence verilmiş ise de Türkiye yanı başındaki bu tatsız hadiseye şiddetle karşı çıkmıştır. Türkiye ve İran’ın savaşta aldıkları pozisyon farklılık göstermiştir. Türkiye İran’a göre daha çok dikkate alınan kendi

kararlarını alabilen bir ülke olarak gözükürken İran ise kendisine biçilen rolü oynamak zorunda kalan yeterince dikkate alınmayan bir ülke konumundadır.

Savaş döneminde Türk-İran ilişkileri zaman zaman gerilmi tir. İran'da yaşayan Kürtlerin Sovyetlerin desteği ile örgütlenip silahlanması Türkiye'yi rahatsız etmiş Türkiye İngiltere ile bu meseleyi g r   p Kürtler  zerindeki Sovyet desteğinin bir an önce sonlandırılmasını talep etmiştir. Her ne kadar Sovyetler Birliği Kürtlere karşı ilgisinin sadece kültürel anlamda olduğunu ve siyasi bir amaç taşımadığını söylese de bu bölgede yaşananlar tam tersini göstermiştir. 1941- 1943 yılları arasında Almanya'nın savaşta üstün konumda olmasının da etkisiyle Türkiye'de Turancı  evreler İran'da yaşayan Ka kay Türklerine İngilizler tarafından kötü muamelede bulunduğunu gündeme ta ımışlar ve Türk yetkililer bir an önce  z m bulunmasını İngiliz yetkililere ilettiler. Öyle ki bu konu Türkiye tarafından oldukça ciddiye alındı ve üzüm bulunmaz ise Ka kay Türklerinin g   etmek suretiyle Türkiye'ye getirilmesi İngiltere'den talep etti. İran h k meti (İngilizlerin isteği üzerine) bu talebin İran iç i lerine karışmak olduğunu ve kabul edilemez olduğunu Türkiye'ye iletmi tir.

Türk-İran ilişkilerini etkileyen diğer bir hadise ise İran'da kurulan Mahabad Kürt Hükümetidir. Sovyetlerin boğazlar sözleşmesinde değişiklik talep ettiği bir dönemde ortaya çıkmış ve Türkiye'ye gözdağı verme aracı olarak kullanılmış olan bu hareket 1946 yılında tıpkı Azerbaycan Muhtar Hükümeti gibi ortadan kaldırılmıştır. 1941 yılı ağustos ayından itibaren İran dış politikasının belirleyicileri İngiltere ve Sovyetler Birliği olmuştur. Nitekim Türkiye de bu durumun farkında olduğundan bir çok kez İran ile ilgili sorunları İngiliz elçiliği aracılığıyla çözmeye çalışmıştır. Savaş boyunca İran iç siyasetinde Türkiye'ye en büyük tepki Ka kay Türkleri ile ilgili Türk basınında çıkan haberler hakkında olmuştur.

Diğer yandan İran'ın işgal edilmesinin ana sebebi olan İran yardım koridoru Amerika'nın i  birliği ile oldukça etkili bir biçimde kullanılmış savaş boyunca Sovyetlere gönderilen tüm savaş malzemelerinin dörtte biri İran üzerinden gönderilmiştir. Bu yardımlar Sovyetlerin direncini arttırmış ve Almanların mağlup edilmesinde büyük katkı sağlamıştır.

Nihayetinde İran, İkinci Dünya Savaşı süresince Türkiye'nin uyguladığı işgale uğramadan savaşın ve çatışmaların dışında kalmak politikasını uygulamaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Nitekim savaş boyunca yaşanan istikrarsız hükümetler dönemi savaş sonrası dönemde de devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV BELGELERİ

1.1. İNGİLTERE DEVLET ARŞİVİ (THE NATIONAL ARCHIVE)

FO 371 IRAN ve TURKEY, Great Britain Foreign Office Documents – General Correspondences

FO 371

23195, Political Eastern General, Co-operative Movements Turkey and Iran.

2330, Political Eastern Turkey, Annual Report on Turkey.

27051, Central Asia, Anglo-Soviet Co-operation.

27150, Political Eastern Persia, Situation in Persia.

23297, Political Eastern Turkey, Turkey Foreign Policy.

23290, Turkey Political Affairs.

799/3, Political General.

27159, Political Eastern Persia, Situation in Persia.

27157, Political Eastern Persia Situation in Persia.

26523, German War Plans: War Cabinet, Joint Intelligence Sub-Committee.

26532, German War Propaganda in Germany.

27200, Germans in Persia.

30092, Turkish Attitude to The Russo- German War.

30097, Turkey 1941.

27044, Political Eastern General, British Policy in the Middle East.

195/2478, Churchill- Adana-visit.

30097, German and British Propaganda in Turkey.

27151, Anglo-Soviet co- operation, Political Eastern General.

31443, Political Report on Persia for 1941.

27199, Germans in Persia.

27196, Anglo-Persian Relations.

23302, Political Eastern Turkey, United States- Turkish Commercial Relations.

27044/65/53, British Policy in Middle East.

27196, Political Eastern Persia, Anglo-Persian Relations.

26519 Central: German War Plans.

23866, Anglo-Frango-Turkey Treaty.

24549/2029, British Propaganda in the Middle East.

24849, Anglo-Soviet Relations in the Middle East.

27200, Germans in Persia.

248/1428, Majlis Elections.

I O R (India Office Records)

I O R L/PS/12/3526, Perso-USA Relations.

L/PS/12/3472A, Annual Political Report for 1941.

L/PRS/12/3513, German Activities in Persia and Middle East.

CAB (Records of Cabinet Office)

66/5/20, War Cabinet, Record of The Fourth Meeting of the Supreme War Council
Held on 19 December 1939.

791/13/65, Cheffs of Staff Committee.

65/40/10, Discussion with Turkey.

84/33/6, Operations in Iran.

424/286, Further Corrospodence Respecting Turkey.

65/18/39, Conclusion of Agreement with Germany.

WO (War Office)

106/2329, Strategy VII B telegrams Iraq and Persia, 1941 Nov.-1944 Oct.

106/2189, British Assistance to the Russians in the Caucasus, Middle East July-December 1941.

106/2328, Strategy VII C: Middle East, (C) Middle East and Mediterranean, 1942 May- 1945 Aug, 31.

106/2330, The War Office. Strategy VII A: Middle East General 1941 Oct.-1945 Dec.

201/1428 Oil installations in Turkey, Iraq, Iran, Syria and Palestina.

1.2. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30 10 261 759.

BCA, 30 18 1 2.

BCA 490 1 526 7.

BCA, 030 10 2 6 17 57 26.

BCA. 030 10 69 457 19.

BCA, 030 10 69 457 19.

BCA, 030 18 01 02 75 42 5.

BCA, 030 18 1 2 75 42 8.

BCA, 030 18 1 2 75 42 10.

BCA, 030 18 1 2 75 42 1.

BCA, 030 18 1 2 75 42 19.

BCA, 030 18 1 2 75 42 12.

BCA, 030 18 1 2 75 42 11.

BCA, 030 18 01 02 82 15 16.

Başkanlık Dışışleri Bakanlığı Arşivi (BDBA),

Başkanlık Dışışleri Bakanlığı Arşivi, 571-68141 298448.

Başkanlık Dışışleri Bakanlığı Arşivi, 534 37165-148354 90.

Başkanlık Dışışleri Bakanlığı Arşivi, 534 37165 -148354 105.

Başkanlık Dışışleri Bakanlığı Arşivi, 571-35054 138123-7.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, (CA)

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Belge no: 500799.

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Belge no:539891.

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Belge no:513860 ve 767759.

2. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

U.S. Department of State, **Foreign Relations of the United States, 1946**, V. VII, The Near East and Africa, U. S Government Printing Office, Washington, 1971.

U.S. Department of State, **Foreign Relations of the United States, 1947**, V. The Near East and Africa, U. S Government Printing Office, Washington, 1971.

U.S. Department of State, **Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers**, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945. V. I, U. S Government Printing Office, Washington, 1960.

U.S. Department of State, **Foreign Relations of the United States, 1941**, III, The Near East and Africa, U. S Government Printing Office, Washington, 1959.

U.S. Department of State, **Foreign Relations of the United States, 1943**, IV. The Near East and Africa, U. S Government Printing Office, Washington, 1964.

T.H.Vail Motter,**United State Army in World War II , The Persian Corridorand Aid to Russia**, United State Government Print Office,Washington 1952.

The Conference at Washington, 1941-1942 and Casablanca,1943, Editör:

Fredrick Aandahl,William M. Franklin, William Slanly, United State Government Printing Office Washington 1958.

Memorandum Regarding the Question of the Turkish Straits, **Foreign Relations of the United States,, Conferences at Malta and Yalta** 1945. United State Government Printing Office Washington 1958.

Ministry of Foreign Affairs of The U.S.S.R. Archive Division, **German Foreign Policy Documents GermanPolicy in Turkey (1941-1943)**, Foreign Language Publishing House, Moscow,1948.

The Third Secretary of Embassy in Iran (Jernegan) to Brigadier General Hurley's Aide (Henry), **Foreign Relations of the United States, Tehran Conference**, United State Government Printing Office Washington 1958.

Nazi-Soviet Relations (1939-1941) Documents From the Archives of the German Foreign Office, Ed. Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, U.S Government Print Office, Washington 1948.

Documents of German Foreign Policy 1918-1945, Sries D (1937-1945) Volume XIII, The War Years, February 1-June22, United State Government Press Office, Washington 1954.

Iran Politicial Diaries, 1881-1965, Ed. R.M. Burrell (Archive Editions,) C. XI, Cambridge 1997.

Türkiye Dış politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.5, C.28.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.6, C.19.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.6, C.8.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.6, C.19, 69.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.6, C.27, 69.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.6, C. 6, 69.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.5, C.28.

2. KİTAPLAR

- Abrahamian, Ervand: **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- _____: **Iran Between Two Revolutions**, Princeton, U.S.A, Princeton University Press, 1982.
- Aegleton, William: **Mehabat Kürt Cumhuriyeti 1946**, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Almanya, Komkar Yayınları, 1976.
- Afkhami, Gholam R.: **The Life and Times of the Shah**, USA, University of California Press, 2009.
- Ahavi, Şahruh: **İran da Din ve Siyaset (Pehlevi Devirinde Ulema - Devlet ilişkileri)**, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990.
- Armaoğlu, Fahir: **20.yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, İstanbul, Kronik yayınları, 2020.
- Armin, Raşid H.Ş.: **German Foreign Policy Towards Iran Before World War II**, Newyork, I.B.Tairus, 2013.
- Aslan, Gürbüz: **Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.
- Atabaki, Touraj: **Azerbaycan Etnisite ve İran'da İktidar Mücadelesi**, Çev. Hojjat Ghasemlou, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.
- Aydemir, Şevket S.: **İkinci Adam**, Cilt 2, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1967.
- Barutçu, Faik A.: **Siyasi Anılar, 1939-1954**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977.
- Bill, James A.: **The Eagle and the Lion The Tragedy of American-Iranian Relations**, New Haven & London, Yale University Press, 1988.
- Bozkurt, Abdurrahman: **Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Bullard, R.: **Letters From Tehran A British Ambassador in World War II Persia**, London, I.B. Tauris & Ltd, 1991.

- Churchill, Winston: **Second World War**, C. III, Boston, Houghton Mifflin Company Boston, 1991.
- Cronin, Stephanie: **Tribal Politics in Iran Rural Conflict and The New State, 1921-1941**, New York, Routledge, 2007.
- Dawson, Raymond H.: **The Decision to Aid Russia1941: Foreign Policy and Domestic Politics**, U.S.A, Greenwood Press, 1974.
- Deringil, Selim: **Denge Oyunu**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Djalili, Mohammad-Reza, Thierry Kellner: **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev. Reşat Uzmen, 2011, Bige Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Elwell-Sutton, Laurence P.: **Modern Iran**, London, Routledge, 2011.
- Erkin, Feridun Cemal.: **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası, 1969.
- Eraslan, Cezmi: “İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri (1878-1882), **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, Yay.haz., Mübahat S. Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basım Evi, 1991, s. 221-240.
- Fatemi, Faramarz S.: **The U.S.R.R in Iran, The Background History of Russian and Anglo-American Conflict in Iran, Its Effects on Iranian Nationalism and the Fall of the Shah**, United Kingdom, Oak Tree Publishing, 1980.
- Gerede, Ridvanbeyoğlu Hüseyin.: **Siyasi Hatıralarım I**, İstanbul, Vakit Matbaası, 1952.
- Goode, James F.: **The United States and Iran (In the Shadow of Musaddiq)**, New York, St. Martin's Press, 1997.
- Hasanlı, Cemil: **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, Çev. Ekrem N. Necef, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2005.
- İlahi, Hümayün: **Ehemmiyet-i Stratejik-i İran Der Ceng-i Cihani Dovvum**, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınevi, 1983.

- Keddie, Nikki R.: **Modern Iran Roots and Results of Revolutions**, Yale University Press, 2003.
- Koçak, Cemil: **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Cilt 1-2, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2015.
- Korkmazcan, Nezihe S.: **İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Lenczowski, George: **Russia and West in Iran 1918-1948**, Newyork, İthaca Press, 1949.
- Malek, Mohammed: **Oil in the Iran Between Two Wars. Anglo-Iranian Relations Since 1800**, Ed. Vannessa Martin, Newyork, Routledge, 2005.
- Mc Dowall, David: **A moden History of Kurds**, London, I.B Tauris, 2007.
- Mehtevi, Abdurrıza H.: **Tarih-i Revabit-i Harici İran ez İbtidai Dovran-i Safevi ta Payan-ı Cengi Dovvam-ı Cihan**, Ketibe-i Tahran Yayınevi, 1350.
- Mejd, Mohammad G.: **Great Britainand Reza Shah, The Plunder of Iran, 1921-1941**, Florida, Florida Üniversity Press, 2001.
- Millspaugh, Arthur C.: **Americans in Persia**, Washington, The Brookings Institution Washington, Comelius Printing Company, 1946.
- Mousavian, Seyed H., Shahir Shahidusaless.: **Iran and United States ‘An Insider’s View on The Failed Past and The Road to Peace**, London, Bloomsbury Press, 2014.
- Mowat, Charles L.: **Britain Between Wars 1918-1940**, Londra, Methven and Co. Ltd, 1972.
- Paul, Laurence, Elwell Sutton: **Modern Iran**, London, Routledge Library Editions, 2011.
- Ramazani, Rouhollah K.: **Iran’s Foreign Policy 1941-1973 A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations**, Viriginia, University Press of Viriginia, 1975.
- Rezun, Miron: **The Iranian Crisis of 1941**, Köln Wien, Bohlau Verlag Publisher, 1982.
- Saray, Mehmet: **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

- Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Steward, Richard A.: **Sunrise at Abadan, The British and Soviet Invasion of Iran 1941**, Newyork & London, Praeger Press, 1988.
- Stone, Norman: **İkinci Dünya Savaşı**, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2019.
- Şemim, Ali A.: **İran der Dovre-i Saltanat-ı Ali Hazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi**, Tahran, İbn-i Sina Neşriyat, 1346 (1967).
- Şovket, Hamid: **Der Tirrese Hadise (Zindegiye siyasiye Kavvamul Saltanah)**, Neşr-i Ahtaran, 2007.
- Sullivan, William H.: **Mission To Iran**, New York, W.W Norton Company, 1981.
- Ustuvan, Hüseyin K.: **Siyaset-i Muvazine-i Menfi Der Meclisi Çahardehum**, Tahran, Taban Yayınevi, 1327.
- Wilber, Donald N.: **Iran, Past and Present From Monarchy To Islamic Republic**, Princeton University Press, Princeton, 1981.
- Woodward, Sir L.: **British Foreign Policy in the Second World War**, London, Her Majesty's Stationery Office, 1962.
- Yenisey, Gülnara: **İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008.
- Yezdi, Muhammed H.M.: "Govga-yi Tahliye-i İran", **İntişarat-ı Silsile**, Tahran 1362, 1983.
- Yıldız, Kerem; Tanyel B. Taysi: **The Kurds in Iran The Past, Present and Future**, Londra, Pluto Press, 2007.
- Zovki, İraç: **İran ve Kudretha-i Bozorg der Ceng-i Cihan-ı Dovvam**, Tahran, Pazhang Yayınları, 1990.

2. MAKALELER

- Abrahamian, Ervand: "Communism and Communalism in Iran: The Tudeh and the Firqah-ı Dimokrat", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 1, No:4, Oct 1970, s. 291-316.

- Bal, Halil: “Brest-Litovsk Antlaşmasından Sonra Türkiye ve Ermeniler”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3 S. V, İstanbul 2004, s. 25-51
- Bates, John L.: “Tahran’da Yoğun Bir Faaliyet Dönemi”, Çev. Ahmet Yaşar Özkaradayı, **Askeri Tarih Bülteni**, C. XXXIII, S:24, 1988, s. 113-121.
- Bilgin, Mustafa Sıtkı: “İki Savaş Arası Dönemde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C. 9, S. 18, Ankara 2016, s. 33-44.
- Cartlaon, David: “Churchill and the Two Evil Empires.” **Transactions of the Royal Historical Society**, C. 11, 2001, s. 331–351.
- Ciorteanu, Cezar: “The Occupation of the Northern Bukovina by the USSR (June, 28th-July, 3rd 1940), Political and Military observations”, **Journal of Codrul Cosminului**, C. 22, S: 1, Suceava 2016, s.111-124.
- Cronin, Stephanie: “An experiment in revolutionary nationalism: the rebellion of Colonel Muhammad Taqi Khan Pasyan in Mashhad, April-October 1921”, **Middle Eastern Studies**, Vol.33, No: 4, 1997, s. 693-750
- Çetinsaya, Gökhan: “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-İran İlişkileri 1939-1945”, **Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S:11, 1999.
- _____ : “Atatürk Dönemi Türk-İran ilişkileri, 1926-1938”, **Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı:3, 1999, s:148-175.
- Deniz, Didem, Nasır Niray: “İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi Siyaseti ve Demokrasisi”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.VI, S. 2, s. 4, 2010, s.1-32.
- Deutsch, Herold C.: “Garip Bir Devre: 1939-1941 Arasında Nazi-Sovyet Münasebetleri”, Çev: Fahir Armaoğlu, **Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 9, S:2, 1954.
- Duman, Selçuk: “Tek Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı: 3, 2016, s.1-30.

- Erdal, İbrahim: “Atatürk Dönemi 1923-1938 Türk-İran İlişkileri ve Sadabat Paktı”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S:34, 2012, s.77-88.
- Ertem, Barış: “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947), **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.3, S: 11, (Bahar 2011), 252-273.
- Gartwaite, Gene R.: “The Bakhtiari Khans, The Government of Iran, and British, 1846-1915”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No:1, Ocak 1972, s.24-44.
- Hamzavi, Abdol H.: “İran and The Tehran Conference”, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs, 1944)**, Cilt 20, No:2, Nisan 1944, s. 2000.
- Hess, Gary R.: “The Iranian Crisis of 1945-1946 and Cold War”, **The Academy Political Science**, C. 89, S.1, Mart 1974, s.117-146.
- Öztekin Hülya: “1944 Irkçılık-Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar”, C. 11, S. 1, 2018, **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, s. 212-236.
- Morozova, İrina: “Contemporary Azerbaijani Historiography on The Problem of ‘Southern Azerbaijan’ After World War II”, **Iran and The Caucasus**, C. 9, Sayı:1, 2005, s.85-120.
- Rabi, Uzi, Nugzar Ter-Oganov: “The Russian Military Mission and the Birth of the Persian Cossack Brigade: 1879-1894”, **Iranian Studies**, Vol. 42, No: 3, s. 445-463.
- Soysal, İsmail: “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, **Belleten**, Cilt XLVI, S. 82, 1982.
- Vanessa, Martin: “Mudarris, republicanism and the rise to power of Rıza Khan, Sardar-i Sipah”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 21, No: 2, 1991, s.199-210.
- Zirinsky, Michael P.: “Imperial Power and Dictatorship: Britain and Rise of The Reza Shah 1921-1926”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 24, No. 4, 2009, s. 445-463.

3. TEZLER

- Fatemi, Faramarz S.: **The U.S.R.R in Iran: Irano- Soviet Dispute and Pattern of Azerbaijan Revolution, 1941-1947**, New School University, Xerox University Microfilm, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York, 1976.
- Kara, P.: **Türk-İran İlişkileri (1923-1960)**, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010.
- Pfau, Richard A.: **The United State and Iran,1941-1947 Origins of Partnership**, Virginia Universtiy, Yayınlanmamış Dokora Tezi, Viriginia, 1975.
- Sadka, Leila N.: **German Relations with Persia 1921-1941**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Standford Üniversitesi, U.S.A 1972,
- Scheid, Fernande B.: **Stalin, Bagirov and Soviet Policies in İran, 1939-1946**, Yale University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New Haven, 2000.
- Tabari, Keyvan: **Iran's policies Towards to The United States During toThe Anglo-Russian Occpuation 1941-1946**, Columbia Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1967
- Thorpe, James A.: **The Mission of Arthur C. Millspaugh to Iran 1943-1945**, Winconsin University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, U.S.A., 1973.
- Wiaver, Paul E.: **Soviet Strategy in Iran, 1941-1957**, American University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Washington,1958.

4. GAZETELER

“Siyaset Dünyasındaki Karışıklıklar Geçicidir”, **Akşam**, 21.10.1937.

“Azerbaycan Cumhurbaşkanı Seçildi”, **Akşam**, 16.12.1945.

Necmettin Sadak, “Dost Komşu İran’ın Karşılaştığı Zorluklar”, **Akşam**, 4.08.1941.

“Türk-Afgan Muhadenet ve Teşriki mesai Muahedesi uzatıldı”, **Akşam**, 23.06.1938.

“Azerbaycan hükümeti Türkçe’yi resmi dil ilan etti”, **Cumhuriyet**, 28.12.1945.

Ömer Rıza Doğrul, “İran’a Verilen Muhtıralar”, **Cumhuriyet**, 31.07.1941.

“Ağayı Nufus Vezir Emruz Hükümet-i Hodra Teşkil Midehet”, **İkdam**, 01.10.1945.

“Aher-i Haber-i ez Movzo-i Azerbaycan”, **İkdam**, 28.11.1945.

“Vaz-i Siyaset-i İran”, **İkdam**, 2.12.1945.

“Siyaset-i Dovlet-i Cedide Engelestan Der İran”, **İran-ı Ma**, 31.07.1945.

“Sadr va Siyaset-i Hariciye-i İran”, **Nabard**, 12.07.1945.

“Yek nağme-i Bişarnane”, **Nabard**, 03.07.1943.

“Mesele-i Tahliye-i İran”, **Şahbaz**, 15.07.1945.

“Engeliş ha ham Tahliye ye İran Ra Mikhahand”, **Şahbaz**, 25.07.1945.

“Mufasssere Siyasi Taims ve Movzue Tahliyey-i İran”, **Şahbaz**, 27.07.1945.

“How Iran Was Won”, **The Times**, 02.09.1941.

“3000 Germans in Iran”, **The Times**, 18.08.1941.

“Terms Accepted by Iran, Axis Legations to Close”, **The Times**, 10.09.1941.

“Axis Tactics in Iran” **The Times**, 13.09.1941.

“Sadabat Paktı Devletleri arasında tam görüş birliği var”, **Ulus**, 1.5.1939.

“İnönü Şehinşah ve Kral Faruk ile samimi telgrafları teati etti”, **Ulus**, 1.6.1939.

“Tahran’da şehit tayyarecilerimiz için ihtifal yapıldı”, **Ulus**, 4.5.1939.

“Alman Büyükelçisi, Cumhurreisimize B. Hitler’in Hususi bir Mesajını Tevdi etti”, **Vatan**, 5.03.1941.

“İran Etrafında Biriken Bulutlar”, **Vatan**, 4.08.1941.

“Furugi Han Memeleketin Niçin İşgal edildiğini Anlattı”, **Vatan**, 16.12.1941.

“Yeni Muahede Türk Siyasetinde Bir Değişikliğe Delalet Etmez”, **Yeni Sabah**, 20.06.1941.

“Türk-Alman Mühahedenamesinin Akisleri”, **Yeni Sabah**, 20.06.1941.

“Hüseyin Cahid Yalçın, “İran Türkleri”, **Yeni Sabah**, 11.10.1941.

شهباز

مسئله تخلیه ایران

مدتی است که صحبت تخلیه ایران از ارشای بیگانه در میان است و بنظر منی از مسائل سیاسی یکی از موضوع های که در گفتار «پوندام» پیش خواهد آمد موضوع تخلیه ایران خواهد بود.

در روزنامه ایران ما چندین بار لزوم تخلیه ایران از قوای بیگانه و ملات ملت ایران را باین نوع و تخاصی و دوستانه مورد بحث قرار دادیم.

هم میبایست ما با همه دوستی و حسن نیت امینواران ای که به مردم کشور های دوست خود بویژه همسایگان جنوبی و شمالی دارند بغیر حق میدهند که از متفقین و هم پیمان های خویش انتظار داشته باشند که بیرونی خود را از ایران آکونکه مصالح جنگی هم بای آتاریا دیگر ایجاد نینمایند. خارج سازند.

مجلس شورای ملی ایران بنی باندگایکه براسی خود را امینده ملت میداند باید در راه ملی ساختن این خواست مشروطیت و بیوفی ملت ایران خوش کند و وسایل و راه خروج سربازان بیگانه کشور های دوست را از راه پروتکتوری و چک اوروئم اقتدار و آزادی آنها بگریزودشان در ایران برای توجیه جنگی ضروری نیست نباید این مصالح را حمل بر نقصان دوستی و امید ملت ایران نسبت بغیر پندارند. زیرا خودشان تسلیق دارند که هیچ وطن پرست و فراموشی از دین نبوی بیگانه در خانه و بین خویش نمیتواند خورند و راضی باشد هرچند که آن بیرونها کشور های دوست و مورد اعتماد باشند.

از مجله: ریدرز ایجست

ژوئن ۱۹۴۵

مسئله گرسنگی در هندوستان

قسمت اول این مقاله را در شماره دیروز چاپ کردیم و علل گرسنگی ملت هند را شرح دادیم و مطلب پایتجا رسیده که بپهار دلیل نمیتوان برای اصلاح اوضاع اقتصادی هندوستان، نقش ای مانده نقش پنج ساله اتحاد جماهیر شوروی علی ساخت اؤتیرا

۱- در روسیه شوروی حتی پس از جنگ بین اللی گذشته، سطح زندگی مردم از حد معمولی بالا تر بود. شورویها مطابق برنامه پنج ساله شان توانستند از مصرف خوار بار آهای تا اندازه ای بکشد و با اختصاص دادن مواد اولیه با احتیاجات منعی کشورشان را تصنی کنند ولی در هندوستان وضع این منوال نیست ۲- تصور نمیرود که یک دولت آزادمند بتواند مردم هندوستان را بحد کار و کشت زباده وادارد. بلکه دولت مؤتفه ای که در هندوستان روی کار آید، ناچار است تمام اوقات

تخصیص ملاقات چرچیل

استانین و مارشال استالین و چرچیل یکدیگر را در بران ملاقات خواهند کرد اتلی لیورجرب کارگر انگلیسی باقیان این نیز امروز پسوی بر حرکت مینمایند

اوضاع جدید کشور یونان

یونانیهای دست راست خوانان آلیانی و قسمت های مهمی از باغراستان و یوگوسلاوی و ترکیه هستند

مدتی است که راجع به اوضاع یونان چیزی از نظر خوانندگان معترم نگذرایند این در صورتی که اوضاع جدید این کشور اقتضای تبادل اطلاعاتی در دسترس خوانندگان بگذاریم در تصور نیکبین که در پاییز و زمستان گذشته که دولت دستخوش هرج و مرج بود هیچک از روزنامه های ایران نظیر روزنامه (ایران ما) (ایرود)

دکتر حسن صفوی

سیاست خارجی ایران راهم رهبری و کنترل میفرماید

مهرجبه پس از آنکه در رادیوی تهران در وقت برنامه اتحاد جماهیر شوروی مقاله روزنامه ایرود (که اخیرا در ماه ایران نوشته شد و قسمتی از آن در روزنامه ما چاپ گردیده است) عل از روزنامه بود است پس از استماع آن از رادیو (۱) خود را بر سر تیرو و بخت پای میگریزید و ساجیده اند و دستور قطع آن را داده اند و بعد هم با همان لحن بسیار معروف خودشان اعلام داده اند خوانندگان مقاله بر خلاف مصالح بوده و باین دلیل ایشان برنامه تمام متفقین را تعطیل خواهند کرد. بانی در صفحه ۲

خدمات کشوری پوندام

رادیو لندن - چرچیل رادی پوندام حرکت خواهد کرد و هم اکنون ده ای از امکانات شخصی وی در بران اقامت دارند و زمان استراحت مایل ترومن از بنر آتوس در بارون لنگر خواهد انداخت و طبق اخبار سی ترومن پیش از حرکت راه را پیاده است. و تران اپتاور برودی و رادر بران خوا هشد تا در کشوری شرکت کند مارشال استالین با مقامی مولوف در صدر حرکت است کله مایل از یوپی بد از جنگ در این کشوری مطرح خواهد شد مسئله بالکان، اطریش، مرزهای شرقی هاند، دعای ایتالیا و یوگوسلاوی، و از همه مهمتر سیاست خوبی متفقین نسبت به آلمان از مسائل مهم مورد بحث خواهد بود

توقیف نمبر

همانطور که خوانندگان ملاحظه فرموده اند هربار که یکی از روزنامه های ما توقیف شده است، ما از نوع سرای و مراد و اعدا (اعتراف) اچته ایم

یونیسفگان ایران ما، از توقیف روزنامه های خود پیش از توقیف روزنامه های مخالف خود ششگین نشینونه زیرا برای ما مثلا توقیف بر خلاف قانون و بدون رای محکمه روزنامه مور که بارها علاوه بر اعتراض ملت یونیسفگان ما دشنام و ناسزا نوشته است

ماقدر ناگوار و برخلاف قانون مینماید که توقیف روزنامه های خود و ایران ما معاف بزرگوار در راه پندوی آزادی و برهم چین سلطنت و درهم گیسفند قلمی تعیب میکنیم که توقیف بانی در صفحه ۳

خوانندگان گرامی

بظوریکه فرموده اند تا به امروز تمامه توفیق است. اشاعه که بر سر خوانان خواهند بود.

جهان جنگ و سیاست

اویسنده: روم

موضوع تجدید قانون

اساسی در فرانسه

اکنون موضوعی که نزاجه تمام محافل فرانسه را بخود جلب کرده و جراید فرانسه در پیراموت آن بحث میکنند مسئله تجدید قانون اساسی در آن کشور است. طرفداران اصلاح و تجدید قانون اساسی در فرانسه میگویند که یکی از علل شکست فرانسه در سال ۱۹۴۰ عیوب ناشی از قانون اساسی فرانسه است که در سال ۱۸۷۵ میلادی به تصویب رسیده و این قانون اساسی که برای کشور دومجلس شورای ملی و سناترا در نظر گرفته شد در ضمن عمل رژیم دموکراسی را فاسد کرده است.

صاحب است که بر طبق این قانون ملت آزاد است که وکلای را انتخاب کند و مجلس شورای ملی بر سر نه وای بتدریج در ضمن عمل وکلای مجلس نوگر

عظمت آینده هندوستان

تعطیل کشوری سیملا

رادیو لندن - در جلسه اختتامی کفراس سیملا که بهمن نیتیه ختم شد و پول و اب السلطه هندوستان را داشت سکولیت عدم پیشرفت کار از خود نگریند یکپیرد و شرح داده این عدم موفقیت بر سر تقسیم قریش های شوروی مغربین عرب و کنگره و نمایان روی داد - و پول دربار آندند کت عیوب است مدعی وی فرست دهند که مسئله لازم برای راه حل این موضوع، بانیو بزرگت ناپایان جنگ بر علیه داین از هنگامی خود داری انکند پس از سیاست داری از کت های که پوی شده تفکر داده که هیچک نباید نوید خود بزراد عظمت آینه هندوستان جای هیچ شک و تردید نیست

تخصیص حمله

ناوگان آمریکایی در جزیره ژاپن

رادیو لندن - دیروز برای نخستین بار در این جنگ نیروی دریایی آمریکا ناوگان ایسی ۴۰۰ کلو متری شال قریش توکیو را زیر گوله های آلود کشته خود گرفتند - مراکز تولید سازی این شهر بکلی ویران شد در ضمن این حله شدید دریایی بیش از ۱۰۰۰ هواپیما از کشتیهای هواپیما بر سرناست و غلط مختلف را بپاربان گردید در تمام این مدت حتی یک هواپیما را بکلی نماند

کشتیهای ویناها ای انگلیسی جراب سوماترا و نیکیو را بپاربان کردند

T. C.
İçişleri Bakanlığı
Emniyet Genel Müdürlüğü

Şube	Dosya	Numara
B.I	II222/3	15690

19 Mart 1946

Özeti : İran'da kurulan
Kürt Hükümeti Hk.

İlişgi:

I - İran'da Rusların tahrikile vucut bulan ve Cafer Paşa tarafından idare olunan Azerbaycan demokrat Hükümetile şimdiki merkezi Savuşbulak'ta olan Kürt Hükümetinin bu günkü durumu ve ileride hudutlarını ihtiva etmesi düşünülen bölgeler hakkında Birinci Genel Müfettişlikten alınan 16/3/946 gün ve Em.Müş. 251 sayılı şifrenin bir örneği ilişik olarak sunulmuştur.

Yüksek Bilgilerine Saygılarımla Arzederim .

2 - Cumhurbaşkanlığı Genel Katıplığıne, Başbakanlık Yüksek Makamına ve Genelkurmay Başkanlığına ve Dışişleri.Bakanlığına Arzedilmiştir.

İçişleri Bakanı

İsmet İnönü

CUMHURBAŞKANLIĞI	
İSMET İNÖNÜ ARŞİVİ	
Yer No	: 2113-5
Decimel No	:
Fihrist No	: 8593

a. e. Hüseyin
21-3-1946

7/1280

Karşılıklarda: Dosya sayısıyla numara ve tarihin zikri rica olunur.

İran'da Kurulan Kürt Hükümeti Hakkında, Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Belge no: 11/2223.

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
İkinci Daire Reisliği

Şube III

Def: 1.

50198
266

Riyasetiümhur Kâtibi Umumiliğine

Ankara

Hulâsa

24/3
13 Ocun 1942
CUMHURBAŞKANLIĞI
İSMET İNÖNÜ ARŞİVİ
Yer No: 2/4-36
Desimal No: _____
Dosya No: _____
Fihrist No: 3093

Tahran Büyük Elçimiz Suad Davaz'ın İran Şehinşahına
iytimadnamesini takdim merasimine müteallik malûmatı ve bu
meyanda Şehinşahın Cümhur Reisimiz hakkındaki ifadâtı ihtî-
rankâranesini muhtevi Büyük Elçilik telgrafnamesinin bir su-
reti ilişik olarak arz ve takdim kılındı.

Hariciye V. Vekili y

K. Köprülü

Arzedildi
Hiz 14-X-939

2/12582

Tahran Büyükelçisi Suat Davaz ile Rıza Şah'ın Görüşmesi. Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, belge no: 2/12-11, 498349, 16.03.1942.

CUMHURBAŞKANLIĞI	
İSMET İNÖNÜ ARŞİVİ	
Yer	No : 2/12-11
Desimal No	:
Dosya	No :
Fihrist	No : 6204

Ankara, 16 Mart 1942.

Şifre :

Riyaset-i Umhur Umumî Kâtipliğine

Takiben

1 - Milas tayyare hadisesinin matbuata intikalinden evvel kısaca bir komünike hâlinde ilân edilmesini daha faydalı görmekteyim . Hariciyede hazırlanarak bu gece neşri temin edilecektir .

2 - Tahran Büyük Elçiliğinin 13 Mart 1942 tarihli bir şifresinde 12 tarihinde intişar eden nim resmî Pars gazetesinin işgal esnasında Türkiye'ye iltica etmiş olan İran subay ve erlerine gösterilen candan yakınlık hakkında hararetli neşriyatta bulunduğu ve Fransızca çıkan gazetede aynı şekilde neşriyat yapıldığı yazılmakta ve İran Genelkurmay Başkanının Atşemiliterimizi davet ederek bu hususta çok sıcak beyanat ve İran millet ve ordusunun en derin şükranlarını ifade edildiği bildirilmektedir .

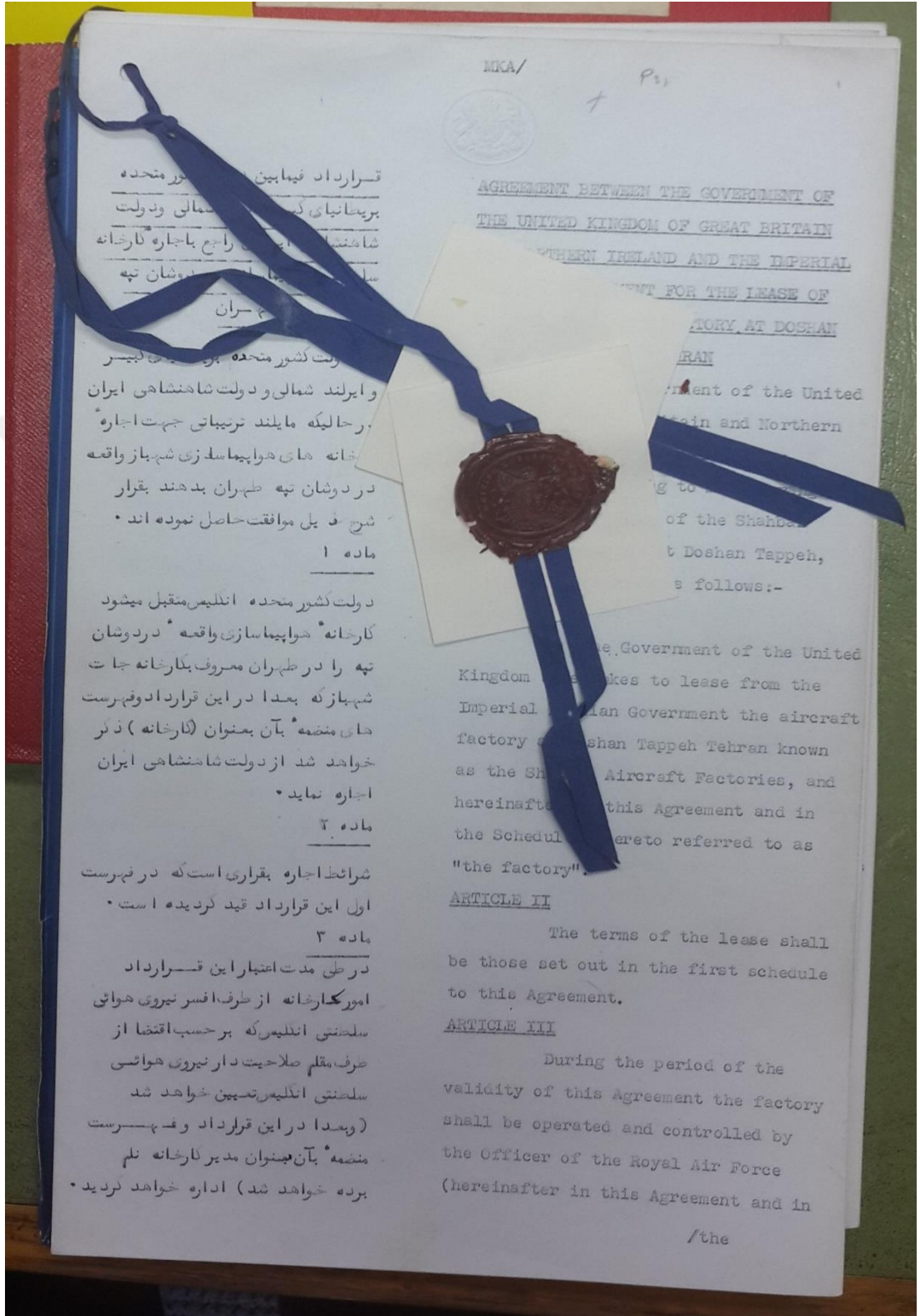
3 - 13 Mart tarihli Londra Atşemiliterliğinin şifresinde, Almanlar ilkbahar taarruzu hakkında İngiliz askerî muhitlerinde henüz katî bir fikir yoksa da, bunun Kafkasya istikametinde olacağı ve Türkiye üzerinden İran ve Mısır'a ve Afrikadaki kuvvetlerle Süveyş taarruzuna geçileceği ve halen Sovyet cebhesinde 180, ve şimâlî, garbî, cennubî Avrupada 60 Alman tümeni bulunduğu ve başkaca, kısmen zırhlı ve motörlü 60 tümen ve üç bin tayyare çıkarsabilecekleri tahmin edildiği ve yapılan keşiflerde, Almanların, İngiliz adalarına taarruz hazırlıkları na devam ettikleri, Afrikadaki Alman kuvvetlerinin iki misline çıkarıldığı bildirilmektedir, ve 10 zırhlı ve 70 piyade tümeninin teşkilât ve teslihatının tamamlandığı ilâve edilmektedir .

4 - Peşte Elçisinin 14 Mart tarihli şifresinde, yeni Başvekilin hükûmet fırkasındaki beyanatında esas prensipte eski ve yeni kabine arasında tam mütabakat olduğunu, ve iyileştikten sonra, eski Başvekilin hariciyeye gelmesini ümit ettiğini ve bundan dolayı bu nezareti kendisinin üzerine aldığını söylemiştir . Yeni kabine bir harp kabinesi olup Macaristan tahminden daha ciddî surette harbe iştirâk edecektir .

5 - Tahran B. Elçiliğinin 14 Mart tarihli şifresinde İngiliz sefirinin bizim maslahatgüzarı ziyaret ederek Berlin radyosunun İran Azerbaycanında ihtilâl çıktığına dair olan şayiaları tekzip etmiş ve bidayette Rusların yanlış hareketleri yüzünden vukua gelen karışıklıkların yatıştığını ve halâ muayyen çapulculuktan başka vukua olmadığını söylemiş; Sefir aynı zamanda şark hudutlarında yaptığımız

İşgal sonrası İran'dan Türkiye'ye giden Subaylara gösterilen nezaket dolayısıyla İran'ın iyi niyetlerini ve teşekkür edişini bildiren yazı.

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, belge no: 2/12-11, 498349, 16.03.1942.

29 Ocak 1942 yılında İran, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında işgal sonrası imzalanan Üçlü Anlaşma metni.
FO 93 /75/31, Persia Aggrement, Schedules Supplementary Agreement.

Crown Prince Mohammed Reza Pahlavi at His Coronation Ceremony,
September 17, 1941. *Photo Courtesy of Imperial War Museum.*

Muahmmmed Rıza Şah'ın 17 Eylül 1941'deki İran meclisindeki yemin Töreni.
Richard A. Steward, Sunrise at Abadan, the British and Soviet Invasion of Iran
1941, Praeger Publishers, New York 1988. S. 228.

The Marble Palace. Mr. and Mrs. Casey, the Shah and Empress, and Reader Bullard.

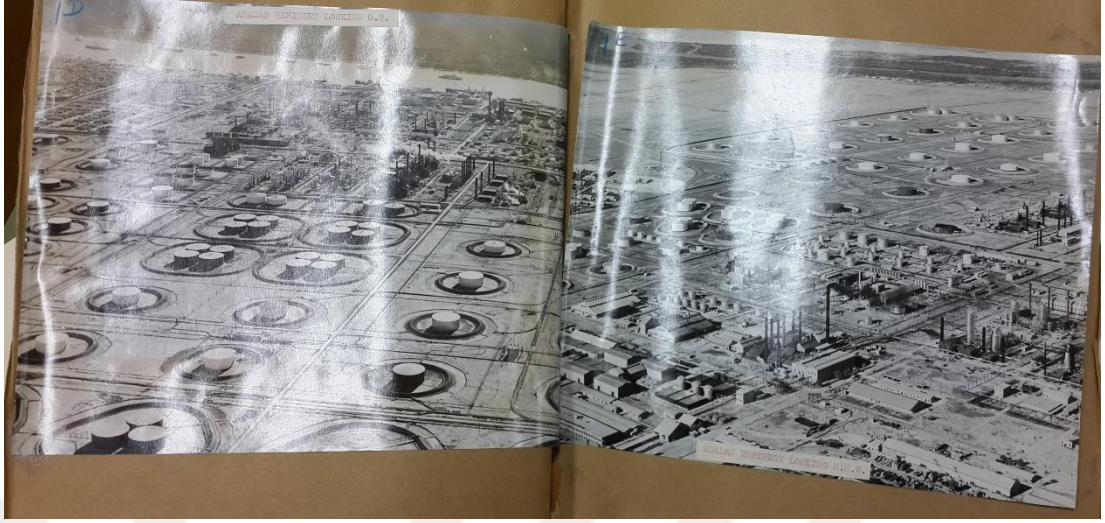
Rıza Şah ve İngiliz elçisi Bullard bir akşam yemeğinde.

Richard A. Steward, **Sunrise at Abadan, the British and Soviet Invasion of Iran 1941**, Praeger Publishers, New York 1988. S. 143.

Tahran Konferansı: Stalin, Churchill ve Anthony Eden.

Richard A. Steward, **Sunrise at Abadan, the British and Soviet Invasion of Iran 1941**, Praeger Publishers, New York 1988. S. 144.

Güney İran'da bulunan Abadan Rafinerisi, War Office 201/1428 Oil installations in Turkey, Iraq, Iran, Syria and Palestina.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini İstanbul’da tamamladı. 2009 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. Yüksek Lisansını 2013 yılında Queen Mary Üniversitesinde tamamladı. 2014 yılında Ordu Üniversitesinde Araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Doktora programına katıldı. Halen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.